

ВОООООВИТ

ВЕСЬ МИР

THE WORLD

Le MONDE

DIE WELT

EL MUNDO

全世界

IL MONDO

SVET

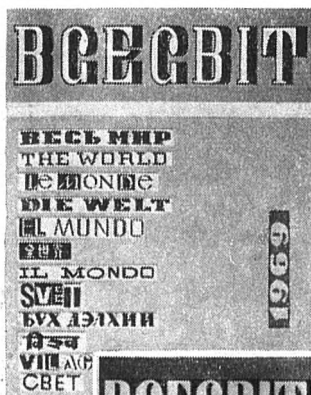
БҮХ ДЭЛХИЙ

विश्व

VILAG

СВЕТ

4

№ 4 1969

(130) КВІТЕНЬ

ЛІТЕРАТУРНО-ХУДОЖНІЙ
ТА ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНИЙ
ЖУРНАЛ

ОРГАН СПІЛКИ ПИСЬМЕННИКІВ
УКРАЇНИ ТА УКРАЇНСЬКОГО
ТОВАРИСТВА ДРУЖБИ І КУЛЬТУРНОГО
ЗВ'ЯЗКУ З ЗАРУБІЖНИМИ КРАЇНАМИ

Рік видання
дванадцятий

У ЦЬОМУ НОМЕРІ:

ДО СТОРІЧЧЯ З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ В. І. ЛЕНІНА

ТОДОР ХАРМАНДЖІЄВ. На штурм. Вірш.	4
МАРСЕЛЬ КАШЕН. Незабутні зустрічі.	5
ЛЕНГСТОН Х'ЮЗ. Ленін. Вірш.	6
АНДОР ГАБОР. Мислитель. Оповідання.	10
Ю. КОЧУБЕЙ. Голос історії...	14
В. МАТВІШИН. В. І. Ленін про Е. Золя.	33

ПОЕЗІЯ, ПРОЗА

О. КОРНІЙЧУК. Острів Афродіти. (Автор знайомить читача з молодим поетом Кіпру Такісом Філакту)	16
--	----

ТАКІС ФІЛАКТУ. Чотиривірші. Спірос. Жебраки Сохо. Поетичний план з однієї контори. Капітанові Ізерлі. Вірші.	17
--	----

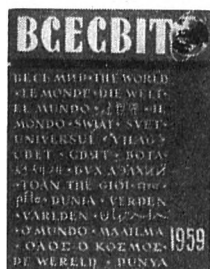
ЕРНЕСТ ХЕМІНГУЕЙ. За ким сумує дзвін. Роман.	38
--	----

Идучи назустріч побажанням читачів, «Все-світ» друкує цей видатний твір славетного американського письменника як виняток із свого правила не друкувати творів, що вже з'явилися в російському перекладі.

Докладно про автора та його роман читай-те у цьому номері статтю К. Симонова — перед-мову до III-го тому творів Е. Хемінгуей (видав. «Художественная литература», Москва, 1968).

ЯРОСЛАВ ІВАШКЕВИЧ. Зітхання. Шопен. Пролог. Подих землі. Конрад. Повернення. Життя... Світом владують... Рoste ото мов гриб... Іква та я. Серенада. Поезії.	121
---	-----

Про Я. Івашкевича та його творчість див. статтю Г. Вєрвеса «Безнастанність пошуків» (стор. 118).

СТАТТІ, НАРИСИ

УКРАЇНА І СВІТ

ЛЮБИМ КОПИЛЕНКО. Дружба — наша мета!	22
КОСТЯНТИН СИМОНОВ. Іспанська тема в творчості Хемінгуей.	34
В. ІВАШОВА. Традиційна короткозорість.	108

«ВСЕСВІТ» ЗГАДУЄ, «ВСЕСВІТ» НАГАДУЄ

ЗЕНОН КОСІДОВСЬКИЙ. Хетти.	129
Мамаївці з Біттерфельда.	7
Коли бачиш на відстані...	29
Каудільйо у лихоманці.	114
Кобри й нафта.	126

Спорт і ганг.	157
---------------	-----

НАШІ ІНТЕРВ'Ю	113
---------------	-----

ЖИТТЯ МИСТЕЦТВ	138
----------------	-----

ВЕСЕЛІ СТОРІНКИ	148
-----------------	-----

У ВИДАВНИЦТВАХ РЕСПУБЛІКИ	160
---------------------------	-----

КАЛЕЙДОСКОП ВСЕСВІТУ	9, 128, 137
----------------------	-------------

РЕПОРТАЖ, ІНФОРМАЦІЯ, РІЗНЕ

ГОЛОВНИЙ РЕДАКТОР **О. І. Полторацький**

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

А. О. Білецький, П. А. Загребельний, Д. В. Затонський, К. А. Колосова, О. Є. Корнійчук, М. О. Лукаш, А. С. Малишко, Л. С. Первомайський, Ю. К. Смолич, М. О. Упеник, Н. А. Халемський (відповідальний секретар), Т. К. Якимович.

Художній редактор **М. Я. Коваленко.**

В. І. ЛЕНІН на II конгресі Комінтерну.

Фото 1920 р.

НА ШТУРМ

(Із поеми «Покоління»)

З-над хмари виглядає сонце блекле.
Б'є барабан. І музика здаля...
То лине «Дружно песен днес да екне»¹,
то раптом: «Тула, родина моя»...

А музика продовжує гриміти.
До центру рушила одна з колон:
чоловіки, жінки, юнацтво, діти,
солдати без кокард і без погон...

А за оркестром кроками твердими
іде в колоні дев'ять «гісників»².
Було їх дев'ять... А тепер за ними
ідуть десятки тисяч бідняків.

І з прапором червоним виступає
косматий Рошльо, дужий і ставний.
Іде вперед. На грудях його сяє
п'ять орденів з турецької війни.

І, строем розтягнувшись великим,
босоніж по грязюці йдуть жінки,
і хляпає хтось драним черевиком,
йдучи вперед крізь натовп гомінкий.

Вогненно буквами кричать плакати,
народ священним гнівом закипів:
«Хто зважився батьків на смерть послати?»,
«Хто смів під кулі ставити синів?»

Біль і жага народу невтоленні
перелилися в лозунгів слова:
«Царете долу!», «Да живеє Ленин!»³
І котиться лавина ця жива.

І тут і там могутньо йдуть другарі,
промовисті плакати тут і там:
«Привіт тобі, російський пролетарю!»,
«Привіт товаришам-більшовикам!»

Як сніжна грудка більшає, зростає,
коли її покотиш на замет,
так гнаних і грабованих збирає
колона ця, крокуючи вперед.

Майор по ній наказує стріляти,
лютує він, горлає на весь рот.
Але його не слухають солдати,—
уже змішались військо і народ.

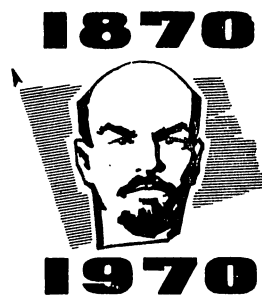
З болгарської переклав Дмитро БІЛОУС

¹ «Хай же дружно гряде пісня» (Слова Георгія Киркова)

² Партія «гісників» — революційна течія в Болгарській соціал-демократичній партії.

³ «Геть царів!», «Хай живе Ленин!»

Незабутні зустрічі

Я один з небагатьох у Франції політичних діячів, яким випало щастя бачити Леніна і говорити з ним. Це було в 1920 році, коли під керівництвом Леніна народи, нині об'єднані в Радянському Союзі, наближалися до вирішальної перемоги. Леніну тоді вже виповнилося 50 років.

...Ніхто до Леніна не вів людство через більш важливий етап історичного розвитку. Тепер навіть у таборі противників ленінізму не заперечують тієї істини, що цей великий державний діяч був видатною особою. Серйозні представники історичної науки відзначають колосальне історичне значення подій, якими керував Ленін, починаючи з 1917 року — моменту падіння царату.

Відомо, що Ленін був не лише людиною дії, котрій не було рівних за енергією, — він мав також глибокі універсальні знання. Слід нагадати, що Ленін визнавав велику роль, яку відіграли в прогресі людства французькі енциклопедисти XVIII століття. Гарячий прихильник монтаньєрів і яacobінців 1793 року, він виражав безмежне захоплення людьми й ідеями Французької революції 1789—1794 років.

Паризьку Комуни він вважав однією з тих подій, котрі рухають вперед історію людства. В словах, що стали безсмертними, він звеличував героїзм паризьких робітників 1871 року...

Ленін добре знав Францію, жив там кілька років під час свого тривалого перебування в емігра-

ції. Займав у Парижі надзвичайно скромне помешкання з двох кімнат у будинку № 4 по вулиці Марі-Роз. Я знав тоді кількох більшовиків-емігрантів, котрі так само, як і Ленін, жили дуже бідно у чотирнадцятому окрузі Парижа.

Мені випало зустрічатися з Леніним на конгресі II Інтернаціоналу в Штутгарті у 1907 році. Він був автором ряду поправок до резолюцій, визначних своєю послідовною боротьбою проти імпералістичної війни.

Зблизька я побачив його багато років по тому, влітку 1920 року, під час моєї поїздки до Москви, куди я був делегований одностайним рішенням соціалістичного з'їзду у Страсбурзі.

Прибувши до Москви для переговорів про можливий вступ французької соціалістичної партії у III Інтернаціонал, ми часто зустрічалися й розмовляли з керівниками партії більшовиків.

19 червня керівники Комуністичного Інтернаціоналу на чолі з Леніним зібралися разом з нами для обміну думками. Ленін взяв слово. Говорив він чистою французькою мовою.

Подякувавши насамперед соціалістичній партії та її двом представникам за їх звернення до III Комуністичного Інтернаціоналу (він надавав цим відвідинам дуже великого значення), Ленін сказав, посміхаючись, що «чекав на нас», бо найвище за все цінував славу революційну доблесть пролетаріату нашої країни.

Він вказав, що у Франції не стоїть питання про негайну революцію. І не про це йде мова. Голвне — створювати, не гаючи ча-

су, передумови для дійової боротьби проти імпералістичного режиму.

Французькій партії, говорив Ленін, потрібна газета, яка виходила б робітничий клас, вела його до визволення. Потрібна газета марксистського напрямку. Що ж до пролетарської партії, то в ній необхідна сувородисципліна для всіх і в першу чергу для тих, хто має честь обіймати відповідальні посади. Треба викувати класову партію, згуртовану, марксистськи виховану, дисципліновану.

Сучасні війни мають своїм наслідком серйозні потрясіння, що загострюють класову боротьбу і прискорюють революцію. Марно ставити зараз питання, прийде революція раніш чи пізніше.

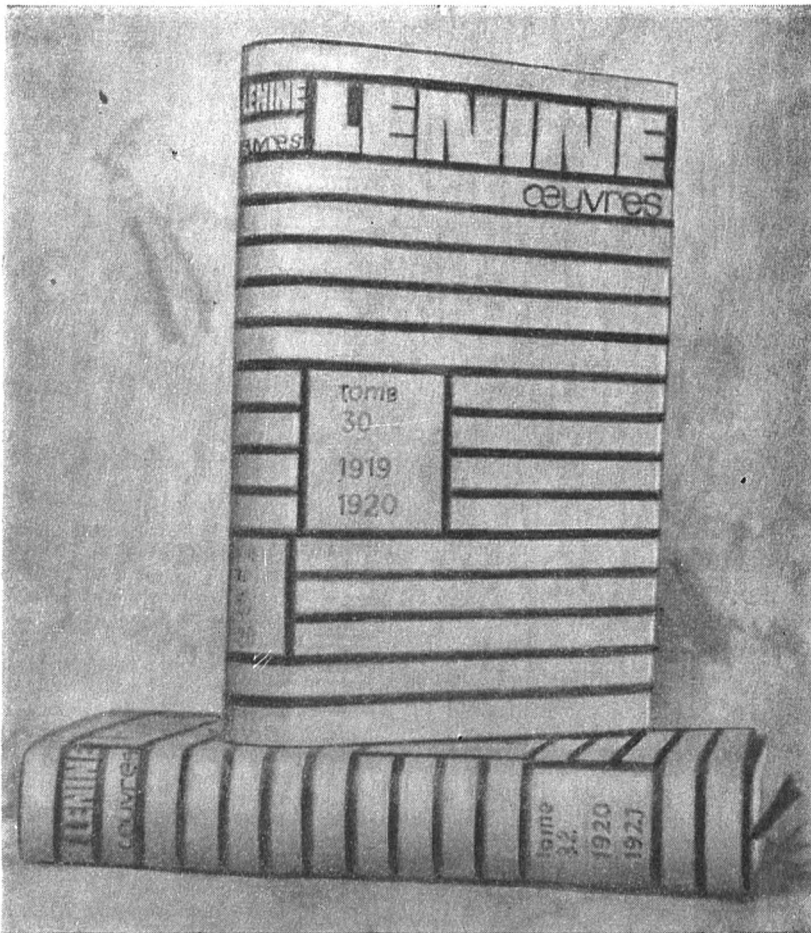
Торкнувся Ленін і нашої заяви про те, що нам не вистачає людей. У нас теж не вистачає людей, сказав він, але ми йдемо вперед, і люди з'являються. Важливо мати безмежну віру в те, що сили пролетаріату невичерпні. Ви, французи, повинні зрозуміти, що в нашій боротьбі ми надихаємося революціями, здійсненими у вас у минулому. І у вас капіталізм поступиться місцем соціалізму, котрий просяк всі пори капіталістичної системи. Ведіть пропаганду серед народів, що їх пригноблює імпералізм, бо скрізь люди мають вільно розпоряджатися своєю долею.

Ви кажете: «Це буде важко». Нам теж було важко, але ми боролися й перемогли!

П'ять годин тривала ця глибока змістовна і сердечна бесіда.

Напередодні повернення у Францію ми попросили у Леніна побачення, щоб попрощатися з ним і поділитися нашими враженнями. Зустрілися 28 липня, і наша розмова тривала півтори години. Ленін прийняв нас дуже сердечно в своєму невеличкому кремлівському кабінеті, скромно вмебльованому, строгому, простому.

Докладно розпитавши про становище у Франції — яке, зрештою, він і без того чудово знав, — Ленін повторив, що схиляється перед минулим нашої країни й

У Франції виходить 47-томне зібрання творів В. І. Леніна. Тридцять два томи вже побачили світ, решта буде надрукована протягом 1969 року.

Вихід такого широкого зібрання безсмертних ленінських творів — велика подія у громадсько-політичному і культурному житті Франції.

пролетаріатом Франції. Він визначив комуністів, як яacobінців, зв'язаних з пролетаріатом, і висловив упевненість, що у Франції ідеї III Інтернаціоналу матимуть успіх, оскільки вони відображають справжні революційні традиції нашої країни.

У той самий час, коли ми розмовляли з Леніним, Червона Армія добивала білопольські банди, що вторглися на Україну. Французькі й англійські імперіалісти спорядили для Польщі добірну дивізію під командуванням французького генерала Вейгана. Дивізію постачали найновішою зброєю. Однак докери Дюнкерка відмовилися вантажити для цієї дивізії гармати й кулемети, й Ленін прохав нас гаряче подякувати за це трудящим Франції.

На закінчення Ленін сказав, що імперіалістична Європа, яка вперто нападала протягом двох з половиною років на радянські республіки, зазнала невдачі. Тепер, після поразки імперіалістів у

Польщі, Радянська Росія здобула мирний перепочинок, і його буде використано для того, щоб відбудувати країну і зробити її непереможною.

Ленін поцікавився нашими враженнями від тривалого перебування в Росії. Ми відповіли, що спогади, котрі ми збережемо про цю поїздку, незгладимі. Незважаючи на величезне лихо, спричинене війною, ми спостерігали по всій країні ентузіазм, віру в майбутнє і мужність, що є вірною запорукою перемоги.

Ленін був дуже задоволений з наших відповідей. Він побажав нам, щоб Франція незабаром створила велику комуністичну партію, за успіхами якої він слідкуватиме якнайпильніше. І вже на кінець нашої розмови він висловив жаль, що не міг говорити з нами раніше й докладніше.

Наступного дня ми виїхали назад до Парижа, куди прибули 11 серпня, після подорожі через Естонію, Фінляндію, Швецію і Німеччину.

Повернувшись, ми вирішили одразу ж скласти звіт про нашу поїздку французьким робітникам. Секретаріат партії організував збори в паризькому цирку — найбільшому приміщенні міста. До цирку прийшло більш як 40 тисяч трудящих. Ми доклали чимало зусиль, аби пробитися до трибуни, й треба сказати — ніколи Париж не бачив ще такої гарячої, захоплюючої хвилюючої народної маніфестації. Впродовж кількох годин народ Парижа стверджував свою братерську солідарність з радянською революцією, про яку ми йому принесли після розмов з Леніним вісті, сповнені найкращих надій.

ЛЕНГСТОН Х'ЮЗ

Л Е Н І Н

Ленін сьогодні іде по планеті,
і не зупинять ніякі кордони.
Слухає кроки його вся Земля,
слухають слово його всі народи

Ленін сьогодні іде по планеті,
мудре чоло, ніби сонце, сіяє,
вийшли стрічать племена і народи,
лотос несуть і пахущу троянду.

Ленін сьогодні іде по планеті.
Слово живе боротьби навчає.
Зірка червона горить невгасима,
— світлий маяк для страждених народів.

*З англійської перекладали
Єва НАРУБІНА та Йосип ФЕЛЬДШТЕЙН.*

«Мамаївці», рік 1959-й.

МАМАЇВЦІ З БІТТЕРФЕЛЬДА

Десять років тому в німецькій мові з'явився новий і такий незвичний для її фонетики вислів «ді мамаїс» — «мамаївці». Але йому судилося відіграти, — про це можна тепер говорити з цілковитою певністю, — велику роль у розвитку і економіки Німецької Демократичної Республіки, і людських взаємин, і самої суспільної моралі німецьких трудящих.

А почалося все так. Молоді німецькі робітники з бригади ливарників алюмінієвого цеху біттерфельдського Електрохімічного комбінату прочитали в газетах про трудовий подвиг радянського робітника, шахтаря з Донбасу Миколи Мамаєва та його товаришів. Газету з портретом славного радянського шахтаря і розповіддю про його діла приніс у цех бригадир Мартін Нагель. І

коли прочитали статтю, хтось захоплено вигукнув:

— Гросарті! Грандіозно!

Правда, один з ливарників, ще раз прочитавши цифру перевиконання норм бригадою Миколи Мамаєва, скептично похитав головою:

— Унглаубліх! Неймовірно!

І почалися суперечки з приводу прочитаного. Річ у тім, що повідомлення про трудовий подвиг Миколи Мамаєва надійшло в сприятливий момент. У Німецькій Демократичній Республіці тоді наріли всі умови для розвитку нових форм праці, для народження такого поняття, як соціалістична праця, соціалістична виробнича мораль тощо. І не випадково, що все почалося саме у Біттерфельді. На той час розвиток таких галузей промисловості, як металур-

гійна й хімічна, був у центрі уваги. А Електрохімічний комбінат у Біттерфельді вів перед у багатьох нових починаннях.

Мартін Нагель та інші члени його бригади терпляче переконували скептиків. Це не було легкою справою. Адже над багатьма робітниками ще тяжіли старі уявлення і звички. «Ну, хай все те написане про Мамаєва, — казали вони, — дійсно чиста правда, але то там, у них, а у нас усе зовсім інакше. І взагалі, чому саме наша бригада має це робити? Чому не інші?»

Нове, однак, брало верх. З січня 1959 року в пресі НДР з'явився заклик бригади Мартіна Нагеля, що носила вже ім'я Миколи Мамаєва. «Ми, члени бригади імені Миколи Мамаєва, — було написано в тому заклику, — зва-

жаємо, що для здійснення науково-технічного прогресу особливо необхідно, щоб усі трудящі, і насамперед молодь, постійно підвищували свою кваліфікацію, свій культурно-освітній рівень, приділяли першочергову увагу соціалістичній колективній праці. Тому ми поставили перед собою мету працювати, вчитися й жити по-соціалістичному, щоб стати бригадою соціалістичної праці».

Це був початок нового масового руху, нового етапу розвитку виробничих відносин у Німецькій Демократичній Республіці. Скоро, за прикладом «мамаївців», тут з'явилися десятки й сотні бригад соціалістичної праці, цей рух охопив різні галузі промисловості. Деякі виробничі колективи значно перевершили показники ливарників з Біттерфельда, але за робітниками з Електрохімічного комбінату назавжди залишилася слава перших, тих, хто своїм прикладом торував шлях тисячам і тисячам своїх послідовників.

* * *

І от минуло десять років. Що сталося з Мартіном Нагелем і членами його бригади? Як складалася дальша доля зачинателів руху, що став нині в НДР справою мільйонів?

Кілька німецьких журналістів відвідали знову Біттерфельд, розшукали тих, хто підписав той заклик у січні 1959 року. Доля кожного з шістнадцяти членів бригади могла б правити за найвиразніше свідчення тих величезних змін, які сталися на німецькій землі в умовах соціалістичної дійсності.

Мартін Нагель нині інженер, технолог цеху. Він згадує, якими важкими були перші кроки на новому шляху. А шлях цей не був вкритий самими лише трояндами. І глузування, і недовіра і — чого приховувати? — погрози з боку людей ворожих, бо скільки їх ще залишалося тоді й в самому Біттерфельді, й скрізь в НДР!

А як нелегко було вчитися! Скільки наполегливої праці, безсонних ночей, напруження моральних і фізичних сил коштував йому диплом інженера! Мартін

Нагель пишається високим званням «Заслуженого активіста виробництва», яке йому присвоїв уряд республіки. Працюючи на комбінаті, він веде одночасно й активну партійну роботу, є членом партійного комітету комбінату, членом Біттерфельдського районного комітету Соціалістичної єдиної партії Німеччини, неодноразово обирався делегатом партійних з'їздів.

— Багато чого змінилося в житті кожного з нас, — каже Мартін Нагель, і веде журналістів до свого товариша по роботі, інженера-хіміка і секретаря партійної організації цеху Герберта Фіца. Чимало спільного є в долі обох цих людей — працювали, вчилися, обидва прагнули, здобувши освіту, повернутися неодмінно на свій комбінат, навіть у свій же цех.

У той день, коли журналісти відвідали підприємство, черговим змінним майстром у цеху був Роберт Лінке.

— Теж наш колишній мамаївець, — каже про нього Мартін Нагель.

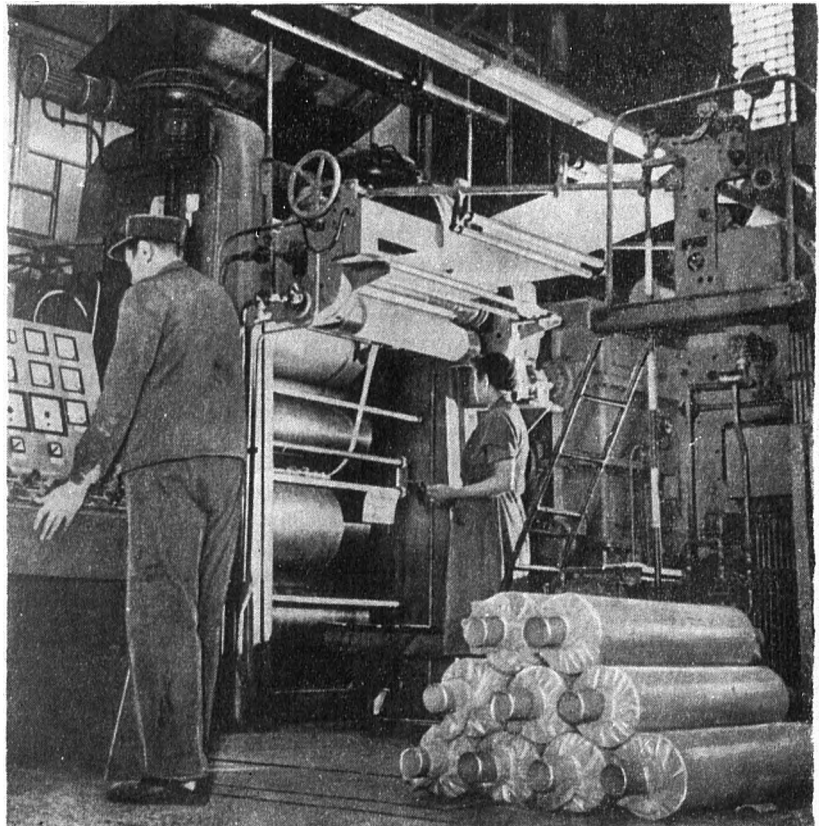
Десять років тому свої інтереси й помисли цей Лінке ділив між комбінатом і клаптом землі, успадкованим від батька-селянина. Товариші по бригаді іноді глузували з Роберта, іноді суворо вимагали від нього зробити на решті вибір: завод чи отой клатпоть землі.

Нині Роберт Лінке посміхається, згадуючи свої сумніви й вагання:

— Тепер моя земля в надійних руках! Вона належить відомому в усій республіці сільськогосподарському кооперативу!

Чимало цікавого можна розповісти про колишнього підручного, а нині старшого майстра цеху Фріца Гуммеля. Його тут називають «мамаївським письменником». Річ у тому, що, починаючи з 1960 року, Гуммель вів щоденник своєї бригади. Його записи, обсягом у кілька великих кни-

Біттерфельд, Електрохімічний комбінат.

жок, містять дуже цікаві спостереження і думки. Чимало з того, що записав Фріц Гуммель, друкувалося в газетах, а сам автор бригадного щоденника був неодноразово відзначений преміями на літературних конкурсах. Якщо додати, що Гуммель є також позаштатним інструктором районного комітету партії, то портрет цього передового робітника, людини з широкими інтересами, стає ще більш виразним.

«Мамаївцем» і досі називають на комбінаті Стефана Слезака, який тепер уже сам очолює передову комплексну бригаду, і Освіна Ріхтера, також бригадира. До речі, обидві ці бригади ведуть перед і змагаються за звання кращої бригади в алюмінієвому цеху, який дуже розрісся і є, власне, великим заводом.

Звичайно, Біттерфельд з його Електрохімічним комбінатом відомий в НДР насамперед як центр руху за соціалістичні форми праці. Але з назвою цього міста поєднується в Німецькій Демократичній Республіці ще один знаменний рух, що стосується вже літератури й мистецтва. Саме звідси, з робітничого колективу Електрохімічного комбінату, пролунав заклик до діячів літератури й мистецтва — наблизитися в своїй творчості до народу, до життя. У Біттерфельді відбулася відома нарада письменників і митців. «Мамаївці» були серед тих, хто звернувся до літераторів, серед тих, хто гідно представляв на конференції свій робітничий колектив.

...У 1959 році, коли бригада Мартіна Нагеля прибрала собі ім'я Миколи Мамая, вона влаштувала в цеху «Роте екке» — «Червоний куток». Це був справді невеличкий куточок за якоюсь цегляною перегородкою. Тут повісили портрет радянського шахтаря, тут уперше з'явився текст відозви, тут записували цифри виконання виробничих завдань тощо. Багато змін сталося в тому цеху за минулі десять років, але «Роте екке» зберігається й досі. У «Червоному кутку» можна побачити велике групове фото бригади, якою вона була в ті дні 1959 року, документи тих часів, почесні грамоти, різні відзнаки.

Колишній бригадир Мартін Нагель, нині — інженер, технолог цеху.

Роберт Лінке, колись підручний, тепер — змінний майстер.

Освін Ріхтер, тепер керівник великої бригади.

КАЛЕЙДОСКОП ВСЕСВІТУ

ПІКЛУВАННЯ ПРО ЛЮДИНУ. Американська газета «Вашінгтон пост» повідомляє, що незабаром президенту і віце-президенту США, а також сенаторам і членам палати представників буде підвищено зарплатню. Так, президент, який досі отримував 100 тисяч доларів на рік, нині одержуватиме на 50 тисяч більше. Так само представницьких коштів він одержуватиме не 50, а 75 тисяч доларів. Віце-президент і голова Палати представників — по 75 тисяч, замість 43, а члени палати й сенатори — по 50, замість 30 тисяч. Це — єдине підвищення заробітної плати, передбачене в США.

МИРНЕ ПРИЗНАЧЕННЯ... Останнім часом у ФРН знизився попит на так звані «сімейні атомні бункери». Представник боннського міністерства внутрішніх справ, агітуючи населення купувати такі бункери, сказав: «Сімейний бункер можна розумно використати й у мирний час. Влаштуйте вечірку або якесь інше родинне свято і повідомте запрошених, що воно відбудеться у бункері. Всі неодмінно прийдуть — адже це дуже цікаво!»

ВИПАДОК ІЗ СКУЛЬПТУРОЮ. Швейцарські митники затримали один вантаж, що видався їм дуже підозрілим. Ішлося про якусь химерну конструкцію з шестерень, гайок, маховиків та інших залізяк. Бажаючи перевірити цю конструкцію, митники розібрали її на кілька окремих частин. Власник вантажу, побачивши це, ледве не знепритомнів. Він виявився модним скульптором-абстракціоністом, а купа залізяччя — його новою роботою під назвою «Хаос».

Суд, який розглядав позов скульптора проти митниці, виніс таку ухвалу: «Не можна вважати, що митники пошкодили скульптуру. І у такому вигляді вона теж є «Хаосом».

МИСЛИТЕЛЬ

ОПОВІДАННЯ

Це трапилося у серпні тисяча дев'ятсот дев'ятнадцятого, через кілька тижнів після поразки радянської влади в Угорщині, в поліцейському управлінні на вулиці Зріньї. Весь будинок був залитий кров'ю і сльозами — кров'ю чоловіків і сльозами жінок. Ми лежали покотом у невеликих камерах по сорок, п'ятдесят чоловік. В одній було навіть понад сто душ. Арештовані могли тут хіба стояти. Всі були збиті, самі синці, змучені. Румунські окупанти й білі угорські офіцери спільно катували переможених. Двадцятого чи двадцять першого серпня, — точно вже не пам'ятаю, — до нашої камери, що містилася на першому поверсі, вштовхнули старого селянина. Сталося це на третій чи четвертий день мого ув'язнення. Старий був босий, без шапки. Все його добро складалося з торбини, перекинутої через плече. Селяни в той час рідко потрапляли до столичних тюрм (їх арештовували на місцях, де їх знали). Тому ми зацікавлено прийняли старого:

— Звідки ви?

— За що вас арештовано?

— Ви були продовольчим комісаром?

— Не всі разом, товариші, я все розповів... Ні, ні, таким великим паном я не був. Ні! Що ж до арешту, то я собі мислю, що це просто помилка. Я цілком певен, що мене арештували випадково.

Тоді багато хто говорив саме так. Ми навіть трохи розчарувались і з іронією запитали:

— Випадково, кажете, старий пане? Отже, ви теж не червоний?

В той час мало хто признавався до червоного кольору.

— Бідняк завше червоний, поки не зблідне по смерті. Та не про це річ, товариші. Йдеться про арешт, і я собі мислю, що це помилка.

— Якщо ви червоний, то яка це помилка? Адже зараз полюють на червоних, а не на білих.

— Зараз, товариші, зараз. Арештували мене за те, що я трохи підправив плакат.

— Плакат? Хіба ви працювали в друкарні?

— В друкарні? Я? Та ви що! На вулиці, там, де висів плакат. Там я його й підправив. Хіба вам невідомо, що новий уряд, який прозвали профспілковим, негайно випустив плакат, тільки-но сів у крісло?

— Який плакат, діду? Ми про це не знаємо, нас заарештували раніше, тоді ще не було ніякого плакату. Що ж у ньому було?

— Саме в цьому й уся справа, що у ньому було. Я собі мислю так, товариші, що плакат є плакатом тільки тоді, коли в ньому написано правду. А в тому плакаті було написано, що оті товариші, що засіли в новому уряді, не беруть на себе відповідальності за дії радянської влади. Ось що було в тому плакаті. «Як це так? — питаю я сам себе. — Адже ці товариші керували нами, позаймали високі пости й байдикували... А зараз раптом не беруть на себе відповідальності?» Ось я й подумав, що плакат треба трохи підправити. Вийняв із торби олівець і закреслив це речення. Тут мене і спіймав румунський патруль. Хто ж знав, що їх цікавлять угорські плакати. Дали кілька ляпасів, стусонули прикладом між ребра. Отакі, кажу я вам, ці хлопці... Мало того, що побили, так вони ще й арештували. Кажуть, покажи документ, паспорт чи

щось інше. Гадають, що це їм Румунія. Та пашпорта навіть у діда мого не було. Потім з великими почестями — двоє попереду, а двоє ззаду — привели мене сюди. Проте я собі так мислю, що з того не буде великої біди. Потримають та й випустять. Кому потрібні мої старі кості?

Ми зраділи старому, бо, як видно, не такий уже він був невинний. Навіть подружился з ним, а за те, що він так часто вживав «я собі так мислю», прозвали його Мислителем. Прізвища його ми не знали, то так і називали.

Хто він, що робив, чим займався, яке мав відношення до радянської влади, ми не довідалися від нього. Це був хитрий дядько. Він вдавав, ніби все, що йому відомо (а видно було, що знав він чимало) — тільки випадковість. Якщо йому ставили якесь делікатне запитання, він тільки кліпав своїми маленькими сірими очима і вдавав, ніби не розуміє, про що його питають. У його великій торбі не було ні крихти хліба, ані грошей. Годували ми старого з нашого спільного запасу. Мені вдалося пронести з собою пару черевиків, і я віддав їх старому.

— Я це мислю собі так, — сказав старий, — що не можу взяти черевики за «спасибі». Я відроблю вам за них. Буду прибирати в камері й мити начиння.

Досі ми це робили по черзі. Помити посуд було неважко. В нас було всього чотири чи п'ять залізних мисок, з яких ми всі їли. Як ці миски потрапили сюди, невідомо. Мабуть, ми їх одержали в спадщину від попередніх мешканців. Угорський поліцейський і румунський солдат, що стояли на варті під дверима, не перешкоджали нам у цьому. Черговий виносив їх під піджаком у туалет і мив під краном. А от прибирати в камері вартози не дозволяли.

— Здыхайте в смітті! — казав поліцейський. — Самі запровадили сухий закон для надстроковиків, отож тепер маєте. Кинь прибирати!.. Кажу тобі, кинь, бо переламаю хребта!

З усіх указів радянської влади найбільше їх зацікавив саме оцей. Проте ні тоді, ні згодом я ніяк не міг зрозуміти, чому вони так лютували, що сухий закон поширювався й на надстроковиків. Проте старий все ж таки ухитрився помити підлогу в камері. Він залюбки робив це, був вдячний нам за скибку хліба, а ми були вдячні йому за те, що він робив для нас.

Удень старий мовчав. Тільки вночі, коли всі вже про все переговорили, він починав «мислити». Говорив просто, ясно, і все ж ми не завжди його розуміли.

— Я собі так мислю, товариші, — сказав він якось уночі, — що кращої влади за радянську немає. Але вона мусила, даруйте

на слові, мусила в нас зазнати поразки. Приїхав якось до нас один відомий товариш у земельній справі. Так я йому сказав і навіть попросив, аби він передав, кому треба, що... — старий підняв мозолястий вказівний палець, — що угорський селянин не такий, яким ви його вважаєте, він інший. Угорський селянин такий, що коли ти хочеш чогось від нього, то йому теж дай щось, бо задарма, як відомо, навіть біля гробу самого Христа не стояли. Є тільки одна людина, яка це знає, яка розуміє селянську душу, знає селянина, як кишеню власного жилета. І як це його звати... стривайте... таке в нього просте ім'я... ага, згадав: його звуть Ленін.

Ім'я Леніна часто повторювалося в «мисленнях» старого. Але, перш ніж вимовити його, він завжди ніби думав, ніби йому було важко пригадати це ім'я.

— Поміщицька земля має залишитися не-поділеною? На ній треба створити великі господарства, зразкові господарства? Гарно, товариші, дуже гарно. Але все по черзі! — і він знову підняв палець. — Спочатку яйце, потім курча, а потім уже й курка. Я собі мислю так, що землю треба роздати безземельним селянам, щоб вони мали під ногами ґрунт, який захищатимуть на той випадок, якщо поміщик схоче повернутися. Щоб це розуміти, може, й справді треба бути селянином... Мабуть, він теж був колис селянином, хоч зараз і не ходить у селянській одежі.

— Він? Хто це він? — питали ми старого, бо всі, хто сидів у цій камері, й уявлення не мали про таку аграрну політику.

— Хто він, питаєте, що так добре розумів селянина? Ну... як же його... Ага, згадав: Ленін!

Зрештою це вже стало дещо підозрілим, що старий то забуває, то знов пригадує ім'я Леніна. Оскільки я був з ним у найкращих стосунках (я організував спільне харчування, розподіл сигарет і вважався старшим у камері), то спитав його якось уночі, коли ніхто не звертав на нас уваги:

— Скажіть, товаришу Мислителю, ви його знали?

— Кого?

— Леніна.

Старий примружив очі й відповів запитанням на запитання:

— А хто його не знав?

І більш не хотів говорити на цю тему. Тоді я запитав:

— Хто ж ви такий, скажіть нарешті?

— Я? Щось на зразок мандрівного проповідника, не більше. Іду від села до села й проповідую...

— Що ж ви проповідуете?

— А те, що селянинові треба знати.

Тільки правду проповідую. Я собі так мислю, що це найголовніше. А те, що він казав, то все правда.

На четвертий чи п'ятий день після цієї розмови до камери увірвалися білі офіцери. Били нас, усіх допитували, а на старому спинилися. Його прізвища у списках заарештованих не було.

— А ти що тут робиш, старий шкарбуне?

— Я собі так мислю, що нічого, — відповів дід покірно.

— Хочеш наїстися сала за рахунок держави?! Певно, валявся десь п'яний на вулиці, а патруль привів сюди і випадково штовхнув між політичних в'язнів. Геть звідси, стара свиня!

— Слухаю, пане капітане! — сказав старий білому офіцеру, який був тільки поручиком. — Я теж собі так мислив, що сталася помилка, але хіба... румун ніяк не міг второпати, що я йому казав...

— Заткни пельку! — гримнув на нього офіцер, але старий не образився. Він зняв черевики і поклав їх у торбинку, що правила йому вночі за подушку. Цю торбинку він ніколи не знімав з плеча. Навіть коли прибирав у камері чи мив посуд, наче у ній був хтось-який скарб. Тим часом у торбині була тільки одна брудна сорочка, бо кожущок він носив на голому тілі. В сорочці була загорнена якась книжечка-молитовник чи біблія. Оскільки старий збирався надто повільно, прощався з нами, поручик, якого старий називав капітаном, випхнув його в коридор.

Мислитель більше не вернувся до нас. Другого дня нас вартував поліцейський, що виявився більш балакучим. Сміючись, він розповів нам, як випхнув на волю «смердючого босого діда».

Минуло десять років. Якось у Берліні до мене прийшов один незнайомий мені товариш. Він приїхав із сусідньої країни, де його звинувачували в політичному злочині. Товариші допомогли йому втекти за кордон.

— Я привіз вам уклін від старого селянина, який нещодавно помер в одному великому селі. Ми не знали, що то був наш товариш. Мали його за непоправного бродягу, бо він щовесни чіпляв на плече торбину і на свій страх і ризик переходив угорський кордон. Повертався тільки з настанням зими, жив у дочці, доглядав худобу. Спав на соломі в хліві. Ми чули, що він багато читав. Але що саме, ніхто не знав, бо ніхто й не цікавився ним. Мали його за сектанта-фанатика, які ще трапляються в тих місцях. На початку минулої зими, коли старий, як завжди, знову з'явився в селі, до мене прийшла його дочка — змучена, виснажена працею жінка.

— Ходіть до нас. Батько помирає й перед смертю хоче з вами поговорити.

— Хіба він мене знає?

— Каже, що знає.

Я пішов. Старий щиро привітався зі мною й попросив дочку вийти з кімнати. Говорив він якимось дивно, часто повторював «я собі так мислю». В устах його це звучало надто по-вченому. Проте все, що він казав, було дуже цікаве...

— Сідайте, товаришу. В нас із вами буде розмова десь на півгодини. Я собі так мислю, що життя моє кінчається, навесні вже не перейду кордон. Назву вам деякі села, але ви не записуйте, тільки запам'ятайте. З кожного села назву вам бідного селянина або графського слугу. Це теж буде неважко запам'ятати. В цих селах, — старий підвівся на ліктях, закліпав очима, — в цих селах я провадив агітацію. Щоправда, сам один, на свій розсуд, і ви вже пробачте мені. Бо якби я робив інакше, слово честі, потрапив би за ґрати. А я ні разу не провалився, товаришу. Отже, як я собі мислю, працював непогано. В кінці вже шукав зв'язку, щоб комусь передати свої села, та для цього треба було пройти ще кілометрів п'ять-десять до того села, де, як я знав, є ваші товариші. Але на це вже мені не стало сили. Так воно вже й буде. Ви тут наш і до того ж угорець. Розкажіть угорським товаришам, кому треба, про нашу розмову.

І старий оповів мені про свою роботу. Щиро кажучи, я не у всьому йняв йому віри. Надто вже романтичною видалась мені його розповідь. Але згодом з'ясувалося, що все чистісінька правда. Він згуртував бідняків, землекопів та панську челядь чотирьох чи п'яти прикордонних сіл. За останні два роки організував два виступи за підвищення платні й один страйк під час жнив. Робив він це так уміло, що жандарми ніяк не могли напасти на його слід. Все це тоді, повторюю, здавалось надто неймовірним. Коли старий відчув, що й сумніваюсь у правдивості його слів, він назвав ваше ім'я і сказав, що сидів разом з вами в тюрмі.

— Де зараз товариш Габор, я не знаю, — сказав він. — Чув, ніби десь у Парижі чи навіть в Америці. Довідайтесь. Якщо зустрінетесь, передайте йому вітання від Мислителя. Він знає, про кого йдеться...

Ось я й передаю вам його уклін... Але це ще не все. Старий ще казав:

— Я все спалив, товаришу. Тільки на горіщі в сіні захована маленька біблія. Я вже не можу вилізти на горище по драбині, тим паче, що в ній бракує одного щабеля...

Я заспокоїв старого, що йому нема чого боятися.

— Знаю, але то біблія російська.

— Ви хіба знаєте російську мову?

— Знаю, товаришу, знаю. Проте я її не читав, бо мова там якась інша, складніша. Я чотири роки був у Росії в полоні. Кількох місяців бракувало мені до чотирьох років. То була добра школа для таких людей, як я. Ніколи нікому про це не казав, боявся, щоб не виказали. А зараз мені вже нічого боятись. Та вже пізно, мені важко говорити. Ця біблія з міста Самари. Я взяв її з поміщицької бібліотеки, бо така гарна книжка тоді нікому не була потрібна. А я собі мислив так, що біблія—непоганий документ на той випадок, якщо мене схоплять білі. Так я й зберіг її на пам'ять. Але в цій біблійі,—перегорніть уважно її сторінки,—ви знайдете папірець. Передайте його угорським товаришам. В кінці березня, коли на горищі вже буде мало сіна, полізьте туди, товаришу, і в лівому кутку під балкою ви знайдете загорнену в газету біблію... У пештській в'язниці ця книжка теж була зі мною. Якби її в мене знайшли, то повісили б. Але мене ні в чому не підозрювали—просто випхнули з поліції, й край...

Старий хитро підморгнув мені й замовк, бо до кімнати з мискою юшки ввійшла дочка. Дід чи то зовсім утратив пам'ять, чи хотів ввести в оману дочку, бо почав верзти якісь нісенітниці; дочка більше не відходила від нього. Незабаром він попрощався зі мною,—адже основне було сказано. Пізніше я довідався, що старий помер ще того самого тижня...

— А біблія?—спитав я.

— Саме про неї я й хочу розповісти. Через три місяці після смерті старого в нашому селі раптом з'явилися агенти політичного управління поліції, арештували його дочку і одного росіянина, який після війни жив у селі. Це був полонений, він одружився з нашою дівчиною і залишився в селі. Револьюційна діяльність була йому така ж далека, як мені папа римський. Спочатку я подумав, що поліція прийшла по мене, й переховувався у хатці на виноградниках. Товариші навідували мене, розповідали про новини. Ось про що я дізнався.

Після смерті старого його дочка знай-

шла на горищі під сіном якусь книжку, загорнену в газету. Зовні книжка нагадувала молитовник чи біблію, але була написана незнайомою мовою. Якось росіянин лагодив у неї стільці, побачив на підвіконні цю книжку й дуже зрадив, бо вона була російська. Він тут же почав гортати її, і раптом з книжки випала записка, написана від руки. Росіянин прочитав її, перехрестився, зблід і хотів з переляку накивати п'ятами, але господиню зацікавило, що ж у тій записці, і вона затримала його. Росіянин знову перехрестився і переклав зміст трьох чи чотирьох рядків записки. Я її теж читав, бо прокурор пред'явив її мені як доказ у моїй судовій справі, хоч я ніякого відношення до неї не мав. Зміст цієї записки я запам'ятав дослівно:

«Шановний товаришу! Я, правда, зараз дуже зайнятий, але якщо Ви завтра до обіду прийдете в Смольний, я неодмінно знайду час поговорити з Вами.

Ленін».

Дочка старого не розуміла, чому росіянин перехрестився, прочитавши цю записку. Він нічого не пояснив їй, і вона розказала комусь у селі, які, мовляв, забобонні ці росіяни: Ілля прочитав записку якогось батькового друга й перехрестився з переляку. І показала оту записку. Незабаром по селу пішли чутки, що старий, якого і так мали за дивака, був «російським комісаром», другом Леніна. Однієї ночі хтось поставив на могилу старого червоний прапорець. Почалося слідство. Після жандармів до села приїхала політична поліція й забрала записку, і в столиці експерти легко встановили, що це оригінал. Іллю вислали з країни, дочка старого майже півроку просиділа у в'язниці. Згодом записка стала доказом проти мене, бо суддя ніяк не міг повірити, що Ленін розмовляв у Петрограді в дні революції не зі мною, а з простим угорським селянином.

Ось так через десять років після поразки радянської влади в Угорщині я довідався, що було в торбині Мислителя...

З угорської переклав Костянтин БІБІКОВ

ГОЛОС ІСТОРІЇ...

Образ Леніна в сучасній арабській поезії

Відомий французький громадський діяч Поль Вайян-Кутюр'є писав, що Володимир Ілліч Ленін «зберіг в собі до кінця свідомого життя дивовижну здібність відчувати і мислити, як китайський кулі, як носильник-негр. Пригнічений аннаміт, індус були йому такими ж зрозумілими, були такою ж відкритою книгою, як ленінградський металіст, як паризький текстильник, як шахтар з Нової Віргинії». То ж не дивно, що слово Леніна швидко знайшло шлях до сердець народів колоніальних країн, які стогнали під ярмом імперіалістичних поневолювачів, стало і їх зброєю у боротьбі за визволення від соціального і національного гноблення.

Ленінські ідеї, ідеї Великого Жовтня осяяли своїм світлом і Арабський світ і підняли його на переможну боротьбу за визволення з-під багатовікового іноземного гніту. З плином років, з розквітом і перемогами Радянської держави Володимир Ілліч — мислитель і вождь, який провістив свободу й пророкував перемогу знедоленим народам Сходу, став близьким арабам, увійшов у сучасну арабську поезію, в коло легендарних героїв народу.

В дні, коли точиться напружена боротьба проти імперіалістичних підступів, проти неоколоніалізму, коли перед усім світом розкривається велич і могутність Радянського Союзу — надійного друга народів Азії і Африки, — погляди передових поетів арабських країн звертаються до В. І. Леніна, чийм генієм створена перша в світі соціалістична держава.

Ленін і Жовтень... Ленін і революція... Ці слова стоять поряд у багатьох віршах арабських поетів, присвячених нашій країні. Володимир Ілліч виступає як вождь великої революції, що знищила тиранію й гніт і відкрила дорогу до щастя мільйонам трудящих. Ось як пише про Леніна Назір аль-Хісамі, поет із Сирії, у своєму відомому віршеві «Світлий образ»:

Ти — ворог тиранів на всій землі,
Улюбленець гноблених всіх,
Батько Жовтневої революції,
Що наші мрії здійснила.

А інший сирійський поет Васфі аль-Бунні пише так:

О революціє, народжена Леніним!
Землю ти перетворюєш в рай,
Справедливості проклала ти шлях,
Стерла на порох тирана-царя.

Багато рядків присвятив Ленінові і Великому Жовт-

ню відомий прогресивний поет Іраку Мухаммед Саліх Бахр-аль-Улюм, який у часи «чорного режиму» прислужників імперіалістів довгі роки перебував в ув'язненні за свою відданість ленінським ідеям і боротьбу за краще майбутнє свого народу. Один з його віршів так і називається «Ленін і Жовтень». Оспівуючи мудрість Леніна і ленінської партії, силу його ідей, він висловлює віру в перемогу народів над імперіалізмом і в те, що «над світом засяє Жовтнева зоря і вільною вічно буде людина». «Дочкою Великого Леніна» називає він Жовтневу революцію у касиді «На честь 41-ої річниці Жовтневої соціалістичної революції», написаний у 1958 році, коли він був на Жовтневих святах у Москві.

«Леніна і безсмертних героїв Жовтня» оспівує також інший іракський поет Рашид аль-Ясін.

«Привіт Жовтню» — так називається вірш Тадж ас-Сіпп Хасана з Судану — найпівденнішої країни Арабського світу. Він прославляє нашу революцію і вірить у її всеперемагаючу силу. «Червоною, радісною бурею Жовтень іде по планеті», — пише поет. І далі:

Переможно сяють
На шоглі Жовтневі зорі,
Маяк наш, наш компас в дорозі.
Шалені хвилі — безсилі.
Жовтень здобув перемогу,
І голуб з оливковим листям
Летить над землею.
Ленін
Надію народів виплекав.

До образу В. І. Леніна звертаються як поети молоді, так і митці старшого покоління. Чудовим твором, присвяченим великому вождеві, є «Поема про Леніна» видатного прогресивного діяча Лівану Радвана аш-Шахалі. Поему написано в дусі класичних традицій, високим стилем, з багатою орнаментациєю словесної тканини твору. І стиль цей, піднесений й урочистий, дає можливість авторові намалювати монументальний образ мислителя і легендарного героя таким, яким він постає в уяві арабського читача, вихованого на зразках класичної арабської поезії. Ось приклад того, як пише Радван аш-Шахаль в цій поемі:

Силу могутню дав він народам
Думки крилатої, що кличе вгору,
Сильним зробив він слабого,
Людиною — раба і видющим —
сліпого.

Володимира Ілліча показано в поемі не як верховного керівника, що гордо височить над усіма, а як вождя мас, який присвятив життя боротьбі за кращу долю народу.

Про це ж писав ліванський поет Ніфон Саба у вірші «Правильний шлях»:

Ленін! Ти в серці народів живеш
В славних ділах, що на благо
народу
Ти учинив, освітивши життя
Сонцем звияти, труда і свободи.

У вірші «Ленін» (1958) поет із захопленням пише про квітуче життя Радянської країни, про успіхи наших людей, пов'язуючи все це з іменем Леніна. Радянських людей у цьому вірші він називає «вільними людьми, чиї сили пробудив могутній Ленін».

Молодий іракський поет-патріот Абд-аль-Ваххаб аль-Баяті написав прекрасну касиду¹ «Ленін». У ній він зумів скупими словами показати всю глибину впливу ідей великого вождя трудящих на життя і долю людей нашої планети. Голос Леніна, пише він, ніби сонячний промінь облітає планету, він у рядках віршів Вапцарова, в поезіях Брехта, з іменем Леніна виростають покоління борців...

А далі йдуть сповнені глибокого змісту слова:

Ленін — блискавка правди,
Справедливості грім,
для неписьменних — буквар,
для бездомного — дім.

Віра в безмежну силу ідей ленінізму, в їх неминучу перемогу бринить у рядках касиди:

Ленін — голос історії,
що заклично й дзвінко
луна над землею.

Тема Леніна домінує у вірші аль-Баяті «Розгортаю сторінки «Правди».

¹ Касида — в арабській поезії довгий, близький до оди вірш.

Клич комунізму —
міст через безодню,
на сторінках твоїх
проступає ленінський профіль!

І у вірші «Два відважні серця», присвяченому славним космонавтам А. Ніколаєву та П. Поповичу, він справедливо пов'язує ім'я великого вождя з епохальними сьогоденними досягненнями нашого народу.

Виток за витком,
виток за витком...
Шийють одяг Землі
посланці Леніна —
космонавти,
внуки обдертих селян,
Всесвіту можновладці.

Можна було б назвати й інші твори Абд-аль-Ваххаба аль-Баяті, згадати такі вірші, як «Зустріч з другом» Абд-ар-Раззака Абд-аль-Вахіда, «Радянсько-арабська дружба» М. С. Бахр-уль-Улюма, «Москвичка» Насуха Фахурі, вірш Юсуфа «Володимир Ілліч Ленін», в яких звучить ім'я Леніна, звеличуються його мудрість і великі діла.

Поети арабських країн знаходять найтепліші слова, найвеличніші образи, щоб передати свою любов до людини, яка «вселила надію», «принесла велику правду» і навчила народи Сходу «боротися і перемагати».

І з кожним роком образ великого Леніна стає все ближчим і ріднішим трударям в усіх куточках Арабського світу, правдиве слово арабських поетів несе його в серця людей.

Ю. КОЧУБЕЙ

Президент Кіпру архієпископ Макаріос вітає члена президії Всесвітньої Ради Миру письменника О. Є. Корнійчука.

ОСТРІВ АФРОДІТИ

ОЛЕКСАНДР КОРНІЙЧУК

Літом 1968 року відбулось засідання президії Всесвітньої Ради Миру в столиці Кіпру Нікосії.

Я приїхав на Кіпр за два тижні до початку засідання. Давно мріяв побачити цей чарівний острів, познайомитися з його людьми, древньою культурою, побачити старовинну фортецю, яку прославив Шекспір у своїй трагедії «Отелло», подивитись на хвилі, де, як твердять кіпріоти, народилась богиня Афродіта...

Друзі греки-кіпріоти гостинно зустріли мене й мою дружину і робили все можливе, щоб ми познайомились з сучасним складним життям народу Кіпру, історичними пам'ятками цього чудесного острова.

На все життя залишаться в наших серцях враження від усього, що ми побачили на цьому сонячному острові.

На чудовому курорті «Маре Монте», де наші друзі-кіпріоти влаштували нам на кілька днів відпочинок, ми познайомились з поетом Такісом Філакту. Це трапилось так: ми сиділи на відкритій веранді ресторану і милувались вечірніми барвами смарагдового Середземного моря. Дружина звернулась до мене і тихо сказала: «Подивись на цю людину».

До крайнього столика підійшов високий, стрункий, напрочуд гарний чоловік.

«Чи не нагадує він тобі якогось видатного кіноактора?»— спитала дружина.

Я звернувся до наших друзів-кіпріотів:

— Хто він?

— Це наш поет Такіс Філакту. Дуже хороша людина. Він працює у Всекіпрському страховому товаристві. Ми зараз вас познайомимо з ним та його дружиною.

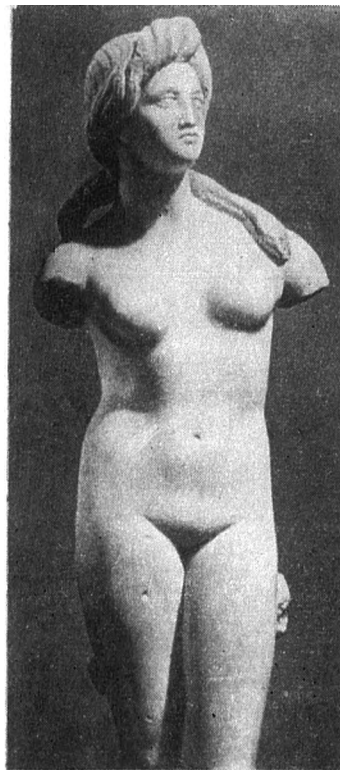
За хвилину ми вже сиділи разом за одним столиком.

Такіс сердечно привітав нас, і ми відчули в його словах щире повагу до нашої країни, до радянських людей. Ми попросили Такіса прочитати кілька віршів. Спочатку Такіс розгубився, і ми відчули його велике хвилювання. Він підвівся, довго дивився на вечірнє море, потім повернувся до нас і тихо почав читати. Важко передати красу грецької мови, зігрітої гарячим серцем поета. Ми попросили його дати нам кілька віршів, розповіли йому про наш журнал «Всесвіт» і пообіцяли, що наші українські поети перекладуть його вірші.

— З радістю я дам вам кілька моїх віршів і буду вдячний вашим друзям, коли вони зацікавляться моєю поезією. Я б дуже хотів познайомитись з українськими поетами тут, на Кіпрі. Ваші чудові пароплави з Одеси мають постійні рейси на Кіпр.

Такіс показав нам село, де він народився, старий будинок батьків. На стінах було багато прекрасних пейзажів. «Хто художник?» — спитала моя дружина. (За час нашого перебування на Кіпрі вона вивчила багато найпоширеніших у побуті слів.) Такіс зніяковіло і скромно сказав: «Вибачайте, це я малював».

Я дуже радий, що наш читач уперше познайомиться з віршами грека-кіпріота Такіса Філакту.

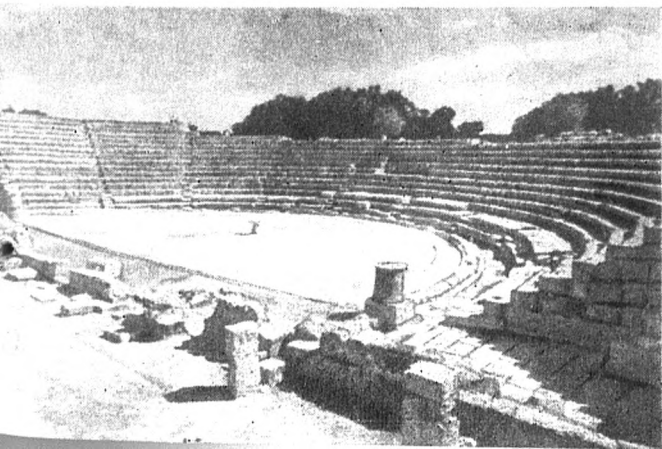
Кіпріоти з прадавніх часів певні, що «народження з піни» богині Афродіти відбулося саме біля однієї скелі на півдні їх острова.

Небо і море. І ще скелястий берег. Здається, що тут прикметного? Скрізь є небо. І морський пейзаж теж не дивовижа. Але це берег острова Кіфери (Кіпру), і саме тут, як розповідає старогрецька легенда, з білосніжного шумовиння морських хвиль народилася богиня краси і кохання Афродіта (Кіпріда). Саме тут юні Орі убрали її в золоті шати, увінчали вінком із запаших квітів, і саме звідси прекрасна богиня рушила на Олімп...

КІПРСЬКІ ЕТЮДИ

Свідок сивої давнини острова — руїни театру міста Саламін. Колись тут виставлялися старогрецькі трагедії, на цій сцені жили і вмирали античні герої. А нині це лише історична пам'ятка. Велике місто в IV ст. до н. е. зруйнували землетруси.

ТАКІС ФІЛАКТУ

ЧОТИРИ ВІРШІ

1

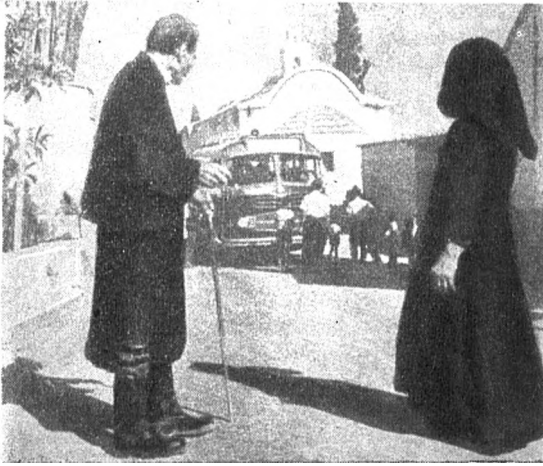
А листя осені шумить, кружляє над землею,
над серцем хмара нависа і в серце краплі
ронить.
Я почекаю до весни, та що я вдію з нею,
коли крізь тишу срібна ніч у наші двері
дзвонить.

2

Ти не злякаєш, смерте, нас, не вийде в нас
розмови,
я не жажнусь і не впаду — ще дні життя
гарячі.
І щедру молодість, і честь — я все віддав
любові...
Якого ж ти багатства ждеш, якої ще
віддачі?

3

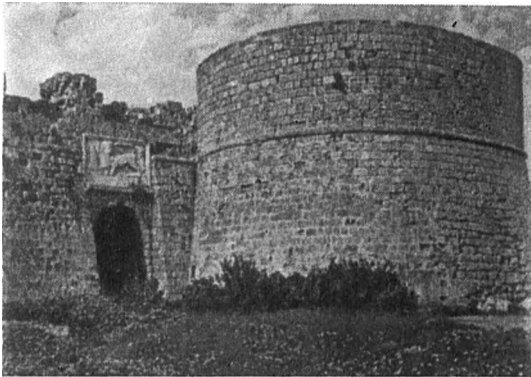
Вкриває полудень сліди сухим осіннім
листом,
та кроки молодечих літ я наслухаю знову.
І лине музика весни над селищем, над
містом,
та сум осінніх сподівань вселяється у слово.

...Тут, певно, минуло їхнє життя, його світлі й гіркі хвилини. Цей майданчик із церковцею їм добре знайний. За їхньої молодості тут здійсмали куряву скрипучі вози, ревли віслоки, а нині їздять автобуси. Ні, не повезе він уже їх у невідомі далі, як цих людей, що метушаться коло нього...

Історія тут на кожнім кроці. Руїни, храми, фортеці.
«Ходім до замка. Є новини, друзі!
Війні кінець, і турки потонули!
Як тут живуть мої старі знайомі?
О найсолідша, тут зустрінуть вас
З захопленням на Кіпрі...»

Саме до цього замка з походу на турків повернувся мавр Отелло. Саме в цих мурах повірив він його і скоїв тяжкий злочин...

Сліпуче сонце й купка жінок на тлі гір. Що не постать — то статуя. Статуя смутку й журби. Про що вони думають, про що гомонять? Може, про те, як болять ночами натружені руки? А може, що вчора в селі знов була стрілянина? Стріляють турки, стріляють греки й самі падають... Кіпр дістав політичну незалежність, і став республікою, але внутрішні чвари, розпалювані імперіалістами, тривають.

Вівці, вівці... Вівці — це бринза і м'ясо, взуття і одіж. Це багатство Кіпру, вагома стаття національного доходу. А про те, що пасти таких красенів — справжня насолода, нічого й казати. Бо під ногами — твоя земля, а над тобою — твоє небо...

4

На голе віття сипле сніг, туман повис над морем,
все пережите на віку — моя журба і радість.
Минуще хочеться забути, — життя новітнє творим.
Де ж починається в житті і забуття і старість?!

СПІРОС

1

Я думав, що ти вже мертвий.
Та після довгих літ побачив:
з тачкою в руках
ти працював на дорогах,
як колись у нашій селі,
коли я ще був першокласником.
Щоправда, ти нині вже постарів.
Чому ж я тоді вважав тебе за старого?
Тридцять п'ять літ тому.
Зморшки лягли на твоїм чолі,
наче борозни.
Я пішов по тих борознах, —
і їхня вага на плечах моїх залишилась.
Скільки ти зміряв доріг...
Скільки добра зробив
мозолястими своїми руками, —
за останні тридцять п'ять літ,
Старий Спіро.

Ти, звичайно, мене не впізнав.
Дорослі не пам'ятають малих.
Але я побачив тебе
з вікна автобуса —
і впізнав одразу.
Тридцять п'ять літ — це немало.
Ти залишився назавжди робітником —
з щирим і добрим серцем.

2

Не визнавав ти його страждань,
а прагнув до істини йти.
Я теж починався
з першого оберту колеса,
і щоднини душа моя
сповнювалась тривогою.

Іноземні пани залишили на Кіпрі військові бази під своїми прапорами й слабо-розвинуту економіку. Пройде ще не одне десятиліття, поки цей острів краси й сонця стане островом достатку й щасливого життя для всіх людей. А нині тут не всі ще мають щоденний шматок хліба, хоч уряд президента Макаріоса за дев'ять років існування республіки провів низку прогресивних реформ і форсує розвиток національної економіки. Ще дуже часто на вулицях, під церквами й монастирями можна побачити жебрака. Цей бідолоха вмовстився під сходами монастиря св. Неофіта й чекає, коли йому подадуть чербатого гроша...

Типове кіпрське селище, а може, околиця якогось міста. На тлі синіх гір бовваніє єдина примітна тут пам'ятка — церква. Довкола туляться маленькі будиночки. Не видно жодного кількаповерхового велетня. Либонь, не тому, що бракує будівельного матеріалу — довколишні гори невичерпні на нього. Не вистає ще техніки, коштів. Та й земля тут страшенно дорога. В Нікосії, наприклад, 1 акр коштує 18.000 кіпрських фунтів.

Твоя щирість і чесність
захопили мене,
мов найвищі обрії.
Я схиляюся перед ними.
Перед спітнілим чолом твоїм.
Перед людьми, що на тебе схожі.
Зичу вам найбільшої удачі.
Це лиш тобі
і твоїм побратимам належить.

*З новогрецької переклав
Микола СИНГАІВСЬКИЙ*

ЖЕБРАКИ СОХО

У дощ і в спеку, мов між скель,
Ідуть, не маючи осель,
Неквапні й несміливі;
В очах у них сховався страх,
Баян чи скрипка у руках,—
То Сохо¹ жебраки журливі.

Були в них, мабуть, кращі дні,
Принади юності ясні,
Були в них квіти й крила...
Тепер голодних і сумних,
Статечних їх та самітних
Сирітством старість наділила.

Колись і щастя в них було,
І ватри рідної тепло,
В очах від того слід неначе...
Тепер навколо темнота
І невблаганна самота.
І разом з ними скрипка плаче.

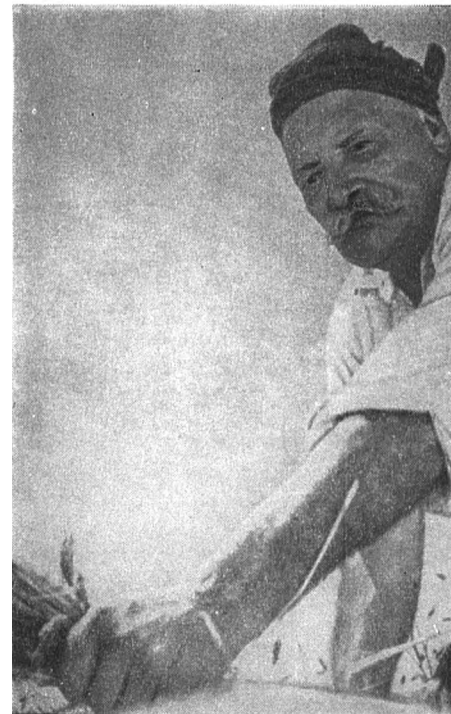
Немов ляга на душу гріх,
Коли я бачу тих старих,
Їх плечі, згорблені роками.
І завмира душа моя,
Зі скрипкою ридаю я
Й ступаю їхніми стежками...

¹ Район у Лондоні: місце, де збирається «золота молодь».

Легко тебе, хлібе, їсти, та
нелегко здобувати. Все руками, руками... А вони вже ой як болять. І до сходу сонця, і в негоду — все праця, праця. Літа плывуть, як оті хмарки в небі, один, другий, потім збиваються в табунці-десятки, а ви, руки, все трудитесь. Та що то було б за життя без праці? Не можна людині без неї, як жайвору без пісні...

Зморшки щедро зорали її обличчя, висушили блиск її очей. На шиї й на руках понапиналися міцні жили. Не зогледілась, як і старість підкралася... Гай-гай, де ви, мої літа? Ще ж зовсім недавно горів у грудях молодечий пал, а тепер ось уже на руках чорноокий онук. Чого плачеш, маленький? Може, хоч тобі всміхнеться краща доля...

ПОЕТИЧНИЙ ПЛАН З ОДНІЄЇ КОНТОРИ

Найдорожчі втрачаю години
В тій конторі зачинений я,
Серед чисел, і формул, і книг
Підраховую зиски та втрати,
Якісь плани та звіти...

Коші, повні сонця... Так, то сонце налило ці грона, вибарвило їх у всі барви веселки, і тепер вони самоцвітами виграють у вечірньому його промінні. Буде й на стіл, і до столу Як солодко повертатися отак уповні додому. Праця ваша була не марна, руки, земля щедро віддячила вам за ваш труд...

«Ой стрічечка до стрічечки,
Мережаю три ніченьки,
Мережаю, вишиваю,
У неділю погуляю».

Хист і старанність кіпрських мереживниць варті цих натхнених слів нашого Шевченка. Мережають бабуся з матусею, мережають сестри на відданню. Може, котрійсь із них ця скатертину буде на посаг. І лягають стрічечка до стрічечки, думка до думки, в кого весела й трепетна, а в кого журна, як тої вечір, що тихо западає довкола...

План обстеження... О, що за проза!
Без чуття та без серця...
І оце животіння
Стільки шкоди завдало вже душі!

Я є в'язень серед безлічі в'язнів,
Вони дивні,
Й кумедна в них доля,
Помирають ті в'язні від «мудрості» й звітів,
А життя в них — то цифри, і «дебет та кредит».

Дебет не зна почуттів,
А кредит без серця.

А за моїм вікном
Життя вирує,
Надвечір'я вкриває дахи
Золотовамо млою,
Ластівки ген махають крильми
У весняному сп'янінні,
Люди біжать, і радіють, і мовлять
По-братерському й байдуже,
Живуть, на роботу прямують;
Десь чвала безпритульний блукач —
Чути голос тягучий,
Пахне дерево свіже —
То тесля майструє,
На подвір'ї його дітлахи
Верещать від захоплення й жаху.
Велосипеди дзвенять,
Чути гавкіт собачий,
Дрібно стукать ніжки дівчат,
Що скінчили уроки в гімназії.
Гуркіт проїжджих машин;
Походжає, як завжди,
Бубликар з «вечоровими бубликами»,
Десь далекі бринять голоси...
Життя, що живе,
Життя, що вмирає.

Я в'язень із безлічі в'язнів.
Хотів би я, мов ластівки,
Що крають ефір,
На крилах літати;
Та склав свої крила давно,
Мені їх відтяли,
А я й не відчув...
Я в'язень і добре те бачу,
Коли визираю в вікно
У тузі...
Віконце моєї контори,
Віконце моєї душі,
Вікно всього світу.

Древнє мистецтво гончаря. З далеких епох, зі щезлих цивілізацій доходять до нас майстерно витворені чаші, вази, амфори, глечики. Їх неохоче віддають нам гробниці фараонів, кургани царів, могили багатих воїнів, дрібними черепками повертає море, піски Сахари, розкопані міста, храми. І промовляють вони про сиву давнину, про культуру народів, про майстерність невідомих умільців. Гончарі уславили себе не тільки виготовленням витончених, іноді навіть химерних ваз і чаш, їх руки вичаровують також на гончарському кружі прості кухлі й глечики, горщики й макітри — все, що потрібне людині для щоденного вжитку.

Я бачу життя,
 Що вирує, і міниться, й плине,
 Плине, як те надвечір'я,
 Що вкриває дахи золотавою млою,
 Мов сутінь, що падає
 Дивовижною тишею.
 І занурює все
 В таємничу й бентежливую темряву.

КАПІТАНОВІ

ІЗЕРЛІ

Капітане Ізерлі,
 Прочитав я в газетах, що
 «Суд штату Техас визнав за розумово
 неповноцінного
 Пілота Клода Ізерлі й ухвалив утримувати
 його
 В «Притулку для хворих».

Коли летів Б-29
 І двадцять шостий рік тобі всміхався,
 Як твій «літл бой»!
 Розкрояв жовте небо
 Країни Сонця,
 Батьківщини хризантем
 (Колись Японію так звали
 В старих книжках географи),
 Не уявляв, що так
 Твого життя впаде завіса
 У сорок один рік.

Не знав, що ти відкриєш
 Руками власними
 Страшений кратер у своїй душі,
 Не знав, що ти відкриєш
 Жахливу рану у моєму серці.
 В серцях усіх людей,
 Котрі ще вірять,
 Що людяність
 Не вмерла.

(І байдуже,
 Коли б це був не ти,
 А Томмі з Вісконсину,
 Чи Джо, скажімо, негр із Орлеана;
 Тоді потрібен був «герой»,
 І впав на тебе жереб).

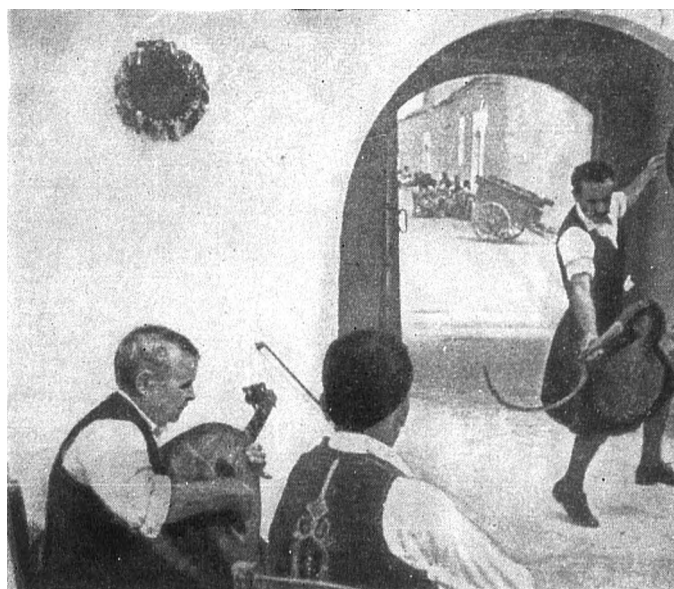
Що сказати тобі, брате Ізерлі?
 Як утішити душу твою?
 Хіба можна зібрати
 Всі скалки твого серця,
 Що поховані
 Із серцями ста двадцяти тисяч людей
 У кратері Хіросімі?

З новогрецької переклав
 Олександр ПОНОМАРІВ

¹ Умовна назва першої атомної бомби (Т. Ф.).

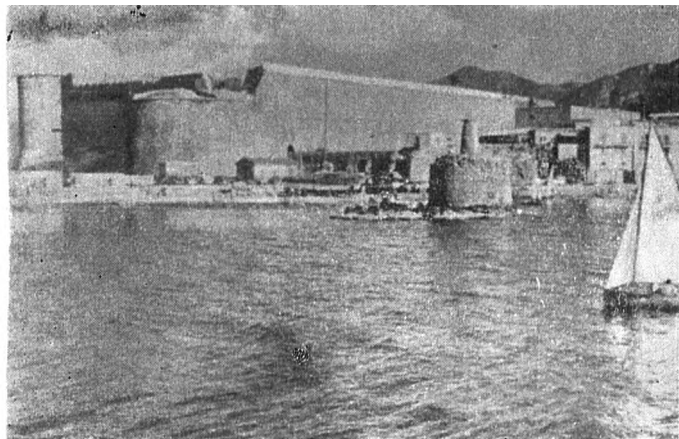
Красива і горда Антоула. Як земля, що її породила, як душа народу, що її зростив. Кіпріоти кажуть, що такі чарівні дівчата народжуються лише на їх острові. Тільки ця богиня не з піни морської, а з плоті й крові гарячої. Щасливий буде той, кого вона покохає, і лихо тому, хто зрадить її дівочі мрії...

Пісня — душа народу, кажуть у нас. Ну а танець? Танець, мабуть, теж, бо йому завжди товаришує пісня. Пісня зі словами і пісня без слів. Пісня сумна і пісня весела...

Керинійська гавань і мури старовинного замка. Тихо грає море, шепечуться між собою його хвилячки. В блакитнім небі плывуть пустотливі хмарки. На обрії видніють величні гори, завмерлі на вічних чатах.

«Цей світ не наш, цей світ — Гомерів», — сказав про ці місця поет Сеферіс. Воістину правдиві слова...
 Дмитро АНДРУХІВ

Угорська делегація серед робітників заводу «Ленінська кузня».

Фото П. Чемериса

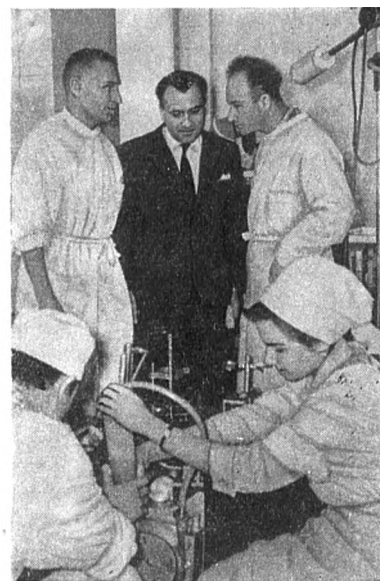
ДРУЖБА — НАША МЕТА!

Саме так: дружба — головна мета діяльності Українського товариства дружби і культурного зв'язку з зарубіжними країнами. І не тільки як обов'язок, що витікає вже з самої назви нашої організації, а як покликання сумління, доброї волі і широкого прагнення всіх тих, хто гуртується навколо Товариства. В плані практичної роботи ми розуміємо це, в першу чергу, як демонстрацію за кордоном здобутків могутньої Радянської держави і зокрема Радянської України в комуністичному будівництві, в справі зміцнення дружби й культурного співробітництва між народами.

У 102 країни світу надсилаємо ми широкий інформаційний матеріал. Зарубіж-

ним товариствам дружби з Радянським Союзом, прогресивним організаціям, учбовим закладам, громадським діячам та діячам культури.

Протягом 1968 року до зарубіжних країн надійшло понад 200 тисяч примірників книг та брошур, переважно — політична та соціально-економічна література, зокрема твори В. І. Леніна. Понад третину цієї літератури становлять видання іноземними мовами. Такі матеріали одержують від нас і судна Чорноморського, Азовського, Дунайського пароплавств, Керченського управління океанічного риболовного флоту, які здійснюють міжнародні рейси, а також судна Латвійського, Далекосхідного та інших паро-

Італійські медики обмінюються думками з професором М. М. Амосовим.

Фото О. Сайна

Гості з В'єтнаму під час перебування в Києві зустрілись з двічі Героєм Радянського Союзу О. Ф. Федоровим.

Фото П. Чемериса

плавств, що носять імена українських діячів культури, назви українських міст.

Наші адресати одержали близько 300 екземплярів художніх та науково-популярних кінофільмів, загалом 17 назв (у тому числі «Живий Ленін», «Наша Україна», «Загибель ескадри» та інші), дубльованих іноземними мовами.

Завжди з успіхом експонуються за кордоном виставки українського народного декоративно - прикладного мистецтва, творів українських радянських художників-графіків, виставки дитячого малюнка, що їх збирає, комплектує і надсилає Товариство. Наші фотохудожні майстерні виготовили кілька великоформатних фотовиставок, зокрема «В об'єктиві Україна», «Сонячний край» (присвячену відпочинку радянських людей у Криму), ряд фотодобірок та фотонарисів, комплекти кольорових слайдів (діапозитивів) «Українська народна творчість». Нерідко — на прохання наших партнерів — за кордон виїжджають і ми-

стецькі колективи. Це дає змогу зарубіжним організаціям провадити широкі й різноманітні заходи, присвячені нашій республіці — дні або тижні української культури, вечори тощо.

Наприклад, на «Тиждень України» і «День Києва» у Флоренції 1968 року виїздили, крім делегації Київської міської Ради, туристична група діячів науки і культури республіки, самодіяльний ансамбль «Дарничанка», команда українських гімнастів і навіть кухар-фахівець з української кулінарії.

Виступи «Дарничанки» дивилися понад 15 тисяч глядачів, величезний успіх

мали в Флорентійському оперному театрі виступи Лариси Руденко й Анатолія Солов'яненка.

Виставку українського мистецтва, скомплектовану нашим Товариством, відвідало понад 100 тисяч чоловік, і її експонування було продовжене ще на десять днів після завершення «Тижня України». Одночасно відбувався фестиваль українських фільмів. З повним навантаженням працювали і члени туристичної групи — лікарі М. Амосов і М. Маньковський, архітектор Б. Приймак, письменники А. Мороз і О. Ільченко та інші. Вони виступали з лекціями, брали

На вечорі, присвяченому Дню свободи Африки.

Фото П. Чемериса

участь у різноманітних конференціях тощо.

Журнал Товариства «Італія—СРСР» — «Реальта Сов'єтіка» писав тоді: «Український тиждень залишив у серцях флорентійців і всіх, хто мав можливість брати в ньому участь, палке бажання і прагнення розширювати й зміцнювати знайомство й дружбу з українським народом».

Ще більш представницькими й багатими за програмою й насиченістю були Дні культури Української РСР в ЧССР, про які щедро писала свого часу республіканська преса.

За найактивнішою участю Товариства були організовані й з успіхом пройшли Дні Києва в Лейпцігу і Лейпціга в Києві; Дні Донецька в Магдебургу й Магдебурга у Донецьку, виставки українського мистецтва в Бразилії, Новій Зеландії, Югославії, Швейцарії, Угорщині, на Кіпрі...

Кращому ознайомленню зарубіжної громадськості з Україною сприяє також щомісячний прес-бюлетень «По

Присвячена Україні виставка, яку влаштувала організація Ленінської молоді острова Маврікій.

Радянській Україні», що його Товариство видає з січня минулого року. Він виходить українською, російською, англійською, французькою мовами та раз на два місяці — мовою есперанто. Зараз його розсилають більш як на 300 адрес у 37 країн.

Крім того, в разі потреби та на окремі запити ми надсилаємо друкованим виданням у зарубіжних країнах

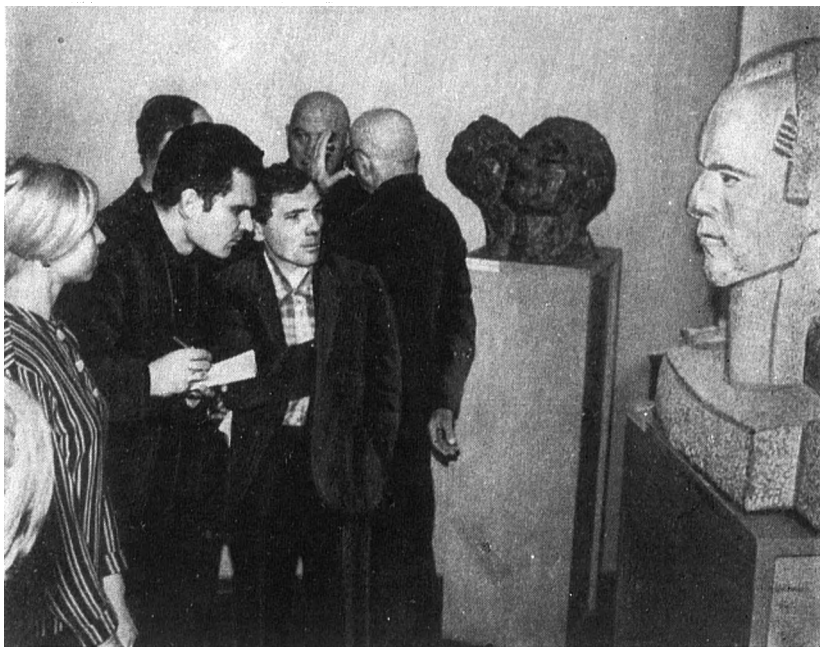
спеціально підготовлені інформаційні матеріали про нашу республіку, про мистецькі колективи, окремих виконавців, художників, громадських діячів тощо. Їх одержують зокрема редакції українських видань у Чехословаччині, Польщі, Канаді й США.

Приємно відзначити, що дедалі більше наших матеріалів вміщують численні зарубіжні видання, скажімо, канадські журнали «Ми і світ», «Північні сусіди», пражський журнал «Дружно вперед», газети «Життя і слово», «Наше слово» та ін.

Нам доводиться багато працювати з делегаціями і туристськими групами, які приїждять на Україну. В 1968 році ми прийняли 76 делегацій, 115 туристських груп, представників 10 Поїздів дружби — понад три тисячі чоловік. Не буває дня, щоб до нас не завітали гості з-за рубежа. Для них влаштовуються прес-конференції, зустрічі за професіями, перегляди кінофільмів, відвідання підприємств, вузів та інших організацій, зокрема тих, що є первинними організаціями товариств дружби.

Одночасно Товариство знайомить і нашу громад-

Кияни оглядають виставку творів польського скульптора К. Дуніковського.
Фото П. Чемериса

ськість із культурно-мистецьким життям, історичним розвитком різних країн світу. Спільно з партійними, радянськими і громадськими організаціями ми влаштуємо вечори, виставки, концерти та інші заходи, присвячені важливим подіям і пам'ятним датам у житті народів зарубіжних країн.

Активісти Товариства часто виступають у пресі, по радіо і телебаченню з статтями і лекціями, діляться враженнями від зарубіжних подорожей, беруть участь у зустрічах із іноземними делегаціями і туристськими групами.

Цим переліком, звісно, далеко не вичерпується вся багатоманітність форм і методів роботи Товариства. От, наприклад, мало хто знає,

що при безпосередньому сприянні членів правління Українського відділення Товариства радянсько - болгарської дружби у видавництві «Молодь» вийшла книжка віршів болгарського студента Захарі Іванова «Закохані очі». Або інший факт: група американських студентів навчалася в Києві — за нашою допомогою — українським танцям. А французькій фірмі «Франс-Юрс магазен» ми допомогли придбати вироби мистецтва тощо...

Цілком очевидно, що наш відносно невеликий колектив не зумів би зробити і сої частини того, що вже зроблено, якби не постійна допомога державних, радянських органів, творчих спілок і громадськості республіки. Ми спираємось на чу-

Гості з Румунії під час перебування в Києві.

Фото Г. Камінського

У КІЛЬКА РЯДКІВ

У Спілці письменників України побували відомий критик, директор видавництва «Български писател» Симеон Султанов та поет Іван Давидов.

Гості з Болгарії розповіли про те, як перекладають у Болгарії українських поетів.

В Києві гостював один з провідних діячів культури Чехословаччини, художній керівник Пряшівського театру, заслужений артист ЧССР Йосип Фельбаба.

Як розповів кийським кореспондентам чехословацький митець, на сцені Пряшівського українського театру з великим успіхом ідуть «Платон Кречет» (до речі, цю п'єсу Олександра Корнійчука поставили понад сорок театрів ЧССР), «В степах України» та інші.

Тепло сприймають глядачі «Веселну» та «Фортуну» М. Зарудного, «Фараонів» О. Коломійця, «Івасика-Телеся» А. Шияна.

З успіхом ідуть п'єси українських драматургів-класиків М. Старицького, І. Карпенка-Карого, Г. Квітки-Основ'яненка, І. Франка, І. Котляревського.

«Зустрічі з народними артистами СРСР Наталею Ужвій та Євгеном Пономаренком стануть новим стимулом у роботі Пряшівського театру», — сказав Йосип Фельбаба.

довий багатотисячний актив Українського товариства дружби, який об'єднується нині в 14 республіканських відділень радянських товариств дружби з зарубіжними країнами, 12 галузевих секцій — суспільних наук, образотворчого мистецтва, кінематографії, музики та ін., 278 обласних, міських та районних відділень товариств дружби з зарубіжними країнами, більше ніж у три тисячі первинних організацій. Обласні відділення нашого Товариства працюють у Харкові, Львові, Одесі, Донецьку, Сімферополі, а з 1969 року — в Запоріжжі й Ужгороді. На-

Виставка Української народної творчості в Угорщині.

прикінці минулого року українські відділення товариств дружби з Чехословаччиною, Угорщиною, Болгарією, Німецькою Демократичною Республікою, Румунією урочисто відзначили свій 10-річний ювілей.

До складу галузевих секцій, правлінь товариств дружби входять, а головне, охоче й активно в них працюють, представники творчої і науково-технічної інтелігенції, медики, юристи, передові робітники і колгоспники, державні й партійні діячі. Це — заступник Голови Президії Верховної Ради УРСР С. Стеценко і віцепрезидент Академії наук УРСР І. Білодід, академіки О. Щербань і М. Шамота, письменники О. Гончар,

В. Собко, О. Полторацький, В. Большак, В. Козаченко, П. Воронько, Я. Баш, О. Кетков, Б. Чалий, артисти Н. Ужвій, В. Добровольський, Бела Руденко, композитори Г. Штогаренко, Георгій і Платон Майбороди, А. Філіпенко, художники В. Касян, В. Бородай, М. Глушенко, професор В. Братусь — всіх не перелічити.

Члени музичної секції, скажімо, допомагають нам складати програми концертів, що їх ми записуємо на магнітну стрічку і розсилаємо потім за кордон, консультують наших зарубіжних партнерів з фахових питань української музики тощо. Члени секції образотворчого мистецтва рекомендують

твори графіки, живопису, декоративно-прикладного мистецтва для демонстрації за кордоном, надають допомогу в організації зарубіжних виставок у нас і т. д.

Минулого року сотні наших активістів побували за кордоном, провели там велику і корисну роботу.

Група кінематографістів побувала в НДР, лікарів — у Румунії, групи журналістів і ветеранів війни — у Чехословаччині. Ми переконалися, що саме спеціалізовані туристичні групи, до складу яких входять фахівці з певної галузі науки чи культури, приносять найбільшу користь справі зміцнення культурних зв'язків. Зав'язуються ділові, професійні контакти, як правило, стабільні, відбувається обмін кваліфі-

У КІЛЬКА РЯДКІВ

Броніслав Домбровський — художній керівник і директор Краківського державного драматичного театру імені Ю. Словацького — здійснив у Києві, на сцені театру ім. І. Франка, постановку «Помсти» А. Фредро — чудового твору польської класичної комедії. Це був перший крок у співробітництві між театрами Києва й Кракова — міст-побратимів.

Заслужений діяч мистецтв УРСР В. Лизогуб поставив у Кракові п'єсу О. Корнійчука «Сторінки щоденника». Це третій твір українського драматурга на сцені краківського театру. Краків'яни вже знайомі з його п'єсами «Загибель ескадри» та «Місія містера Перкінса в країну більшовиків».

Близько 150 експонатів для виставки українського прикладного мистецтва, яка відкрилась у столиці Камбоджі Пном-Пені, надіслало Українське товариство дружби і культурного зв'язку з зарубіжними країнами.

Численні відвідувачі з інтересом ознайомилися з творами українських гончарів, склoduвців, різьбярів. Великий успіх у камбоджіців мають інкрустовані шнатулки, українські рушники, об-

У КІЛЬКА РЯДКІВ

В Австрії, у віденському залі «Брамсконцерт» виконувалася соната для скрипки та фортепіано композитора Мирослава Скорика. Багатолюдна аудиторія тепло сприйняла твір українського митця. Сонату виконали скрипаль Олег Криса й автор.

Симфонічний оркестр румунського радіо та телебачення виконав «Карпатську рапсодію» київського композитора Левка Колодуба.

Камерний оркестр Укрконцерту під диригуванням Антона Шаросва останнім часом пропагував у Болгарії, Румунії, Чехословаччині, Польщі та Угорщині музику українських композиторів. З великим успіхом виконувалися Дивертисмент для флейти з оркестром та симфонія А. Штогаренка. Прозвучали в цих концертах і твори молодих митців Ю. Іщенка, М. Скорина, Л. Грабовського.

В Старій Загорі (Народна Республіка Болгарія) симфонічний оркестр під диригуванням Івана Димова виконав монументальну кантату київського композитора Костянтина Мяскова «Африканська балада» для солістів, хору та оркестру.

ри і пісні, статті, лекції, книги, альбоми, присвячені Леніну, втіленню в життя ленінських ідей на Україні.

Кілька прикладів. З Камеруну просять портрет В. І. Леніна, вишитий українськими народними майстрами, з Руанди — виставку графіки на ленінську тему. З австралійського міста Брісбейн пишуть: «Новий молодіжний Фото-клуб студентів і робітників залучає молодь, що бореться за мир і соціалізм. У березні 1967 року в клубі було 7 членів. Зараз — понад 3000. Носити значки великих вождів революції стало дуже популярним серед них». Один театр із Індії просить допомогти матеріалами, на підставі яких можна було б написати п'єсу про Леніна.

В наших планах є чимало цікавих заходів, спрямованих на зміцнення контактів з окремими зарубіжними країнами. Це зокрема Дні

Чехословаччини на Україні, Дні української культури в Швеції, Дні Демократичної Республіки В'єтнам на Україні і Дні України у В'єтнамі, Дні італійської культури на Україні та Дні Харкова в Болонії й Одеси в Генуї, дні, тижні, декади нашої республіки в Сирії, Швейцарії, Марокко, на острові Маврікій, у канадській провінції Квебек тощо. Готуємо матеріали для Мексикано-Російського інституту культурного обміну, який має намір провести цього року «Тиждень дружби з українським народом». А ось прохання, з яким звернулася до нас група прогресивних слов'янських організацій США, об'єднаних так званим «Проектом Арроу-парку» — виготовити і надіслати за океан погруддя Тараса Шевченка. Робота над ним уже завершується, і незабаром на американському континенті буде поставлено четвертий

Делегация Индо-Радянського культурного товариства на Володимирській гірці в Києві,

Фото П. Чемериса

кованою інформацією. Надалі ми будемо якомога більше розвивати саме цей вид туризму.

Попереду — дальший розвиток і удосконалення нашої роботи, спрямованої на зміцнення дружби і співробітництва між народами. А головна мета — якнайкраща підготовка до 100-річчя з дня народження В. І. Леніна. Для нашої роботи це означає — всіма можливими засобами допомогти зарубіжним партнерам гідно відзначити славний ювілей.

До нас вже почали надходити заявки з багатьох країн. Просять кінофільми і виставки графіки, музичні тво-

Відомий датський художник Херлуф Бідstrup зустрівся в Українському товаристві дружби з художниками України.

Фото П. Камінського

Індії щиро дякує за надіслані вами матеріали для виставок — кольорові фотодобірки «Українське народне мистецтво», «Зростаєте здоровими» і комплекти діафільмів про Київ. На прохання громадськості Асоціація вирішила направити всі матеріали на Індійську виставку, де вони експонуватимуться до кінця 1968 року. З огляду на багатство вашої республіки в галузі мистецтва й культури, ми вирішили виділити для неї окрему секцію у виставочному павільйоні».

Наведені листи, зрозуміло, лише незначна частка нашого листування, яке спрямоване, як і вся наша робота, на дальше зміцнення дружніх контактів і культурного зв'язку між народами.

пам'ятник великому Кобзареві.

І звичайно ж — нові подорожі, нові зустрічі з друзями й колегами.

Відгуки і листи, що надходять з-за кордону, свідчать, що наші зусилля — не марні.

Пише Рокуелл Кент, відомий американський художник, оцінюючи альбом репродукцій українських майстрів живопису: «Передайте моє захоплення моїм українським колегам і глибоку повагу до їхнього внеску в мистецьку скарбницю людства».

А це слова професора Аделіни Сендехас, президента Мексикано - Російського інституту культурного обміну:

«Щоразу, коли ви надсилаєте нам матеріали, ми відчуваємо глибоку вдячність. Ви допомагаєте нам задовольнити інтерес, що його мексиканський народ виявляє до радянського будівництва».

Лист з Індії:

«Асоціація прес-клубів

Чехословацьких гостей зустрічають піонери села Соколів на Харківщині.

Фото П. Чемериса

Коли бачиш на відстані...

Люди рівні в своєму праві на мрію, важливо тільки, куди вона кличе і чи здійсненна вона. Чого вони чекають від майбуття? Солодких міщанських радощів чи справдження високих ідеалів, добра для багатьох чи зиску й насолоди для себе?

Час неспроможний витиснути з нашої пам'яті минуле, якщо воно — частка нас самих, нашої епохи, духу наших думок.

Іноді на перший погляд дріб'язковий факт виростає в наших очах, стаючи символом великої

суспільної події. Тоді у малому ми вбачаємо велике.

Нещодавно на зустрічі воїнів-однопольчан колишній старшина Микола Островський, нині вже сивий, літній чоловік, не приховуючи свого здивування, показував друзям журнал «Польское обозрение» з невеликою заміткою в розділі «Слідами минулого», яка називалася «Рятуйте зубрів!». В ній йшлося про те, як у березні 1944 року у Біловезьку Пущу з Ружанських лісів прийшла радянська партизанська бригада «В ім'я батьківщини». В загоні ім. Богдана Хмельницького, що входив тоді до складу цього з'єднання, налі-

чувалося понад сто партизанів. Саме з цього загону було виділено групу на чолі з В. Шевченком для розвідувального рейду в районі Ходишева, Сокула, Кобиліна і Ольшанки. Повертаючись після виконання завдання, партизани одержали новий спеціальний наказ, що його передав зв'язківець командира бригади. Наказ цей викликав подив. Чорним по білому в ньому було сказано: «Негайно повернутись до пущі, зібрати розрізнені сили загону й організувати охорону зубрів».

Дехто навіть думав, що то є кодова назва надзвичайно важливої операції — мовляв, зараз, коли фашисти чинять ще запеклий опір, тільки дивакам може спасти на думку пильнувати зубрів.

Але керівництво партизанської бригади одержало інформацію, що окупанти готуються виловити зубрів і вивезти їх у глиб райху або, якщо цього не вдасться зробити, повністю знищити цінних тварин. Зірвати ці плани мали партизани групи товариша Шевченка. Він повернувся до пущі, зібрав партизанів, пояснив їм завдання. Треба було виявити місця скупчення зубрів й попереганяти їх до важкодоступних ділянок лісу. Гітлерівці тим часом розташували в пущі свої дозори, влаштували засідки проти партизанів.

Польський «Фіат».

Міжнародний автобус «Санок».

«Стар 36».

Пересувна автозаправна станція.

Мікроавтобус «Ниса».

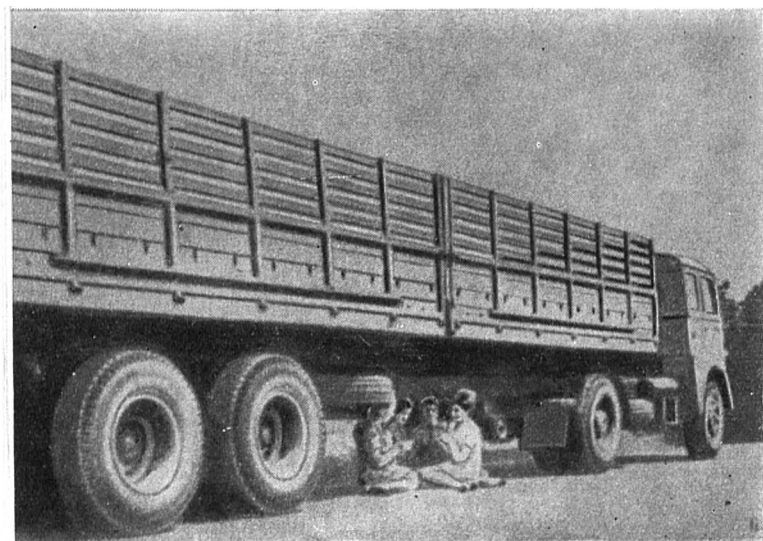
16-тонна цистерна.

«Елч-317» — справжній поїзд.

Напіввантажний «Жук».

Пожарна машина.

Велику допомогу надали партизанам місцеві жителі. До загону ім. Богдана Хмельницького вступив житель села Старини Ян Охримюк, який знав кожну стежку в пущі... Незабаром поширилася чутка про безліч закладених партизанами мін, про велику кількість народних месників. Спонтанічнені німці не наважувалися активно діяти, сиділи в бліндажах. А в липні фашистам було вже не до зубрів. Партизани на той час уже налагодили взаємодію з частинами Радянської Армії. Саме тоді з солдатами свого підрозділу і опинився в Біловезькій Пущі старшина Островський. Сьогодні, через чверть століття, він згадує, що й сам не зразу тоді зрозумів, чим викликана така турбота за долю якихось зубрів, та командир батальйону коротко пояснив: «Коли Польща буде вільна, пуща ця, можливо, стане для поляків національною Асканією Нова».

Не всі солдати зрозуміли тоді приховане значення офіцерових слів, але Островський добре запам'ятав їх, хоч у Біловезькій Пущі підрозділ надовго не затримався, а з боями рушив далі — на Сопот, Гдиню, Гданськ, до узбережжя Балтики. Та сьогодні маленька замітка у журналі викликала у колишніх воїнів схвилювані почуття й приємні асоціації. Може, прочитавши її, колишній старшина дійшов висновку, що там, де людина з обмеженим світоглядом нічого не бачить, справжня людина відчуває красу життя, глибокий зміст. Така людина завше щасливіша.

Так, серед мільйонів вдячних радянських читачів польських, чеських, болгарських, румунських, угорських журналів, є багато читачів особливого роду. Це колишні воїни, ті, що визволяли землю цих країн від фашистських загартників. Мабуть, не всі ясно уявляють собі, з яким глибоким братнім задоволенням сприймають вони вісті про радісні зміни, що відбуваються там, де пролилася їхня кров чи кров їхніх товаришів, там, де проходила їхня вогняна молодість. Адже перед їхніми очима ще постають попіл і руїни Варшави, Вроцлава, десятків і сотень спалених міст і сіл. Адже саме такою запам'ятав солдат Польщу 1945 року.

Історія соціалістичної польської держави — це роки повоєнної відбудови, а потім роки скорочення розриву між рівнем її економіки та рівнем розвитку передових країн Європи.

Тільки завдяки братній допомозі СРСР та інших соціалістичних країн можна було створити реальний фундамент народного господарства нової Польщі. Варто нагадати, що після перекоги над фашизмом в Польщі були споруджені три великих металургійних під-

приємства: комбінат ім. Леніна в Новій Гуті, ім. Берута в Ченстохові і завод якісної сталі «Варшава». На цих підприємствах, а також на реконструйованих і модернізованих старих металургійних заводах і комбінатах збудовано зокрема 30 нових коксуювальних батарей, 10 домен, 45 мартенів та електричних печей, 35 прокатних і трубопрокатних агрегатів, два потужних кисневих конвертори і три установи для безперервного лиття сталі.

Ще в 1965 році на зустрічі з американською торговельною місією, яка відвідала Польщу з ініціативи держдепартаменту США, було висловлено досить об'єктивну оцінку досягнень польської промисловості за післявоєнний період.

Оцінюючи технічний рівень металургійного комбінату ім. Леніна в Новій Гуті, американський спеціаліст з металургії Нілс Андерсон сказав:

«Польки геніально спромоглися сполучити радянську і американську апаратуру у тонколистовому прокатному цеху, що свідчить про їхню виняткову технічну винахідливість».

Варто навести і красномовне свідчення Томаса Гольєра — американського спеціаліста з електроніки.

«У поляків такі досягнення в галузі виробництва обчислювальних машин, що коли б їм вистачило капіталів і різних невеликих «гвинтиків», то вони легко змогли б забезпечити своїми електронними машинами всю Західну Європу, ставши для нас грізнимим й досить реальним конкурентами. Мене здивувала оригінальність їхніх конструкторських рішень, ультрасучасний рівень їхніх монтажних ліній і на диво широкий обрій їхніх спеціалістів. У них вистачає талантів та ідей; будь-яка фірма в США могла б позадирити полякам, які мають такий завод, з такими спеціалістами, як «Ельверо». Польки знайшли зовсім нові рішення в галузі електронних машин і, гадаю, нам варто вже купувати в них ліцензії. У них численні кадри видатних математиків та інших наукових працівників, які ні в чому не поступаються перед кадрами наших науково-дослідних установ».

Такі вони, незаперечні факти польського сьогодення. Може, не всім відомо, що польська металургія стала експортером багатьох комплектних металургійних об'єктів, в тому числі електричних печей (в ЧССР) і цілих прокатних станів (в Індії, НДР, Сірію). Не всі напевно знають, що Польща будує промислові підприємства в деяких країнах і зокрема в НДР. Чверть століття тому таку інформацію сприйняли б як першоквіт-

невий жарт. Ще в грудні позаминуло року польські спеціалісти збудували в НДР нафтопровід завдовжки 365 км. Він з'єднає місто Шведт на Одері із заводом «Лойна». Цей нафтопровід прокладали через 330 транспортних шляхів, 8 річок та багато інших перешкод. Одночасно здано в експлуатацію трубопровід для рідкого палива завдовжки 75 км від Шведта до Берліна. Поляки вже розпочали й будівництво нафтопроводу Шведт—Росток завдовжки 205 км.

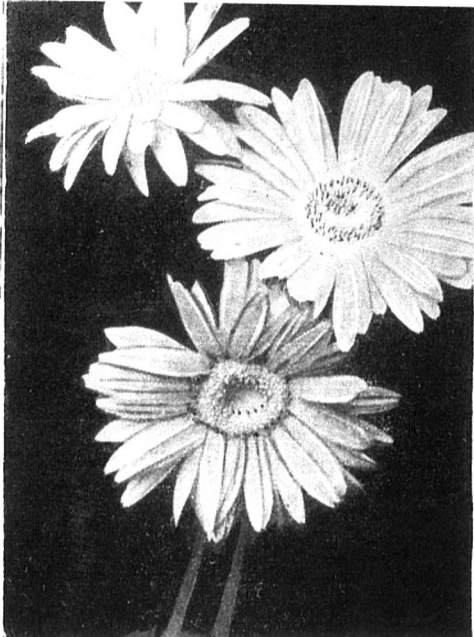
Як повідомляє журнал «Польское обозрение», на 18 відсотків зростає цього року товарообмін між Польщею та її головним зовнішньо-торговельним партнером — Радянським Союзом. Цікаво, що близько 79 відсотків польського експорту в СРСР складають тепер готові вироби, насамперед машини й обладнання, а також промислові товари широкого вжитку.

Вперше в список польських поставок до Радянського Союзу увійдуть автокрани, електродвигуни, нові типи обчислювальних машин «Одра», нові види лабораторної апаратури й вимірювальних приладів, а також дуже зручні та економічні автомобілі-пікапи марки «Жук».

Польський автомобіль вже не викликає ні в кого здивування, хоч польська автомобільна промисловість — одна з наймолодших в Європі. Скористаємось з нагоди й дамо можливість нашим читачам познайомитися ближче з цими чудовими машинами. Нагадаємо: вже близько 18 відсотків продукції польської автопромисловості йде на експорт. Легкові, напіввантажні і вантажні автомашини купують тепер чимало країн, зокрема Угорщина, Болгарія, Чехословаччина, Румунія, КНР, Колумбія, ОАР і Туреччина.

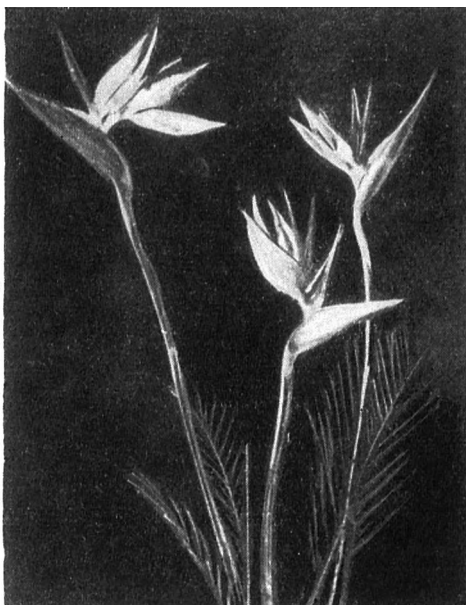
Разом з турецькою фірмою «Женераль Отоматів» польська автопромисловість організувала в Туреччині виробництво мікроавтобуса на 12 місць, на основі польської «Ниси».

Популярна в Польщі й за кордоном «Варшава-203» витримала іспити на всіх, навіть найгірших шляхах. «Стар-66» ми бачимо саме тоді, коли вона долає гвінейські гори Фута-Джалон під час пробного африканського рейду. На віщених тут фото ми бачимо і нові зразки міжнародного автобуса «Санок», напіввантажного автомобіля «Жук», «Елч-317», що нагадує поїзд, останню модель мікроавтобуса «Ниса», 16-тонну цистерну, польську пожежну машину, яка викликала великий інтерес за кордоном, пересувну автозаправну станцію. До того ж не можна забувати про «Фіати», що їх збирають на Варшавському заводі легкових автомобілів.

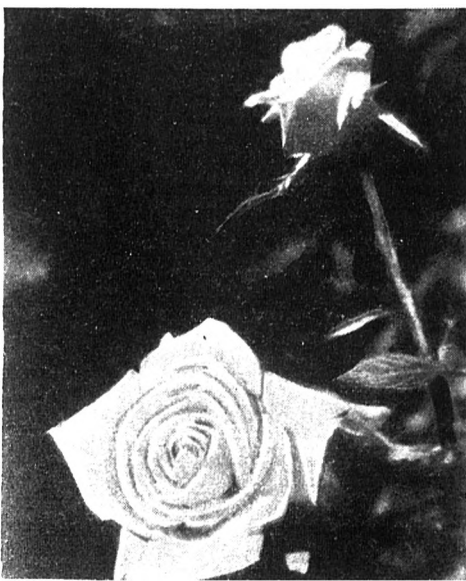
Гербера.

БОЛГАРСЬКІ

Ірис.

КВИТИ

Троянда

Продовжимо нашу розмову, але тепер уже не про автомобілі. Якщо «Польское обозрение» розповіло нам про зубрів, металургію, автомобілі, то журнал «Болгария» привернув нашу увагу розповіддю про казкові троянди. У Павлієнах облагороджують прищепленням до троянди «Канія» понад 300 сортів троянд. У долинах між Стара-Планіною і Родопами вирощують айстри, чорнобривці, лаванду, а також близько 400 сортів насіння, що культивується в різних районах Європи: ці сорти показали найвищий у країні процент життєстійкості.

У Велинграді взимку під снігом займають площу в 70 гектарів скляні «палаці» гвоздик, троянд. Звідси їх транспортують у всі кути світу.

У Кестинброді виробляють найдешевше в Болгарії пташине м'ясо, бо тут одна людина обслуговує 26—27 тисяч курчат. На дегазації смажених курчат, яка відбулася рік тому у Токіо, болгарські курчата були визнані найсмачнішими (серед численних конкурентів).

Зрозуміло, все це лише окремі деталі й факти з життя болгарського села, та вони набувають широкого загальногромадського звучання, коли ми знайомимося з «Болгарським дивом», про яке так яскраво пише в журналі «Болгария» Любен Велев:

«Коли хто-небудь хоче відзначити головну зовнішню ознаку глибоких змін, що сталися на селі, він звичайно звертає увагу на нові будинки. І справді, села невідомо змінювалися. Ще недавно популярним було прислів'я: «Хвали село, а сам ліпше живи в місті». Тепер кожен мешканець міста позаздрив би «сільським умовам» — гарному будинку з терасою дачного типу, що стоїть посеред густого саду. А в домі — і електрика, і водопровід. Тут і холодильник, і колонка у ванній, і модерні меблі, і телевизор. Не таке вже диво — легкова машина й гараж. Все це вже міцно входить у побут сучасного болгарського села — села з асфальтованими вулицями, площами і автобусними зупинками, з сучасними магазина-

ми й кав'ярнями, з красивим клубом, парком і стадіоном»...

...«Припустімо на хвилинку, що якийсь пишномовний західний турист або якийсь із відомих своєю озлобленістю ревізіоністів, проїжджаючи через одне з великих рівнинних сіл Болгарії, захоче «пояснити» селянам, що вони припустилися страшної помилки, об'єднавшись у кооператив. Що ж пропонується селянину-кооператору взамін: щоб він залишив свій будинок і повернувся до колишньої жалюгідної хатини із земляною долівкою й каганцем, проміняв трактор на дерев'яну соху, вантажну автомашину на скрипучого воза. Йому пропонують копатися від світання до смеркання на клаптику землі, вмовляти лихваря купити збіжжя і труситися, побачивши податкового інспектора, коли нема чим сплатувати податки. Ворожа пропаганда вимагає від селянина не більш і не менш, як відмовитися від врожаїв, що вже наближаються до світових рекордів, і знову повернутися на найнижчий ступінь. І терпіти (заради кого?) всі наслідки такої деградації. Ось що «виграв би» болгарський селянин, якби він відмовився від соціалістичного шляху і знову повернувся до свого приватного господарського минулого.

Цікаво подивитись, що «втратив» болгарський селянин, ставши кооператором. Є автори, які полюбують розводитися про «глибокі конфлікти» з єдиною метою — зробити цікавішою свою писанину. Їм найлегше спекулювати на селянській душі, особливо в період кооперування. Що ж відбувається з нею? Її, виявляється, роздирають протиріччя, вона згорає від любові до свого охлялого вола, не годна розлучитися з кривою грушею на межі — грушею, на якій колись підвішували дитячу колиску. Подумайте, яка трагедія!»

Переконливі слова, переконлива картина «болгарського дива», як тепер називають села країни, що невинно розвиваються. Таких див, які є, власне, закономірностями нашого часу, справді чимало в соціалістичних країнах. Розповіді про них у польських і болгарських журналах щиро радують радянських читачів.

В. І. ЛЕНІН ПРО Е. ЗОЛЯ

Знайомлячись з працями В. І. Леніна, ми переконуємося, що він дуже цікавився творчістю великого французького письменника-реаліста Е. Золя. Н. К. Крупська в статті «Більше радитися з Горьким» (1936 р.) писала, що В. І. Ленін зачитувався Некрасовим, поетами «Іскри», Л. Толстим, а з іноземних класиків називає Золя, Верхарна, Барбюса¹.

Цікаво відзначити, що твори Золя В. І. Ленін читав не тільки в російському перекладі, але й в оригіналі та німецькою мовою. Так, серед книжок, які В. І. Ленін читав в Женевській бібліотеці, знаходимо й оригінал роману Золя «Земля»². Перебуваючи на засланні в селі Шушенське, Володимир Ілліч також читав твори французького письменника.

Н. К. Крупська в листі від 27 вересня 1898 року писала М. І. Ульяновій, молодшій сестрі В. І. Леніна: «Німецького Zola одержали, збираємося читати»³.

«Ми з ним (В. І. Леніним — В. М.), — пише в іншому місці Надія Костянтинівна, — ...довго говорили про романи Золя, про «Жерміналь», про анархізм... Інтерес до питання про анархізм пробудила ця художня книга»².

Н. К. Крупська згадувала, що, приїхавши до В. І. Леніна, який був на засланні, вона побачила у нього в альбомі поряд з портретом Чернишевського і фотографію Е. Золя; коли вона запитала Володимира Ілліча, чому він зберігає портрет Золя, Ленін відповів: «Він же у справі Дрейфуса вів боротьбу, а потім у нього дуже цікаві романи»³. На жаль, за да-

ними Центрального музею В. І. Леніна, згаданий альбом не зберігся.

В своїй праці «Пророчи слова», висміюючи тих «солоненьких письменників», які готові були теоретично допустити революцію пролетаріату й інших пригноблених класів, але так, щоб ця революція звалилася з неба, а не народилася і не росла на землі, залитій кров'ю чотирирічної імперіалістичної бойні народів, Ленін порівнює революцію з актом родів і посилається на творчість Е. Золя: «Візьмемо опис акту родів у літературі, — ті описи, коли метою авторів було правдиве відтворення всієї тяжкості, всіх мук, всіх жахів цього акту, наприклад, Еміля Золя «La joie de vivre» («Радість життя»)»¹.

Оцінка В. І. Леніним творчості Е. Золя допомагає марксистській критиці захищати спадщину французького письменника від нападок реакціонерів од літератури, допомагає показати в ньому майстра гострого слова і людину, завжди тісно зв'язану з життям і народом, яка дивилася в майбутнє, говорячи: «Соціалізм — ось майбутнє».

В. МАТВІШИН

¹ Н. К. Крупська, Педагогічні твори в десяти томах, видання Академії педагогічних наук РРСФР, Київ, 1966, т. 9, стор. 600.

² М. М. Гресько, Робота Леніна в Женевській бібліотеці (1905—1908 рр.), Український історичний журнал, Київ, 1960, № 2, стор. 182).

³ Н. К. Крупська, Педагогічні твори, Київ, 1966, т. II (додатковий), стор. 32.

² Там же, т. 8, стор. 630.

³ Там же.

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 27, стор. 449.

ІСПАНСЬКА ТЕМА

В ТВОРЧОСТІ ХЕМІНГУЕЯ

Назва цієї статті, мабуть, ширша за її зміст. Іспанія була місцем дії першого роману Хемінгуея — «Фієста». Подорожі в Іспанію він присвятив сторінки своєї останньої книжки — «Небезпечне літо». І все ж якщо говорити про іспанську тему в творчості Хемінгуея, то в нашій пам'яті насамперед постають ті твори, що їх Хемінгуей написав про громадянську війну в Іспанії як її свідок і учасник.

Хемінгуей повертався до подій громадянської війни в Іспанії у кількох оповіданнях, написаних пізніше, та величезна більшість його творів, присвячених цьому, була написана між 1937 і 1940 роками, або в розпал війни, або по її ще гарячих трагічних слідах.

Через рік після закінчення другої світової війни, влітку 1946 року, в листі, адресованому автору цих рядків, Ернест Хемінгуей питав: «Чи був перекладений російською мовою роман «За ким сумує дзвін»?

Очевидно, це питання цікавило його, і йому хотілося побачити свій роман перекладеним російською мовою, бо, поставивши своє запитання, він далі, в тому-таки листі, говорив про роман: «Його можна було б видати з невеликими змінами чи пропуском деяких імен. Мені б хотілося, щоб ви прочитали його. Він не про ту війну, яку ми пережили за ці кілька років. Але саме про малу партизанську війну, і там є місце про те, як ми вбиваємо фашистів, яке вам могло б сподобатися...»

Мені видалося доречним пригадати ці рядки з старого, двадцятирічної давності, листа Хемінгуея, говорячи зараз про іспанську тему в його творчості.

Коли Хемінгуей починав писати «За ким сумує дзвін», трагічний для іспанського народу фінал громадянської війни в Іспанії був у всіх на пам'яті. Іспанська рес-

публіка була щойно поглинута фашизмом, уже відбулася мюнхенська змова; французькі та англійські політики готувалися остаточно зрадити Чехословаччину.

Коли в 1940 році Хемінгуей закінчував і публікував свій роман, Чехословаччина була вже стерта з карти Європи, Польща залита кров'ю і окупована, а між Німеччиною, з одного боку, і Францією та Англією — з другого, точилася «дивна» війна, дивність якої пояснювалася насамперед палкою надією тодішніх політичних лідерів Англії і Франції на те, що їм ще пощастить перевернути стрілку і, уникнувши справжньої війни на Заході, спрямувати броньований поїзд німецького фашизму на Схід.

Вийшло не так, як вони гадали. Кінець кінцем Гітлер справді кинув усі свої сили на Радянський Союз, але цьому передували бомбардування Лондона, загарбання Бельгії, Голландії, Данії, Норвегії, епопея Дюнкерка і розгром Франції.

Полум'я, що спалахнуло в липні 1936 року, в дні фашистського заколоту в Іспанії, розгорілося в пожежу другої світової війни, яка охопила всі континенти.

Сталося те, що передчував Хемінгуей, коли він після Іспанської війни відчував гостру потребу негайно засісти за книгу про перші трагічні уроки збройної боротьби з фашизмом.

Слово «негайно» не моє слово. Саме його вжив Хемінгуей, пояснюючи, чому він поспішав почати роботу над «За ким сумує дзвін». «Після іспанської війни я мусив писати негайно, бо я знав, що наступна війна насувається швидко, і відчував, що часу залишається мало...»

Хемінгуей ненавидів фашизм. Ненавидів одверто і непримиренно. Ненависть його була дійова — він боровся проти фашизму всіма доступними йому засобами. Він писав статті і виголошу-

вав промови проти фашизму, він написав п'єсу «П'ята колона», сидячи під обстрілом у Мадриді, і написав «За ким сумує дзвін» одразу ж, тільки закінчилась війна в Іспанії. Нарешті, він просто воював проти фашизму із зброєю в руках. Він не обмежувався роллю військового кореспондента в Іспанії і не обмежувався нею під час другої світової війни. Є чимало свідчень цьому, але, мабуть, найкращим свідченням є його власні слова, сказані в 1946 році: «Всю цю війну я сподівався провоювати разом з військами Радянського Союзу і побачити, як здорово ви б'єтесь, та я не вважав, що маю право бути військовим кореспондентом у ваших лавах, по-перше, тому що я не розмовляю по-російськи, і по-друге, тому що я вважав, що буду корисніший у знищенні «кочережок» (так ми прозвали німців) на іншій роботі. Майже два роки я пробув у морі, на важких завданнях. Потім вирушив до Англії і перед вторгненням літав з Королівським повітряним флотом, як військовий кореспондент брав участь у висадці в Нормандії і потім решту кампанії провів з 4-ю піхотною дивізією. В Королівському повітряному флоті я добре, але без всякої користі провів час. В 4-ій дивізії, у складі 22-го піхотного полку я намагався бути корисним, знаючи французьку мову і країну, і мав змогу працювати в авангардних загонах макі».

Просто відчувати ненависть до фашизму Хемінгуей вважав недостатнім. Він вимагав, щоб ця ненависть виявлялася в боротьбі, і говорив про це у своїй гнівній промові «Письменник і війна», виголошеній у червні 1937 року на Другому конгресі американських письменників. Коротко згадавши, які масові убивства мирного населення чинили фашисти в Мадриді, він відмовився від опису подробиць і вважав за потрібне пояснити, чому він не робить цьо-

го: «Почавши змальовувати все це, я викликав би у вас тільки нудоту. Може, я пробудив би у вас ненависть. Але не це нам зараз потрібне. Нам потрібне ясне розуміння злочинності фашизму й того, як з ним боротися. Ми повинні зрозуміти, що ці убивства — лише жести бандита, небезпечно-го бандита — фашизму. А приборкати бандита можна тільки одним способом — добряче побивши його».

Сказати про іспанські твори Хемінгуей і про найвизначніший з них — роман «За ким сумує дзвін», що вони написані людиною, яка ненавидить фашизм, — значить, сказати дуже мало. Цей роман написаний людиною, яка боролася проти фашизму не тільки пером письменника, а й посолдатськи, із зброєю в руках. І написаний він був тоді, коли кривава боротьба з фашизмом, у якій брав участь Хемінгуей, закінчилася найгіркішою поразкою. Гіркота Хемінгуей — це не гіркота стороннього, хай навіть палко співчуваючого свідка, це особиста нестерпна гіркота людини, що зазнала поразки. І в той же час його книга — це книга людини, яка знає, що дальша боротьба попереду, і не вірить у те, що фашизм всесильний.

Роман «За ким сумує дзвін» написаний у перерві між двома суттєвими, і це дуже важливо для його розуміння.

Коли у фіналі роману його герой Роберт Джордан «дуже бережно, дуже обережно, щоб не здригнулася рука», бере на мушкету кулемета фашистського офіцера, що під'їжджає на чолі фашистського загону, коли ми знаємо, що наступної миті за тією, на якій закінчується роман, Джордан натисне на гашетку і дасть чергу по фашистам, — це звучить символічно, хоч Хемінгуей, як письменник, не схильний до символіки.

Готовий до смерті в цьому, очевидно, останньому особисто для нього бою, Джордан думає: «Тепер якби ще наступ виявився вдалим. Ти чого ж хочеш? Всього. Я хочу всього, але я візьму що можна. Хай навіть цей наступ закінчиться невдачею, що ж, інший буде вдалим». І ці останні думки героя роману видаються мені символічними для того настрою, з яким Хемінгуей завершував працю над книгою.

Дія роману відбувається в 1937 році. Джордан, думаючи про те, що, коли цей наступ закінчиться невдачею, інший буде вдалим, має на увазі просто найближчий наступ; він вмирає, не знаючи, чим кінчиться війна в Іспанії. Але Хемінгуей пише цю сцену, знаючи, чим закінчилася війна, — поразкою. І, проте, він дає своєму

героєві в останні хвилини життя саме ці думки, і робить так, звичайно, не випадково. Коли він писав свою книгу про трагедію Іспанської війни, він думав про майбутні битви з фашизмом. І за думкою Джордана про найближчий вдалий наступ стоїть думка Хемінгуей про майбутню війну з фашизмом, у якій конче потрібно його перемогти.

У своєму написаному 1938 року маленькому нарисі «Мадридські шофери», говорячи про одного з цих шоферів, про одного з незліченних рядових антифашистів, Хемінгуей цілком недвозначно в прямій публіцистичній формі висловив свою віру в можливість майбутньої перемоги над силами фашизму. «Нехай, хто хоче, ставить на Франко, чи Муссоліні, чи на Гітлера. Я роблю ставку на Іпполіто».

Ці слова були написані, коли боротьба в Іспанії ще тривала, але пояснити їх оптимізм тільки цим невірно. Принциповий погляд Хемінгуей на те, що фашизм все одно коли-небудь буде переможений, не змінився і після поразки Іспанської республіки. В лютому 1939 року, в ті дні, коли над Мадридом уже майорів фашистський прапор, Хемінгуей у своєму зверненні «Американцям, що полягли за Іспанію», яке звучало, мов реквієм, писав:

«Як земля ніколи не вмере, так і той, хто був колись вільний, ніколи не повернеться до рабства. Селяни, які орють землю, де лежать наші мертві, знають, в ім'я чого вони полягли. За два роки війни вони встигли зрозуміти це, і ніколи вони цього не забудуть».

Наші мертві живі у пам'яті і в серцях іспанських селян, іспанських робітників, усіх чесних, простих, хороших людей, які вірили в Іспанську республіку і боролися за неї. І поки наші мертві живуть як частка іспанської землі, — а вони житимуть, доки живе земля, — ніяким тиранам не подолати Іспанії.

Фашисти можуть пройти по країні, проламуючи собі шлях лавиною металу, привезеного з інших країн. Вони можуть просуватися з допомогою зрадників і богузів. Вони можуть руйнувати міста і села, намагаючись тримати народ в рабстві. Але ні один народ не можна вдержати в рабстві».

Ці рядки були написані Хемінгуєм, коли він, за його словами, відчував потребу «негайно» почати роботу над романом «За ким сумує дзвін». І роман «За ким сумує дзвін» — це теж свого роду реквієм, головні герої його — люди, що полягли за свободу іспанської землі. І серед цих людей, іспанців і неіспанців, Роберт Джордан, один з «американців,

що полягли за Іспанію», людина, очима якої Хемінгуей дивиться на боротьбу з фашизмом, людина, що найбільш повно виражає в романі погляди самого Хемінгуей, як це між іншим притаманно усім головним героям його книг.

Головна і визначальна риса роману «За ким сумує дзвін» — неприємна і дійова ненависть Хемінгуей до фашизму.

Розгорнута в романі картина життя — а життя тоді було насамперед війною — складна і суперечлива. У цій суперечливості відбивається і реальна суперечливість того, що відбувалося, і суперечливість поглядів самого Хемінгуей. В тому таборі, в лавах якого з беззавітною мужністю б'ється його герой, Хемінгуей багато що критикує, відкидає, не приймає. Розрізненість зусиль, бюрократизм, безладдя, анархістські звичаї і впливи — все це викликає люті і Роберта Джордана, і самого Хемінгуей. І дуже часто не можна не поділити цієї люті.

Хемінгуей розуміє і відчуває, що іспанські комуністи були єдиною партією, здатною протиставити іспанському фашизмові, а також німецькому та італійському, що стояв за його спиною, свою цілісність, організованість і тверду волю до перемоги.

Але в той же час Хемінгуей з тривогою і жорстокими ваганнями думає про проблеми, пов'язані з підпорядкуванням особистості колективній волі і суспільній необхідності.

Проблема партійної дисципліни для нього складна і болісна проблема, хоч він ясно усвідомлює, що без залізної дисципліни перемога над фашизмом неможлива, що без цього громадянська війна буде програна.

Попри всю силу цих суперечностей свідомість суспільного обов'язку перемагає все інше в Робертові Джордані — героєві «За ким сумує дзвін» так само, як вона перемагає у Філіпові — героєві «П'ятої колонії».

Але сама сила цих суперечностей має гострий, глибоко драматичний характер. І це дуже органічно для Хемінгуей. Він і не міг написати свого Роберта Джордана інакше, ніж написав. Переконалий гуманіст, що став у громадянську війну із зброєю в руках на бік народу, прийшов у цій боротьбі до твердого логічного висновку, що перемогти можна завоювати, тільки йдучи разом з комуністами. Роберт Джордан внутрішньо залишається індивідуалістом й ідеалістом, коріння його почуттів пов'язані з іншим, буржуазним суспільством, з іншими поглядами, з іншою школою виховання. І за ходом роману, всупереч своєму неприйняттю комуністичних ідей, він здійснює невпинну і важку роботу над самим

собою в ім'я того, щоб лишитися вірним справі народу, що бореться з фашизмом. І хоч би які сильні були ці суперечності, Джордан до кінця не звертає з шляху, який обрав.

Малюючи складну, суперечливу картину табору Республіки і багато що в цій картині малюючи не таким, яким це бачимо ми, Хемінгуей на протязі всього роману ніколи не випускає з поля зору найголовнішого. А найголовніше для нього — це перемога над фашизмом. Для нього, так само як і для його героя, нема нічого важливішого, як перемогти фашизм. Його герой просто не може уявити собі без цього своє даліше життя. Він готовий за це умерти і вважає, що за це треба вмирати. Хоч би яке безмежно дороге і безмежно духовне багатство було окремо взяте людське життя, та коли його головна мета — перемогти фашизм, то в ім'я цієї мети людина не сміє жаліти себе.

«Майже цілий рік я бився за те, у що вірив, — думає Роберт Джордан. — Якщо ми переможемо тут, ми переможемо всюди. Світ — гарне місце, і за нього варто битися, і мені дуже не хочеться його покидати. І тобі пощастило, сказав він собі, у тебе було дуже гарне життя».

Майже нестерпно боляче читати ті сторінки роману, де Хемінгуей описує, через що провалюється так добре задуманий спершу республіканський наступ, де він розповідає про цілковиту поінформованість фашистів про цей наступ, про балаксивість і невміння зберігати воєнну таємницю в республіканському таборі, про розрізненість зусиль, що існує і далі всупереч усім вимогам і намаганням комуністів, про генерала Міаху, що вставляє палиці в колеса загальної справи, про Марті, який безглуздо, а часом і жорстоко користується своєю владою і своїм авторитетом, про неймовірно важкі умови роботи військових радників і про багато інше; все це в кінцевому підсумку призводить до провалу наступу. Проте, попри всю незвичайну гіркоту цих сторінок Хемінгуей далекий від фаталізму, від скептичного висновку заднім числом, що інакше воно й не могло бути. Навпаки, він лютий, бо переконаний, що могло бути інакше. Його гіркота — це не гіркота безпорадно розведених рук. Це гіркота предметного уроку. «Якщо так воювати, як воювали в цьому наступі, то фашизм не можна перемогти, — немовби каже письменник. — Якщо ми будемо повторювати ці помилки, то вони знову переможуть нас. А я цього не хочу. Я не хочу навіть подумати, що це неминуче».

«За ким сумує дзвін» — гірка книга. Іншою її і не міг написати Хемінгуей тоді, коли він її писав — одразу після поразки. Але я вже наводив його слова про іспанський народ, який не можна вдержати в рабстві. І ця незникаюча нота віри в непереможність народу звучить до кінця роману серед гіркого гулу похоронних дзвонів.

Я уже сказав про своє розуміння образу Джордана як людини, що у відкритій боротьбі з фашизмом стала на бік народу і пішла з ним до кінця, в той же час до кінця не розлучаючись у душі з своїми ваганнями, сумнівами і неправильними уявленнями про те, якою може і мусить бути революція.

Роберт Джордан самовіддано бореться за справу народу, і в той же час у своїх думках, думаючи про народ, революцію, комунізм, часто і багато що судить з своїх позицій, які ми не поділяємо. Нема потреби стежити за всіма ходами думок Джордана й аналізувати їхню суперечливість. Бо суперечливість — у самій суті його суспільної особистості і тому на протязі всього роману вона не тільки психологічно виправдана, а й логічна.

Роман про громадянську війну в Іспанії написав американець, зробивши головним героєм роману американця і побачивши іспанський народ й іспанську революцію його очима. Цього не можна забувати, читаючи роман і оцінюючи різні його сторони, бо ця особливість закладена в самій основі роману і надзвичайно багато визначає в ньому.

Очевидно, багато що у сприйнятті іспанського життя та іспанської революції, даному Хемінгуєм через Джордана, може не збігатися з тим самовідчуттям, яке є у самих іспанців, що воювали за свободу своєї Республіки. Це цілком природно. Навіть незважаючи на надзвичайно глибоке письменницьке проникнення, письменник — син одного народу, що пише про інший народ, і навіть є учасником його боротьби за свободу, все-таки в чомусь пише про цей народ як сторонній.

Можна і навіть треба припустити, що за якісь свої об'єктивно невірні відчуття і уявлення про національне життя і національний характер іспанського народу письменник заслуговує на критику з боку представників того народу, про який він пише, причому на критику, загострену національною самосвідомістю.

Та хоч би як піддавати хай навіть найсправедливішим сумнівам ті чи інші сторони роману, ті чи інші окремі місця, ті чи інші, можливо, невірні твердження письменника, одне, і притому

найголовніше, не підлягає сумніву: роман Хемінгуея написаний з величезною любов'ю до іспанського народу. Це любов і віддана, і ніжна, і сердита, здатна і помічати слабості, і захоплюватися, здатна і на гіркоту, і на повагу, і навіть на схилення. Словом, це справжня, велика, хоч і не вільна від помилок любов великої і чесноі людини до великого і прекрасного народу.

А міра помилок, з якими ми стикаємося в романі Хемінгуея, часом велика, і, кажучи про цю чудову книгу все те, що я говорив, я не бачу причин замовчувати і цей бік справи. Для того, щоб охарактеризувати його, досить навести один, мабуть, найбільш показовий приклад.

В двадцяту річницю Сталінградської битви мені довелося бути у Волгограді на майдані Полеглих Борців у ті години, коли там був запалений вічний вогонь на пам'ять про людей, що загинули в боях з фашизмом, здійснили те, що потім в усіх кінцях світу називали «Сталінградським чудом». Там, на цьому майдані, стоїть скромний строгий пам'ятник, під яким похований командир кулеметної роти Герой Радянського Союзу старший лейтенант Ібаррурі. Стоячи там, перед цим пам'ятником, я мимоволі згадав одне місце з роману «За ким сумує дзвін». Партизани, комуністи і не-комуністи в цій сцені роману сперечаються між собою про те, відправила чи не відправила Долорес Ібаррурі юнака, свого сина, у Москву. В розмові звучить адресований Ібаррурі осуд за те, що вона, борючись сама за свободу Іспанії і закликаючи до цього інших, відіслала власного сина в безпечне місце.

Але в тому «тихому місці», куди хлопчиком приїхав син Ібаррурі, він, ледве переступивши за двадцять років, пішов у бій з тим самим фашизмом, з яким воювала його мати, і боровся як героєм і вмер під стінами Сталінграда за свободу Росії, за свободу Іспанії, за свободу всього людства. Хемінгуей був історично неправий у тій сцені свого роману, і сама історія сказала потім про це.

Це не єдиний випадок, коли він був неправий, але найочевидніший, якого я не міг не згадати.

Деякі сторінки роману присвячені зустрічам його героя Роберта Джордана з радянськими військовими радниками й кореспондентами, що перебували в той час в Іспанії. Ці сторінки суперечливі. Хемінгуей віддає належне тому героїзмові і самовідданості, з яким брали участь ці люди у боротьбі іспанського народу за свободу. І військовий радник Гольц, і кореспондент Карі

ков змальовані в романі як люди розумні, сильні і надзвичайно мужні. В той же час Хемінгуей привносить в образи цих людей своє тодішнє розуміння «росіян», багато в чому несхоже з дійсністю. Він далеко не все знав і далеко не про все міг скласти собі об'єктивно правильне уявлення. А точніше сказати, в романі дано власне, глибоко суб'єктивне уявлення Хемінгуея про цих людей, до того ж пов'язане, очевидно, з великою дозою художнього вимислу, присутність якого в романі не потребує ні пояснень, ні виправдань. Треба думати, саме в зв'язку з цим Хемінгуей, що в інших випадках дуже часто дає в книзі справжні імена, — і Гольцу, і Каркову, і Кашкіну свідомо дав імена вигадані. У читача, звичайно, завжди лишається спокуса в думках підставити під вигадане — інше, справжнє ім'я, яке, на його думку, могло стояти в тому чи іншому випадку. Але, мабуть, цього не слід робити — і тому, що можна припуститися мимовільної помилки, і тому, що сам письменник залишав справжні імена всюди, де вважав це за потрібне, а не робив цього там, де свідомо не хотів цього робити. І на це треба зважати.

Складні почуття залишає в душі те, як змальовує Хемінгуей готель «Гейлорд», зображений в романі як місце перебування частини військових радників та інших росіян у Мадриді.

Хемінгуей підкреслює відносну комфортабельність життя в цьому готелі, в умовах обложеного міста.

Проте, міркуючи над цією безперечною підкресленістю зображення, не можна не звернути уваги на те, що все це подається очима Роберта Джордана, який перебуває у ворожому тилу, дивиться в очі смерті і палко мріє про те, як він після всіх випробувань живий і разом з Марією повернеться в Мадрид. Він думає про «Гейлорд», про його теплі кімнати, і ковток горілки, і склянку пива, як про щось в даний момент його життя майже недосяжне, як про землю обітовану. Саме звідси і виникає велика частка підкресленої емоційної контрастності, наявної в думках Джордана про «Гейлорд». Перебільшеність цього почуття якоюсь мірою зрозуміла кожному, кому доводилося мріяти про такі речі, за обставин, хоч стільки-небудь близьких до тих, у які поставив Хемінгуей свого героя.

Але треба сказати ради справедливості й інше. Один з людей, що воювали на фронті під Мадридом, — він був радником в одному з іспанських полків і повернувся звідти Героєм Радянського Союзу, — прочитавши «За

ким сумує дзвін», казав мені з усмішкою, в якій був відтінок гіркоти, що він, і такі, як він, а таких, як він, була більшість, і уявлення не мали про відносні виходи «Гейлорда» з тієї простої причини, що війна і безвідлучне виконання своїх обов'язків так жодного разу і не дозволили їм побувати там.

Деякі сторінки «За ким сумує дзвін» написані з незвичною для російської літературної традиції натуралістичною грубістю лексики. Хемінгуей користується цією лексикою особливо часто в сценах партизанського життя.

Водночас неможливо погодитися з твердженнями, які мені доводилося чути в зв'язку з цими сценами, що любов Джордана й Марії нібито змальована в них із зайвою відвертістю. Можна сказати, що міра цієї відвертості далека від наших власних літературних традицій, і це буде правильно. Але Хемінгуей нікого не зобов'язував до наслідування себе тими художніми засобами, які органічні для його власної літературної традиції. Так, любов Джордана й Марії написана в нього з дуже відвертими подробицями. Але саме це почуття дане в романі як почуття такої величезної, всеосяжної доброї сили, що й близькість цих двох людей відчувається лише як несвідомої частини величезної і чистої взаємної любові. І мені особисто здається, що сторінки, присвячені трагічній любові Джордана і Марії, — одні з найбільш сильних, високих і чистих сторінок в усій творчості Хемінгуея.

Я перегортаю останню сторінку цього роману, трагічного і сповненого ненависті до фашизму, перегортаю і знову згадую слова Хемінгуея, що вже пішов від нас:

«Нехай, хто хоче, ставить на Франко, чи Муссоліні, чи на Гіллера. Я роблю ставку на Іпполіто».

У січні 1962 року в Гавані я спитав у колишнього секретаря Хемінгуея, іспанця Роберто Герреро:

— Чи часто тут, на Кубі, Хемінгуей згадував Іспанію?

— О так! Дуже, дуже часто, — відповів Герреро. — Мені навіть здається, що він і приїхав жити саме сюди, на Кубу, тому, що тут багато іспанців, які емігрували сюди після перемоги Франко. Я теж емігрував сюди після перемоги Франко, і мій брат Феотеж. Він був лікарем у санітарному загоні в Хейльбруна у Дванадцятій Інтернаціональній бригаді, а тут, на Кубі, був всі ці роки лікарем Хемінгуея...

Я навів цей коротенький витяг з своєї записної книжки, бо почув у словах Герреро відгук тієї

глибокої внутрішньої переконаності, яка давно жила у моїй власній душі. Мені здавалося, що робота Хемінгуея під час громадянської війни в Іспанії назавжди лишилась, коли можна так висловитись, частково його власної особистості, а трагедія Іспанської республіки була для нього частково його власної людської трагедії. Хемінгуей не тільки пам'ятав про Іспанію, він і далі жив нею.

У горах Гвадаррами, у так званій Долині Полеглих, Франко звів неймовірного розміру монумент, призначений для того, щоб увічнити його перемогу над Іспанською республікою. Цей монумент увінчаний небаченого розміру залізобетонним хрестом чи то в сто сорок, чи то сто п'ятдесят метрів заввишки. Я, на жаль, не зовсім точно запам'ятав масштаби цього триумфу у метрах, хоч ці метри зазначені в усіх путівниках. В усякому разі, хрест цей видно кілометрів за тридцять. Мабуть, можна було б ще піднятися, додати ще кілька десятків метрів, і тоді його було б видно не за тридцять, а за сорок кілометрів.

Згадуючи про цей хрест, споруджений Франко під Мадридом, я згадую слова Хемінгуея про фашизм і літературу:

«Є тільки одна політична система, — писав він, — яка не може дати гарних письменників, і система ця — фашизм». І додавав: «Фашизм — брехня, і тому він приречений на літературну безплідність. І коли він піде в минуле, у нього не буде історії, крім кривавої історії убивств...»

Хрест, покликаний увічнити перемогу фашизму на землі Іспанії, видно за тридцять кілометрів.

Літератури, яка намагалася виправдати і увічнити лаврами фашизм, — практично не існує, якщо говорити про її місце в духовному житті людства. Як і передбачав Хемінгуей, вона виявилася безплідною і її сліди можна виявити тільки в лупу бібліографа.

Пам'ятники людям, що полягли за свободу іспанського народу, поки що нема. Мертві антифашисти лежать в землі Іспанії, про яку Хемінгуей сказав, що вона житиме повік і переживе всіх тиранів.

Література, що боролася з фашизмом у відкритому бою і відобразила трагедію іспанського народу, виявилася безсмертною. Її безсмертя засвідчене на всіх континентах світу сотнями мільйонів читачів. Те, що написане Хемінгуєм про громадянську війну в Іспанії, невід'ємна частина безсмертя цієї літератури.

Костянтин СИМОНОВ

«Герніка» Пікассо.

ЗА КИМ СУМУЄ ДЗВІН

ЕРНЕСТ ХЕМІНГУЕЙ

Немає людини, що була б як ОСТРІВ, сама собі; кожна людина — грудка ЗЕМЛІ, частка СУХОДОЛУ; і якщо МОРЕ змие хоч би присалку МАТЕРИКА, зменшиться ЄВРОПА, і те саме буде, якщо змие МИС або МАЄТОК ДРУГА твого, чи ТВИЙ ВЛАСНИЙ; СМЕРТЬ кожної ЛЮДИНИ зменшує й мене, бо я єдиний з усім ЛЮДСТВОМ; тим-то ніколи не питай, за ким сумує ДЗВІН; він сумує ЗА ТОБОЮ.

Джон ДОНН

РОМАН

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ

Він лежав на всіяній брунатою глищею лісовій землі, спершись підборіддям на схрещені руки, а високо над ним у верхов'їтї сосен шумів вітер. Схил гори в цьому місці був пологістий, але нижче обривався круто, і видно було чорний асфальт шосе, що вилося через перевал. Попід шосе текла річка, а ген, унизу, він бачив тартак над її берегом і каскад води, що, переливаючись через греблю, білів під літнім сонцем.

- Це той самий тартак? — спитав він.
- Єге ж.
- Щось я не пригадую його.

— Бо його збудували вже після того, як ти побував тут. Старий тартак стоїть далі — ще нижче за перевалом.

Він розгорнув на лісовій землі військову карту й уважно оглянув її. Старий дивився через його плече. Це був присадкуватий, кремезний дідок у чорній селянській блузі й сірих штанах із цупкої, негнучкої тканини, взутий у сандалі на мотузяній підшві. Він ще відсапувався після крутої стежки, а його рука спочивала на одному з двох важких рюкзаків, які вони несли.

— Отже, мосту звідси не видно?

— Ні, — відповів старий. — Тут перевал рівний, і річка тече тихо. А от нижче, де шлях звертає в лїс, буде глибоке урвище...

— Пам'ятаю.

— Через те урвище й перекинуто міст.

— А де в них пости?

— Один на тому тартаку, який ти бачиш.

Молодий чоловік, який вивчав місцевість, вийняв бінокль із кишені злинялої фланелевої сорочки кольору хакі, протер хусточкою скельця окулярів і покрутив їх — аж доки не вирізалися раптом дощана стіна тартака. Він побачив дерев'яну лавку біля дверей, високу купу тирси за повіткою, де стояла циркулярка, і частину лісопуску на протилежному схилі — лотоки, по яким спускали з гори колоди. В бінокль він бачив прозору й гладеньку поверхню річки, і видно було, як над вигином водоспаду вітер здіймає дрібні бризки.

— Вартового немає.

— З комина йде дим, — сказав старий. — І білизна висить на шворці.

— Це я помітив, але ніде не видно вартового.

— Може, він сидить у затінку, — пояснив старий. — Там зараз жарко. Сидить, напевно, в холодку по той бік, і нам його не видно.

— Можливо. А де другий пост?

— За мостом. У будинку шляхового майстра, на п'ятому кілометрі від верха перевалу.

— Скільки їх тут? — Він показав на тартак.

— Чоловіка чотири й капрал.

— А внизу?

— Більше. Я довідаюся.

— А на мосту?

— Завжди двоє. По одному з кожного боку.

— Нам потрібні будуть люди, — сказав він. — Скільки ти можеш зібрати?

— Можна привести скільки завгодно, — сказав старий. — Тут, у горах, тепер багато людей.

— Скільки?

— Понад сотню. Але вони поділені на маленькі загони. Скільки тобі буде треба?

— Я скажу тобі, коли оглянемо міст.

— Ти хочеш зробити це зараз?

— Ні. Зараз я хочу піти до того місця, де можна буде сховати вибухівку. Я хотів би сховати її в найбезпечнішому місці і, коли можна, не дуже далеко від мосту, не далі як за півгодини ходу.

— Це неважно, — сказав старий. — Від того місця, куди ми йдемо, можна буде спуститися навпростець до самого мосту. Тільки, щоб дістатися туди, нам доведеться поподертись на гору. Ти не голодний?

— Голодний, — сказав молодий чоловік. — Але їсти будемо потім. Як тебе звуть? Я забув. — Він подумав: те, що я забув, — погана ознака.

— Ансельмо, — сказав старий. — Мене звуть Ансельмо, я з Барко-де-Авіла. Давай я допоможу тобі підняти мішок.

Молодий, — він був високий, сухорлявий, з вигорілим білявим волоссям, з обвітреним і засмаглим обличчям, у злинялій фланелевій сорочці, в селянських штанах і сандалях на мотуз'я-

ній підшві, — нахилився, просунув руку в ремінну лямку й різким рухом закинув важкий рюкзак за плечі. Потім просунув другу руку в таку саму лямку й поправив рюкзак так, щоб вага його рівномірно розподілилася по всій спині. Сорочка на спині під рюкзаком не встигла висохти.

— Готово, — сказав він. — Як ми підемо?

— Вгору, — сказав Ансельмо.

Зігнувшись під вагою рюкзаків, обливаючись потом, вони рушили схилом, порослим густою сосниною. Молодий чоловік не бачив ніякої стежки під ногами, але вони йшли весь час угору, беручи трохи вбік, потім вийшли до неширокого струмка, і старий, не зупиняючись, поліз угору, понад кам'янистим руслом. Тепер гора стала ще крутіша; нарешті попереду виросла прямовисна гранітна скеля, з якої струмок зривався вниз; тут, під скелею, старий зупинився зачекати на свого супутника.

— Ну, як ти?

— Добре, — сказав молодий чоловік. Він обливався потом, і після крутої дороги від перенапруження йому спіналися м'язи литок.

— Тепер завжди мене тут. Я піду вперед, застережу їх. З такою нашою краще не потрапляти під обстріл.

— Так, це не бажано, — сказав молодий чоловік. — А далеко ще?

— Ні, вже зовсім близько. Як тебе звуть?

— Роберто, — відповів молодий чоловік. Він зняв рюкзак з плечей і обережно поставив його між двома валунами біля струмка.

— Ну, то завжди мене тут, Роберто, я вернуся по тебе.

— Гаразд, — сказав молодий чоловік. — Тільки скажи, до мосту треба спускатися цією самою дорогою?

— Ні. До мосту ми підемо зовсім іншою. Коротшою і не такою крутою.

— Я не хотів би ховати ці речі надто далеко від мосту.

— А ти подивисься. Як тобі не сподобається, то знайдемо інше місце.

— Гаразд, подивимось, — сказав молодий чоловік.

Сівши коло рюкзаків, він стежив, як старий вилазить на скелю. Лізти на неї було неважно, старий спритно, майже наосліп знаходив зручні виступи, і молодий чоловік зрозумів, що він дереться на цю скелю не вперше. Але ті, хто був зараз там, нагорі, подбали про те, щоб не залишити жодних слідів: ніякої стежки не було видно.

Молодого чоловіка, якого звали Роберт Джордан, мучив голод, і на душі в нього було тривожно. Йому не раз доводилося голодувати, але тривожився він нечасто, бо нехтував знегодками, які випадали на його долю, а до того ж з власного досвіду знав, як просто пересуватися у ворожому тилу в цій країні. Пересуватися в тилу було так само просто, як пробиратися через лінію фронту, маючи доброго провідника. Думки про те, що може статися з тобою, коли тебе ввіймають, — ось що ускладнює все, і ще необхідність вирішувати, кому можна довіряти. Людям, з якими ти працюєш разом, треба довіряти до кінця, або ж зовсім не довіряти — от і вирішуй, хто заслуговує на довіру.

Все це не бентежило його. Але було ще багато дечого іншого.

Ансельмо був добрий провідник і чудово лазив по горах. Робертові Джордану й самому не бракувало витривалості, однак після сьогодиншнього переходу, — а вони вирушили ще вдосвіта, — він переконався, що старий може загнати його до смерті. Та досі Роберт Джордан довіряв Ансель-

мо в усьому; він не знав тільки, які в старого погляди. Поки що не трапилося нагоди перевірити їх правильність, та й однаково за свої погляди він відповідає сам. Ні, Ансельмо не турбував його, і оце завдання з мостом було не важче, ніж багато попередніх завдань. Він міг висадити в повітря будь-який міст, і йому вже доводилося підривати мости будь-яких розмірів та конструкцій. У рюкзаках було досить вибухівки і всього необхідного, щоб висадити в повітря і цей міст, навіть коли він удвічі більший, ніж розповідав Ансельмо, ніж він сам пам'ятає, — Роберт Джордан у 1933 році переходив його, прямуючи до Ла-Гранхи, — ніж сказано було в описі, який Гольц прочитав йому в тому будинку поблизу Ескоріала позавчора ввечері, в одній із горішніх кімнат.

— Висадити в повітря міст — це ще дуже мало, — сказав Гольц, ведучи олівцем по великій карті. Його поголена, вкрита шрамами голова виблискувала під лампою. — Ви розумієте?

— Так, розумію.

— Це ще, власне, нічого. Тільки висадити в повітря міст, та й по всьому — це просто провал.

— Так, товаришу генерал.

— Висадити в повітря міст о точно визначеній годині, залежно від часу, на який призначено початок наступу, — ось що нам потрібно. Ви розумієте? Ось що ви маєте зробити, і ось що нам треба.

Гольц подивився на олівець і постукав ним по зубах.

Роберт Джордан нічого не відповів.

— Ви розумієте? Ось що ви маєте зробити, і ось що нам треба, — вів далі Гольц, дивлячись на нього й киваючи головою. Тепер він стукав олівцем по карті. — Ось як я зробив би. І ось чого в нас не буде.

— Чому, товаришу генерал?

— Чому? — сердито сказав Гольц. — Ви бачили стільки наступів, і ще питаєте мене, чому? Хто може гарантувати, що мій наказ не перекреслять? Хто гарантує, що наступ не відмінать? Хто гарантує, що наступ не відкладуть? Хто гарантує, що він розпочнеться хоч би через шість годин після визначеного моменту? Чи було коли-небудь, щоб наступ здійснювався так, як він повинен здійснюватися?

— Якщо це ваш наступ, то він розпочнеться вчасно, — сказав Роберт Джордан.

— Наступ ніколи не буває мій, — сказав Гольц. — Я керую ним. Але це не мій наступ. Артилерія — не моя. Я повинен випросити її. Мені ніколи не дають того, що я прошу, навіть коли в них є що дати. Та це ще дрібниці. Є ще багато чого іншого. Ви знаєте, що то за люди. Не варто вдаватися в подробиці. Що-небудь завжди знайдеться. Хто-небудь завжди втрутиться й зведе все нанівець. Тепер ви, либонь, розумієте?

— То коли ж треба висадити цей міст? — спитав Роберт Джордан.

— Відразу після початку наступу. Щойно наступ розпочнеться, не раніше. Так, щоб підкріплення не могло підійти цим шляхом. — Він показав олівцем. — Я повинен знати, що цей шлях відрізано.

— А коли буде наступ?

— Я вам скажу. Але день і година будуть названі лише приблизно. До зазначеного часу ви повинні закінчити всю підготовку. А міст ви висадите лише по тому, як розпочнеться наступ. Дивіться, — він тицьнув олівцем, — це єдиний шлях, яким вони можуть підтягти підкріплення. Це єдиний шлях, яким вони можуть підтягти танки, артилерію чи хоча б ваговози до перева-

лу, де я буду наступати. Я повинен знати, що мосту більше не існує. І що висаджено його не передчасно, бо його встигнуть відбудувати, якщо наступ буде відкладено. Ні. Його треба висадити саме коли наступ розпочнеться, і я повинен знати, що його вже нема. Там лише двоє вартівних. Чоловік, що супроводжуватиме вас, допіру прийшов звідти. Кажуть, це дуже надійний чоловік. Ви побачите. У нього є люди в горах. Візьміть стільки людей, скільки вам знадобиться. Звичайно, по змозі менше, але щоб було досить. Ет, та ви й самі все це чудово знаєте.

— А як я дізнаюся, що наступ розпочався?

— В наступ піде ціла дивізія. На початку буде проведено бомбардування з повітря. На слух ви, здається, не нарікаєте?

— Отже, почувши, що літаки скидають бомби, я можу вважати, що наступ розпочався?

— Ну, так буває не завжди, — сказав Гольц і похитав головою. — Але в даному разі буде саме так. Цим наступом керую я.

— Зрозуміло, — сказав тоді Роберт Джордан. — Але я б не сказав, що все це дуже подобається мені.

— Мені це теж не дуже подобається. Якщо ви не хочете братися за цю справу, скажіть зараз. Якщо гадаєте, що не зможете виконати завдання, скажіть зараз.

— Я виконаю, — сказав Роберт Джордан. — Виконаю так, як треба.

— Оце й усе, що я хочу знати, — сказав Гольц. — Що через той міст ніхто не перейде. Мені це конче потрібно.

— Зрозуміло.

— Я не люблю просити людей про такі речі і в такий спосіб, — вів далі Гольц. — Я не міг би наказати вам зробити це. Я розумію, на який ризик наражаю вас своїми умовами. Я намагався пояснити вам усе детально, щоб ви зрозуміли й усвідомили всі можливі труднощі і всю вагу справи.

— А як же ви просунетеся до Ла-Гранхи, якщо той міст буде зруйновано?

— Ми матимемо з собою все, щоб відбудувати його, як тільки займемо перевал. Це буде дуже складна й дуже гарна операція. Гарна й складна, як завжди. План її опрацьовано в Мадриді. Це ще один шедевр Вісенте Рохо, цього невдахи-професора. Наступом керую я і, як завжди, маю провести його з недостатніми силами. І все ж, незважаючи на це, я вірю в успіх. Цього разу я спокійніший, ніж завжди. Якщо пощастить знищити міст, можна добитися успіху. Ми можемо взяти Сеговію. Дивіться, я зараз покажу вам, як ми все це плануємо. Бачите? Кінцева мета наступу — не перевал. Ні, він залишиться у нас в тилу. Ось, дивіться, буде так...

— Я волів би цього не знати, — сказав Роберт Джордан.

— Слушно, — сказав Гольц. — Менше знаєш — легше йти на той бік, так?

— Я завжди волію не знати. Тоді хоч би що сталося — не я буду той, хто зрадив.

— Так, краще не знати, — сказав Гольц і постукав себе олівцем у чоло. — Іноді я й сам радий був би нічого не знати. Але те, що вам треба знати, — про міст — ви знаєте?

— Так, це я знаю.

— Я теж так гадаю, — сказав Гольц. — Ну, я не буду виголошувати всіляких там промов. Краще виپیємо. Коли я багато говорю, мене завжди мучить спрага, товаришу Хордан. Ваше прізвище кумедно звучить по-іспанськи — товариш Хордан.

— А як буде по-іспанськи Гольц, товаришу генерал?

— Хоце,— сказав Гольц і всміхнувся; перший звук він вимовляв десь глибоко в горлі, з булькотінням, як застуджений відкашлюється.— Хоце,— повторив він.— Товариш хенераль Хоце. Якби я знав, як іспанці вимовляють «Гольц», то вигадав би собі краще прізвище, коли їхав сюди. Уявіть собі тільки — людина їде командувати дивізією, може обрати яке завгодно ім'я, і обирає Хоце. Хенераль Хоце. Але тепер уже пізно міняти. Як вам подобається партизанська війна? — Це була російська назва операцій у ворожому тилу; замість іспанського слова «герільяси» росіяни вживали своє — «партизани».

— Дуже подобається,— сказав Роберт Джордан. Він усміхнувся.— Весь час на свіжому повітрі, дуже корисно для здоров'я.

— Мені це теж подобалося, коли я був у ваших літах,— сказав Гольц.— Я чув, ви дуже добре висаджуєте в повітря мости. По-науковому. Але я тільки чув про це. На власні очі я вашої роботи не бачив. Може, дійсно ви нічого не вмієте. Скажіть, ви справді висаджуєте їх у повітря? — Він тепер дражнив Роберта Джордана.— Пийте,— він простяг йому чарку іспанського коньяку.— У вас це справді виходить?

— Іноді.

— Дивіться, щоб мені з цим мостом не було ніяких «іноді». Та досить уже балакати про цей міст. Ви вже все зрозуміли. Ми дуже серйозні люди, отже, й жартів не боїмося. Послухайте, а чи є у вас дівчата по той бік фронту?

— Ні, на дівчат мені не вистачає часу.

— Е, не кажіть. Що безладніша служба, то безладніше й життя. Ваша служба дуже безладна. І крім того, вам треба було підстригтися.

— Я завжди ношу таку зачіску,— сказав Роберт Джордан. Він нізачо не погодився б ходити з поголеною головою, як Гольц.— У мене і без дівчат морони вистачає,— сказав він похмуро і додав: — А яку уніформу я маю надіти?

— Ніякої,— сказав Гольц.— І зачіска у вас цілком нормальна. Я вас просто хотів подражнити. Ви зовсім не такий, як я! — сказав Гольц і знову наповнив чарки.

— Ви думаєте не тільки про дівчат, а й про багато інших речей. А я взагалі не думаю. Навіщо мені думати?

Хтось з його штабу — офіцер, що сидів на стільці перед картою, пришиленою до креслярської дошки, — сердито буркнув йому щось мовою, якої Роберт Джордан не розумів.

— Ет, відчепися,— сказав Гольц по-англійськи.— Хочу жартувати й жартую. Я такий серйозний, що маю право жартувати. Ну, випийте і йдіть. Ви ж усе зрозуміли, правда?

— Так,— сказав Роберт Джордан.— Я зрозумів усе.

Вони потисли один одному руки, потім він віддав честь і пішов до штабної машини, де старий уже заснув, ченаючи його, і цією машиною вони проїхали по шосе повз Гвадарраму, причому старий так і не прокинувся, а потім завернули на Навасеррадський шлях і дісталися до альпіністської бази, де Роберт Джордан проспав три години, перш ніж рушити далі пішки.

Отак він і розстався з Гольцем і в уяві своїй ще виразно бачив дивне біле обличчя генерала, якого не брала ніяка смага, його яструбині очі, великий ніс, і тонкі губи, і голену голову в зморшках і шрамах. Завтра вночі військо збереться на шосе під Ескоріалом; піхота в темряві сідає на ваговози, що стоять довгими колонами; бійці з важкими ранцями й гвинтівками видираються на ваговози; кулеметники підіймають кулемети на ваговози; танки виїждять апаре-

лями на довгі платформи транспортерів; у нічний темряві машини повезуть дивізію на вихідні позиції, з яких розпочнеться наступ на перевал. Але про це не варто думати. Це не його справа. Це справа Гольца. У нього є своє завдання, і про нього йому треба думати, треба з усіх боків обмірковувати його й бути готовому до всього й нічим не турбуватися. Турбуватися — це так само погано, як і боятися. Це просто ускладнює справу, та й по всьому.

Він сидів біля струмка, дивлячись, як прозора вода тече між камінням, і раптом на тому березі побачив густий поріст жерухи. Він перебіг струмок, зірвав два жмутки, змив у воді землю з коріння, тоді знову сів коло свого рюкзака й почав жувати чисті холодні зелені листки й хрумкі, гірчачі стеблини. Потім став навколійши, пересунув пістолет, що висів на поясі, за спину, так, щоб вода не потрапила в кобуру, пригнувся, впираючись руками у валуни, і напився із струмка. Вода була така холодна, що аж зуби ломило.

Він відштовхнувся руками, повернув голову й побачив старого, що спускався до нього зі скелі. З ним ішов ще один чоловік, також у чорній селянській блузі й темно-сірих штанах — такий одяг у цій провінції носили майже як уніформу; на ногах у нього були сандалі на мотузяній підшві, а за спиною — карабін. Він був просто-волосий. Обидва стрибали з каменя на камінь, немов гірські цапи.

Вони підійшли до нього, і Роберт Джордан підвівся.

— Salud, camarada¹, — сказав він чоловікові з карабіном і всміхнувся.

— Salud, — відповів той похмуро. Роберт Джордан подивився на його обличчя — масивне, заросле густою щетиною. Воно було майже кругле, і голова теж була кругла, на короткій ший. Очі він мав маленькі й надто широко розставлені, і вуха маленькі, приплюснуті. Це був досить високий кремезний чоловік, з великими руками й ногами. Ніс у нього був перебитий, і від кутика уст через усю щелепу тягнувся шрам, який не могла сховати навіть густа щетина.

Старий кивнув на нього головою і усміхнувся.

— Він тут хазяїн,— він усміхнувся ще ширше, потім зігнув обидві руки в ліктях, немов напружуючи м'язи, і в напівнасмішкуватому захваті подивився на чоловіка з карабіном. — Силач.

— Це відразу видно,— сказав Роберт Джордан і знову всміхнувся. Йому не сподобався цей чоловік, і в душі він зовсім не всміхався.

— Чи є в тебе яка посвідка? — спитав чоловік з карабіном.

Роберт Джордан відщепив англійську шпильку, бийняв з лівої нагрудної кишені своєї фланелевої сорочки складений учетверо папірець і простяг його чоловікові з карабіном; той розгорнув папірця, глянув на нього недовірливо й покрутив у пальцях.

Не вміє читати, подумав Роберт Джордан.

— Подивися на печатку,— сказав він.

Старий показав йому пальцем, і чоловік з карабіном ще раз покрутив папірець, розглядаючи печатку.

— Що то за печатка?

— Ти ніколи не бачив такої?

— Ні.

— Їх тут дві,— сказав Роберт Джордан.— Оця СВР — Служба військової розвідки. А ця — Генерального штабу.

¹ Здрастуй, товаришу (ісп.).

— Так, цю печатку я знаю. Але тут начальник тільки я, і ніхто більше, — сказав чоловік похмуро. — Що це у вас у рюкзаках?

— Динаміт, — гордо сказав старий. — Вчора вночі ми перейшли фронт і весь день йшли з цими рюкзаками через гори.

— Динаміт мені знадобиться, — сказав чоловік з карабіном. Він повернув документ Робертові Джордану й змріяв його поглядом. — Так. Динаміт мені знадобиться. Скільки ви його мені принесли?

— Тобі ми нічого не принесли, — спокійно сказав Роберт Джордан. — Цей динаміт призначений для іншої мети. Як тебе звуть?

— А тобі яке діло?

— Його звуть Пабло, — сказав старий.

Чоловік з карабіном похмуро дивився на них обох.

— Он як. Я чув багато доброго про тебе, — сказав Роберт Джордан.

— Що ж ти про мене чув? — спитав Пабло.

— Що ти чудовий партизанський командир, що ти відданий республіці й доводиш свою відданість на ділі, що ти людина поважна й хоробра. Я маю доручення від Генерального штабу передати тобі вітання.

— Де ж ти все це чув? — спитав Пабло.

Роберт Джордан відзначив подумки, що лестощами його не візьмеш.

— Скрізь, від Буїтраго до Ескоріала, — сказав він, називаючи весь район по той бік фронту.

— Я не знаю нікого ні в Буїтраго, ні в Ескоріалі, — сказав йому Пабло.

— По той бік гір тепер багато людей, що раніш там не жили. Ти звідки родом?

— З Авілі. А що ти збираєшся робити з динамітом?

— Висаджу в повітря міст.

— Який міст?

— Це моя справа.

— Якщо він десь у цій місцевості, то це моя справа. Не можна висаджувати мости поблизу того місця, де живеш. Жити треба в одному місці, а діяти — в іншому. Я знаю свою справу. Хто прожив цей рік і залишився цілий, той знає свою справу.

— А це моя справа, — сказав Роберт Джордан. — Можна буде обговорити її разом. Ти можеш нам нести рюкзаки?

— Ні, — сказав Пабло й хитнув головою.

Старий раптом обернувся до нього й заговорив шпарко й гнівно на діалекті, що його Роберт Джордан насилу розумів. Ансельмо говорив по-старокастільськи, і казав він щось, приблизно, таке: «Чи ти не тварюка? Справжня тварюка! Чи ти не хам? Сто разів хам. Чи є в тебе голова на в'язях? Ні, немає. Люди прийшли до тебе із справою величезної ваги, а тобі тільки й у голові, щоб твоя хата лишилася скраю, твоя лисяча нора тобі дорожча, ніж інтереси всього людства. Дорожча, ніж інтереси твого народу. Так і так і перетак твого батька. Так і перетак тебе самого. Бері рюкзака!»

Пабло опустил очі.

— Кожен має робити, що може, і робити так, щоб це було правильно, — сказав він. — Я живу тут, а дію за Сеговією. Якщо ти знімеш гармидер тут, нас викурять з цих гір. Ми тримаємося в цих горах лише завдяки тому, що нічого тут не робимо. Це правило лисиці.

— Так, — з гіркотою сказав Ансельмо. — Це правило лисиці, а нам потрібен вовк.

— З мене кращий вовк, ніж з тебе, — сказав Пабло, і Роберт Джордан зрозумів, що він понесе рюкзак.

— Хе! Хе!.. — Ансельмо подивився на ньо-

го. — З тебе кращий вовк, ніж з мене, але ж мені шістдесят вісім років.

Він плюнув і похитав головою.

— Невже ти ото такий старий? — спитав Роберт Джордан. Він бачив, що все поки що повертає на добре і хотів посприяти цьому.

— Шістдесят вісім буде в липні.

— Якщо ми доживемо до липня, — сказав Пабло. — Давай уже, донесу тобі мішок, — сказав він Робертові Джордану. — Другий залиш старому. — Він говорив уже не понуро, а радше сумно. — Він хоч і старий, а дужий.

— Я сам понесу, — сказав Роберт Джордан.

— Ні, — сказав старий. — Хай несе оцей силач.

— Я візьму, — сказав Пабло, і в його похмурості був відтінок смутку, що стурбував Роберта Джордана. Він знав цей смуток, і те, що він побачив його в цій людині, стурбувало його.

— Тоді дай мені карабіна, — сказав він, і коли Пабло простяг йому карабін, він закинув його за спину, і вони рушили — старий і Пабло попереду, він за ними, видряпуючись, підтягуючись на руках, чіпляючись за виступи гранітної скелі, аж поки не передізли через неї й опинилися на зеленій галявині посеред лісу.

Вони обійшли галявину краєм, і Роберт Джордан, який був тепер без ноші, ступав легко, відчувачи за плечима приємну твердість карабіна замість утомної, незручної ваги рюкзака. Він помітив, що трава декуди поскубана і в землі залишилися дірки від приколів. Він побачив також стежку, протоптану там, де коней водили на водопій; де-не-де лежали свіжі кизяки. Вони прив'язують тут коней вночі, щоб паслися, а на день ховають їх у лісі, подумав він. Цікаво, чи багато коней у цього Пабло?

Він пригадав, що штани у Пабло витерті, аж блищать, на колінах і між ногами, він помітив це відразу, тільки не надав цьому значення. Цікаво, чи є в нього чоботи, чи він так і їздить у цих альпартгах, подумав він. Йому тут, певне, нічого не бракує. Але мені не подобається в ньому цей смуток. Це негарний смуток. Такі сумні вони бувають перед тим, як дезертирувати або зрадити. Такий сумний буває той, хто завтра стане зрадником.

Попереду, в лісі, куди сонце ледве проникло крізь густе, майже зімкнуте верхів'я сосен, заіржав кінь, і тоді, між рудими стовбурами, він побачив мотуз'яну загороду. Коні стояли, повернувши морди до людей, що наближалися, а біля самої загороди під деревом лежали купою сидла, прикриті брезентом.

Коли вони підійшли зовсім близько, старий і Пабло зупинилися, і Роберт Джордан зрозумів — це для того, щоб він помилювався кіннями.

— Так, — сказав він. — Гарні коненята. — Він обернувся до Пабло. — У тебе тут своя кавалерія.

В загороді було п'ятеро коней: троє гнідих, один буланій і один рябий. Роберт Джордан спочатку окинув поглядом усіх, потім став придивлятися до кожного зокрема. Пабло й Ансельмо знали їм ціну, і Пабло стояв поруч, гордий і вже не такий сумний, і захопано дивився на них, а в старого був такий вигляд, неначе то він сам підніс Робертові Джордану сюрприз.

— Ну як, подобаються? — спитав він.

— Все це — моя здобич, — сказав Пабло, і Робертові Джордану було приємно, що в його голосі забриніла гордість.

— Оцей гарний, — сказав Роберт Джордан, показуючи на великого гнідого жеребця з білою зіркою на лобі й білою лівою передньою ногою.

То був дуже гарний кінь; він немовби щойно зійшов з картини Веласкеса.

— Всі вони гарні,— сказав Пабло.— Ти знаєшся на конях?

— Так.

— Тим ліпше,— сказав Пабло.— Ну, бачиш у них які-небудь вади?

Роберт Джордан зрозумів: цей неписьменний чоловік зараз перевіряє його документи.

Коні все стояли, піднявши голови, й дивилися на людей. Роберт Джордан проліз між двома вірвочками загороди і поплескав рябого по крупі. Спершись на напнуті вірвочки, він хвилю уважно дивився, як коні кружляють по загороді, ще трохи подивився на них, як вони поставали, потім нахилився й виліз.

— Буланій накульгує на праву задню ногу,— сказав він Пабло, не дивлячись на нього.— У нього в копиті тріщина! Правда, якщо підкувати як слід, вона далі не піде, але довго бігати по твердому йому не можна, копито не витримає.

— Так було, коли ми взяли його,— сказав Пабло.

— У найкращого, отого гнідого з білою зіркою, на бабці пухлина, яка мені не до вподоби.

— Пусте! — сказав Пабло.— Він набив ту гулю перед трьома днями. Якби то щось серйозне, вже було б видно.

Він одгорнув брезент і показав сидла. Двоє сидел були прості, пастуші, схожі на сидла американських ковбоїв, одне пишно оздоблене, з ручним тисненням і важкими, закритими стременами, а решта двоє — військові, з чорної шкіри.

— Ми вбили двох *guardia civil*¹, — сказав Пабло, пояснюючи, звідки в нього військові сидла.

— Гарна здобич.

— Вони злізли з коней на шляху між Сеговією й Санта-Марія-дель-Реаль. Вони спішилися, щоб перевірити папери в селянина, що їхав на возі. От нам і пощастило вбити їх так, щоб коні лишилися цілі.

— І багато жандармів ви вбили? — спитав Роберт Джордан.

— Кількох,— сказав Пабло.— Але тільки цих двох без шкоди для коней.

— Це Пабло підірвав поїзд під Аревало,— сказав Ансельмо.— То робота Пабло.

— З нами був один чужинець, він закладав динаміт,— сказав Пабло.— Ти знаєш його?

— Як його звали?

— Не пам'ятаю, чудне якесь ім'я.

— А який він був із себе?

— Білявий, як ти, тільки не такий високий, великі руки й ніс перебитий.

— Кашкін,— сказав Роберт Джордан.— Напевно, Кашкін.

— Еге ж,— сказав Пабло.— Щось схоже на це. Дуже незвичайне ім'я. Де він зараз?

— Помер у квітні.

— Звичайна річ,— похмуро сказав Пабло.— Всі ми тим скінчимо.

— Тим усі люди кінчають,— сказав Ансельмо.— І завжди так закінчували. Що з тобою, чоловіче? Що це на тебе нашло?

— У них велика сила,— сказав Пабло. Він неначе говорив сам до себе. Він похмуро глянув на коней.— Ви навіть не знаєте, яка в них сила. Вони щодень убиваються в силу, у них щодень краще стає озброєння. Все більше техніки. А у мене ось бачиш — коні. На що мені сподіватися? Вистежать, піймають і вб'ють — та й по всьому.

— Ти на них полюєш так само, як вони на тебе,— сказав Ансельмо.

— Ні,— сказав Пабло.— Вже ні. А як ми

підемо з цих гір, куди нам податися? Відповідай, ну? Куди?

— Та хіба мало гір в Іспанії. Чим погана Сьерра-де-Гредос, якщо вже доведеться йти звідси?

— Для мене погана,— сказав Пабло.— Мені вже набридло весь час тікати. Тут нам спокійно. А якщо ти висадиш у повітря цей міст, на нас почнуть полювати. Якщо дізнаються, що ми тут, вони пустять на нас літаки і вистежать нас. Якщо пошлють марокканців ловити нас, вони нас вистежать і доведеться забиратися звідси. Набридло мені все це. Чувеш? — Він обернувся до Роберта Джордана.— Яке право маєш ти, чужинець, приходити до мене й наказувати, що я мушу робити?

— Я не наказував тобі, що ти мусиш робити,— сказав Роберт Джордан.

— Ну, то наказуватимеш,— сказав Пабло.— Ось. Ось воно, лихо!

Він кивнув на важкі рюкзаки, які вони поклали на землю, коли зупинилися, щоб оглянути коней. Коли Пабло побачив коней, йому, мабуть, знову збурилася душа, а те, що Роберт Джордан знався на конях, розв'язало йому язика. Всі троє стояли біля мотузної загороди, сонце мінилося на шерсті гнідого жеребця. Пабло подивився на нього, потім копнув важкий мішок.

— Ось воно, лихо.

— Я прийшов, щоб виконати свій обов'язок,— сказав Роберт Джордан.— Я прийшов за наказом тих, хто керує в цій війні. Якщо я попрошу в тебе допомоги, ти можеш відмовитися, і я знайду інших, які захочуть мені допомогти. Але я ще не просив у тебе допомоги. Я мушу зробити те, що мені наказали, і я можу запевнити тебе, що справа ця дуже важлива. А що я чужинець,— я ж не винний. Я волів би бути тутешнім.

— Для мене найважливіше, щоб нас тут не чіпали,— сказав Пабло.— Мій обов'язок тепер піклуватися про своїх і про себе.

— Про себе. Авжеж,— сказав Ансельмо.— Давно вже тільки про себе. Про себе і про своїх коней. Поки в тебе не було коней, ти був разом з нами. А тепер ти справжній капіталіст.

— Це неправда,— сказав Пабло.— Я весь час ризикую кінцями заради справи.

— Цього мало,— зневажливо сказав Ансельмо.— По-моєму, дуже мало. Щоб красти — так. Щоб попоїсти добре — так. Щоб убивати — так. Але щоб боротися — ні.

— Ти — старий, якого довгий язик заведе колись у халепу.

— Я — старий, який нікого не боїться,— сказав йому Ансельмо.— І ще я старий без коней.

— Ти — старий, який недовго проживе.

— Я — старий, який проживе аж до смерті,— сказав Ансельмо.— І ще я не боюся лисиць.

Пабло нічого не сказав, тільки підняв з землі рюкзак.

— І вовків також,— сказав Ансельмо, піднімаючи другий рюкзак.— Якщо ти справді вовк.

— Заткни пельку,— сказав йому Пабло.— Ти — старий, який забагато розмовляє.

— І завжди робить те, що казав,— відповів Ансельмо, зігнувшись під вагою рюкзака.— І який зараз хоче їсти. І пити. Іди, їди, партизанський командир із сумним обличчям. Веди нас туди, де можна чогось попоїсти.

Початок кепський, подумав Роберт Джордан. Але Ансельмо — справжня людина. Коли вони на правильному шляху, то це просто чудові люди, подумав він. Немає кращих за них, коли вони на правильному шляху, та коли збочують,

¹ Жандарми (ісп.).

немає гірших. Певно, Ансельмо знав, що робив, коли вів мене сюди. Але мені це не подобається. Це мені зовсім не подобається.

Єдина добра прикмета — те, що Пабло несе мішок і віддав мені карабін. Може, він завжди такий, подумав Роберт Джордан. Може, він просто з природи похмурий.

Ні, сказав він собі, навіщо дурити себе. Ти не знаєш, який він був раніше, але ти знаєш, що він уже починає збачувати з правильного шляху і не приховує цього. Коли він почне приховувати, то це означатиме, що він прийняв рішення. Пам'ятай це, сказав він собі. Перший же вияв приязні з його боку означатиме, що він прийняв рішення. А коні й справді добрі, подумав він, чудові коні. Цікаво, чи може щось збудити в мені такі почуття, як ті коні в цьому Пабло? Старий має рацію. Коні зробили його багатим, а щойно він став багатим, йому захотілося тишитись життям. Ще трохи, і він почне шкодувати, що не може записатися до «Жокей-клубу», подумав він. *Paucres*¹ Пабло. Il a manqué son «Jockey Club»².

Ця думка розвеселила його. Він усміхнувся, дивлячись на зігнуті спина й великі рюкзаки, що рухалися перед ним між деревами. Того дня він ще жодного разу не жартував у думці, і тепер, жартувавши, одразу відчув полегкість. Ти й сам стаєш такий, як вони, сказав він собі. Ти й сам робишся похмурий. Певна річ, він був похмурий і серйозний, коли розмовляв з Гольцом. Завдання трохи приголомшило його. Трошечки приголомшило, подумав він. Вельми приголомшило. Гольц був веселий і хотів і його розвеселити перед від'їздом, та він не розвеселився.

Якщо подумати, то, власне, всі найкращі люди — веселі. Куди краще бути веселому, і до того ж це щось означає. Ти наче ще за життя заживаєш безсмертя. Які глибокі мудрості. Але таких, веселих, уже небагато лишилося. Так. Їх тепер уже зовсім небагато лишилося. Зовсім небагато, чорт забирай. І якщо ти, хлопче, й далі так розмірковуєш, то й від тебе небагато залишиться. Отож жени геть думки, дружетоваришу. Ти зараз підірвиш мостів. А не філософ. Боже, ну й голодний же я, подумав він. Сподіваюсь, у Пабло добре годують.

РОЗДІЛ ДРУГИЙ

Вони вийшли з густого лісу на круглу, мов чаша, невелику галявину, і він одразу здогадався, де мусить бути табір — отам, під скелею, що виросла перед ними між деревами.

Там і справді був табір, і начебто непоганий. Помітити його можна було, тільки підійшовши впритул, і Роберт Джордан подумав, що з літака його виявити неможливо. Згорі нічого не побачиш. Неначе ведмежий барліг — ніяких слідів. Тільки з кращою охороною. Наближаючись, він уважно придивлявся до табору.

В скелі була велика печера, а коло входу до неї, притулившись спиною до скелі й витягнувши перед собою ноги, сидів чоловік. Свій карабін він приставив до скелі й саме стругав ножом палицю; коли вони наблизилися, він звів на них очі, а відтак знову заходився стругати.

— Hola!³ — сказав чоловік, що сидів біля входу. — Хто це до нас іде?

¹ Сердешний (франц.).

² Не попав, бач, до «Жокей-клубу» (франц.).

³ Здоров (ісп.).

— Старий і з ним динамітник, — відповів Пабло й опустив рюкзак біля самого входу до печери.

Ансельмо також опустив свій рюкзак, а Роберт Джордан зняв з плеча карабін і приставив його до скелі.

— Заберіть це подалі від печери, — сказав чоловік, що стругав палицю. У нього були блакитні очі й темне, кольору дубленої шкіри, вродливе й ліниве циганське обличчя. — Там усередині горить вогонь.

— Встань і заberi сам, — сказав Пабло. — Віднеси он до того дерева.

Циган не зрушив з місця, тільки сказав щось нецензурне, потім ліниво додав:

— Гаразд, хай лишається тут. Злетити у повітря. Відразу позбудешся всіх своїх болячок.

— Що це ти робиш? — спитав Роберт Джордан, сідаючи поруч із циганом.

Той показав. Це був капкан у вигляді цифри 4, і циган саме стругав поперечку до нього.

— На лисицю, — сказав він. — Ось бачиш цю штуку? Підпирає колоду, що потім падає й перебиває їй хребет. — Він усміхнувся до Джордана. — Отак, бачиш? — Він показав, як діє капкан, як падає поперечка, потім замотав головою, скарлючив пальці й розкинув руки, зображуючи лисицю з перебитим хребтом. — Надійна штука, — пояснив він.

— Він ловить зайців, — сказав Ансельмо. — Це ж циган. Ловить зайців, а всім каже, що лисиць. А як зловить лисицю, скаже, що впіймався слон.

— А якщо зловлю слона? — спитав циган і знову показав усі свої білі зуби й підморгнув Робертові Джордану.

— Тоді скажеш — танк, — відповів Ансельмо.

— Танк я здобуду, — сказав циган. — Танк так здобуду. Цікаво, що ти тоді скажеш.

— Цигани базикають багато, а воюють мало, — сказав Ансельмо.

Циган підморгнув Робертові Джордану й знову заходився стругати.

Пабло зник у печері. Роберт Джордан сподівався, що Пабло пішов по харчі. Він сидів на землі поруч із циганом, і пообіднє сонце пробивалося крізь верхів'я дерев, гріючи йому простягнені ноги. З печери линув тепер запах їжі, запах олії, цибулі й смаженого м'яса, і Роберта Джордана з голоду аж нудило.

— Танк здобути можна, — сказав він циганові. — Воно й не дуже важко.

— Отим-о? — Циган показав на рюкзак.

— Атож, — відповів Роберт Джордан. — Я тебе навчу. Теж робиться щось на зразок пастки. Це неважко.

— І ми здобудемо його вдвох?

— Еге ж, — сказав Роберт Джордан. — А чом би й ні?

— Гей! — гукнув циган до Ансельмо. — Перенеси ті мішки до надійного місця, чуєш? То цінна річ.

Ансельмо щось буркнув.

— Я піду по вино, — сказав він Робертові Джордану.

Роберт Джордан підвівся й перетяг рюкзаки від входу до дерева, поставивши їх обабіч стовбура. Він знав, що запаковано в тих рюкзаках, і волів тримати їх чимдалі один від одного.

— Принеси й мені кухню, — гукнув циган.

— А хіба є вино? — спитав Роберт Джордан, знову сідаючи поруч із циганом.

— Вино? Аякже. Цілий бурдюк. Чи принаймні півбурдюка.

— А закусити?

— Все є, друже, — сказав циган. — Ми тут імо, як генерали.

— А що цигани роблять на війні? — спитав Роберт Джордан.

— Так і лишаються циганами.

— Непогано.

— Атож, — сказав циган. — Як тебе звуть?

— Роберто. А тебе?

— Рафаель. А про танки ти казав серйозно?

— Авжеж. Що ж тут такого?

Ансельмо виніс з печери глибоку кам'яну миску, повну червоного вина, а на пальцях у нього були нанизані за вушка три кухлі.

— Дивись, — сказав він. — У них тут і кухлі є.

Слідом за ним вийшов Пабло.

— Скоро буде м'ясо, — сказав він. — Тютюн у тебе є?

Роберт Джордан підійшов до рюкзаків і, розв'язавши одного, намацав внутрішню кишеню й вийняв звідти пласку коробку російських цигарок, тих, що йому дали в штабі Гольца. Він провів нігтем уздовж вузької грані коробки і, відкривши її, простяг цигарки Пабло; той узяв з півдюжини. Затиснувши їх у своїй величезній лапі, Пабло вибрав одну і подивився на неї проти світла. Цигарки були вузькі й довгі, з паперовими рурочками-мундштуками.

— Повітря багато, а тутюну мало, — сказав він. — Я їх знаю. Такі палив отой, що був раніше, з кумедним ім'ям.

— Кашкін, — сказав Роберт Джордан і почастував цигарками цигана й Ансельмо; вони взяли по одній.

— Беріть ще, — сказав він, і вони взяли ще по одній.

Він додав кожному по чотири штуки, і вони подякували йому, змахнувши двічі кулаком із затиснутими цигарками так, що цигарки пірнули вниз і знову злетіли догори, немов шпага, якою салютують.

— Так, — сказав Пабло. — У нього було кумедне імення.

— А тепер вино. — Ансельмо занурив кухоль у миску й подав Робертові Джордану, потім зачерпнув собі й циганові.

— А мені вина немає? — запитав Пабло.

Вони сиділи вчотирьох біля входу до печери. Ансельмо віддав йому свій кухоль і пішов до печери по четвертий. Вийшовши звідти, він нахилився над мискою, зачерпнув собі повний кухоль вина, і всі цокнулися.

Вино було добре, з легким присмаком живиці від бурдюка, чудове вино, чисте й легке на смак; Роберт Джордан пив повільно, відчуваючи, як воно розливається теплом по стомленому тілі.

— Зараз буде м'ясо, — сказав Пабло. — А той чужинець з кумедним ім'ям — як він помер?

— Його схопили, і він застрелився.

— Як же це сталося?

— Він був поранений і не хотів потрапити в полон.

— А докладніше відомо?

— Ні, я нічого не знаю, — збрехав Роберт Джордан. Він знав усе якнай докладніше, але він знав також, що говорити про це зараз не слід.

— Ми пообіцяли йому, що пристрелимо його, якщо його поранять в отому ділі — з поїздом — і він не зможе тікати, — сказав Пабло. — Він якось дуже чудно про це казав.

У нього вже тоді, мабуть, сплохували нерви, подумав Роберт Джордан. Сердешний Кашкін.

— Самому вбивати себе йому не хотілося, — вів далі Пабло. — Він казав мені про це. Іще він дуже боявся, що його катуватимуть.

— І про це він теж казав? — спитав Роберт Джордан.

— Так, — сказав циган. — Він усім нам казав таке.

— А ти теж був при тому, як нападали на поїзд?

— Так, ми всі там були.

— Він дуже якимось чудно говорив, — сказав Пабло. — Але він був сміливий.

Сердешний Кашкін, подумав Роберт Джордан. Від нього тут, напевно, вийшло більше шкоди, аніж користі. Жаль, я не знав, що в нього вже отак розхиталися нерви. Треба було забрати його звідси. Людей, що кажуть таке, не можна й близько підпускати до такої роботи. Такого казати не можна. Від таких людей, навіть якщо вони виконують завдання, однаково більше шкоди, аніж користі.

— Він був якийсь химерний, — сказав Роберт Джордан. — Мабуть, трошки схибнутий.

— Зате дуже вправний з вибухівкою, — сказав циган. — І дуже сміливий.

— І все ж таки схибнутий, — сказав Роберт Джордан. — До таких справ треба братися з ясною й холодною головою. А бачачи оті — ні до чого.

— А ти? — спитав Пабло. — Якщо тебе поранять біля цього мосту, чи погодишся ти, щоб тебе покинули?

— Затям, — сказав Роберт Джордан і, нахилившись уперед, зачерпнув собі ще кухоль вина, — затям собі добре. Якщо мені випадє просити в кого-небудь якусь дрібну послугу, то я тоді й попрошу.

— Добре, — схвально сказав циган. — Так говорять справжні люди. Ага! Ось нарешті й м'ясо!

— Ти вже їв, — сказав Пабло.

— І можу з'їсти ще двічі стільки, — відповів циган. — А подивіться, хто несе.

Дівчина нахилилася, виходячи з печери з великою залізною сковородою, і Роберт Джордан побачив її обличчя збоку; водночас він помітив те, що робило зовнішність її незвичайною. Вона всміхнулася й сказала: — Hola, товаришу, — і Роберт Джордан сказав: — Salud. — І примусив себе не витріщатися на неї, але й не відводити очей убік. Вона поставила залізну сковороду на землю перед ним, він помітив, які в неї гарні смагляві руки. Тепер вона дивилася йому просто у вічі й усміхалася. Її білі зуби виблискували на смаглявому обличчі, а очі мали той самий золотаво-смаглявий відтінок, що й шкіра. Вилиці в неї були широкі, очі веселі, губи повні, лінія уст — пряма. Темно-золотаве волосся кольору жита, спаленого сонцем, було коротко підстрижене, трошки довше за шерсть на брововій шкурці. Вона всміхнулася, дивлячись Робертові Джордану в очі, підняла смагляву руку й провела долонею по голові, пригладжуючи волосся, яке одразу ж ставало йоржиком. У неї вродливе обличчя, подумав Роберт Джордан. Вона була б дуже вродлива, якби не обстрижена.

— Ось як я зачісуюся, — сказала вона Робертові Джордану й засміялася. — Ну, їж. Не дивись на мене. Це мені у Вальядоліди таку зачіску зробили. Вже починають відростати.

Вона сіла навпроти й подивилася на нього. Він теж подивився на неї, і вона всміхнулася й обняла руками коліна. Штани трошки підтяглися догори, оголивши довгі стрункі ноги. Він бачив її високі маленькі груди під напнутою сірою сорочкою. Щоразу, як Роберт Джордан поглядав на неї, йому щось стискувало горло.

— Тарілон немає, — сказав Ансельмо. — Ріж своїм ножом.

Дівчина поклала на край залізної сковороди чотири виделки, зубцями вниз.

Вони їли просто зі сковороди, за іспанським звичаєм — мовчки. М'ясо було заяче, присмачене цибулею й зеленим перцем, а в соусі з червоного вина плавав дрібний горошок. Засмажене було добре — м'ясо легко відділялося від кі-

сток, а соус був просто чудовий. Роберт Джордан випив іще кухоль вина. Поки він їв, дівчина весь час дивилася на нього. Інші дивилися тільки на м'ясо й їли. Роберт Джордан витер шматком хліба соус, що залишився на його частині сковороди, відсунув кістки вбік, підібрав соус з того місця, де вони лежали, потім начисто витер хлібом виделку, витер ніж, сховав його й доїв хліб. Відтак перекинувся до миски й зачерпнув собі повний кухоль вина, а дівчина все дивилася на нього.

Роберт Джордан надпив півкухля, та коли він звернувся до дівчини, йому знову щось підступило до горла.

— Як тебе звуть? — спитав він.

Почувши тон його голосу, Пабло швидко глянув на нього. Потім підвівся й відійшов.

— Марія. А тебе?

— Роберто. Ти давно тут, у горах?

— Три місяці.

— Три місяці?

Вона знову провела рукою по голові, цього разу зніяковіло, і він дивився на її волосся, коротке, густе й хвилясте, неначе жито під вітром на схилі пагорба.

— Мене погодили, — сказала вона. — Нас весь час голили у в'язниці — у Вальядоліді. За три місяці лише настільки віросло. Я була в тому поїзді. Нас везли на південь. Після того багатьох в'язнів знову спіймали, а мене — ні. Я прийшла сюди з ними.

— Це я її знайшов. Заховалася між камінням, — сказав циган. — Ми вже збиралися відступати. Ох, і бридка ж вона була! Ми взяли її з собою, але я потім кілька разів думав, що її краще було б покинути.

— А де той, що був тоді разом з нами? — спитала Марія. — Такий самий русявий, як ти. Чужинець. Де він?

— Загинув, — сказав Роберт Джордан. — У квітні.

— У квітні? Поїзд теж підірвали у квітні.

— Так, — сказав Роберт Джордан. — Він загинув за десять днів по тому.

— Відолаха, — сказала вона. — Він був дуже сміливий. А ти те саме робиш?

— Еге ж.

— І поїзди теж пускав з рейок?

— Так. Три поїзди.

— Тут?

— В Естремадурі, — сказав він. — Перше ніж прислали сюди, я був в Естремадурі. Там для нас роботи вистачає. В Естремадурі багато таких, як я.

— А чого ти прийшов сюди, в гори?

— Мене прислали сюди замість того русявого. Я давно знаю ці місця, бував тут іще до війни.

— Добре знаєш?

— Ні, не дуже. Але я швидко оговтаюся. У мене є добра карта і добрий провідник.

— Старий, — вона кивнула головою. — Старий — то добрий чоловік.

— Спасибі, — сказав їй Ансельмо, і Роберт Джордан раптом усвідомив, що вони з дівчиною тут не самі, і ще усвідомив, що йому важко дивитися на неї — у нього навіть голос змінюється. Він порушив другий закон із тих двох, яких слід додержуватись, аби ладнати з людьми, що розмовляють по-іспанськи: чоловіків частувати тютюном, а жінок не чіпати; і він раптом зрозумів, що йому про те байдуже. Хіба мало є речей на світі, на які доводиться не зважати, навіщо ж зважати на це?

— У тебе дуже гарне обличчя, — сказав він Марії. — Шкода, що я не бачив тебе з довгими косами!

— Відростуть, — сказала вона. — За півроку будуть довгі.

— Ти б подивився, яка вона була, коли ми її привели сюди після поїзда! Така потвора, аж дивитися гидко було!

— А ти чия? — спитав Роберт Джордан, силкуючись узяти себе в руки. — Ти Паблова?

Вона глянула на нього й засміялася, потім ляснула його по коліну.

— Паблова? Ти, певно, не бачив Пабло?

— Ну, тоді Рафаелева. Рафаеля я бачив.

— І не Рафаелева.

— Вона нічия, — сказав циган. — Чудна якась жінка. Нічия. А куховарить добре.

— Справді, нічия? — спитав її Роберт Джордан.

— Нічия. Зовсім нічия. Ні жартома, ні серйозно. І не твоя.

— Ні? — сказав Роберт Джордан і відчув, як йому знову стискається горло. — Це добре. У мене нема часу на жінок. Я правду кажу.

— Ані п'ятнадцяти хвилин немає? — подражнив його циган. — Навіть чверті години?

Роберт Джордан мовчав. Він дивився на цю дівчину, Марію, і горло йому стискало так, що він не міг заговорити.

Марія подивилася на нього й засміялась, тоді раптом зашарілась, але очей не відвела.

— Ти почервоніла, — сказав їй Роберт Джордан. — Ти часто червонієш?

— Ніколи.

— А зараз почервоніла.

— Тоді я йду до печери.

— Не йди, Маріє.

— Ні, — сказала вона вже без усмішки. — Я йду до печери. — Вона підняла з землі залізну сковороду, з якої вони їли, й чотири виделки. Рухалася вона трохи незграбно, як лошатко, і так само граційно.

— Кухлі вам залишити? — спитала вона.

Роберт Джордан усе дивився на неї, і вона знов почервоніла.

— Не дивись так, — сказала вона. — Я не люблю.

— Залиш, — сказав циган. — Бери, — він занурив кухоль у кам'яну миску й простягнув Робертові Джордану, що дивився, як дівчина нахилила голову перед низьким входом і зникла в печері з важкою залізною сковородою.

— Дякую, — сказав Роберт Джордан. Тепер, коли вона пішла, голос його звучав як завжди. — Це останній. Ми вже й так багато випили.

— Давай доп'ємо цю миску, — сказав циган. — Там ще півбурдюка. Ми привезли його на одному з коней.

— То була остання вилазка Пабло, — сказав Ансельмо. — Відтоді він не зробив більше нічого.

— Скільки вас тут? — спитав Роберт Джордан.

— Семеро. І дві жінки.

— Дві?

— Еге ж. Є ще Паблова тиґер¹.

— А де вона?

— В печері. Дівчина куховарить сьак-так. Я похвалив тільки, щоб зробити їй приємність. Вона більше допомагає Пабловій тиґер.

— А яка вона, ця Паблова тиґер?

— Страховисько, — посміхнувся циган. — Справжнє страховисько. Пабло — потвора, а вона ще гірша. Але смілива. В сто разів сміливіша за Пабло. Тільки справжнє страховисько.

— Спочатку Пабло був теж сміливий, — сказав Ансельмо. — Спочатку він робив усе як слід.

— Він стільки людей убив, більше, ніж хо-

¹ Жінка, дружина (ісп.).

лера, — сказав циган. — На початку війни Пабло вбив більше людей, ніж тиф.

— Але останнім часом він зробився тиу flojo, — сказав Ансельмо. — Зовсім розклявся. Страшенно боїться смерті.

— Напевне, тому, що сам стільки убив на початку війни, — філософічно зауважив циган. — Пабло стільки людей убив — більше, ніж чума.

— А до того ж іще й забагатів, — додав Ансельмо. — Та й п'є більше ніж треба. Тепер він волів би податися на демісію — піти на спочинок, як *matador de toros*, як *тореадор*, а не може.

— Якщо він перейде лінію фронту, коней у нього відберуть, а самого візьмуть в армію, — сказав циган. — Я теж не люблю армійських порядків.

— Який циган любить армію! — сказав Ансельмо.

— А за що її любити? — спитав циган. — Ко-му охота йти в армію? Чи для того ми робимо революцію, щоб служити в армії? Я воювати не відмовляюсь, а служити не хочу.

— А де решта людей? — спитав Роберт Джордан. Його розморило після випитого вина, лежати горілиць на лісовій землі було приємно, і крізь верхів'я дерев він бачив маленькі хмаринки, що повільно пливли над горами у високому іспанському небі.

— Двоє сплять у печері, — сказав циган. — Двоє на посту, вище в горах, де у нас стоїть кулемет. Один вартує внизу. І, напевно, всі сплять.

Роберт Джордан перевернувся на бік.

— Який у вас кулемет?

— Називається якось по-чудному, — сказав циган. — Не можу пригадати.

Мабуть, ручний, подумав Роберт Джордан.

— А важкий він?

— Та нести його можна одному, але важкувато. З трьома складаними ніжками. Ми захопили його під час останньої великої вилазки. Тієї, що перед вином.

— А набоїв у вас до нього скільки?

— Сила, — сказав циган. — Повен ящик, такий важкий, що з місця не зрушиш.

Напевно, штук п'ятсот, подумав Роберт Джордан.

— А як його заряджають — диском чи стрічкою?

— Такими круглими бляшанками, що зверху ставити.

Ти ба, «льюїс», подумав Роберт Джордан.

— Ти знаєшся на кулеметах? — спитав він старого.

— Nada, — відповів Ансельмо. — Анітрохи.

— А ти? — звернувся Роберт Джордан до цигана.

— Вони стріляють дуже швидко, а цівка так розжарюється, що аж руки обпікає, — гордо сказав циган.

— Це всі знають, — зневажливо сказав Ансельмо.

— Можливо, — сказав циган. — Він мене спитав, чи знаюся я на *pláquina*¹, от я й відповідаю. — Потім додав: — І ще вони стріляють, доки не знімеш пальця з гачка, — не так, як звичайна гвинтівка.

— Якщо тільки не заплішуть, або не вистріляєш усі патрони, або ствол не почне плавитися, — сказав Роберт Джордан по-англійськи.

— Що ти сказав? — спитав Ансельмо.

— Ет, нічого, — відповів Роберт Джордан. — Просто міркую про майбутнє по-англійськи.

— От чудасія! — сказав циган. — Міркуєш про майбутнє по-англійськи. А ворожити на долоні ти вмієш?

— Ні, — сказав Роберт Джордан і зачерпнув ще один кухоль вина. — Але якщо ти сам умієш, то, може, прочитаєш із моєї руки й скажеш, що буде в ближчі три дні?

— Паблова тиждень вміє читати з руки, — сказав циган. — Але вона така злюща — просто відьма. Я не знаю, чи вона схоче.

Роберт Джордан сів і ковтнув вина.

— Покажіть мені Паблову тиждень. Якщо вона справді така страшна, то вже краще відбутися чим скоріш.

— Я б волів не чіпати її, — сказав Рафаель. — Вона мене страх як ненавидить.

— Чому?

— Каже, що я нероба.

— Ну, це вже наклеп! — шпигнув його Ансельмо.

— Вона не любить циган.

— Либонь, не знає їх! — сказав Ансельмо.

— В неї в самої є циганська кров, — сказав Рафаель, — отож вона знає, що каже. — Він усміхнувся. — Але язик у неї хвиський, мов батіг — з кого завгодно шкуру здер. Пасами. Справжня відьма.

— А як вона ладнає з дівчиною, з Марією? — спитав Роберт Джордан.

— Добре. Вона її любить. Але досить лише кому-небудь підступитися до неї... — Він похитав головою й цмокнув язиком.

— До дівчини вона дуже ласкава, — сказав Ансельмо. — Піклується про неї.

— Коли ми підбрали цю дівчину, там, біля поїзда, вона була якась дуже чудна, — сказав Рафаель. — Не хотіла зовсім балакати, тільки плакала й плакала, а як хто-небудь торкнеться її пальцем, тремтіла, наче мокре цуценя. Оце тільки останнім часом оговталася. Останнім часом куди краща стала. А сьогодні й зовсім розквітла. Коли з тобою балакала, то була вже просто красуня. Ми її тоді, після поїзда, мало не кинули. Бо на дідька нам було загаюватися через таке плаксиве, бридке і нікчемне дівчисько. Але стара об'язала його мотузкою, і як тільки воно приставало й не хотіло йти далі, починала шмагати його другим кінцем. А як воно вже й справді не могло ногами пересуватися, стара взяла його на плечі. Коли їй забракло сил, дівчину поніс я. Ми дерлися нагору, а там дрік і верес по самісінькі груди. А коли і я не міг більше нести, її взяв Пабло. Але як тільки стара нас не шпетила, аби примусити нести її! — На саму згадку про це він похитав головою. — Правда, дівчисько не дуже й важке, хоча й довгоного. Кістки в неї легкі і мало важать. Та однаково — важила вона дай боже скільки, коли треба було її нести, зупинитись, відстрілюватися, а потім нести далі. Стара шмагала Пабло мотузкою й несла його рушницю, а коли він кидав дівчину на землю, пхала рушницю йому в руки, а потім знову примушувала нести, а сама тим часом набивала його рушницю й лаяла на всі заставки. Діставала набоїв з його сумки, заходила в магазин і кобирила Пабло. На щастя, вже смеркалося, а незабаром і ніч запала. Хвалити бога, що у фашистів не було кінноти.

— Важка то, певно, була виправа з тим поїздом, — сказав Ансельмо. — Мене там не було, — пояснив він Роберту Джордану. — Там були загін Пабло, загін Ель Сордо — його ми сьогодні побачимо — і ще два загони, всі тутешні, з гір. Я саме був по той бік фронту.

— Ще був тут отой, русавий, з чудним назвиськом, — сказав циган.

— Кашкін.

— Атож. Ніяк не можу запам'ятати. І ще двоє з кулеметом. Їх теж прислали з армії. Вони не подужали нести кулемет і кинули його. А тим часом він був не важчий за дівчисько, і

¹ Машина, механізм, кулемет (ісп.).

якби стара напосіла на них, вони б його винесли. — Він похитав головою, пригадуючи все те, потім повів далі: — Я зроду не бачив нічого схожого на той вибух. Поїзд наближався поволі, ми його ще здалеку побачили. Тут зі мною зробилося так, що я й розказати не можу. Ми бачили дим паровоза, а відтак і свисток почули. А тоді «чу-чу-чу-чу-чу», все ближче й ближче, і нараз як загримить! Передні колеса паровоза раптом задержалися догори, і наче вся земля заревла й теж бухнула догори, мов чорна хмара, і паровоз підлетів разом із землею й шпалами, немовби вві сні, а потім упав набік, мов поранений звір. Каміння ще сиплется на нас ізгори після першого вибуху, а тут другий вибух — паровий котел, і біла пара клубочиться, а потім маquina як загомонить — та-тат-тат-та! — циган затрусив кулаками перед собою, виставивши великі пальці, немов стріляв з кулемета, — Та! Та! Тат-та! Та! Та! — захлинувся він. — Зроду такого не бачив! З вагонів сипонули солдати, а маquina б'є просто по них, і вони падають. Я тоді наче очманів, ухопився рукою за маquina, а ствол у неї, як вогонь, і раптом стара лась мене по пліччю й кричить: «Стріляй, бовдуре! Стріляй, бо голову розчереплю!» Тоді я відкрив вогонь, і ніяк ради собі не дам з гвинтівкою, щоб не трусилась у руках, а солдати тікають угору схилом, що навпроти нас. Потім, коли ми підійшли до вагонів подивітись, чи є там чим поживитися, один офіцер примусив своїх солдатів з-під пістолета повернути на нас. Вимахує пістолетом, кричить, а ми стріляємо в нього і ніяк поцілити не можемо. А потім солдати залягли й відкрили вогонь, а офіцер ходив позад них з пістолетом, але ми й тут ніяк не могли в нього влучити, і маquina стріляти не могла, бо поїзд заважав. Офіцер пристрелив двох своїх, поки вони там лежали, і все ж таки решта не підводилася. А він лається! Нарешті, солдати підвелися, спочатку один, а потім іще, по двоє й по троє, й побігли на нас і до поїзда. Потім знову залягли й стріляють. Потім ми почали відступати — відступаємо, а маquina все строчить над нашими головами. От саме тоді я й знайшов оце дівчисько, воно втекло з поїзда й заховалося між валунів, і ми взяли його з собою. А солдати аж до ночі гналися за нами.

— Так, то була нелегка виправа, — сказав Ансельмо. — Всього довелося зазнати.

— То була єдина добра річ, яку ми зробили, — сказав чийсь густий голос. — А що ти зараз робиш, ледачий п'яного, сякий-перетаканий виплодку циганської шлюхи? Що ти робиш зараз?

Роберт Джордан побачив жінку років п'ятдесяти, майже такої статури, як Пабло, що ввиш, що вишир, у чорній селянській спідниці й кофті, товстоногу, в грубих вовняних панчохах, у чорних сандалях на мотузяній підшві, із смуглим обличчям, що могло б правити за модель для гранітного пам'ятника. Руки в неї були великі, але гарної форми; її густі хвилясті чорні коси були зібрані у вузол на потилиці.

— Ну, відповідай, — сказала вона циганові, не звертаючи уваги на інших.

— Балакаю ось із товаришами. Це динаміт-ник.

— Знаю, — сказала Паблова тиґет. — Ну, геть звідси, іди заступи Андрєса, він вартує нагорі.

— Ме воу, — сказав циган. — Я іду. — Він обернувся до Роберта. — Ще побачимося за вечерею.

— І не сподівайся, — сказала йому жінка. — Ти сьогодні вже тричі їв, я рахувала. Іди й скажи Андрєсові, щоб повертався сюди.

— Нола, — сказала вона Робертові Джордану,

простягла руку й усміхнулася. — Ну, як ся маєш, і як ся має Республіка?

— Гарно, — сказав він, відповідаючи на міцний потиск її руки. — І я, і Республіка.

— Я рада, — сказала жінка. Вона дивилася йому просто в обличчя, всміхаючись, і він помітив, що в неї гарні сірі очі. — Чого ти прийшов до нас — знову підривати поїзд?

— Ні, — сказав Роберт Джордан, одразу ж пройнявшись довірою до неї. — Не поїзд, а міст.

— Міст? No es pada, — сказала вона. — Міст — це дурниця. Коли ж ми будемо знову підривати поїзд? Адже ми тепер і коней маємо.

— Іншим разом. Міст — це дуже важливо.

— Дівчина сказала мені, що твій товариш загинув — той, що був з нами тоді, як поїзда підривали.

— Так.

— Шкода. Я такого вибуху ще ніколи не бачила. Він знав свою справу. І дуже мені подобався. А хіба не можна підривати ще один поїзд? Тепер у горах багато людей. Аж забагато. З харчами стало важко. Краще б забратися звідси куди-небудь. Тим більше, що в нас є коні.

— Треба впорати міст.

— А де він, цей міст?

— Зовсім близько.

— Тим краще, — сказала Паблова тиґет. — Дай повисаджимо в повітря всі мости, які тут є, й заберемося геть звідси. Мені тут уже набридло. Забагато народу. Це до добра не доведе. Зледачили всі так, що аж гидко дивитися.

Між деревами вона побачила Пабло.

— Bogracho! — крикнула вона йому. — П'яного! П'яного нещасний! — Вона весело глянула на Роберта Джордана, — Забрав баклагу з вином і тепер питиме на самоті в лісі, — сказала вона. — Він весь час пиячить. Таке життя для нього — згуба. Ну, я дуже рада, що ти до нас прийшов, хлопче. — Вона ляснула його по спині. — Ogo! — сказала вона. — А ти сильніший, ніж здається на перший погляд, — і провела рукою по його плечу, намагаючись м'язи під фланелевою сорочкою. — Ну, гаразд. Я дуже рада, що ти прийшов.

— Я також.

— Ми порозуміємося, — сказала вона. — Випий вина.

— Ми вже пили, — сказав Роберт Джордан. — А ти вип'єш?

— Ні, хай за обідом, — сказала вона. — А то згаха пектиме. — Вона знову побачила Пабло. — Bogracho! — крикнула вона. — П'яного! — Вона обернулася до Роберта Джордана й похитала головою. — Раніше був чоловік як чоловік, — сказала вона. — Але тепер йому — кінець. І слухай, що я хочу сказати тобі ще. Не покривдь дівчину, будь обережний з нею. З Марією, цебто, їй довелося багато лиха зазнати. Розумієш?

— Так. А чому ти це кажеш?

— Я бачила, яка вона була, коли повернулася до печери. Я бачила, як вона дивилася на тебе, перш ніж вийти.

— Я пожартував з нею трошки.

— Вона була зовсім прибита, — сказала Паблова жінка. — Тепер трохи оговталася, і її треба вивести звідси.

— Що ж, Ансельмо може перевести її через фронт.

— Ви з Ансельмо можете забрати її звідси, коли закінчите свою справу.

Роберт Джордан знову відчув, як щось підступило йому до горла.

— Що ж, можна, — сказав він придушеним голосом.

Паблова тиґет подивилася на нього й похитала головою.

— Гай-гай, — сказала вона. — Чи всі ви, чоловіки, отакі?

— А я хіба щось сказав? Вона гарна — ти сама це знаєш.

— Ні, вона не гарна. Ти хочеш сказати, що вона незабаром стане гарна, — сказала Паблова жінка. — Ох, ці чоловіки! Ганьба нам, жінкам, що ми вас народжуємо. Ні, давай без жартів. Хіба тепер у Республіці немає притулків для таких, як вона?

— Є, — сказав Роберт Джордан. — І дуже добрі. Над морем коло Валенсії. І в інших місцях. Там про неї піклуватимуться, і вона сама доглядатиме дітей. Там живуть діти, евакуйовані з різних сіл. Її вивчать на виховательку дітей.

— Саме цього я й хочу, — сказала Паблова жінка. — Пабло вже сам не свій через неї. І це також добиває його. Побачить її — і як не свій. Хай вона йде звідси, так буде ліпше.

— Ми можемо взяти її з собою, коли зробимо свою справу.

— І ти не покривдиш її, якщо я покладуся на тебе? Я розмовляю з тобою так, наче знаю тебе кхозна-відкопи.

— Так завжди буває, — сказав Роберт Джордан, — коли люди розуміють одне одного.

— Сідай, — сказала Паблова жінка. — Брати з тебе слово я не хочу, бо що має бути — те буде. Але якщо ти не візьмеш її з собою, то дай слово.

— Чому — якщо я не візьму її з собою?

— Бо я не хочу, щоб вона тут збожеволіла після того, як ти підеш. Вона вже була збожеволіла, а я маю досить клопоту й без того.

— Ми візьмемо її, коли впораємо міст, — сказав Роберт Джордан. — Якщо залишимося живі, то візьмемо.

— Мені не подобається те, що ти зараз сказав. Такі слова щастя не приносять.

— Я сказав це тільки для того, щоб не обіцяти даремно, — сказав Роберт Джордан. — Я не з тих, що люблять каркати.

— Дай-но я подивлюсь на твою руку, — сказала жінка.

Роберт Джордан простяг їй руку, і жінка повернула її долонею догори, піддержала в своїй дужій руці, потерла великим пальцем, уважно придивилася до неї, потім відпустила. Вона підвелася. Він теж підвівся з землі, і вона подивилася на нього без усмішки.

— Що ж ти там побачила? — спитав Роберт Джордан. — Я в це не вірю. Ти мене не злякаєш.

— Нічого, — сказала вона. — Я нічого не побачила.

— Ні, побачила. Мені просто цікаво. Я в такі речі не вірю.

— А в що ти віриш?

— В багато дечого, але не в це.

— В що?

— В свою справу.

— Так, це я побачила.

— А що ти ще побачила? Кажі.

— Більше нічого, — сказала вона похмуро. — Отож ти кажеш, що міст — це дуже важко?

— Ні, я сказав, що це дуже важливо.

— А може статися так, що буде важко?

— Може. А тепер я піду подивлюсь на нього. Скільки у вас тут людей?

— Путящих п'ятеро. Циган нічого не вартий, хоча він і щирий хлопець. Має добре серце. Пабло я більше не довіряю.

— А скільки в Ель Сордо таких — путящих?

— Чоловік вісім. Сьогодні ввечері побачимо.

Він прийде. Він людина розумна, і в нього теж є динаміт. Щоправда, небагато. Ну, та ти сам з ним побалакаєш.

— Ти послала по нього?

— Він сам приходить до нас щовечора. Він наш сусіда. А також товариш і друг.

— А якої ти думки про нього?

— Він справжня людина. І дуже розумний. В тому ділі з поїздом він просто чудеса діяв.

— А інші загони?

— Якщо вчасно сповістити, то набереться душ п'ятдесят, на яких більш-менш можна поклас-
тися.

— Справді можна?

— Залежить від того, як піде справа.

— А скільки в них патронів на гвинтівку?

— Штук по двадцять. Залежно від того, скільки вони принесуть на це діло. Якщо взагалі погодяться допомагати. Не забувай, що тут йдеться про міст, отже, ні грошей, ані здобичі не буде, і небезпека велика, це видно з того, що ти мовчиш. І після нападу всім доведеться забиратися звідси. Багатьом це не сподобається.

— Ясно.

— Отже, що менше ти говориш, то краще.

— Згоден.

— Ну, іди, оглядай свій міст. Увечері побалакаємо з Ель Сордо.

— Я піду разом з Ансельмо.

— Тоді розбуди його, — сказала вона. — Карабін тобі потрібен?

— Дякую, — сказав він. — Карабін — річ гарна, але зараз він мені ні до чого. Я йду тільки подивитися, ніякого галасу не зчинятиму. Дякую за все, що ти мені сказала. Мені подобається, як ти говориш.

— Стараюся говорити відверто.

— Тоді скажи, що ти побачила на моїй долоні.

Вона похитала головою.

— Я нічого не побачила. Ну, йди до свого мосту. Я тут подбаю про твої мішки.

— Прикрий їх і дивись, щоб ніхто нічого не чіпав. Хай так і лежать — краще там, ніж у печері.

— Будуть прикриті, і ніхто до них не доторкнеться, — сказала Паблова жінка. — Ну, йди до свого мосту.

— Ансельмо, — сказав Роберт Джордан, кладучи руку на плече старого, який спав, підклавши руки під голову.

Старий розплющив очі.

— Так, — сказав він. — Ходім.

РОЗДІЛ ТРЕТІЙ

Вони подолали останні двісті ярдів спуску, обережно перебігаючи в тіні від дерева до дерева, і зупинилися тоді, коли до мосту, який виднівся за останніми соснами крутого схилу, залишилося не більше п'ятдесяти ярдів. Останні промені сонця освітлювали міст із-за брунатової верховини, і він здавався чорним над порожнечою провалля. Міст був сталевий, однопрогонний; з обох кінців його стояли будки варткових. Він був широкий, на ньому вільно могли розміститися два автомобілі; міцною граційною металевою аркою з'єднував він краї глибокої ущелини, на дні якої спінені, аж білий вирував між камінням потік, прямуючи до головної річки міжгір'я.

Сонце світило Робертові Джордану просто в вічі, і він бачив, тільки силует мосту. Але воно сідало й незабаром зовсім зайшло, й, глянувши крізь дерева на брунату округлу гору, за якою воно сховалося, Роберт Джордан побачив тепер, коли світло вже не сліпило очей, що схил гори

поріс молодію зеленню, а біля самої вершини лежать ще латки старого снігу.

Потім він знову перевів погляд на міст, поспішаючи скористатися з коротких хвилин чіткого освітлення, щоб розгледіти його будову. Підірвати його буде неважко. Він вийняв з нагрудної кишені записника й швидко накреслив кілька ескізів. Рисуючи, він не обчислював зарядів. Це можна буде зробити пізніше. Він тільки позначав ті точки, куди треба закласти динаміт, щоб підірвати опору мосту й звалити середину його в провалля. Все це можна було здійснити без поспіху, з науковою точністю, за допомогою півдюжини зарядів, закладених і з'єднаних так, щоб вони вибухли водночас; або ж без особливих розрахунків — двома великими зарядами. Ці заряди мусять бути дуже великі, закласти їх треба буде з обох кінців мосту й підірвати водночас. Він зарисовував швидко й легко, радіючи з того, що взявся нарешті до розв'язання цієї проблеми, що нарешті почав над нею працювати. Потім він згорнув записника, вставив олівець у шкіряну петлю, поклав книжечку в кишеню й застібнув гудзика.

Поки він рисував, Ансельмо стежив за шляхом, мостом і будками вартових. Він уважав, що вони підійшли до мосту ближче, ніж того вимагала безпека, і коли з рисуванням було покінчено, він полегшено зітхнув.

Застібнувши кишеню, Роберт Джордан припав до землі й обережно визирнув з-за сосни, і тоді Ансельмо поклав йому на лікоть долоню і пальцем показав у бік мосту.

В будці біля ближнього кінця мосту, обличчям до шляху, сидів вартовий, поставивши між коліньми гвинтівку з насадженим багнетом. Він курив сигарету, на ньому була плетена шапочка й сукняний плащ із пелериною. За п'ятдесят ярдів рис його обличчя не було видно. Роберт Джордан підніс до очей польовий бінокль, прикриваючи зверху долонями скельця, хоча сонця вже не було і вони не могли заблищати, й відразу побачив коручця мосту так близько, що, здавалося, руку простягти — і торкнешся його, а обличчя вартового присунулося так близько, що тепер він чітко бачив запалі щокі, й попів на кінчику сигарети, і масний блиск багнета. Це було обличчя селянина, худі щокі під випнутими вилицями, щіткаста борода, кошлаті брови; великі руки тримали гвинтівку, важкі чоботи виглядали з-під фалд плаща. В будці висіла на стіні стара, почорніла шкіряна фляга, лежали газети, але телефону не було. Шоправда, він міг висіти з другого боку, що його Роберту Джордану не було видно; але від будки не йшли ніякі дріоти. Понад шляхом тяглася телефонна лінія, і стовпи зникали десь за мостом. Біля самої будки на двох каменюках стояла саморобна жаровня — стара бляшанка на бензин з попробованими стінками; але вогонь у ній не горів. Під жаровнею, в попелі лежали задимлені порожні консервні бляшанки.

Роберт Джордан подав бінокль Ансельмо, який лежав поряд з ним. Старий усміхнувся й похитав головою. Тоді постукав себе пальцем по скроні біля ока.

— Ya lo veo, — сказав він по-іспанськи. — Я його бачу.

Він ніби видихав слова — губи його майже не ворухнулися — і тому звучали вони тихше за найтихіший шепіт. Коли Роберт Джордан усміхнувся до нього, він подивився на вартового і, показавши на нього пальцем, другою рукою провів по своєму горлу. Роберт Джордан кивнув, але всміхатися перестав.

Будка другого вартового стояла за мостом задньою стінкою до них, і вони не бачили, що в ній коїться. Шосе, широке, асфальтоване, за мостом

звертало ліворуч, а потім підковою обгинало виступ гори й зникало з очей. Старий шлях був куди вужчий і, щоб розширити його в цьому місці, довелося зрізати частину гори; над урвищем — зліва, якщо дивитися від мосту й перевалу — понад шляхом ішов парапет із кам'яних брил. Провалля тут було дуже глибоке й вузьке, надто там, де струмок, над яким висів міст, впадав у великий потік.

— А другий пост де? — спитав Роберт Джордан старого.

— За п'ятсот метрів від цього завороту. В хатці шляховика; її вбудовано в скелю.

— Скільки там чоловік? — спитав Роберт Джордан.

Він знову навів бінокль на вартового. Той погасив сигарету об дощану стінку будки, витяг із кишені шкіряного кисета, надірвав папір на недокурений сигареті і витрусив у кисет рештки тютюну. Відтак підвівся, приставив гвинтівку до стіни й потягнувся, потім закинув гвинтівку за плече й вийшов на міст. Ансельмо припав обличчям до землі, а Роберт Джордан сунув бінокль у нагрудну кишеню й сховав голову за стовбур сосни.

— Семеро солдатів і капрал, — шепнув Ансельмо йому на вухо. — Я від цигана довідався.

— Ми рушимо назад, тільки-но він одійде трохи далі, — сказав Роберт Джордан. — Ми надто близько.

— Ти побачив усе, що тобі потрібно?

— Так, усе, що мені потрібно.

По заході сонця одразу стало холодно, на горах за ними гасли останні відблиски сонця, і швидко западала темрява.

— Ну, і як воно тобі видалось? — стиха спитав Ансельмо, не зводячи очей з вартового, незграбного в своєму довгому плащі, який прямував мостом до другої будки; багнет його виблискував в останніх променях сонця.

— Все дуже добре, — сказав Роберт Джордан. — Дуже, дуже добре.

— Я радий, — сказав Ансельмо. — Що ж, ходім. Тепер він нас уже не побачить.

Вартовий зупинився спиною до них, на дальньому кінці мосту. З провалля долинали клекіт води, що вирувала між камінням. Потім крізь цей клекіт долинув інший звук, — рівний, дедалі зростаючий гуркіт, — і вони побачили, що вартовий задер голову в збитій на потилицю плетеній шапочці й подивився вгору. Глянувши й собі туди, вони побачили високо у вечірньому небі три моноплани, що йшли клином, маленькі й сріблясті — там іще світило сонце; вони летіли швидко, й їхні мотори розмірено гули.

— Наші? — запитав Ансельмо.

— Навіщо так, — відповів Роберт Джордан, хоч знав, що на такій висоті не можна визначити точно. Це вечірня розвідка, а чия — невідомо. Але коли бачиш у повітрі винищувачі, завжди кажеш — наші, бо це додає людям снаги. Бомбардувальники — то вже інша річ.

Ансельмо, видно, думав те саме.

— Це наші, — сказав він. — Я впізнаю їх. Це Moscas.

— Атож, — сказав Роберт Джордан. — Мені теж здається, це Moscas.

— Це Moscas, — сказав Ансельмо.

Робертові Джордану досить було б навести бінокль, аби відразу з'ясувати, чиї то літаки, але йому не хотілося цього робити. Сьогодні ввечері йому однаково, чиї вони, і якщо старому приємно думати, що вони наші, то нащо розчаровувати його. А втім, коли вони подалися в напрямку Сеговії, він подумав, що ці літаки не схожі на зелений, з червоною обвідкою на низько посаджених крилах, російський варіант моделі «боїнг Р-32», який іспанці називали Moscas.

Нольору не можна було розрізнити, але контури були інші. Ні, це поверталася на базу фашистська розвідка.

Вартовий усе ще стояв біля того кінця мосту, спиною до них.

— Ходімо, — сказав Роберт Джордан і рушив угору, обережно ступаючи й пригинаючись, доки вартовий не зник з очей. Ансельмо йшов слідом за ним за яку сотню кроків. Коли вони відійшли досить далеко, Роберт Джордан зупинився, почекав старого, пропустив його вперед, і вже в темряві вони подерлися далі крутим схилом.

— У нас могутня авіація, — задоволено сказав старий.

— Атож.

— І ми переможемо.

— Ми мусимо перемогти.

— Так. І тоді, після перемоги, приїжджай сюди на полювання.

— А на кого?

— На диків, на ведмедів, на вовків, на лисич...

— Ти любиш полювати?

— Дуже. Нічого так не люблю. У нашому селі всі мисливці. А ти не любиш?

— Ні, — сказав Роберт Джордан. — Я не люблю вбивати тварин.

— А я навпаки, — сказав старий. — Я не люблю вбивати людей.

— Цього ніхто не любить, хіба ті, у кого з головою не все гаразд, — сказав Роберт Джордан. — Але я не відмовляюся, коли це необхідно. Коли це заради спільної справи.

— Так, це зовсім інша річ, — сказав Ансельмо. — В моїй хаті, — коли вона в мене була, бо тепер у мене вже немає хати, — висіли ікла кабана, якого я підстрелив у долині лісі. Були й вовчі шкури — вовків я вбивав узимку, полюючи на снігу. Одного, найбільшого, я вбив край села якось у листопаді, повертаючись надвечір з лісу. Чотири вовчі шкури лежали на підлозі в моїй хаті. Вони були зовсім витоптані, бо по них ходили, але все ж то були вовчі шкури. Були в мене й роги гірського козла, якого я підстрелив у високій Сьеррі, і ще був випханий орел, його мені випхав майстер в Авіллі, крила в нього були розгорнені й очі жовті, достоту як у живого. То була дуже гарна річ, і мені приємно було на все це дивитись.

— Авжеж, — сказав Роберт Джордан.

— На дверях нашої сільської церкви було прибито ведмежу лапу; цього ведмедя я вбив навесні, спіткав його на схилі гори, він котив по снігу колоду цією самою лапою.

— Коли це було?

— Шість років тому. Її висушили, прибили до дверей церкви, і щоразу, як я дивився на цю лапу, — зовсім як у людини, тільки з pazурями, — мені було так приємно!

— Ти пишався?

— Пишався, бо пригадував, як стрівся з ведмедем напровесні на схилі гори. Але після вбивства людини, такої самої, як і ти, нічого приємного на душі не лишається.

— Так, людську руку до церковних дверей не прибіш, — сказав Роберт Джордан.

— Ще б пак. Кому ж таке на думку спаде. А все ж людська рука дуже схожа на ведмежу лапу.

— І тулуб людський дуже схожий на ведмежий, — сказав Роберт Джордан. — Якщо з ведмедя зняти шкуру, видно, що розміщення м'язів майже таке саме.

— Так, — сказав Ансельмо. — Цигани вірять, що ведмідь — брат людини.

— Американські індіанці — також, — сказав Роберт Джордан. — Вбивши ведмедя, вони вклоня-

ються йому й просять пробачення. Вони чіпляють його череп на дереві і, перш ніж піти, благаяють, щоб він не сердився на них.

— Цигани вірять, що ведмідь — брат людини, бо в нього під шкурою таке саме тіло, і він п'є пиво, і любить музику, і вміє танцювати.

— Індіанці також вірять у це.

— Виходить, індіанці — ті самі цигани?

— Ні. Але про ведмедя вони думають так само.

— Розумію. Цигани вважають його за свого брата ще й тому, що він любить красти.

— В тобі є циганська кров?

— Ні. Але я часто здибувався з циганами, а відтоді, як розпочався рух, зрозуміло, ще більше. В горах їх багато. Вони не вважають за гріх убити чужоплемінника. Самі вони не признаються в цьому, але це правда.

— Як марокканці.

— Еге ж. У циган багато таких законів, про які вони нікому не розповідають. Як почалася війна, багато циган знову взяли за старе.

— Вони не розуміють, в ім'я чого ведеться ця війна. Не знають, за що ми б'ємося.

— Еге ж, — сказав Ансельмо. — Вони тільки знають, що точиться війна і можна вбивати, як за давніх часів, не боячись, що тебе покарають.

— Тобі доводилося вбивати? — спитав Роберт Джордан.

Темрява, що зараз зблизила їх, і день, перебудий разом, давали йому право на це запитання.

— Так. Кілька разів. Але без приємності. По-моєму, людей убивати — гріх. Навіть якщо це фашисти, яких ми повинні вбивати. По-моєму, порішити ведмедя — це одна річ, а людину — зовсім інша. І я не вірю в циганські байки про те, що люди й ведмідь — брати. Я проти того, щоб убивати людей.

— Але ти вбивав.

— Так. І ще буду. Але якщо виживу, то постараюся потім жити, нікому не роблячи кривди, щоб усе це мені простили.

— Хто простив?

— Не знаю. Хто простить, якщо у нас тепер уже немає ні вітця, ні бога-сина, ані святого духа? Я не знаю.

— І бога вже немає?

— Ні, друже. То вже точно, що немає. Якби був бог, хіба він дозволить би те, що я бачив на власні очі? Хай їхній бог лишається їм.

— Вони й кажуть, що бог з ними.

— Ясна річ, мені його бракує, бо мене змалку вчили вірити. Але тепер людина мусить сама перед собою відповідати.

— Отже, ти сам собі й убивство простиш.

— Можливо, — сказав Ансельмо. — Так, ти, либонь, маєш рацію. Але однаково, є бог чи нема, а вбивати — гріх. Я вважаю, що відбирати життя іншій людині — то не жарт. Я зроблю це, якщо треба буде, але я не з тієї породи, що наш Пабло.

— Щоб виграти війну, ми мусимо вбивати наших ворогів. Це стара істина.

— Авжеж. На війні треба вбивати. Але в мене є ще свої, особливі думки, — сказав Ансельмо.

Вони тепер ішли поруч у темряві, і він говорив тихо, час від часу повертаючи голову, як видирився наперед.

— Я б навіть єпископа не вбивав. Я б не вбивав жодного поміщика. Я б тільки примусив їх усе життя працювати день у день, як ми працюємо в полі чи в горах, на лісорозробках. Щоб вони зрозуміли, для чого народжується людина. Нехай сплять там, де ми спимо. Нехай їдять те, що ми їмо. І, найголовніше, нехай працюють. Це буде їм наука.

— А вони виживуть, викрутяться й знову сядуть тобі на шию.

— Вбивство нічого їх не навчить, — сказав Ансельмо. — Винищити їх не можна, бо з їхнього насіння виростуть інші, з іще більшою ненавистю. Від тюрми теж користі мало. В тюрмі ненависть тільки зростає. Краще хай усім нашим ворогам буде наука.

— І все ж ти вбивав?

— Так, — сказав Ансельмо. — Не раз. І ще буду. Але без приємності і пам'ятаючи, що це гріх.

— А вартувий? Ти ж показував жартома, що уб'єш його.

— Ото ж бо, що жартома. Але я вбив би вартового. Так. Не вагаючись і з чистим сумлінням, бо це потрібно для справи. Але без приємності.

— Ну, то хай убивають ті, хто це любить, — сказав Роберт Джордан. — Там вісім і тут п'ятеро. Всього тринадцять — для тих, хто любить.

— Таких, хто це любить, багато, — сказав Ансельмо в темряві. — І серед нас таких багато. Більше, ніж здатних до бою.

— А ти був коли-небудь у бою?

— Ні, — сказав старий. — На початку руху ми билися в Сеговії, але нас розбили, і ми втекли. Я теж разом з іншими. Ми не дуже добре розуміли, що робимо, і не знали, як його треба робити. До того ж я мав тільки дробовика, набитого великим шротом, а у *guardia civil* були маузеры. Я зі свого дробовика їх і за сто кроків поцілити не міг, а вони на триста ярдів били нас, як зайців. Вони набоїв не шкодували, стріляли добре, а ми були перед ними, мов отара овець. — Він помовчав. — Ти гадаєш, що біля мосту буде бій?

— Можливо.

— Я ще ніколи не бачив бою так, щоб не тікати, — сказав Ансельмо. — Не знаю, як я поводитимуся в бою. Я людина стара, от я й подумав про це.

— Я за тебе спокійний, — сказав Роберт Джордан.

— А ти часто бував у боях?

— Кілька разів.

— І як ти гадаєш, що буде біля мосту?

— Передусім я думаю про сам міст. Це моє завдання. Зруйнувати міст неважко. Решту обміркуємо потім. Розробимо план усієї операції. Розпишемо все, як по нотах.

— У нас мало хто вміє читати, — сказав Ансельмо.

— Там буде все написано, щоб кожен знав, що робити, але ще й розтлумачимо як слід!

— Я робитиму все, що треба, — сказав Ансельмо. — Але я пам'ятаю, що було в Сеговії, і якщо буде бій чи хоча б перестрілка, я хотів би знати точно, що мені треба робити, аби не кинутися навтікача. Пригадую, в Сеговії мене так і поривало накивати п'ятами.

— Ми будемо поряд, — відповів Роберт Джордан. — Я тобі щоразу казатиму, що треба робити.

— Тоді все дуже просто, — сказав Ансельмо. — Якщо мені наказують, я все можу робити.

— Наша справа — міст і бій, якщо бій зав'яжеться, — сказав Роберт Джордан, і слова ці видалися йому в темряві трошки театральними, але по-іспанськи вони звучали добре.

— Це дуже цікаве діло, — сказав Ансельмо.

Почувши, як він говорить це, просто й щиро, без будь-якого хизування, без нарочитої англійської стриманості й без романської бравади, Роберт Джордан подумав, що йому дуже пощастило з помічником. І тепер, коли він уже оглянув міст і все обміркував, і спростив завдання, вирішивши спершу захопити обидва пости, а тоді вже висадити міст у повітря, йому стало шкода, що доведеться виконувати наказ Гольца, що виникла

потреба в такому наказі. Йому стало шкода, бо він подумав, чим може скінчитися виконання цього наказу для нього самого і для старого. Це був не дуже приємний наказ для тих, кому доведеться його виконувати.

Не можна так думати, сказав він собі. Хіба ти якийсь особливий, хіба є взагалі особливі люди, з якими ніщо не повинно статися? І ти ніщо, і старий ніщо. Ви тільки знаряддя, яке повинне робити свою справу. Є наказ, відданий в силу необхідності, яку не ти вигадав, і є міст, і цей міст може стати поворотним пунктом у подальшій історії людства. І все, що відбувається в цій війні, може стати таким поворотним пунктом. У тебе тільки одне завдання, і ти повинен виконати його. Ет, якби ж то тільки одне завдання, все було б просто... Ну, годі скиглити, боягузе нікчемний, сказав він собі. Подумай про що-небудь інше.

І він почав думати про дівчину Марію, в якої шкіра, і волосся, й очі — однакової золотаво-смуглястої барви, тільки волосся трошки темніше, хоча воно здаватиметься світліше, коли шкіра засмагне на сонці. Гладенька, блідо-золотава шкіра, крізь яку немовби просвічує смаглисть. Напевно, вона в неї дуже гладенька, і все тіло гладеньке, а рухи незграбні, немов щось у ній чи в неї є, що її зв'язує, і її здається, що всім видно, хоча насправді ніхто нічого не бачить, це тільки вона так думає. І вона червоніла, коли він дивився на неї; отак вона сиділа, обхопивши руками коліна, — комір сорочки розстебнутий, і груди, немов перевернуті чашки, напинали сіру тканину, — і коли він подумав про неї, йому здушило горло й стало важко йти; вони йшли мовчки, аж поки старий сказав:

— От пройдемо між тими скелями, а там і табір.

Коли вони ввійшли між скелі, пролунав вигук: — Стій! Хто йде?

Вони почувли, як клацає затвор, заганняючи в дуло патрон.

— Товариші, — сказав Ансельмо.

— Чий товариш?

— Паблові товариші, — відповів старий. — Ти хіба нас не знаєш?

— Знаю, — сказав голос. — Але такий наказ. Пароль знаєте?

— Ні. Ми йдемо знизу.

— Це мені теж відомо, — сказав чоловік у темряві. — Ви йдете від мосту. Мені все відомо. Але не я давав наказ. Ви повинні сказати другу половину пароля.

— А яка перша половина? — спитав Роберт Джордан.

— Я забув, — сказав чоловік у темряві й засміявся. — Гаразд, так тебе перетак, іди до табору із своїм ським-перетаким динамітом.

— Це називається партизанська дисципліна, — сказав Ансельмо. — Спусти курок своєї гвинтівки.

— Уже спустив, — сказав чоловік у темряві. — Двома пальцями — великим і вказівним.

— От зробиш це коли-небудь з маузером, що не має гудзика на курку, він і вистрелить.

— А це й є маузер, — сказав чоловік. — Але у мене сила в пальцях — дай боже! Я завжди так спускаю курок.

— А куди ти дуло наставив? — спитав Ансельмо в темряві.

— На тебе, — сказав чоловік. — І коли я спустив курок, теж наставляв на тебе. Прийдеш у табір, скажи, щоб мене заступили, бо я голодний, так його й так, і забув пароль.

— Як тебе звуть? — спитав Роберт Джордан.

— Агустін, — сказав чоловік. — Мене звуть Агустін, і я здыхаю тут з нудьги.

— Ми передамо твоє прохання, — сказав Роберт Джордан і подумав, що ні в якій іншій країні простий селянин не жив би такого літературного слова, як «aburmiento», цебто по-іспанськи «нудьга», а тут це звичайне слово в устах представників усіх класів.

— Слухай, — сказав Агустін і, підійшовши ближче, поклав руку на плече Робертові Джордану. Потім він черкнув кресалом об кремій, подмухав на затлілу губку і, піднісши її вгору, зазирнув йому у вічі. — Ти схожий на того, що був у нас раніше, — сказав він. — Але не зовсім. Слухай. — Він опустив губку, тримаючи гвинтівку в руці. — Ти мені ось що скажи. Це правда про міст?

— Що саме?

— Що ми повинні висадити в повітря цей міст, так його й так, і потім забиратися з цих гір і к такій і перетакій матерії?

— Я не знаю.

— Ти не знаєш, — сказав Агустін. — Оце то так! А чий же це динаміт?

— Мій.

— І ти не знаєш, навіщо він? Годі казки розказувати.

— Я знаю, навіщо він, і ти теж дізнаєшся, коли треба буде, — сказав Роберт Джордан. — А зараз ми йдемо до табору.

— Іди ти знаєш куди, — сказав Агустін. — Так тебе й перетак. Та якщо хочеш я тобі скажу одну річ, яку тобі теж корисно знати.

— Хочу, — сказав Роберт Джордан. — Якщо це тільки не так і перетак, — він повторив найбрутальнішу лайку з тих, що присмачували попередню розмову. Цей Агустін безнастанно лихословив, до кожного іменника додавав лайку у вигляді прикметника, і цю ж лайку вживав у вигляді дієслова, і Роберт Джордан навіть подумав, — чи може він сказати хоч одну фразу, не лаючись. Агустін засміявся в темряві, коли Роберт Джордан повторив його слівце.

— Я звик так розмовляти. Може, воно й негарно. Хтозна. Кожен розмовляє по-своєму. Так ось, слухай. Мені цього мосту не шкода. Мені взагалі нічого не шкода. До того ж я пропадаю з нудьги в цих горах. Якщо треба вшиватися звідси — дарма. Мені на ці гори начхати. Якщо треба міняти місце — дарма. Але одне я тобі скажу — бережи свою вибухівку.

— Дякую, — сказав Роберт Джордан. — Від тебе берегти?

— Ні, — сказав Агустін. — Від людей, у яких такої й перетакі совісті менше, ніж у мене.

— А все ж? — сказав Роберт Джордан.

— Ти по-іспанськи розумієш, — сказав Агустін цього разу серйозно, — Тож пильний як слід своєї вибухівки, так її й перетак.

— Дякую.

— Залиш своє «дякую» собі. А вибухівки пильний.

— З нею що-небудь сталося?

— Ні. Я б тоді не марнував час на зайві балачки.

— Ну, все одно, дякую тобі. То ми йдемо до табору.

— Гаразд, — сказав Агустін. — І хай пришлють кого-небудь, хто знає пароль.

— Ми побачимося в таборі?

— Авжеж. І дуже скоро.

— Ходімо, — сказав Роберт Джордан до Ансельмо.

Вони йшли тепер краєм галявини, і їх огортав сірий туман. Після всіяної глицею лісової землі вони відчували тепер під ногами густу траву, сандалі на мотузній підшві намочили від роси. Попереду між дерев блимав вогник, і Роберт Джордан здогадався, що там вхід до печери.

— Агустін дуже добрий чоловік, — сказав Ан-

сельмо. — Хоч він і лихословить, і без жартів не може, але людина — серйозна.

— Ти його добре знаєш?

— Так. Давно. І я йому вірю.

— І тому, що він каже, також?

— Так, друже. А от із Пабло справи кепські, ти сам бачив.

— Що ж робити?

— Треба весь час стерегти динаміт.

— Хто ж його стерегтиме?

— Ти. Я. Жінка й Агустін. Бо він сам бачить небезпеку.

— Ти знав, що буде так погано, коли ми йшли сюди?

— Ні, — сказав Ансельмо. — Я не знав, що зайшло так далеко. Та ми однаково мусили прийти сюди. Це терен Пабло й Ель Сордо. А на їхньому терені доводиться їм догоджати, якщо ми самі не можемо впоратися.

— А Ель Сордо який?

— То добрий чоловік, — сказав Ансельмо. — Наскільки Пабло поганий, настільки той добрий.

— Отже, ти вважав, що Пабло вже безнадійний?

— Я весь вечір думав про це, і мені здається, що так. Пригадай усе, що ми чули.

— Може, краще було б піти звідси, сказати, що ми передумали, що не будемо висаджувати в повітря цей міст, а самим набрати людей в інших загонах?

— Ні, — сказав Ансельмо. — Він тут хазяїн. Ти й кроку не ступиш тут, щоб він не знав. Але все одно ступати треба вельми обережно.

РОЗДІЛ ЧЕТВЕРТИЙ

Вони підійшли до входу в печеру, завішеного попоною, з-під якої пробивалося світло. Обидва рюкзаки стояли під деревом, вкриті брезентом, і Роберт Джордан став навколішки й помацав вологу, затвердлу тканину. Він сунув у темряві руку під брезент, намацав зовнішню кишеню одного з рюкзаків, вийняв звідти обтягнуту шкірою флягу й сховав її до задньої кишені штанів. Відімкнувши замки, що висіли на кільцях, і розв'язавши шнурки, які стягували рюкзаки, він сунув руку до одного і навпомацки перевірів його вміст. Майже на самому дні він намацав бруски, зав'язані в торбинках і загорнуті в його спальний мішок; знову затягнувши шнурки й зацепивши замки, він заліз обома руками до другого рюкзака й намацав там гострий край дерев'яної скриньки зі старою підіривною машинкою, коробку від сигар з капсулями — кожен циліндрик обмотаний двома дротиками (все це було запаковано так само дбайливо, як колись у дитинстві пакував він свою колекцію пташиних яєць), потім — ложе автомата, відділене від ствола й загорнуте в шкіряну куртку; два диски й п'ять патронних обойм у внутрішній кишені великого рюкзака; маленькі мотки мідного дроту й великий моток світлого ізоляваного — в другій кишені. В тій самій кишені, де був дріт, він намацав обценьки й два дерев'яні шила просвердлювати дірки в брусках динаміту, і, нарешті, з останньої кишені вийняв велику коробку російських цигарок — із запасу, одержаного в штабі Гольца; затягнувши шнурки, він зацепив замок, застібнув калани й знову прикрив обидва рюкзаки брезентом. Ансельмо вже ввійшов до печери.

Роберт Джордан підвівся, щоб піти слідом за ним, потім передумав і, скинувши брезент з обох рюкзаків, насилу підняв їх, по одному в кожній

руці, і важко рушив до печери. Він поставив один рюкзак на землю, відкинув попону, потім нахилив голову і, тримаючи обидва рюкзаки за шкіряні лямки, ввійшов до печери.

В печері було тепло й повно диму. Під одною стіною стояв стіл, на ньому горіла лойова свічка, вструглена в шийку пляшки, а за столом сиділи троє незнайомих йому чоловіків, Пабло і циган Рафаель. Свічка відкидала тіні на стіну за їх плечима; Ансельмо ще не встиг сісти й стояв праворуч від столу. У далекому кутку печери Паблова жінка схилилася над відкритим вогнищем, де горіло деревне вугілля. Дівчина стояла поряд неї навколішках, мішаючи потроху ополоником у залізоному казанку. Коли Роберт Джордан з'явився на порозі, вона підняла ополоник і подивилася на нього, і він з порога побачив обличчя дівчини, освітлене вогнем, що його роздухувала міхами жінка, побачив її руки й краплі, що падали з ополоника в казанок.

— Що це ти несеш? — спитав Пабло.

— Свої речі, — сказав Роберт Джордан і поставив обидва рюкзаки трохи віддалік один від одного, далі від столу, там, де печера ширшала.

— А надворі їм хіба погано стояти? — спитав Пабло.

— Хто-небудь може спіткнутися об них потемки, — сказав Роберт Джордан і, підійшовши до столу, поклав на нього коробку цигарок.

— Я б волів не тримати динаміт у печері, — сказав Пабло.

— Од вогню далеко, — сказав Роберт Джордан. — Беріть цигарки. — Він провів нігтем великого пальця по вузькій грані картонної коробки з великим кольоровим броненосцем на кришці й підсунув коробку до Пабло.

Ансельмо приніс йому стільчика, оббитого невичиненою шкірою, і він сів до столу. Пабло подивився на нього так, немов хотів сказати щось, потім простяг руку по цигарку.

Роберт Джордан підсунув коробку до тих, що сиділи поряд з Пабло. Він ще не дивився на них. Але помітив, що один узяв кілька цигарок, а двоє не взяли жодної. Вся увага його була зосереджена на Пабло.

— Ну, то як справи, цигане? — спитав він Рафаеля.

— Добре, — сказав циган.

Роберт Джордан зрозумів, що вони розмовляють про нього, коли він увійшов до печери. Навіть циган тримався якось напружено.

— Ну, дасть вона тобі попоїсти ще раз? — спитав Роберт Джордан цигана.

— Аякже. Чому ж ні? — сказав циган.

Це було зовсім не схоже на ті приязні, добродушні жарти, якими вони перекидалися вдень.

Паблова жінка не озвалася й усе роздухувала міхом вогонь.

— Ваш Агустін каже, що вмирає з нудьги там, нагорі, — сказав Роберт Джордан.

— Нічого з ним не станеться, — сказав Пабло. — Хай помирає трошки.

— А вино є? — спитав Роберт Джордан, звертаючись до всіх і, нахилившись уперед, поклав руки на стіл.

— Там уже небагато залишилося, — похмуро сказав Пабло.

Роберт Джордан вирішив, що час уже придивитися до інших і зорієнтуватися в ситуації.

— Ну, то дайте мені води. Слухай! — гукнув він до дівчини. — Принеси мені кухоль води.

Дівчина подивилася на Паблову жінку, але та нічого не сказала їй і навіть узнаки не дала, що чує; тоді вона підійшла до казанка з водою, зачерпнула повний кухоль, принесла його до столу й поставила перед Робертом Джорданом. Він усміхнувся до неї. Водночас він утягнув живіт і ледь помітно хитнувся вліво на стільчику, так

що пістолет зсунувся на поясі під руку. Він стягнув рукою до задньої кишені. Пабло стежив за ним. Роберт Джордан знав, що за ним стежать усі, але він сам стежив тільки за Пабло. Його рука витягла з задньої кишені обшиту баклажку; він відкрутив ковпачка, взяв кухоль з водою, надпив до половини й повільно долив у воду, що залишалася, трюнок із баклажки.

— Ця штука для тебе надто міцна. А то б дав тобі трохи, — сказав він дівчині й знову усміхнувся до неї. — Зовсім мало лишилося, а то б я тебе почагував, — сказав він Пабло.

— Я не люблю ганусівки, — сказав Пабло.

Терпкий запах розійшовся над столом, і Пабло вловив у ньому знайомий інгредієнт.

— От і чудово, — сказав Роберт Джордан. — Бо вже зовсім мало лишилося.

— Що то за напій? — спитав циган.

— Це ліки, — сказав Роберт Джордан. — Хочеш покуштувати?

— А від чого вони?

— Від усього, — сказав Роберт Джордан. — Всі хвороби виліковують. Якщо в тебе щось негаразд, відразу вилікують.

— Дай покуштую, — сказав циган.

Роберт Джордан підсунув до нього кухоль. Суміш трюнку з водою мала жовтаво-молочний колір, і він сподівався, що циган не вип'є більш як один ковток. В баклажці лишилося вже зовсім мало, а один такий кухоль заступав вечірні газети, всі вечори, просиджені колись у кафе, всі каштани, які, напевно, уже цвітуть зараз, і великих коней на просторих бульварах, книгарні, кіоски, картинні галереї, парк Монсурі, стадіон Буффало і Бютт Шомон, Гаранті Траст Компані та Іль де ля Сіте, старий готель Фойо і можливість почитати та відпочити ввечері; заступав усе те, що він любив колись, а потім поволі забув, усе те, що верталось до нього, коли він куштував цей непрозорий, гіркий алхімічний напій, від якого дерев'янів язик, зігрівався мозок, зігрівався шлунок, повертали в інший бік думки.

Циган скривився й віддав йому кухоль.

— Пахне ганусом, але гірке, як жовч, — сказав він. — Краще вже хворіти, ніж пити такі ліки.

— Це полин, — пояснив Роберт Джордан. — У справжньому абсенті — це абсент — завжди є полин. Кажуть, ніби він роз'їдає мозок, але я не вірю. Тільки думки міняються, та й по всьому. До абсенту треба доливати воду повільно, по кілька крапель. А я зробив навпаки, — долив до води абсент.

— Це ти про що? — сердито спитав Пабло, відчувши глум у його словах.

— Пояснюю, що це за ліки, — відповів Роберт Джордан і всміхнувся. — Я купив їх у Мадридї. Останню пляшку купив, і мені вистачило її на три тижні. — Він зробив великий ковток і відчув, як рідина обволікає язик і він приємно німіє. Він подивився на Пабло й знову всміхнувся.

— Ну, то як справи? — спитав він.

Пабло не відповів, і Роберт Джордан уважно подивився на незнайомих чоловіків, що сиділи за столом. В одного з них було широке, пласке обличчя — пласке й темне, як серранський окіст; ніс приплюснутий і перебитий, і через те, що з рота в нього стирчала довга тонка російська цигарка, його обличчя здавалося ще пласкіше. Волосся його було коротко підстрижене, шпакувате, щетина на підборідді сива; комір звичайної в цій місцевості чорної блузи був застебнутий. Коли Роберт Джордан подивився на нього, він опустив очі й далі дивився на стіл, але погляд його був твердий, зосереджений. Інші двоє були, очевидно, брати. Вони були дуже схожі один на одного — обидва невисокі, кремезні, смугляві, кароокі, низькочолі, чорночубі. В одного на скроні, над лівим оком, був шрам; коли Роберт

Джордан подивився на них, вони спокійно зустріли його погляд. Одному було років двадцять шість-двадцять вісім, другий, мабуть, на рік-два старший.

— На що це ти так дивишся? — спитав той, що був зі шрамом.

— На тебе, — відповів Роберт Джордан.

— Ну, і що ж, бачиш якесь диво?

— Ні, — сказав Роберт Джордан. — Хочеш закурити?

— Не відмовлюся, — сказав старший брат. Він ще не брав цигарок. — Це такі самі, як були в того. В того, що підірвав поїзд.

— А ти теж був при тому?

— Ми всі там були, — спокійно відповів він. — Всі, крім старого.

— Ось що нам зараз треба було б, — сказав Пабло. — Ще один поїзд.

— Це можна, — сказав Роберт Джордан. — Після мосту.

Він побачив, що Паблова дружина відвернулася до вогню й слухає. Як тільки він вимовив слово «міст», усі вмовкли.

— Після мосту, — ще раз сказав він несквапно й ковтнув абсенту з кухля. Говорити, так говорити, подумав Роберт Джордан. Цього однаково не обминуть.

— Я не буду зв'язуватися з твоїм мостом, — сказав Пабло, опустивши очі. — Не буду, і мої люди теж не будуть.

Роберт Джордан нічого не сказав на ці слова. Він глянув на Ансельмо й підніс кухоль.

— Тоді ми зробимо це вдвох, старий, — сказав він і усміхнувся.

— Самі, без цього боягуза, — сказав Ансельмо.

— Ти що сказав? — спитав старого Пабло.

— Тобі я нічого не сказав. Я не з тобою розмовляю, — відповів йому Ансельмо.

Роберт Джордан перевів очі туди, де біля вогнища стояла Паблова жінка. Досі вона мовчала й зовсім не реагувала на їхню розмову. Але тепер вона сказала щось дівчині, — що саме, він не почув, — і дівчина підвелася від вогнища, пройшла попід стіною, підняла попону, що затуляла вхід до печери, й вийшла.

Ну, ось, подумав Роберт Джордан. Починається. Я не хотів, щоб це сталося саме так, але інакше, очевидно, нічого не вийде.

— Тоді ми обійдемося без твоєї допомоги, — сказав він Пабло.

— Ні, — сказав Пабло, і Роберт Джордан побачив, що на обличчі його виступили краплі поту. — Ніяких мостів ти тут висаджувати не будеш.

— Ні?

— Ніяких мостів ти тут висаджувати не будеш, — ще раз промовив з притиском Пабло.

— А ти що скажеш? — спитав Роберт Джордан у Паблової жінки, яка стояла біля вогнища, величезна й нерухома.

Вона обернулася до них і сказала:

— Я — за міст.

Вогонь освітлював її обличчя, і воно зарум'яніло й наче світилося зсередини — смугляве й гарне зараз, таке, яким йому й належало бути.

— Що ти сказала? — спитав її Пабло, і коли він обернувся до неї, Роберт Джордан побачив вираз його обличчя; то було обличчя людини, яку зрадили, і він побачив краплі поту в нього на лобі.

— Я за міст і проти тебе, — сказала жінка Пабло. — Оце і все.

— Я також за міст, — озвався чоловік з пласким обличчям і перебитим носом, гасячи цигарку об стіл.

— Мені міст не обходить, — сказав один із братів. — Я за Паблову тижер.

— Я теж, — сказав другий брат.

— І я теж, — сказав циган.

Роберт Джордан стежив за Пабло і водночас опускав праву руку все нижче й нижче, готовий до всього в разі потреби, майже прагнучи, щоб така потреба виникла, відчуваючи, що це, можливо, був би найпростіший і найлегший шлях, але не бажаючи псувати справу, яка вже начебто налагодилася, бо знав, як швидко ціла родина, цілий клан чи цілий загін може при найменшій сварці згуртуватися проти чужака, і все ж думаючи, що те, що можна було б зробити тією рукою, було б найпростіше, найліпше й хірургічно найслухніше, якщо вже до того дійшлося; він стежив за Пабловою жінкою, яка стояла біля вогнища, і бачив, що в міру того, як її складають присягу на вірність, вона червоніє від гордості, як червоніють здорові, міцні люди.

— Я за Республіку, — щасливим голосом сказала Паблова жінка. — А міст — це для Республіки. Опісля матимем час і на інші справи.

— Ти... — гірко сказав Пабло, — ти... в тебе мозок бика й серце шлюхи. Ти сподіваєшся, що буде якесь «опісля», по тому, як ми висадимо міст? Чи ти хоч трохи уявляєш собі, що буде «опісля»?

— Те, що мусить бути, — сказала Паблова жінка. — Що має бути, те й буде.

— І тобі байдуже, що на нас почнуть полювати як на диких звірів після цього діла, з якого ми не матимем жодної користі? Тобі байдуже, що ми можемо загинути через отой міст?

— Байдуже, — сказала жінка Пабло. — І не лякай мене, боягузе.

— Боягузе, — гірко повторив Пабло. — Ти називаєш людину боягузом лише тому, що вона розуміється на тактиці. Тому, що вона наперед бачить наслідки дурості. Вміти відрізнити дурість від розуму — це не боягузтво.

— А вміти відрізнити сміливість від боягузтва — не дурість, — сказав Ансельмо, не втримавшись від красного слівця.

— Ти хочеш померти? — суворо спитав Пабло, і Роберт Джордан відчув, що це запитання аж ніяк не риторичне.

— Ні.

— То прикуси язика. Ти забагато базикаєш про речі, яких не розумієш. Невже ти не бачиш, яка це серйозна справа? — майже благально запитав він. — Невже тільки сам я і розумію, яка вона серйозна?

Певно, тут ти маєш рацію, подумав Роберт Джордан. Тут ти маєш рацію, друже Пабло. Але я теж розумію. Ти це розумієш, і я розумію, і жінка прочитала це на моїй долоні, але поки що вона не розуміє. Ні, ще не розуміє цього.

— Командир я ваш чи ні? — спитав Пабло. — Я знаю, що кажу. А ви не знаєте. Старий верзе дурниці. Цей старий годин тільки бути кур'єром і провідником для чужинців. Цей чужинець прийшов сюди, щоб зробити те, що піде на користь чужинцям. І заради цього він ладен жертвувати нами. Я за те, що піде на користь нам усім, я за безпеку.

— Безпеку! — сказала Паблова жінка. — Яка ж тут є безпека. Зараз тут стільки народу шукає безпеки, що це вже само собою небезпечно. Той, хто шукає безпеки, втрачає все.

Вона вже стояла біля столу з ополоником у руці.

— Ні, безпеку можна знайти, — сказав Пабло. — Треба тільки знати, як уникнути небезпеки. Тореадор теж знає, що робить, коли не хоче ризикувати даремно, й уникає небезпеки.

— Доки не напореться на ріг, — гірко сказала жінка. — Скільки разів я чула від матадорів такі слова, і все одно вони напорювалися на ріг. Скільки разів Фініто казав, що тут уся справа в

умінні, і що бик ніколи не вбиває людину, людина сама лізе на роги. Вони завжди вихваляються, а кінець один. І потім ми ходимо до лікарні відвідувати їх. — Вона заговорила іншим голосом, немовби стояла біля ліжка пораненого: — Мій герой! — вигукнула вона. Потім: — Buenos, comrade¹. Як ся маєш, Пілар? — кволим голосом пораненого тореадора. — Як же це сталося, Фініто, chico², як же ти вскочив у таку халепу? — знову своїм звичайним лунким голосом. — Потім тихенько, — То дурниця, Пілар, то дурниця. Вийшло якось ненароком. Я вбив його досконало, ти ж знаєш. Краще за мене ніхто б не вбив. Я вбив його саме так, як і належить, і він був уже мертвий, вже поточився, вже падав під своєю вагою, і тоді я відійшов од нього — знаєш, так статечно, гордо, і раптом він устроїв мені ріг ззаду, і прохромив наскрізь, аж до печінки. — Вона засміялася й повела далі вже не писклявим, майже жіночим голосом матадора, а своїм лунким басом. — А ти торочиш мені про безпеку. Хто-хто, а я знаю, що таке страх і що таке безпека, — недаремно ж я прожила дев'ять років з трьома матадорами, найдешевшими на весь світ матадорами! Базкай про що завгодно, тільки не про безпеку. Ех, ти! Такі надії покладала я на тебе, а що з тебе вийшло! За один рік війни ти став ледарем, п'яничкою й боягузом!

— Ти не маєш права так говорити, — сказав Пабло. — Надто перед ними й перед чужинцем.

— Ні, я буду так говорити, — вела далі Паблова дружина. — Ти хіба нічого не чув? Невже ти ще й досі вважаєш себе командиром?

— Так, — сказав Пабло. — Порядкую тут я.

— Кинь жартувати, — сказала жінка. — «Порядкую тут я!» Хіба ти не чув, що сказали la gente?³ Тут ніхто не порядкуватиме, крім мене. Залишайся з нами, якщо хочеш, їж хліб, пий вино; — тільки не обжирайся й не впивайся, — і, як хочеш, допомагай нам у роботі. Але порядкую тут я.

— Варт би застрелити вас обох — і тебе, і твого чужинця, — похмуро сказав Пабло.

— Спробуй, — сказала жінка. — Побачиш, що вийде.

— Дайте мені води, — сказав Роберт Джордан, не спускаючи очей з чоловіка з похмурим обличчям і з жінки, що стояла горда, певна себе, і владно стискала в руці ополоник, немов це була булава.

— Маріє! — гукнула Паблова жінка, і коли дівчина ввійшла до печери, сказала: — Дай води цьому товаришеві.

Роберт Джордан поліз до кишені по флягу і, виймаючи її, відстебнув кобуру й пересунув пістолет на стегно. Він налив абсенту в кухоль, узяв другий кухоль, який дівчина подала йому, й почав потроху доливати воду в абсент. Дівчина стояла поруч, стежачи за його рухами.

— Іди, — сказала Паблова жінка, показавши на двері ополоником.

— Там холодно, — сказала дівчина й низько нахилилася до Роберта Джордана, щочка до щочки, дивлячись у кухоль, де абсент каламутнів од води.

— Можливо, — сказала Паблова жінка. — Але тут надто гаряче! — Потім лагідно додала: — Це не надовго.

Дівчина кивнула головою й вийшла.

Навряд чи він ще довго терпітиме це, думав Роберт Джордан. Він тримав кухоль в одній руці, а друга тепер уже цілком відкрито лежала на пістолеті. Він спустив запобіжник і відчував під долонею заспокоїливо-гладкий, майже стертий часом карб на рукоятці й торкався пальцем по дружньому прохолодній круглій спускової дуж-

ки гачка. Пабло дивився вже не на нього, а на жінку. Вона провадила далі:

— Слухай мене, п'янице. Ти розумієш, хто тут порядкує?

— Я порядкую!

— Ні. Слухай мене. Виколупай сірку зі своїх волохатих вух. Слухай уважно. Порядкую тут я.

Пабло дивився на неї, й з виразу його обличчя не можна було догадатися, про що він думає. Він дивився на неї зовсім спокійно, а потім глянув через стіл на Роберта Джордана. Він довго й задумливо дивився на нього, потім перевів погляд на жінку.

— Добре. Порядкуй ти, — сказав він. — І якщо хочеш, хай порядкує й він. І можете обое йти під три чорти! — Він дивився жінці просто у вічі, і вигляд у нього не був ні впокорений, ані зляканий. — Може, я розледащів і забагато п'ю. Май мене, коли хочеш, за боягуза, хоч тут ти помиляєшся. Але я не дурень. — Він помовчав. — Порядкуй і втішайся цим. Та якщо ти не тільки командир, але й жінка, дай нам чого-небудь попоїсти.

— Маріє! — гукнула Паблова жінка.

Дівчина висунула голову з-за попони, що закривала вхід до печери.

— Тепер заходь і подай нам вечерю.

Дівчина ввійшла до печери, попрямувала до низенької лави біля вогнища, взяла емальовані миски й поставила їх на стіл.

— Вина вистачить на всіх, — сказала Робертові Джордану Паблова жінка. — Не слухай цього п'яниці. А як не вистачить, дістанемо ще. Допивай свій чудний трунок і наливай собі в кухоль вина.

Роберт Джордан допив абсент хильцем і, відчуваючи, як напій зіграє в його ніжним, ароматним, вологим, хімічним теплом, посунув кухоль по столу. Дівчина наповнила його вином і всміхнулася.

— Ну, то як, бачив ти цей міст? — спитав циган.

Решта — вони ще не вимовили й слова після того, як зреклися Пабло — нахилилися над столом і приготувалися слухати.

— Так, — сказав Роберт Джордан. — То буде легка робота. Хочете, покажу?

— Аякже. Нам дуже цікаво.

Роберт Джордан вийняв з нагрудної кишені записника й показав свої креслення.

— Диви, як схоже, — сказав пласковидий, якого звали Прімітіво. — Той самий міст.

Водячи по папері кінчиком олівця, Роберт Джордан пояснив, як буде висаджено міст і де саме треба буде закласти заряди.

— Як просто! — сказав один з братів, зі шрамом, Андрес на ймення. — А як ти їх підриватимеш?

Роберт Джордан пояснив і це; пояснюючи, він відчув, що дівчина, зазираючи в записник, сперлася рукою на його плече. Паблова жінка теж дивилася. Тільки Пабло не виявляв ніякої цікавості; він сидів сам зі своїм кухлем і раз у раз черпав собі вина з великої миски, яку Марія наповнила з бурдюка, що висів на стіні ліворуч від входу до печери.

— Тобі часто доводилося робити це? — тихо спитала дівчина Роберта Джордана.

— Часто.

— А ми побачимо, як це буде?

— А чого ж!

— Ще й як побачиш, — сказав Пабло зі свого місця біля столу. — Неодмінно побачиш.

— Замовкни, — сказала йому жінка і, згадавши раптом, що вона прочитала на полудні на долоні Джордана, спалахнула диким, нестримним гнівом. — Замовкни, боягузе! Замовкни й не карай, мов, крук! Замовкни, вбивце!

¹ Здрастуй!, кумо (ісп.).

² Хлопчик (ісп.).

³ Люди (ісп.).

— Гаразд,— сказав Пабло.— Я замовкну. Ти тут командуєш, то й милуйся отими малюночками. Але пам'ятай, що я не дурень.

Паблова жінка відчула, що її гнів переходить у смуток, смуток, з яким усвідомлюєш, що гинуть усі надії й сподівання. Це почуття було знайоме їй змалку, і вона знала, чому воно супроводить її все життя. Зараз воно прийшло несподівано, і, відганяючи його, не дозволяючи йому торкатися себе, не дозволяючи торкатися ні себе, ні Республіки, вона сказала:

— Нумо, давайте вечеряти. Маріє, накладай м'ясо в миски.

РОЗДІЛ П'ЯТИЙ

Роберт Джордан відкинув попону, що закривала вхід, і, вийшовши з печери, глибоко вдихнув свіже нічне повітря. Туман уже розсіявся, й засвітилися зірки. Вітру не було, і після важкої задухи в печері, де дим вогнища змішувався з тютюновим і з духом смаженого м'яса й рису, шафрану, перцю й олії, з винно-смольним запахом великого бурдюка, підвішеного біля входу за шию, так що всі чотири ноги стирчали в різні боки, а з тієї ноги, звідки точили вино, краплини падали на землю, змішуючись із пилом; після пахощів зел, назв яких він не знав, і які звисали зі стелі впереміш з вінками часнику, після запаху червоного вина й часнику, кінського й людського поту, що ним пропах одяг людей, які сиділи за столом (людський — гострий і кислий, засохлої пни з кінських боків — нудотний і солодкий), — Робертові Джордану приємно було вдихати на повні груди чисте нічне гірське повітря, що пахло глицею й росяною травою, яка вкривала береги струмка. Як ушух вітер, упала рясна роса, але Роберт Джордан подумав, що над ранок, либонь, братиметься на мороз.

Він стояв перед входом до печери, глибоко дихаючи й дослухаючись звуків ночі; спершу він почув далекі постріли, потім крик сови в долишньому лісі, там, де була загорода для коней. Потім з печери долинув спів цигана й тихенький бренькіт гітари.

— Багату спадщину від батька я дістав, — вивів нарочито гортанний голос і протяг на високу ноту. Потім повів далі:

Він сину сонце й місяць відписав.

Відтоді довго світом я блукав,

Але і досі маю те, що мав!

Струни гітари забриніли швидкими акордами, немов аплодуючи співакові.

— Добре співаєш, — почув Роберт Джордан чийсь голос. — А тепер каталонську, цигане.

— Не хочу.

— Давай, давай каталонську.

— Ну, гаразд, — сказав циган і жалібно завів:

Ніс мій кирпатий,

Обличчя чорне,

Та все ж я людина.

— Olé! — крикнув хтось. — Давай, давай, цигане!

Голос співака зазвучав гучніше, тужно й глузливо.

Хвалити бога,

Що я народився

Не каталонцем,

А мавром щирим!

— Ну, зняли галас, — озвався голос Пабло. — Ану, заткни пельку, цигане!

— Так, — підхопив жінчин голос, — галасу й справді забагато. Таким галасом ти скличеш *guardia civil* з усієї околиці, і слухати все ж таки гидко.

— Я ще одну пісеньку знаю, — сказав циган і взяв на гітарі перші акорди.

— Обійдемося без неї, — сказала жінка.

Гітара замовкла.

— Я сьогодні все одно безголосий. Втрата, виходить, невелика, — сказав циган і, відкинувши попону, вийшов у темряву.

Роберт Джордан бачив, як циган постояв під деревом, потім попрямував до нього.

— Роберто, — тихо сказав циган.

— Що, Рафаелю? — відповів Роберт Джордан. Почувши циганів голос, він одразу зрозумів, що вино вдарило йому в голову. Сам він випив два абсенти і ще вина, але думки його були холодні і ясні, бо вся історія з Пабло весь час тримала його в напрузі.

— Чому ти не вбив Пабло? — спитав циган зовсім тихо.

— А навіщо його вбивати?

— Рано чи пізно однаково доведеться. Чому ти не скористався з нагоди?

— Ти це серйозно?

— А як ти гадаєш, чого ми всі чекали? Як ти гадаєш, чому Пілар звеліла дівчині вийти? Потиємо, після таких розмов усе може залишатися, як було?

— От ви б усі взяли та й убили його.

— Qué va¹, — сказав циган спокійно. — Це твоя справа. Три чи чотири рази ми вже певні були, що ти його вб'єш. У Пабло немає друзів.

— У мене була така думка, — сказав Роберт Джордан. — Але я не схотів.

— Хіба ж ми не бачили? Всім було видно, що ти ладнаєшся. Чому ти не зробив цього?

— Я боявся, що це буде неприємно вам або жінці.

— Qué va. Жінка сама чекала цього, як повія чекає багатого бахура. Ти молодший, ніж може видатися на перший погляд.

— Можливо.

— Убий його зараз, — наполягав циган.

— Це було б убивство з-за рогу.

— Тим краще, — дуже тихо сказав циган. — Менше небезпеки. Ну ж бо, убий його.

— Я так не можу. Мені гидко таке робити, а крім того, не так треба діяти для нашої справи.

— Ну, тоді зчини з ним сварку, — сказав циган. — Все одно ти мусиш його вбити. Тут іншої ради нема.

В цю мить зовсім нечутно пролетіла між дерев сова. Вона полювала — кинулася вниз, потім знову злетіла, махаючи крилами швидко, але безгучно.

— Бач, — сказав у темряві циган. — От які люди так могли!

— І так само сліпнути вдень, сидіти на дереві й чекати, доки круки заклюють? — спитав Роберт Джордан.

— Таке трапляється рідко, — сказав циган. — І то хіба випадком. — Убий його, — ще раз сказав він. — Дивись, потім важче буде.

— Цього разу я вже пропустив нагоду.

— Зчини з ним сварку, — сказав циган. — Або зроби це нишком.

Попона, що завішувала вхід, трохи відхилилася, пропускаючи світло, — хтось вийшов із печери й попрямував до них.

— Гарна ніч, — промовив низький, глухий голос. — Завтра буде ясна година.

Це був Пабло.

Він курив російську цигарку і коли затягувався, вогник, жевріючи, освітлював його округле

¹ Отакої (ісп.).

обличчя. При світлі зірок видно було його огрядну довгоруку постать.

— Ти на жінку не звертай уваги, — сказав він Робертові Джордану. Цигарка на мить спалахнула яскравіше, а потім вогник опустився разом з долоною. — На неї іноді находить. Але вона гарна жінка. Вона віддана Республіці. — Вогник цигарки тепер злегка підстрибував у повітрі. «Розмовляє з цигаркою в кутку рота», — подумав Роберт Джордан. — Нам з тобою нема чого сваритися. Ми в усьому згодні. Я радий, що ти до нас прийшов. — Цигарка знов яскраво спалахнула. — А на суперечки ти не звертай уваги, — провадив він. — Ми всі тобі раді.

— А зараз вибач мені, — сказав він. — Піду подивлюся, як там коні.

Він зник між деревами, прямуючи до галявини, і знизу долинуло кінське іржання.

— Бачиш? — сказав циган. — Тепер бачиш? От і прогавив нагоду.

Роберт Джордан змовчав.

— Піду теж туди, — сердито сказав циган.

— Навіщо?

— Qué va, навіщо. Подивлюсь хоча б, щоб він не втік.

— Чи може він узяти коня й проїхати низом?

— Ні.

— Тоді йди туди, де його можна затримати.

— Там Агустін.

— То йди, побалакай з Агустіном. Розкажи йому, що тут у нас сталося.

— Агустін залюбки вб'є його.

— Тим краще, — сказав Роберт Джордан. — Іди, розкажи йому все, як було.

— А потім?

— Я зйду вниз, на галявину, подивлюся, що він робить.

— Добре. Оце добре. — В темряві він не бачив Рафаелевого обличчя, але відчував, що той усміхається. — От тепер я бачу, що ти хлопець завзятий! — сказав циган схвально.

— Іди до Агустіна, — сказав йому Роберт Джордан.

— Іду, Роберто, іду, — сказав циган.

Роберт Джордан рушив між соснами до галявини, пробираючись навпамаки від дерева до дерева. Там, на відкритому місці, темрява була не така густа, і, дійшовши до узлісся, він у світлі зірок побачив силуети прив'язаних коней. Він полічив їх, коли вони опинилися між ним і струмком. Їх було п'ятеро. Роберт Джордан сів під сосною, обличчям до галявини, й замислився.

Я стомився, думав він. І, можливо, я міркую неправильно. Але моїм завданням є міст, і поки воно не виконане, я не маю права даремно ризикувати собою. Звичайно, часом буває так, що не піти на ризик там, де треба піти, — це гірше, але досі я намагався не заважати природному розвитку подій. Якщо циган каже правду, і від мене справді чекали, що я вб'ю Пабло, я повинен був його вбити. Але я не був певен, що від мене цього чекають. Чужакові не слід убивати там, де потім доведеться працювати з людьми. Можна вбити, коли знаєш, що в загоні панує дисципліна, але в даному разі це було б дуже погано, хоч спокусу я мав велику і мені здавалося, що це найпростіший і найлегший спосіб. Але в цій країні все тільки здається легким і простим, і хоч я цілком довіряю цій жінці, та все ж я не знаю, як реагувала б вона на такий рішучий вчинок. Смерть у такому місці може видатися дуже бридка, страшна й брудна. Я не знаю, як би вона реагувала. Без цієї жінки тут не було б ні дисципліни, ні організованості, а з нею може бути дуже добре. Найкраще було б, якби вона сама вбила його, або циган (тільки він не вб'є), чи вартовий Агустін. Ансельмо зробить це, якщо я попрошу його, хоч він і каже, що не любить

убивати. Мені здається, що Пабло він ненавидить, а мені вже довіряє і вірить мені, як посланцеві всього того, у що він вірить взагалі. Скидається на те, що тут тільки він та жінка вірять у Республіку по-справжньому; а втім, щодо цього ще рано робити висновки.

Коли його очі звикли до світла зірок, він побачив, що біля одного з коней стоїть Пабло. Кінь раптом підвів голову, нетерпляче мотнув нею, потім знову почав скубти траву. Пабло стояв, поклавши руку коневі на спину, притиснувшись до його боку, переступаючи разом з ним, коли той відходив на всю довжину мотузки, і поплескував його по шиї. Ці пестощі дратували коня, заважали йому пастися. Роберт Джордан не бачив, що Пабло робить, і не чув, що той каже коневі, але бачив, що коня він не відв'язує і не сідає. Він сидів і стежив за Пабло, намагаючись дійти якогось-небудь рішення.

— Ти мій великий, гарний конику, — сказав Пабло в темряві до коня — гнідого жеребця з білою плямою. — Ти мій білолобий красеню. В тебе шия вигнута, як віадук у моєму місті, — він зупинився. — Тільки ще дужче вигнута й гарніша. — Кінь скубав траву, шарпаючи головою вбік, коли видирав її, і його дратували людина та її базікання.

— Ти не жінка і не дурень, — казав Пабло гнідому жеребцю. — Ах ти, ти мій великий конику. Ти не жінка, схожа на велику розпечену скелю. І не дівчисько із стриженою головою, незграбне, мов допіру народжене лоша. Ти не образиш, і не збрешеш, і завжди розумієш. Ах ти, ах ти мій конику, конище ти мій!

Робертові Джордану було б дуже цікаво почути, про що розмовляв Пабло з гнідим жеребцем. Але він не почув, бо, переконавшись, що Пабло прийшов сюди лише доглянути коней, він вирішив, що вбити його зараз було б хибно, а тому підвівся з землі й пішов назад до печери. Пабло залишився на галявині й ще довго розмовляв з конем. Жеребець нічого не розумів і тільки з інтонацій догадувався, що це пестливі слова, але він цілий день стояв у загороді, зголоднів, йому не терпілося обскубти всю траву довкола, і людина дратувала його. Нарешті Пабло переніс припону в інше місце і знову став біля коня, але тепер уже мовчки. Кінь пасся далі, задоволений з того, що людина більше не заважає йому.

РОЗДІЛ ШОСТИЙ

Роберт Джордан сидів біля вогнища на табуретці, оббитій невичиноною шкірою, і слухав, що говорить жінка. Вона мила посуд, а дівчина, Марія, витирала його і, стаючи навколішки, складала у видовбаній в стіні ніші, що правила за мисник.

— Дивно, — сказала жінка. — Чому Ель Сордо не прийшов? Він мав бути тут ще годину тому.

— Ти посилала по нього?

— Ні. Він сам приходить щовечора.

— Може, він чимсь зайнятий. Яка-небудь справа.

— Можливо, — сказала вона. — Якщо не приїде, треба буде завтра піти до нього.

— Атож. А це далеко?

— Ні. Приємна прогулянка. Мені вона потрібна, я засиділася.

— Можна, я теж піду? — спитала Марія. — Можна, Пілар?

— Можна, красунечко моя, — сказала жінка, потім повернула своє широке обличчя до Роберта Джордана. — Правда, вона гарненька? — спитала вона Роберта Джордана. — Трохи худенька.

— Мені подобається, — сказав Роберт Джордан. Марія налила йому в кухоль вина.

— Випий, — сказала вона. — Після цього я здаватимусь тобі ще вродливіша. Треба випити багато вина, щоб я здавалася вродлива.

— Тоді я більше не питиму, — сказав Роберт Джордан. — Бо ти мені вже й так вродлива, і не тільки вродлива.

— Ось як треба розмовляти, — сказала жінка. — Ти розмовляєш як справжній мужчина. А яка ж вона ще?

— Розумна, — невпевнено сказав Роберт Джордан.

Марія пирснула, а жінка сумно похитала головою.

— Як добре ти почав, дон Роберто, а чим скінчив.

— Не називай мене дон Роберто.

— Це я жартома. Ми й Пабло називаємо жартома донем Пабло. Або кажемо сеньйорита Марія, теж жартома.

— Я не люблю таких жартів, — сказав Роберт Джордан. — По-моєму, під час цієї війни кожного треба називати серйозно — *сагада*. З таких жартів починається гнилизна.

— Для тебе політика — наче віра, — дражнила його жінка. — І ти ніколи не жартуєш?

— Ні, чому ж. Я дуже люблю пожартувати, але не тоді, коли звертаюся до людини. Це так само, як з прапором.

— А я й з прапора можу пожартувати. Хоч би з чийого, — засміялася жінка. — По-моєму, з усього можна жартувати! Старий прапор, червоно-жовтий, ми називали кров з гноєм. А республіканський, до якого додали фіялковий колір, називаємо кров, гній і марганцівка. Так у нас жартують.

— Він комуніст, — сказала Марія. — А вони всі дуже серйозні люди.

— Ти комуніст?

— Ні, я просто антифашист.

— Відколи?

— Відтоді, як зрозумів, що таке фашизм.

— А давно це сталося?

— Майже десять років тому.

— Не так уже й багато, — сказала жінка. — Я двадцять років республіканка.

— Мій батько був республіканцем усе своє життя, — сказала Марія. — За те його й розстріляли.

— І мій батько був республіканцем усе своє життя. І дід також, — сказав Роберт Джордан.

— В якій країні?

— В Сполучених Штатах.

— Їх розстріляли? — спитала жінка.

— *Qué va*, — сказала Марія. — Сполучені Штати — республіканська країна. Там за це не розстрілюють.

— Все одно, добре мати діда-республіканця, — сказала жінка. — Це свідчить, що кров добра.

— Мій дід був членом національного комітету Республіки, — сказав Роберт Джордан. Це справило враження навіть на Марію.

— А твій батько й досі служить Республіці? — спитала Пілар.

— Ні. Його вже нема на світі.

— Чи можна запитати, як він помер?

— Він застрелився.

— Щоб уникнути тортур?

— Так, — сказав Роберт Джордан. — Щоб уникнути тортур.

Марія дивилася на нього очима, повними сліз.

— Мій батько, — сказала вона, — не міг дста-

ти зброї. Як добре, що твоєму батькові пощастило дістати зброю.

— Так. Йому пощастило, — сказав Роберт Джордан. — Може, поговоримо про щось інше?

— Виходить, у нас з тобою однакова доля, — сказала Марія. Вона поклатла долоню на його руку й зазірнула йому в обличчя. Він теж дивився на її смугляве обличчя і в очі; ті очі, коли він уперше побачив їх, здалися йому не такі молоді, як саме обличчя, а тепер стали раптом і молоді, і молоді, і жадібні.

— Ви наче брат і сестра, — сказала жінка. — Але, мабуть, це ваше щастя, що ви не брат і сестра.

— Тепер я знаю, чому в мене таке почуття, — сказала Марія. — Тепер я все зрозуміла.

— *Qué va*, — сказав Роберт Джордан і, нахилившись уперед, провів долонею по її голові. Він цілий день хотів зробити це, і тепер, коли він це зробив, щось підступило йому до горла. Вона підвела голову під його долонею й усміхнулася йому, дивлячись знизу вгору, а він відчув під пальцями шорстку і водночас шовковисту гушину її стриженого волосся. Потім долоня опинилася на її шиї, й він відсмикнув руку.

— Зроби так ще раз, — сказала вона. — Мені весь день хотілося, щоб ти це зробив.

— Іншим разом, — сказав Роберт Джордан, і голос його прозвучав глухо.

— А я що? — гримнула Паблова жінка. — Маю сидіти й милуватися вами? Що ж я, по-вашому, кам'яна, чи що? Ні, не хочу. Хоч би Пабло повернувся, коли вже немає нікого кращого. Марія вже не звертала уваги ні на неї, ані на інших, що при свічці грали за столом у карти.

— Хочеш іще вина, Роберто? — спитала вона.

— Хочу, — сказав він. — Чом ні?

— От і буде в тебе такий самий п'яниця, як у мене, — сказала Паблова жінка. — І вино він п'є якесь дивне. Слухай, що я скажу, *Ingles!*

— Не *Ingles*. Американець.

— Ну, то слухай, американцю. Де ти спати-меш?

— Надворі. В мене спальний мішок.

— Гаразд, — сказала вона. — Ніч ясна.

— І буде холодна.

— Отже, надворі, — сказала вона. — Спи собі надворі. А твої речі хай сплять зі мною.

— Добре, — сказав Роберт Джордан. — Залиш нас на хвилинку, — сказав він дівчині й поклав її руку на плече.

— Чому?

— Я хочу побалукати з Пілар.

— Я мушу відійти?

— Так.

— Ну, що? — спитала Паблова жінка, коли дівчина наблизилася до виходу з печери й зупинилася коло бурдюка, дивлячись на картярів. — Циган сказав, що мені слід було... — почав він.

— Ні, — обірвала його жінка. — Він помилився.

— Якщо конче потрібно, щоб... — спокійно і все-таки через силу вимовив Роберт Джордан.

— То ти ладен зробити це, я бачу, — сказала жінка. — Ні, не потрібно. Я стежила за тобою. Ти вирішив добре.

— Але якщо потрібно буде...

— Ні, — сказала жінка. — Кажу тобі, це не буде потрібно. Циган тобі такого нарає...

— Але Пабло може бути дуже небезпечний у своїй слабкості.

— Ні. Ти цього не розумієш. В нього не зосталося вже нічого небезпечного.

— Не розумію.

¹ Англієць (*исп.*).

— Ти ще дуже молодий,— сказала вона.— Коли-небудь зрозумієш.— Потім до дівчини: — Йди сюди, Маріє. Ми вже побалакали.

Дівчина підійшла до них, і Роберт Джордан простяг руку й погладив її по голові. Вона потяглася під його долонею, наче кошени. Потім йому здалося, що вона от-от заплаче. Але її губи знову стулилися, і вона глянула на нього, вже всміхаючись.

— Тобі час уже спати,— сказала жінка Робертові Джордану.— Ти пройшов сьогодні довгу дорогу.

— Гарзд,— сказав Роберт Джордан.— Піду по своїй речі.

РОЗДІЛ СЬОМИЙ

Він заснув у мішку, і коли прокинувся, йому здалося, що він спав дуже довго. Мішок лежав у лісі, під скелею, що захищала його від вітру, за входом до печери. Роберт Джордан перевернувся уві сні, й під бік йому потрапив пістолет, що його він був прив'язав шнурком до руки й поклав поруч себе; коли він засинав, усі м'язи йому судомило від втоми, ноги боліли, спину й плечі ломило так, що земля видалася йому м'яка, й до болю приємно було випростатися на весь зріст у теплому, підбитому фланеллю мішку. Прокинувшись, він не відразу збагнув, де лежить, відтак пригадав, витяг пістолет з-під бока і, вмоштившись зручніше, щоб знову заснути, обхопив рукою подушку, скручену з одягу, в який він старанно загорнув свої сандалі на мотузяній підшві.

Тут він відчув чинсь долоню на своєму плечі й швидко обернувся, схопивши правою рукою пістолет.

— А, це ти,— сказав він і, випустивши пістолет, випростав обидві руки з мішка й притяг її до себе. Він відчув, як вона тремтить у нього під руками.

— Залазь до мене в мішок,— сказав він тихо.

— Тобі ж холодно так.

— Ні. Не треба.

— Іди до мене,— сказав він.— Потім поговоримо.

Вона вся тремтіла, і він однією рукою взяв її за зап'ясток, а другою знову легенько обняв. Вона відкинула голову.

— Іди сюди, зайчику,— сказав він і поцілував її в шию.

— Я боюся.

— Ні. Не бійся. Іди сюди.

— А як?

— Просто влазь. Місця вистачить. Хочеш, я тобі допоможу?

— Ні,— сказала вона і за мить була вже в мішку, і він міцно притис її до себе й хотів поцілувати в губи, але вона сховала обличчя в згорнену з одягу подушку й тільки міцно обхопила руками його шию. Потім він відчув, що її руки ослабли і вона знову тремтить у його обіймах.

— Ні,— сказав він і засміявся.— Не бійся. Це пістолет.

Він узяв пістолет і перекинув собі за спину.

— Мені соромно,— сказала вона, не повертаючи голови.

— Ні. Не треба соромитися. Ну, прошу тебе.

— Ні, не треба. Мені соромно, і я боюся.

— Ні, зайчику. Прощу тебе.

— Не треба. Якщо ти мене не кохаєш.

— Я кохаю тебе.

— І я кохаю тебе. Ох, кохаю. Поклади мені руку на голову,— сказала вона, все ховаючи обличчя в подушку. Він поклав її руку на голову й погладив, і раптом вона підняла голову з подушки й міцно притиснулася до нього, і її обличчя опинилося біля його обличчя, і він обняв її, й вона заплакала.

Він тримав її міцно й нерухомо, відчувачи все її гнучке довге молоде тіло, і гладив її по голові, й цілував солону вологу на її очах, і коли вона схлипувала, він відчував, як здригаються під сорочкою її маленькі круглі груди.

— Я не вмію цілуватися,— сказала вона.— Не знаю, як.

— А це зовсім не потрібно.

— Ні. Я хочу тебе цілувати. Я все хочу робити.

— Зовсім не треба нічого робити. Нам і так добре. Тільки на тобі забагато одяжі.

— То що ж робити?

— Я поможу тобі.

— Тепер краще?

— Так. Набагато. А хіба тобі не краще?

— Так. Куди краще. А мені можна буде піти з тобою, як сказала Пілар?

— Так.

— Тільки не до притулку. Я хочу з тобою.

— Ні, до притулку.

— Ні, ні. Ні. З тобою, і я буду твоєю жінкою.

Тепер вони лежали, притиснувшись одне до одного, і все, що досі було закрите, відкрилося. Там, де раніше відчувалася шорсткість тканини, була тепер сама ніжність, чудова ніжність, тугий, круглий притиск і довга, тепла прохолода, прохолода іззовні і тепло всередині, довге й легке, і воно міцно горнулося, міцно пригорнуло, самотнє, болісне в своїй здатливості, щасливе, бо дарує щастя, молоде й закохане, і тепер уже все тепле й гладеньке й сповнене здатливою, гострою, тоскною самотності, такої, що Роберт Джордан не міг більше витримати цього й спитав:

— Ти вже кохала кого-небудь?

— Ні. Ніколи.

А потім, несподівано, скам'янівши в його обіймах:

— Але зі мною робили все.

— Хто?

— Багато хто.

Тепер вона лежала нерухомо, наче тіло її було мертве, відвернувши голову.

— Тепер ти не кохатимеш мене.

— Я кохаю тебе,— сказав він.

Але щось сталося з ним, і вона це відчувала.

— Ні,— сказала вона, і голос її був глухий і мертвий.— Ти не кохатимеш мене. Але, може, забереш мене до притулку. І я житиму в притулку, і ніколи не буду твоєю дружиною, і взагалі нічим.

— Я кохаю тебе, Маріє.

— Ні, неправда,— сказала вона. Потім жалібно, немов чіпляючись за останню надію: — Але я ніколи не цілувала жодного чоловіка.

— То поцілуй мене.

— Я хотіла тебе поцілувати, але я не вмію. Коли зі мною це робили, я боронилася, доки не запаморочилося в голові. Я боронилася, доки... доки один не сів мені на голову... тоді я його вкусила... а потім вони заткнули мені рот і закинули руки за голову... А інші робили зі мною оте.

— Я кохаю тебе, Маріє,— сказав він.— І ніхто нічого з тобою не робив. Ніхто не може торкнутися тебе. Ніхто тебе не торкався, зайчику.

— Ти віриш у це?

— Я знаю це.

— І ти мене не розлюбиш? — знов тепло притиснувшись до нього.

— Я кохаю тебе ще більше.

— Я постараюся поцілувати тебе добре-добре.

— Поцілуй мене трошки-трошки.

— Я не вмію.

— Ну, просто поцілуй.

Вона поцілувала його в щок.

— Не так.

— А що робити з носами? Я завжди про це думала, куди ж подіти носи?

— Ти поверни голову отак. — І тоді їхні губи зустрілися, вона лежала, притиснувшись до нього, і поволі її уста розтулилися, і потім, раптом, міцно обіймаючи її, він відчув, що ніколи ще не був такий щасливий, такий легкий, закоханий, буйно щасливий, без думок, без втоми, без турботи, сповнений лише величезної насолоди, і він сказав:

— Мій маленький зайчику. Моя кохана. Моя красуня. Моя радість.

— Як ти сказав? — спитала вона, немов звідкись здалека.

— Моя радість, — сказав він.

Так вони лежали, і він відчував, як її серце б'ється коло його серця, і боком своєї ступні він легенько погладив її ступню.

— Ти прийшла боса, — сказав він.

— Так.

— Отже, ти знала, що ляжеш тут?

— Так.

— І не боялася?

— Боялася. Дуже. Але ще більше боялася, коли думала, як то буде, коли доведеться скидати сандалі.

— Котра зараз година? Lo sabes?¹

— Ні. А хіба в тебе немає годинника?

— Є. Він у тебе за спиною.

— Ну, то прийми його звідти.

— Не хочу.

— Тоді подивися через моє плече.

Була перша година. Цифри яскраво світилися в темряві мішка.

— Твоя борода дуже кусається.

— Вибач. У мене нема чим поголитися.

— Мені подобається так. У тебе борода русава?

— Авжеж.

— І вона виросте довга?

— Не встигне до мосту. Маріє, послухай. Ти...

— Що я?

— Ти хочеш?

— Так. Усього. Прошу тебе. Може, якщо у нас з тобою буде все, то те, що було, відпаде, наче його й не було.

— Це ти сама придумала?

— Ні. Я так думала, але сказала це мені Пілар.

— Вона дуже мудра жінка.

— І ще одне, — додала тихо Марія. — Вона веліла сказати тобі, що я не хвора. Вона знається на таких речах і веліла сказати це тобі.

— Вона веліла сказати мені?

— Так. Я з нею розмовляла й призналася, що кохаю тебе. Я тебе покохала, як тільки побачила сьогодні, і завжди тебе кохала, тільки ніколи раніше не бачила, і я довірилася Пілар, а вона сказала: як я коли-небудь розмовлятиму з тобою про це, то щоб сказала тобі, що я не хвора. А про те, інше, вона мені вже давно сказала. Відразу після поїзда.

— Що ж вона сказала?

— Що людині нічого не можна зробити, поки вона сама на те не погодиться, і що коли я

когось покохаю, то все те зникне. Розумієш, мені тоді хотілося вмерти.

— Вона правду сказала.

— А тепер я рада, що не вмерла. Страшенно рада, що не вмерла! Ти кохатимеш мене?

— Аякже. Я й тепер тебе кохаю.

— І я буду твоя жінка?

— У мене така робота, що я не можу мати жінки. Але зараз ти моя жінка.

— Якщо вже зараз, то й далі буду. Зараз я твоя жінка?

— Так, Маріє. Так, зайчику мій.

Вона пригорнулася до нього ще тісніше, і її губи пошуквали його губи, й знайшли, й припали до них, і він відчув її, свіжу, нову і ніжну, й молоду, й чудову своєю теплою, палючою прохолодою, несподівану тут, у цьому мішку, знайомому й звичному, як одяг, чи сандалі, чи обов'язок, і вона сказала боязко:

— А тепер зробимо скоріше те, що ми маємо зробити, щоб оте все зникло.

— Ти хочеш?

— Хочу, — сказала вона майже люто. — Хочу. Хочу.

РОЗДІЛ ВОСЬМИЙ

Ніч була холодна, і Роберт Джордан спав міцно. Один раз він прокинувся і, вмощуючись зручніше, відчув, що дівчина тут, з ним, лежить, згорнувшись у клубочок, і дихає легко й рівно. Втягнувши голову в мішок, далі від нічного холоду й твердого, всіяного колючими зірками неба й зимного повітря, що холодило в ніздрях, він поцілував її гладеньке плече. Вона не прокинулася, і він перевернувся на другий бік і, знову висунувши голову на холод, з хвилину полежав ще, з насолодою відчувачи, як поволі розливається по тілу втома, втішаючись живою, радісною близькістю двох тіл, а потім випростав ноги на всю довжину мішка й одразу ж поринув у глибокий сон.

Він прокинувся знову, коли розвиднялося, і дівчини вже не було поряд з ним. Прокидаючись, він знав, що її немає, і, простягнувши руку, намацав місце, нагріте її тілом. Він подивився на печеру; краї попони над входом за ніч узялися памороззю, а з розколин в скелі піднімався легкий сірий димок, який свідчив, що вогнище вже розпалено.

З лісу вийшов чоловік, загорнений у ковдру, як у пончо. Роберт Джордан впізнав Пабло; той підходив ближче з цигаркою в зубах. Відводив коней до загороди, подумав він.

Пабло відкинув попону й увійшов до печери, не глянувши на Роберта Джордана.

Роберт Джордан помацав рукою вкриту інеєм стару в зелених розводах, зроблену з парашутного шовку оболонку спального мішка, що прослужив йому років п'ять з гаком, потім знову глибше вмовстився в нього. Вуено¹, сказав він собі, відчувши добре знайому м'якість фланелевої підбивки, і спочатку широко розкинув ноги, потім стулив їх і повернувся на бік, потилицею туди, звідки мало зійти сонце. Qué más da², можна ще трохи поспати.

Він спав, доки його не розбудило гудіння авіаційних моторів.

Він ліг горілиць і одразу помітив їх: фашистський патруль — трійка малесеньких блискучих

¹ Знаєш? (ісп.)

¹ Добре (ісп.).

² Ну, гаразд (ісп.).

«фіатів» — швидко мчав над горами туди, звідки вчора привів його Ансельмо. Вони пролетіли й зникли, але за ними з'явилися ще дев'ять, що летіли куди вище, трьома малесенькими гострими клинками: три, три й три.

Пабло й циган стояли в затінку коло входу до печери й, задержавши голови, дивилися на небо. А Роберт Джордан лежав і не рухався: тепер усе небо двигало від рівного стугоніння моторів, але раптом його перебив новий оглушливий гуркіт, і ще три літаки з'явилися над самою галявиною, не більш як на тисячوفутовій висоті. Це були двомоторні бомбардувальники «хейнкель-111».

У Роберта Джордана голова була в тіні, і він знав, що його не можуть помітити, а якби навіть і помітили, то це пусте. От коней в загороді вони, либонь, можуть помітити, коли шукають щось тут, у горах. Коли ж нічого не шукають, то, навіть помітивши, не звернуть уваги, бо подумують, що це їхній кавалерійський роз'їзд. Тоді знову розлігся гуркіт, ще гучніший, і з'явилася нова трійка «хейнкель-111», вони летіли ще нижче, рівнобіжним трикутником, переливчасте стугоніння швидко наростало, ніби заповнюючи весь світ, а потім почало вщухати, коли літаки промчали над галявиною.

Роберт Джордан розгорнув згорток одягу, що правив йому за подушку, й почав надягати сорочку. Він саме просував голову в комір, коли почув, що наближається нова ланка і, не вилізаючи з мішка, похапцем натяг штани й завмер. Ще три двомоторні бомбардувальники-«хейнкель» з'явилися в небі. Вони пролетіли й зникли за вершиною гори, а він тим часом пристебнув до пояса пістолет, згорнув і сховав під скелею мішок, але поки він, прихилившись спиною до каменя, зав'язував сандалі, гуркіт моторів перейшов у таке громове ревіння, якого ще не було, і дев'ять легких бомбардувальників-«хейнкель» трьома ланками промайнули над його головою, розколюючи небо навпіл.

Роберт Джордан прослизнув попід скелею до входу в печеру, де стояли, дивлячись на небо, один з братів, Пабло, циган, Ансельмо, Агустін і жінки.

— Чи літали тут раніше такі літаки? — спитав він.

— Ніколи, — сказав Пабло. — Заходь. А то побачать.

Сонце ще не торкнулося входу до печери. Зараз воно освітлювало галявину коло струмка, і Роберт Джордан знав, що в густому вранішньому затінку дерев і густій тіні, що падала від скелі, нікого не можна помітити, але він увійшов до печери, щоб не нервувати інших.

— Багато їх, — сказала жінка.

— Будуть іще, — сказав Роберт Джордан.

— Звідки ти знаєш? — підозріливо спитав Пабло.

— Таких, як оці, завжди супроводять винищувачі.

І відразу ж почулося їх тонке, із завиванням, дзижчання; вони пролітали на висоті п'ять тисяч футів, і Роберт Джордан налічив п'ятнадцять «фіатів», — п'ять ланок, що розтяглися великим клином, неначе ключ диких гусей.

Обличчя в усіх тих, що стояли коло входу, були дуже серйозні, і Роберт Джордан спитав:

— Ви ще ніколи не бачили стільки літаків відразу?

— Ніколи, — сказав Пабло.

— В Сеговії їх небагато?

— Там їх ніколи не було багато — здебільшого літали трійками. Часом з'являлася шістька винищувачів. Або три «юнкерси», великі, тримоторні, а з ними винищувачі. А таких ми ніколи не бачили.

Кепсько, подумав Роберт Джордан. Зовсім кепсько. Стільки літаків даремно не посилають. Треба послухати, чи не падають бомби. А втім, ні, наші ще не могли підтягти сюди війська для наступу. Підтягнуть хіба що сьогодні або завтра ввечері. Авжеж, зараз іще рано.

Ще долинали, поволи замираючи, гудіння моторів. Роберт Джордан глянув на годинник. Зараз вони вже перелетіли фронт, перші — в усякому разі. Він натиснув гудзика секундоміра й дивився, як стрілка оббігає циферблат. Ні, мабуть, ще ні. Ось тепер. Так. Тепер уже перелетіли. Ці «хейнкель-111» роблять двісті п'ятдесят миль на годину. Тут їм летіти п'ять хвилин, не більше. Тепер вони давно вже залишили позаду перевал, під ними лежить Кастілія, жовта, аж руда під вранішнім сонцем, посмужена білими лініями доріг і поцяткована маленькими селами, і тіні «хейнкельів» сунуть по полях, як тіні акул по піщаному дні океану.

Глухих ударів бомб не було чути. Гучно цокав у тиші годинник.

Мабуть, полетіли на Кольменар, до Ескоріала, або на аеродром Мансанарес-ель-Реаль, подумав він, туди, де над озером стоїть старовинний замок і качки сидять в очеретах, і де за справжнім аеродромом зробили несправжній — з ледве замаскованими макетами літаків, у яких пропелери крутяться під вітром. От туди вони, напевно, і полетіли. Адже вони не можуть знати про наступ, сказав він сам до себе, і відразу ж сам собі заперечив: а чому не можуть? Адже вони знали про всі попередні наступи.

— Як ти гадаєш, чи бачили вони коней? — спитав Пабло.

— Вони коней не шукали, — сказав Роберт Джордан.

— Але вони їх бачили?

— Тільки якщо мали наказ шукати їх.

— Але вони могли їх побачити?

— Навряд, — сказав Роберт Джордан. — Хіба що сонце вже освітлювало галявину.

— Там зрана сонце, — сумно сказав Пабло.

— По-моєму, їм зараз не до твоїх коней. У них є справи важливіші, — сказав Роберт Джордан.

Минуло вже вісім хвилин, відколи він натиснув гудзика секундоміра, однак вибухів бомб ще не було чути.

— Чого ти весь час дивишся на годинник? — запитала жінка.

— Слухаю, куди полетіли літаки.

— Он як, — сказала вона.

Коли минуло десять хвилин, він перестав дивитися на годинника, знаючи, що тепер літаки вже надто далеко і нічого почути не можна, навіть накинувши хвилину на швидкість звуку. Він сказав Ансельмо:

— Я хочу побалакати з тобою.

Ансельмо відійшов од входу до печери, вони ступили кілька кроків і зупинилися під сосною.

— Qué tal? — спитав його Роберт Джордан. — Як справи?

— Все гаразд.

— Ти вже поснідав?

— Ні. Ще ніхто не снідав.

— Тоді поснідай і візьми що-небудь з собою.

Я хочу доручити тобі спостереження дороги. Занотовуватимеш усе, що проходить і проїздить тією дорогою, в обох напрямках.

— Я не вмію писати.

— І не треба, — Роберт Джордан вирвав із записної книжки два аркушки паперу й ножем відрізав кінчик олівця, з джойм завдовжки. — Ось, дивись, це будуть танки, — він намалював щось схоже на танк. — Тепер після кожного тан-

ка роби поряд риску, чотири рядочком, а п'яту впоперек, отак.

— Ми теж так лічимо.

— От і чудово. Для вантажних машин наمالой інший знак: два колеса й коробочок. Якщо вони будуть порожні, став кружальця. Якщо з солдатами — риску. Зазначай усі гармати. Великі — отак. Маленькі — отак. Зазначай легкові автомобілі й санітарні машини. Отак, два колеса й квадрат з хрестиком. Піхоту позначай ротами, ось так, бачиш? А кінноту в такий спосіб. Бачиш — як кінь. Коробочок на чотирьох ніжках. Це буде загін з двадцяти кіннотників. Розумієш? І на кожен загін — риска.

— Так. Незле придумано.

— Дивись далі. Він намалював два подвійних кола й коротку рисочку, що мала означати гарматний ствол. — Це протитанкові гармати. Вони на гумових шинах. Також зазначай. Це — зенітні, — два колеса й довгий ствол, що стримить догори. Також зазначай. Ти розумієш? Ти такі гармати бачив?

— Атож, — сказав Ансельмо. — Усе ясно.

— Візьми з собою цигана, хай він подивиться, де ти сидітимеш, щоб міг потім заступити тебе. Вибери собі безпечне місце, не надто близько до шляху, але таке, щоб тобі було добре видно й зручно. Сиди там, поки прийде заміна.

— Зрозуміло.

— Гаразд. Отже, як повернешся, щоб я знав про все, що пересувалося тією дорогою. На цьому аркушику позначай усе, що йде туди, а на цьому — те, що йде звідти.

Вони повернулися до входу в печеру.

— Скажи Рафаелеві, хай вийде до мене, — сказав Роберт Джордан і став під деревом, чекаючи. Він бачив, як Ансельмо вийшов до печери і як упала за ним попона. За хвилину з печери вискочив циган, витираючи рукою губи.

— Qué tal? — спитав циган. — Розважився вночі?

— Вночі я спав.

— Тим ліпше, — сказав циган і вищирив зуби. — Закурити є?

— Послухай, — сказав Роберт Джордан, сягаючи рукою до кишені по цигарки. — Я хочу, щоб ти разом з Ансельмо пішов до того місця, звідки він спостерігатиме дорогу. Там ти його залишиш, добре запам'ятавши те місце, щоб міг пізніше провести туди мене або того, хто його заступить. Потім вийдеш на схил, з якого видно тартак, і подивись, чи немає там ніяких змін.

— Яких змін?

— Скільки там зараз вартових?

— Восьмеро. Стільки було, як я дивився востаннє.

— Ну, от, полічиш, скільки їх там зараз. І подивись, через який інтервал змінюються вартові на мосту.

— Інтервал?

— Так, по скільки годин стоїть там вартовий і о котрій приходить заміна.

— А я не маю годинника.

— На мого, — він зняв годинника з руки.

— Оце так годинник, — захоплено сказав Рафаель. — Чого тут лишень немає. Такий годинник, либонь, сам читати-писати вміє. Скільки тут усіляких цифр! Кращого годинника немає, мабуть, у світі.

— Тільки не бався з ним, — сказав Роберт Джордан. — Ти час узнавати вмієш?

— Це б пак! О дванадцятій годині дня — я голодний. О дванадцятій ночі — сплю. О шостій ранку — я голодний. О шостій вечора — п'яний. Якщо пощастить напиться. О десятій вечора...

— Годі, — сказав Роберт Джордан. — Не блаз-

ний. Я хочу, щоб ти доповів мені про зміну варти не тільки коло тартака й маленького мосту, але й при дорозі коло великого мосту.

— Це щось забагато, — всміхнувся циган. — Може, ти краще когось іншого пошлеш?

— Ні, Рафаелю. Це дуже важлива справа. Ти повинен зробити її дуже обережно й поставитися, щоб тебе не помітили.

— Ще б пак не старатися, — сказав циган. — Навіщо ти мені це кажеш — щоб я старався? Гадаєш, мені жити набридло?

— Будь хоч трошки серйозніший, — сказав Роберт Джордан. — Адже це серйозна справа.

— Ти мене просиш, щоб я був серйозніший? Після того, що ти зробив учора ввечері? Треба було вбити людину, а ти що зробив? Ти повинен був убити людину, а не робити нову! І це в той час, коли ми бачили стільки літаків, що вистачило б перебити нас усіх з дідами й прадідами і ненародженими онуками на сто років уперед, разом з усіма котами, козами й блошицями нашими! Повне небо літаків, що так ревуть, аж мололо могло б скиптітися в грудях у наших жінок! Літаків, що заступають сонце й рикають як леви! А ти просиш мене, щоб я був серйозний? Я вже й так аж занадто серйозний.

— Ну, гаразд, — сказав Роберт Джордан, засміявся й поклав циганові руку на плече. — Занадто серйозному теж не треба бути. Іди, досні-дуй і вирушай.

— А ти? — спитав циган. — Що ти роби-меш?

— Я піду до Ель Сордо.

— Цілком можливо, що після тих літаків ти в усіх тутешніх горах не стрінеш ані душі живої, — сказав циган. — У багатьох тут, певно, жижки трусилися, коли вони пролітали.

— У них є справи важливіші, аніж вистежувати партизанів.

— Атож, — сказав циган, а потім похитав головою. — А що як вони й цим не погребують?

— Qué va, — сказав Роберт Джордан. — Це найкращі німецькі легкі бомбардувальники. Таких за циганами ганялись не посилають.

— Вони на мене нагонять жах, — сказав Рафаель. — Слово честі, я такого боюся.

— Вони полетіли бомбити аеродром, — відповів йому Роберт Джордан, коли вони входили до печери. — Я майже певен, що в них саме це завдання.

— Що ти сказав? — спитала Паблова жінка. Вона налила йому кухоль кави й простягла бляшанку згущеного молока.

— У вас є молоко? Яка розкіш!

— У нас усього багато, — сказала вона. — А надто страху після цих літаків. Куди, кажеш, вони полетіли?

Роберт Джордан наточив до кави трохи густого молока з дірки, пробитої в бляшанці, витер бляшанку об край кухля і покалатав каву, яка зробилася світло-коричнева.

— По-моєму, вони полетіли бомбити аеродром. Могли полетіти й на Ескоріал та Кольменар. А може, в усі ті три місця.

— Водай уже відлетіли якнайдалі й до нас не поверталися, — сказав Пабло.

— А чому вони опинилися тут? — спитала жінка. — Звідки вони взялися? Ми ніколи не бачили таких літаків. І так багато. Може, фашисти готуються до наступу?

— Який рух був учора ввечері на цьому шляху? — спитав Роберт Джордан. Дівчина, Марія, стояла поряд з ним, але він не дивився на неї.

— Фернандо, — сказала жінка, — ти був учора в Ла-Грансі. Бачив ти там якийсь рух?

— Ніякого,— відповів присадкуватий, просто-душний на вигляд чоловік років тридцяти п'яти, якого Роберт Джордан раніше не бачив. Він був косий на одне око.— Кілька вантажних машин, як завжди. Два-три легкових автомобілі. Ніякого руху військ при мені не було.

— Ти щовечора ходиш до Ла-Гранхи? — спитав його Роберт Джордан.

— Я, або ще хтось,— сказав Фернандо.— Хто-небудь завжди ходить.

— Ходять по новини. По тютюн. По різні дрібниці,— додала жінка.

— Чи є там свої люди?

— Аякже. Робітники на електростанції. Та й інші є.

— Які ж новини ти чув учора?

— Pues nada. Нічого особливого. На півночі справи й досі погані. Це не новина. На півночі від самого початку справи погані.

— А про Сеговію нічого не чув?

— Ні, hombre¹. Я не питав.

— А до Сеговії ти ходиш?

— Інколи,— сказав Фернандо.— Але там небезпечно. Там є контрольні пункти, перевіряють документи.

— До аеродрому ти там підходив?

— Ні, hombre. Я знаю, де він, але близько ніколи не підходив. Там на кожному кроці перевіряють документи.

— А вчора ввечері не було розмов про ці літаки?

— В Ла-Грансі? Ні. Але сьогодні, напевно, будуть. Учора всі балакали про виступ Кейпо де Льяно по радіо. А більше ні про що. А втім, ні. Ще подейкували, ніби Республіка готує наступ.

— Що-що?

— Ніби Республіка готує наступ.

— Де саме?

— Цього ніхто не знає. Можливо, тут. Може, в іншій частині Сьєрри. А ти чув про це?

— І таке кажуть в Ла-Грансі?

— Так, hombre. Я забув розповісти про це. Але про наступ там завжди ходять всілякі чутки.

— Звідки ж вони беруться?

— Звідки? Від різних людей. Зайдуть два офіцери до кав'ярні в Сеговії чи в Авлі, побалакають між собою, а офіціант почує. От і пішла чутка. А останнім часом розповідають, ніби в наших місцях буде наступ.

— Чий наступ? Республіки чи фашистів?

— Республіки. Якби фашистів, то всі б уже точно знали. Ні, це буде великий наступ. Дехто каже — навіть два. Один тут, а другий за Алтодель-Леон, поблизу Ескоріала. Ти про це нічого не чув?

— А що кажуть іще?

— Nada, hombre. Нічого. А втім, ще кажуть, ніби республіканці спробують висадити в повітря мости, якщо буде наступ. Але ж коло мостів усюди варта.

— Ти що, жартуєш? — спитав Роберт Джордан, сьорбаючи каву.

— Ні, hombre,— відповів Фернандо.

— Цей ніколи не жартує,— сказала жінка.— На жаль, не жартує.

— Ну, гаразд,— сказав Роберт Джордан.— Спасибі за новини. Більше ти нічого не чув?

— Ні. Люди кажуть, як завжди, ніби мають прислати війська, щоб очистити ці гори. Кажуть, ніби вони вже йдуть. Ніби вони вже вирушили з Вальядоліда. Але таке люди завжди кажуть. Не варто на те зважати.

— Чув? — майже зловтішно сказала жінка,

звертаючись до Пабло.— Ось тобі твої розмови про безпеку.

Пабло задумливо глянув на неї й почухав підборіддя.

— А ти чула? — сказав він.— Ось тобі й твої мости.

— Які мости? — весело спитав Фернандо.

— Бовдур,— сказала жінка.— Дубова голова. Tonto¹. Випий ось кави й спробуй пригадати, що казали ще.

— Не гнівайся, Пілар,— сказав Фернандо спокійно й бадьоро.— Через ці чутки не варто тривожитися. Я розповів тобі й цьому товаришеві все, що запам'ятав.

— І більше ти нічого не пам'ятаєш? — спитав Роберт Джордан.

— Ні,— з гідністю відповів Фернандо.— Добре, що й стільки запам'ятав, бо на такі речі я не звертаю уваги, знаючи, що це тільки плітки.

— Отже, там балакали не тільки про це?

— Цілком можливо. Але я не звертав уваги. Ось уже рік, як я не чую нічого, крім пліток.

Роберт Джордан почув, як Марія, що стояла в нього за спиною, пирснула, не зумівши стримати сміх.

— Розкажи нам ще якусь плітку, Фернандо,— сказала вона, й плечі в неї знову затрусилися.

— Навіть якби й пригадав, то не став би розказувати,— сказав Фернандо.— Чоловікові не личить прислухатися до пліток та зважати на них.

— І з такими ми маємо рятувати Республіку,— сказала жінка.

— Ні. Ти її врятуєш, висаджуючи в повітря мости,— відповів їй Пабло.

— Ідіть,— сказав Роберт Джордан Ансельмо й Рафаелеві,— якщо ви вже поїли.

— Ми йдемо,— сказав старий, і вони підвелися. Чиясь рука лягла Робертові Джордану на плече. Це була Марія.

— Іж,— сказала вона, не знімаючи руки.— Наїдайся добре, щоб твій шлунок міг витримати більше пліток.

— Через ці плітки у мене апетит пропав.

— Ні. Так не можна. Поїж, доки до нас не дійшли нові плітки.— Її поставила перед ним полумисок.

— Не глузуй з мене,— сказав Фернандо.— Адже я тобі друг, Маріє.

— Я не глузую з тебе, Фернандо. Я жартую з ним, щоб він їв, бо інакше залишиться голодний.

— Нам усім час їсти,— сказав Фернандо.— Пілар, що сталося, чому ти нас не годуєш?

— Нічого не сталося, друже,— сказала Паблова жінка й поклала йому в полумисок тушкованого м'яса.— Іж. Хоч це ти вмієш. Іж, їж.

— Дуже смачне м'ясо, Пілар,— сказав Фернандо, не втрачаючи гідності.

— Дякую тобі,— сказала жінка.— Дякую й ще раз дякую.

— Ти сердишся на мене? — спитав Фернандо.

— Ні. Іж. Чому ти не їси?

— Зараз їстиму,— сказав Фернандо.— Дякую.

Роберт Джордан глянув на Марію; плечі в неї знову затрусилися, й вона одвернулася. Фернандо їв повільно й методично, з обличчя його не сховався поважний і задумливий вираз, цієї поважності не міг порушити навіть величезний ополоник, яким він їв, ані цівки підлеви, що стікали з кутиків рота.

¹ Чоловіче (ісп.).

¹ Дурень (ісп.).

— Чи смачне м'ясо? — спитала його Паблова жінка.

— Авжеж, Пілар, — відповів він з повним ротом. — Воно таке як завжди.

Роберт Джордан відчув на плечі руку Марії — її пальці тремтіли від стримуваного сміху.

— Оце тому воно й смачне? — запитала жінка у Фернандо. — Авжеж. Розумію. Бо це тушковане м'ясо, як завжди. Como siempre. На півночі справи погані як завжди. Тут має бути наступ: як завжди. Солдати йдуть виганяти нас звідси: як завжди. З тебе можна було б зробити пам'ятник на честь усього, що є «як завжди».

— Але ж останні дві речі — це тільки плітки, Пілар.

— Іспанія! — гірко проказала Паблова жінка. Потім обернулася до Роберта Джордана. — Чи в інших країнах теж є такі люди?

— Немає іншої такої країни, як Іспанія, — чомно сказав Роберт Джордан.

— Маєш рацію, — сказав Фернандо. — В цілому світі немає такої країни, як Іспанія.

— А ти бував в інших країнах? — спитала його жінка.

— Ні, — сказав Фернандо. — Не бував і не хочу.

— Чув? — звернулася вона до Роберта Джордана.

— Фернандіто, — сказала Марія, — розкажи нам, як ти їздив до Валенсії.

— Не сподобалася мені Валенсія.

— Чому? — спитала Марія й знову стиснула плече Роберта Джордана. — Чому ж вона тобі не сподобалася?

— Люди там нечестні, і я ніяк не міг второпати, що вони говорять. Весь час тільки те й роблять, що кричать одне одному «ché?»¹.

— А тебе вони розуміли? — спитала Марія.

— Удавали, ніби не розуміють, — сказав Фернандо.

— Що ж ти робив там, у Валенсії?

— А я одразу поїхав звідти, навіть моря не побачив, — сказав Фернандо. — Люди мені там не сподобалися.

— Геть з очей моїх, ти, стара дівко, — сказала йому жінка Пабло. — Геть, поки мене не занудило. У Валенсії я пережила найпрекрасніші хвилини свого життя. Vamos², Валенсія! Не кажіть мені про Валенсію!

— А що ти там робила? — спитала Марія.

Паблова жінка сіла за стіл і взяла собі чашку кави, шматок хліба й полумисок з м'ясом.

— Qué?³ Що я там робила? Я їздила туди з Фініто — він мав контракт на три дні бою під час ярмарку. Я зроду не бачила такої сили-силенної людей. В житті не бачила таких переповнених кав'ярень. Треба було стояти по кілька годин, щоб діждатися столика, а в трамвай годі було пропхатися. У Валенсії все вирувало тоді вдень і вночі.

— А що ж ти там робила?

— Все, що завгодно, — сказала жінка. — Ми ходили на пляж і лежали у воді й дивилися, як воли витягають з моря на берег великі вітрильники. Тих волів заганяли в море, так далеко, що вони мусили пливати, і припрягали їх до човнів; а вони поспішали назад, до берега, спершу плавом, а тоді, відчувши дно під ногами, тягли човни, спотинаючись на піску. Десять пар волів тягнуть уранці човен під усіма вітрилами, й маленькі хвилі розбиваються об берег. Оце є Валенсія.

— Що ж ти ще робила, коли не дивилася на тих волів?

¹ Чого? (каталонськ.)

² Тут: отакої! (ісп.)

³ Що? (ісп.)

— Ми снідали в павільйонах на пляжі. Піріжки з вареною дрібно посіченою рибкою й перцем, червоним і зеленим; і маленькими горішками, завбільшки як рисові зернята. Піріжки були такі ніжні та крихкі, а риба просто танула в роті. І щойно зловлені креветки, политі цитриновим соком. Вони були рожеві, солодкі й такі великі — чотири рази вкусити можна. Ми багато їх їли. А потім paella з усякою свіжою морською дрібнотою, мідіями, крабами й маленькими вуграми. Вугрів ми ще їли окремо, смажених в олії, вони були дрібненькі й покручені, як стрючки квасолі, й такі ніжні, що їх не треба було навіть жувати. І весь час ми пили біле вино, холодне, легке й дуже смачне, по тридцять сентімо пляшка. А на закуску була диня. Бо там — батьківщина дині.

— Кастільські дині кращі, — сказав Фернандо.

— Qué va, — сказала Паблова жінка. — Кастільський дині місце на смітнику, а от валенсійський — на столі. Як згадаю ці дині — довгі, як рука, зелені, як море, соковиті й хрумкі, а на смак — солодші від літнього світанку! А ті вугрики — дрібненькі, ніжні, складені купкою на тарілці! А пиво! Його ми пили по обіді з великих, як глек, кувлів, — таке холодне, що аж пітніло скло!

— А що ти робила, коли не їла й не пила?

— Ми кохалися в нашій кімнаті, де на вікнах висіли жалюзі з дерев'яних дощечок, і крізь квартиру над балконними дверима до кімнати залітав легенький вітерець. Ми кохалися в тій кімнаті, де навіть удень було темно за опущеними жалюзі, а з вулиці долітав запах квітового ринку й паленого пороху від фейерверка, який вибухав щодня опівдні під час ярмарку. Через усе місто тяглася таса — ціла мережа тріскавок, з'єднаних між собою, і ті вибухи летіли по стовпах і трамвайних дротах, перестрибуючи зі стовпа на стовп, і на всіх вулицях здійснювалася така тріскотнява й гуркіт, що навіть уявити важко.

Ми кохалися в кімнаті, а потім знову посиділи по пиво, і коли дівчина приносила запітнілі від холоду кухлі, я брала їх у неї біля дверей і прикладала холодне скло до спини Фініто, що спав і не чув, як принесли пиво, а він казав: «Ні, Пілар, ні, жінко, дай мені поспати». А я казала: «Ні, прокинись й випий, подивись, яке воно холодне», — і він пив, не розплющуючи очей, і засинав знову, а я сиділа, прихилившись до подушки в ногах ліжка, й дивилася, як він спить, смаглявий і чорнявий, молодий і спокійний уві сні, і допивала кухоль до дна, слухаючи оркестр, що проходив вулицею. А ти, — звернулася вона до Пабло, — чи знаєш ти що-небудь про такі речі?

— Нам з тобою теж є що згадати, — сказав Пабло.

— Є, — сказала жінка. — Авжеж, є. Свого часу ти був навіть кращий чоловік, ніж Фініто. Але ми з тобою ніколи не їздили до Валенсії. Ніколи, лежачи вдвох у ліжку, не слухали оркестру, що проходив вулицями Валенсії.

— Ми не могли, — сказав їй Пабло. — Ми не мали нагоди поїхати до Валенсії, ти сама це знаєш, тільки не хочеш подумати. Зате з Фініто ти ніколи не підривала поїздів.

— Атож, — сказала жінка. — Тільки це нам тепер і залишилося. Поїзд. Так. Поїзд. Правду кажеш. Цього ніхто не може заперечити. Тільки це й лишилося після всіх лінощів, невдач і пакудства. Тільки це й лишилося після теперішнього боягузтва. Я не хочу бути несправедливою. Але про Валенсію хай мені ніхто не каже поганого слова. Зрозуміло?

— Мені вона не сподобалася, — незворушно сказав Фернандо. — Мені не сподобалася Валенсія.

— А ще кажуть, що мул упертий, — сказала жінка. — Прибирай посуд, Маріє, час іти.

Коли вона сказала це, вони почули далекий рокіт літаків, що вже поверталися.

РОЗДІЛ ДЕВ'ЯТИЙ

Вони з'юрмилися біля виходу з печери й стежили за ними. Бомбардувальники летіли тепер високо, стрімкими, зловісними наконечниками стріл, роздираючи небо ревінням моторів. Вони й справді схожі на акул, подумав Роберт Джордан. На гостропиких, з широкими плавцями, акул Гольфстріму. Але ці, що оглушливо ревуть, виблискуючи на сонці сріблом широко розгорнутих плавців і легким серпанком пропелерів, — ці сунуть зовсім не так, як акули. Їхній рух не порівняєш ні з чим. Такого не було ніколи. Вони сунуть, як механізований фатум.

Тобі треба писати, сказав він сам до себе. Може, колись ти знову візьмешся за це. Він відчув, як Марія торкнула його за лікоть. Вона дивилась на небо, і він сказав їй:

— Що вони нагадують тобі, гуара? ¹

— Не знаю, — відповіла вона. — Хіба смерть.

— Мені вони нагадують просто літаки, — сказала Паблова жінка. — А куди ж поділися оті маленькі?

— Мабуть, перелітають через гори десь в іншому місці, — сказав Роберт Джордан. — Ці бомбардувальники мають надто велику швидкість, а тому не чекають їх і повертаються назад самі. Ми ніколи не переслідуюмо їх за лінією фронту. Літаків замало, ризикувати не можна.

В цю мить три винищувачі «хейнкелі» клином пролетіли низько над галявиною. Вони з'явилися над верхівками дерев, немов гостроносі потворні цяцьки, і враз грізно вирости до своїх справжніх розмірів і промчали над головою, переливчасто виючи. Вони летіли так низько, що всі, хто стояв біля виходу з печери, побачили пілотів у шкіряних шоломах, в окулярах, і шарф, що тріпотів за спиною пілота першої машини.

— Ці вже точно могли помітити коней, — сказав Пабло.

— Ці й вогник твоєї цигарки могли помітити, — сказала жінка. — Опустіть попону.

Більше літаків не було. Решта, певно, пролетіла над горами в іншому місці, і коли гуркіт ущух, усі вийшли з печери.

Небо було порожнє, високе, блакитне й чисте.

— Неначе сон, від якого прокидаєшся серед ночі, — сказала Марія Робертowi Джордану. Тепер усе стихло, навіть тихеньке дзижчання, що ледь-ледь торкається слуху і завмирає, й знову торкається, вже після того, як сам звук майже не долинає до вух.

— Ніякий це не сон, і ти краще піді прибири посуд, — сказала їй Пілар. — Ну, як? — обернулася вона до Роберта Джордана. — Поїдемо верхи чи підемо пішки?

Пабло глянув на неї і щось буркнув.

— Як хочеш, — відповів Роберт Джордан.

— Тоді давай пішки, — сказала вона. — Це корисно для моєї печінки.

— Верхи їздити теж корисно для печінки.

— Але шкідливо для сідниць. Ми підемо пішки, а ти, — вона обернулася до Пабло, — піді порахуй своїх коней, перевір, чи котрогось із них не украли літаки.

— Дати тобі коня? — спитав Пабло Роберта Джордана.

— Ні. Дякую. А як же дівчина?

— Їй теж корисніше буде пройтися, — сказала Пілар. — Бо інакше засидить собі всякі там місця і ні до чого не буде придатна.

Роберт Джордан відчув, що червоніє.

— Чи добре ти спав? — спитала Пілар. Потім додала: — То правда, що хвороби в неї ніякої немає. Могла бути, а немає. Сама не знаю, чому. Певно, бог усе ж таки є на світі, хоч ми його й скасували. Відійди, — сказала вона до Пабло. — Це не твоя справа. Тут ідеться про молодших від тебе. Виліплених з іншої глини. Іди собі. — А потім до Роберта Джордана. — За твоїми речами нагляне Агустін. Ми підемо, коли він повернеться.

День настав ясний, свіжий, і сонце вже пригрівало. Роберт Джордан подивився на високу, смагляву жінку з добрими, широко розставленими очима й квадратовим, масивним, укритим зморшками й приємно негарним обличчям. Очі вона мала веселі, а обличчя сумне, коли губи в неї були стулені. Він подивився на неї, потім на Пабло, кремезного, неповороткого чоловіка, що йшов між деревами до загороди. Жінка теж дивилася йому вслід.

— Ну... Покохались? — спитала жінка.

— А що вона тобі сказала?

— Не хотіла казати нічого...

— Я теж не скажу.

— Виходить, покохались, — сказала жінка. — Ти бережи її.

— А що як буде дитина?

— Це не біда, — сказала жінка. — Це ще не біда.

— Тут не місце для цього.

— Вона тут не залишиться. Піде з тобою.

— А ти знаєш, куди я піду? Мені не можна брати з собою жінку туди, куди я піду.

— Хтозна. Може, туди, куди ти підеш, можна взяти і двох.

— Так казати не годиться.

— Слухай, — сказала жінка. — Я не боягузка, але вранці я все бачу ясно, і гадаю, що багато хто з тих, кого ми знаємо, і хто зараз живий, не дочекається тої неділі.

— А який сьогодні день?

— Неділя.

— Qué va, — сказав Роберт Джордан. — До тої неділі ще далеко. Якщо середі дочекаємось — і то добре. Але я не люблю, коли ти кажеш таке.

— Буває, що людині треба побалакати, — сказала жінка. — Раніше в нас була віра й інші дурниці. А тепер кожен мусить мати когось, з ким міг би щиро побалакати, бо навіть найвідважніша людина часом почувається дуже самотньо.

— У нас немає самотніх, ми всі разом.

— Коли бачиш такі машини, серце стискається, — сказала жінка. — Проти таких машин ми — ніщо.

— А все ж ми їх б'ємо.

— Слухай, — сказала жінка. — Я поділилася з тобою своїм смутком, але не думай, що мені бракує відваги. Моя відвага яка була, така й зосталася.

— Сонце зійде, й смуток розвіється. Він як туман.

— Атож, — сказала жінка. — Маєш рацію. Може, це в мене тому, що я нагородила отих дурниць про Валенсію. І через отого пропащего, що пішов дивитися на своїх коней. Я його дуже

¹ Красунечко (исп.).

образила своєю розповіддю. Убити його — можна. Вилаяти — теж. Але ображати — не можна.

— Як це сталося, що ви — разом?

— А як узагалі буває, що люди сходяться? В перші дні війни й до неї він був людина. Справжня людина. А тепер йому — кінець. Чип витягли, і все вино вилилося з бурдюка.

— Він мені не подобається.

— Ти йому теж не подобаєшся, і не даремно. Я вночі спала з ним. — Вона посміхнулася й похитала головою. — *Vamos a ver!*, — сказала вона. — Я запитала його: «Пабло, чому ти не вбив цього чужинця?» «Він гарний хлопець, Пілар, — відповів Пабло. — Гарний хлопець». Тоді я його питаю: «Чи розумієш ти тепер, що командую я?» «Так, Пілар, так», — відповідає. А потім серед ночі я чую — він не спить і плаче. Плаче ридма, раз по раз здригаючись, чоловіки завжди плачуть так — наче в них якийсь звір сидить усередині й трясє їх. Я питаю: «Що з тобою сталося?» Потім обняла його й пригорнула до себе. «Нічого, Пілар, нічого». — «Неправда. Щось з тобою сталося». — «Люди, — каже, — геніє. Відступилися від мене». Я кажу: «Але ж вони зі мною. А я твоя дружина». — «Пілар, — каже, — не забувай про поїзд». А потім: «Хай допоможе тобі господь, Пілар». — «Чого це ти про господя згадав? — питаю я. — Хіба так можна?» — «Авжеж, — відповідає. — Хай допоможуть тобі господь і *Virgen*¹». Я кажу: «*Qué va*, господь і *Virgen*! Ну, що то за мова?» — «Я боюся вмерти, Пілар. — *Tengo miedo de morir*. Розумієш?» — «Тоді вилазь з ліжка, — кажу я йому. — В одному ліжку немає місця для трьох — для мене, для тебе, та ще й для твого страху». Тоді він засоромився й замовкнув, а я заснула, але йому вже кінець, друже, кінець.

Роберт Джордан мовчав.

— Отак у мені все життя: від часу до часу раптом обсидає смуток, — сказала жінка. — Але це не такий смуток, як у Пабло. На моїй відвазі він не позначається.

— Я вірю.

— Може, це як місячне у жінок, — сказала вона. — А може, так, дурниці. — Вона помовчала, потім почала знову. — Я покладаю велику надію на Республіку. Я твердо вірю в Республіку. Я вірю в неї палко, як побожні люди вірять у чудеса.

— Я тобі вірю.

— А ти маєш цю віру?

— В Республіку?

— Так.

— Маю, — сказав він, сподіваючись, що це правда.

— Я рада, — сказала жінка. — І ти не боїшся?

— Смерті — ні, — сказав він правду.

— А чогось іншого?

— Тільки того, що не зможу виконати свого обов'язку так, як його слід виконати.

— А полону — як отой, другий?

— Ні, — сказав він щиро. — Якщо цього боятися, то більше ні про що думати не зможеш, і з тебе не буде ніякої користі.

— Ти дуже холодна людина.

— Ні, — сказав він. — Навряд.

— Авжеж. Голова в тебе холодна.

— Це тому, що я багато думаю про своє діло.

— А всього іншого, що є в житті, ти хіба не любиш?

— Люблю. Навіть дуже люблю. Але не так, щоб воно заважало мені в роботі.

— Я знаю, що ти любиш випити. Вже помітила.

— Так. Дуже люблю. Але не так, щоб це заважало мені в роботі.

— А жінок?

— Люблю їх дуже, але це ніколи не було найголовніше.

— І тебе не тягне до них?

— Ні, тягне. Але я ще не зустрічав жінки, що захопила б мене так, як це, кажуть, буває.

— Щось мені здається, що зараз ти брешеш.

— Можливо — трошки.

— Але ж Марію ти полюбив?

— Так. Відразу і дуже.

— Я її теж люблю. Дуже люблю. Так. Дуже.

— Я теж, — сказав Роберт Джордан і відчув, що голос у нього звучить глухо. — Так. Я теж. — Йому приємно було казати це, і він ще раз вимовив цю фразу, таку церемонну по-іспанськи: — Я дуже люблю її.

— Я залишу вас самих після того, як ми побачимось з Ель Сордо.

Роберт Джордан помовчав. Потім сказав:

— Ні, не треба.

— Ні, друже. Треба. Часу залишилося мало.

— Ти побачила це у мене на долоні? — спитав він.

— Ні. Забудь про свою руку — це все дурниці.

Вона хотіла відкинути це геть, разом з усім, що могло зашкодити Республіці.

Роберт Джордан змовчав. Він дивився, як Марія прибирає в печері посуд. Вона витерла руки, обернулася й усміхнулася до нього. Вона не чула, що казала Пілар, але, всміхнувшись Робертові Джордану, зашарілася — густий рум'янець проступив під смагою — і знову всміхнулася йому.

— Ще ж є й день, — сказала жінка. — У вас є ніч, але є ще й день. Звісно, таких вигід, як я мала свого часу у Валенсії, вам не бачити. Але суниці чи щось подібне і тут можна знайти. — Вона засміялася.

Роберт Джордан поклав руку на її широке плече.

— Тебе я теж люблю, — сказав він. — Тебе я дуже люблю.

— Ти справжній дон Жуан Теноріо, — сказала жінка, розчулена й зніяковіла. — Так, дивись, і всіх полюбити можна. А ось і Агустін.

Роберт Джордан увійшов до печери й попрямував до Марії. Вона дивилася на нього, й очі у неї блищали, щоки й шия знову почервоніли.

— Як ся маєш, зайчику? — сказав він і поцілував її в уста.

Вона міцно притисла його до себе, подивилася йому в обличчя й відповіла:

— Добре. Ох, добре.

Фернандо, що все ще сидів за столом і кунив цигарку, підвівся, похитав головою й вийшов з печери, прихопивши по дорозі карабін, що стояв біля стіни.

— По-моєму, це дуже непристойно, — сказав він Пілар. — І мені це зовсім не подобається. Ти повинна стежити за дівчиною.

— Я й стежу, — сказала Пілар. — Цей товариш — її *povio*¹.

— О, — сказав Фернандо. — В такому разі, якщо вони заручені, я вважаю, що це цілком нормально.

— Дуже рада, — сказала жінка.

¹ Побачимо (*isp.*).

² Пресвята діва (*isp.*).

¹ Наречений (*isp.*).

— Я також, — поважно сказав Фернандо. — Salud, Пілар!

— Ти куди?

— На горішній пост, заступити Прімітіво.

— Куди тебе чорти несуть? — спитав у маленького поважного чоловічка Агустін, що саме підійшов.

— Виконувати свій обов'язок, — з гідністю сказав Фернандо.

— Обов'язок? — глузливо промовив Агустін. — Плював я в причастя твого обов'язку. — Потім, обернувшись, до жінки. — А де ж, так її й перетак, ота погань, яку я повинен стерегти?

— В печері, — сказала Пілар. — Два мішки. І мені вже несила слухати твою лайку.

— Так і перетак у причастя твоєї сили, — сказав Агустін.

— Іди й обкладай самого себе, — незлобливо сказала Пілар.

— Твою матір, — сказав Агустін.

— Своєї-бо в тебе ніколи не було, — сказала Пілар, довівши цей обмін образами до того найвищого ступеня, коли в іспанській мові дії ніколи не називають, а тільки держать собі на гадці.

— Що це вони там роблять? — тепер уже півголосом спитав Агустін.

— Нічого, — відповіла йому Пілар. — Nada. Адже зараз, зрештою, весна, тварюко.

— Тварюко, — промовив услід за нею Агустін, смакуючи це слово. — Тварюко. А сама ти хто? Виплодок найсобачішої суки, от хто. Я так і перетак у причастя тієї твоєї весни.

— Ех, ти, — сказала вона й засміялася своїм лунким сміхом. — Вся твоя лайка на один копил. Але закручуєш сильно. Ти бачив літаки?

— Наклав я на їхні мотори, — сказав Агустін, ствердно кивнувши, й закусив нижню губу.

— Сильно! — сказала Пілар. — Це сильно! Тільки зробити це важко.

— Оце правда, на такій висоті, — вищирив зуби Агустін. — Desde luego. Але чом не пожартувати.

— Атож, — сказала Паблова жінка. — Чом не пожартувати, а ти гарний чоловіча й жарти в тебе круті.

— Слухай, Пілар, — серйозно сказав Агустін. — Щось готується, правда?

— Ну, і що ти на це скажеш?

— Скажу, що справи кепські. Тих літаків було багато, жінко. Дуже багато.

— І ти злякався їх, так само, як і всі?

— Qué va, — сказав Агустін. — Як ти гадаєш, що там готується?

— Послухай, — сказала Пілар. — Якщо цей хлопець прийшов сюди висаджувати в повітря міст, значить, Республіка готує наступ. Якщо літають ці літаки, значить, фашисти готуються відбити його. Але навіщо показувати літаки завчасно?

— В цій війні багато безглуздя, — сказав Агустін. — У цій війні просто діватися нікуди від безглуздя.

— Правильно, — сказала Пілар. — Інакше ми б тут не сиділи.

— Атож, — сказав Агустін. — Ми борсаємося в цьому безглузді ось уже цілий рік. Але Пабло — він не дурень. Пабло — спритна людина.

— Нащо ти кажеш це?

— А просто так.

— Зрозумій одне, — спробувала пояснити йому Пілар. — Самою тільки спритністю тепер уже не врятуєшся, а нічого більше в нього не лишилося.

— Я розумію, — сказав Агустін. — Я знаю, що нам треба забиратися звідси. А що вціліти ми можемо, тільки здобувши перемогу, то, ви-

ходить, треба висаджувати мости. Але хоч Пабло й почав боятися, він усе ж таки хитрий.

— Я теж хитра.

— Ні, Пілар, — сказав Агустін. — Ти не хитра. Ти смілива. Ти віддана людина. І рішуча. І передбачлива. Рішучості й відваги в тебе багато, але хитрості — ніякої.

— Ти так гадаєш? — замислено сказала жінка.

— Так, Пілар.

— А цей хлопець хитрий, — сказала жінка. — Хитрий і холодний. З холодною головою.

— Атож, — сказав Агустін. — Він свою справу знає, а то б його не прислали сюди. Ну, а чи хитрий він — цього я не знаю. А щодо Пабло я певен.

— Від нього тепер ніякої користі — від страху він з місця не зрушить.

— І все ж він хитрий.

— То що ж ти про все це скажеш?

— Нічого. Тут треба все як слід обміркувати. Зараз такий час, що треба діяти розважливо. Після мосту нам доведеться тікати звідси. Треба все підготувати. Отож ми мусимо знати, куди відходити і як відходити.

— Слушно.

— Для цього — тільки Пабло. Бо тут потрібна хитрість.

— Я йому не довіряю.

— У цьому на нього можна покластися.

— Ні. Ти навіть не знаєш, який він став.

— Pero es muy vivo — він дуже хитрий. А якщо тут не схитрувати — підемо ми к такій і такій матері.

— Я подумаю про це, — сказала Пілар. — У мене цілий день попереду.

— А для мосту — цей хлопець, — сказав Агустін. — Він свою справу знає. Пам'ятаєш, як отой, перший, здорово влаштував усе з поїздом?

— Авжеж, — сказала Пілар. — То насправді він усе й підготував.

— У тебе снага й рішучість, — сказав Агустін. — Але вивести нас звідси зможе тільки Пабло. Відступ — це справа Пабло. Візьмись за нього, хай подумає про це.

— Ти розумний чоловік.

— Розумний. Так, — сказав Агустін. — Але sin piedad¹. Для цього — Пабло.

— З усіма його страхами?

— З усіма його страхами.

— А що ти думаєш про мости?

— Це потрібно. Я знаю. Ми повинні зробити дві речі. Ми повинні забратися звідси, й ми повинні виграти війну. А щоб виграти війну, мости треба знищити.

— Якщо Пабло такий хитрий, чому він сам цього не розуміє?

— Йому слабкодухому, ліпше так, як є. Йому б крутитися на місці, як у вирі. Але вода прибуває, і як зірве його з місця, то він, хоче чи ні, а змушений буде закликати на допомогу свою хитрість Es muy vivo.

— Добре, що Inglés не вбив його.

— Qué va. Вчора ввечері циган причепився до мене, щоб я його вбив. Циган — тварюка.

— Ти теж тварюка, — сказала вона. — Але тямущий.

— Ми з тобою обоє тямущі, — сказав Агустін. — Але в Пабло є ще й хист!

— Тільки з ним важко домовитися. Ти навіть не знаєш, до чого він докотився.

— Так. Але в нього є хист. Слухай, Пілар. Щоб воювати, досить мати голову на плечах. Але щоб виграти війну — потрібні хист і за-
соба.

¹ Без хитрощів (ісп.).

— Я над цим подумаю, — сказала вона. — А тепер нам час іти. Ми й так уже забарилися. — Потім, підвищивши голос, гукнула: — Англіяцо! Inglés! Ходімо. Вже час.

РОЗДІЛ ДЕСЯТИЙ

— Давайте перепочинемо, — сказала Пілар Робертів Джордану. — Сідай, Маріє, перепочинемо.

— Ні, ходімо далі, — сказав Роберт Джордан. — Відпочинемо вже там, на місці. Мені треба побачитися з цією людиною.

— Побачишся, — сказала йому жінка. — Квапитися нікуди. Сідай, Маріє.

— Ходімо, — сказав Роберт Джордан. — Зійдемо на гору і там відпочинемо.

— Я відпочиватиму зараз, — сказала жінка й сіла коло струмка. Дівчина сіла поряд з нею в густому вересі, й сонце засяяло на її волоссі. Тільки Роберт Джордан усе стояв, дивлячись на гірську луку і струмок, що перетинав її; в цьому струмку, напевно, водилися форель. Там, де він стояв, усе поросло вересом. А нижче верес поступався місцем жовтій папороті, серед якої де-не-де височіли великі сірі валуни. Ще далі тяглася темна смуга сосон.

— Чи далеко ще до Ель Сордо? — спитав він.

— Не дуже, — сказала жінка. — Перейдемо цю полонину, спустимося в діл, а потім пройдемо понад отим лісом — до витoku струмка. Сідай і забудь про свої серйозні думки.

— Я хочу побачитися з ним і владнати на решті цю справу.

— А я хочу помити ноги, — сказала жінка і, скинувши сандалі на мотузяній підшві та грубі вовняні панчохи, занурила праву ногу у воду. — Боже, яка холодна!

— Треба було їхати верхи, — сказав Роберт Джордан.

— А мені й так гарно, — сказала жінка. — Саме така прогулянка мені й потрібна була. Що з тобою діється?

— Нічого, просто я поспішаю.

— Тоді заспокойся. Часу в нас багато. А який день гарний, і як добре, що тут немає сосон! Ти навіть не уявляєш собі, як ці сосни можуть остогиднути. А тобі набридли сосни, гуара?

— Я їх люблю, — сказала дівчина.

— За що ж ти їх любиш?

— Я люблю, як вони пахнуть, і люблю, коли під ногами глиця, люблю, коли вітер гуде між високими деревами, а вони порипують.

— Ти все любиш, — сказала Пілар. — Ти була б скарбом для будь-якого чоловіка, якби навчилася ще трохи краще куховарити. Сосновий ліс — нудний. Ти ніколи не бачила лісів букових, дубових чи каштанових. Ото ліси! В такому лісі всі дерева різні, кожне дерево само по собі, і в кожного своя краса. А сосновий ліс — це нудота. Що ти скажеш, Inglés?

— Я теж люблю сосни.

— Рего venga? ¹ — сказала Пілар. — Ви наче змовилися. Я теж люблю сосни, але ми надто довго сидимо тут серед цих сосон. І гори мені набридли. В горах є лише два шляхи: вгору і вниз, а якщо вниз, то тільки до шосе й фашистських міст.

— Ти буваш у Сеговії?

— Qué va. З моїм обличчям! Таке обличчя

раз побачиш — і не забудеш. Ти хотіла б бути бридкою, красуне моя? — спитала вона Марію.

— Ти не бридка.

— Vamos, не бридка! Я бридкою вродилася. І все своє життя була бридка. От ти, Inglés, хіба ти знаєшся на жінках? Чи знаєш ти, що відчуває бридка жінка? Чи знаєш, що то значить — бути ціле життя бридкою, а в глибині душі почуватися вродливою? Чудне це почуття. — Вона занурила у воду другу ногу й одразу ж висмикнула її. — Боже, ну й холодна! Дивіться, он плиска, — сказала вона, показуючи на сіру пташку, що підстрибувала, мов кулька, на камені, вище над струмком. — Вона ні до чого не здатна. І не співає, і не смачна. Трясе хвостом, і тільки. Дай закурити, Inglés, — сказала вона, взяла цигарку, виїняла з кишені кофти кремінь з кресалом і прикурила. Затягшись, вона подивилася на Марію й Роберта Джордана.

— Дивна річ — життя, — сказала вона й випустила дим через ніздрі. — З мене вийшов би непоганий мужчина, а я жінка, від голови до п'ят і до того ж бридка від голови до п'ят. Але мене багато чоловіків кохало, і я кохала багатьох. Дивно! Слухай, Inglés, це ж бо цікаво. Подивися на мене, хоч я й бридка. Подивися на мене уважно, Inglés.

— Ти не бридка.

— Qué po? ¹ Не бреши. Чи, може, — вона засміялася своїм грудним сміхом, — чи, може, тебе теж починає проїмати? Ні, ні, я жартую. Подивись на мою бридоту. А тим часом у мене є щось таке, що засліплює мужчину, коли він мене кохає. Засліплює і його, і мене саму. А потім, одного дня, невідомо чому, він раптом помічає, що ти бридка, така, як насправді, і більше він уже не сліпий, і тоді ти теж помічаєш свою бридоту і втрачаєш і його, і оте «щось». Зрозуміла, гуара? — вона поплескала дівчину по плечу.

— Ні, — сказала Марія. — Бо ти не бридка.

— Ти головою міркуй, а не серцем, і слухай, — сказала Пілар. — Бо йдеться про речі дуже цікаві. Хіба тобі не цікаво, Inglés?

— Цікаво. Але нам уже треба йти далі.

— Qué va, йти. Мені й тут гарно. Та потім, — вела вона далі, звертаючись тепер до Роберта Джордана, немов учителька до класу, немов читаючи лекцію, — минає якийсь час, і у такої бридкої потвори, як я, такої бридкої, якою тільки може бути жінка, потім, кажу, минає якийсь час, і в такої потвори знов з'являється і поволі починає рости оте «щось» — ідіотське почуття, ніби ти вродлива. Росте й росте, немов капустяний качан. А коли вже виросте, потрапляєш на очі іншому чоловікові, і йому здається, що ти вродлива, і все починається спочатку. Тепер, либонь, у мене це вже минуло назавжди, але хтозна, може, і ще раз таке станеться. Тобі пощастило, гуара, що ти не бридка.

— Ні, я бридка, — сказала Марія.

— Спитай у нього, — сказала Пілар. — І не лізь ногами у воду, бо в тебе вони змерзнуть.

— Якщо Роберто каже, що нам треба йти, то краще ходімо, — сказала Марія.

— Ач, яка! — сказала Пілар. — Для мене це не менш важливо, ніж для твого Роберто, а я кажу, що краще перепочити тут біля струмка, і що часу у нас досить. Крім того, мені хочеться побалакати. Адже нам більше нічого не залишилося від цивілізації. Як же нам ще розважатися? Хіба тобі не цікаво мене послухати. Inglés?

¹ Чого це ви? (исп.)

¹ Хіба ні? (исп.)

— Ти дуже цікаво розповідаєш. Але є на світі речі, що тепер мене цікавлять дужче, ніж врода й бридота.

— Тоді давай побалакаємо про те, що тебе цікавить.

— Де ти була, коли розпочався рух?

— У своєму рідному місті.

— В Авілі?

— Qué va, в Авілі!

— Пабло казав, що він з Авілі.

— Бреше. Хоче, щоб думали, що він з великого міста. Ні, ми були ось де, — і вона назвала містечко.

— І що ж там у вас було?

— Багато чого було, — сказала жінка. — Багато. І все страшне. Навіть те, чим можна було б пишатися.

— Розкажи, — попросив Роберт Джордан.

— Це все дуже жорстокі речі, — сказала жінка. — Мені не хотілося б говорити про це при дівчині.

— Розкажи, — повторив Роберт Джордан. — А якщо їй не можна слухати, хай не слухає.

— Я все можу слухати, — сказала Марія. Вона поклатла свою долоню на руку Роберта Джордана. — Немає такого на світі, про що мені не можна було б слухати.

— Не в тім річ, можна чи не можна, — сказала Пілар. — А в тім, чи варто розповідати про це при тобі, щоб тобі потім погані сни снилися.

— Від оповіді мені нічого поганого не насниться, — відповіла їй Марія. — Невже ти гадаєш, що після всього того, що зі мною було, мені може наснитися щось погане від якоїсь байки?

— А може, тобі, Inglés, снитимуться погані сни?

— Там побачимо.

— Ні, Inglés, я не жартую. Чи доводилося тобі бачити, як усе це починалося в маленьких містечках?

— Ні, — сказав Роберт Джордан.

— Ну, тоді ти нічого не бачив. Ти бачив, який став Пабло, але ти подивився б, який Пабло був того дня.

— Розкажи.

— Ні. Не хочу.

— Розкажи.

— Ну, гаразд, розкажу. Розкажу всю правду, все, як було. А ти, гуара, якщо тобі буде важко, зупиниш мене.

— Якщо мені буде важко, я перестану слухати, — відповіла їй Марія. — Це не може бути гірше від того, що я вже знаю.

— А я гадаю, що може, — сказала жінка. — Дай мені ще одну цигарку, Inglés, і почнемо.

Дівчина прихилилася плечима до порослого вересом берега, а Роберт Джордан ліг поруч навзнаки, умостившись так, що під спиною в нього була гола земля, а голова лежала на вересовій купині. Він пошукав Маріїну руку і, тримаючи її в своїй, почав легенько терти об верес, і нарешті Марія розкрила долоню й поклатла її на його руку, і так вони лежали й слухали.

— Було ще зовсім рано, коли civiles здалися в казармах, — почала Пілар.

— А ви напали на казарми? — спитав Роберт Джордан.

— Пабло наказав оточити їх ще вдосвіта, перерізав телефонні дроти, заклад динаміт під одну стіну й гукнув до guardia civil, щоб здавалися. Вони не хотіли. І на світанку він висадив у повітря цю стіну. Почався бій. Двох civiles убили. Чотирьох поранили, а четверо здалися.

Вже розвидніло, а ми всі лежали хто на даху, хто просто на землі, хто за рогом муру чи будинку, і хмара куряви після вибуху ще не роз-

сіялася, бо вітру зовсім не було. Ми лежали й стріляли у той вилом у стіні казарми, заряджали гвинтівки й били просто в дим, а там, всередині, теж спалахували вогники пострілів. Нарешті з диму крикнули, щоб ми не стріляли, і четверо civiles вийшли звідти з піднятими руками. Частина даху завалилася разом із стіною, й вони вийшли здаватися. «Ще хто-небудь залишився там?» — крикнув їм Пабло. «Тільки поранені». — «Пильнуйте їх», — сказав Пабло чотирьом нашим, які вибігли із своєї засідки. «Ставайте сюди. До стіни», — наказав він civiles. Четверо civiles стали до стіни, брудні, закурені, і ті четверо наших, що мали їх пильнувати, наставили на них гвинтівки, а Пабло з іншими пішов добивати поранених.

Коли це було зроблено, і з казарми вже не долинали ні стогін, ні зойки, ні постріли, Пабло вийшов з нашими; рушниця була в нього за спиною, а в руці він тримав маузера. «Дивись, Пілар, — сказав він. — Це було в руці в офіцера, який сам застрелився. Мені ще ніколи не доводилося стріляти з пістолета. Ти, — звернувся він до одного з civiles, — покажи, як із нього стріляють. Ні. Показувати не треба. Поясни».

Поки в казармі тривала стрілянина, четверо civiles стояли під стіною, мокрі від поту, і мовчали. Вони були всі високі, а їхні обличчя, як у всіх guardia civil, тобто схожі на моє, тільки зарослі короткою щетиною, яку вони не встигли поголити того останнього їхнього ранку. Вони стояли під стіною й мовчали.

— Ти, — мовив Пабло до того, що стояв найближче до нього. — Поясни, як із нього стріляють.

— Опустити отого гачка, — сказав той дуже тихим голосом. — Тоді відтягну рамку назад, вона сама стане на місце.

— А що таке рамка? — спитав Пабло й подивився на чотирьох civiles. — Де тут рамка?

— Ота штука, що зверху.

Пабло відтяг її назад, але затвор заїло.

— А тепер що? — сказав він. — Не йде. Ти мені набрехав.

— Відтягни назад ще більше й відпусти, вона сама стане на місце, — сказав той civil, і я зроду не чула такого голосу. Він був сірий — сіріший, ніж світанок без сонця.

Пабло відтяг рамку назад і відпустив, як той його навчив, і рамка стала на місце, й курок був тепер зведений. Цей маузер — потворна штука, руків'я кругле, маленьке, а цівка велика й наче сплюснута, і в руці він якийсь незручний. Civiles весь час дивилися на Пабло й мовчали. Потім один спитав:

— Що ти з нами зробиш?

— Розстріляю, — відповів Пабло.

— Коли? — спитав той тим самим сірим голосом.

— Зараз, — сказав Пабло.

— Де? — спитав той.

— Тут, — сказав Пабло. — Зараз. Ось тут і зараз. Чи бажаєш ти сказати що-небудь?

— Nada, — відповів civil. — Нічого. Але це мерзота.

— Сам ти мерзота, — сказав Пабло. — Скількох селян ти замордував? Ти б і свою власну матір розстріляв!

— Я ніколи й нікого не вбивав, — сказав civil. — А моєї матері не чіпай.

— Покажіть нам, як треба вмирати. Ви, що досі тільки вбивали.

— Не треба нас ображати, — озвався другий civil. — А смерті ми зуміємо.

— Ставайте на коліна обличчям до стіни, — сказав Пабло. Civiles презирнулися між собою. — Кажу — на коліна! — крикнув Пабло. — Хутко — на коліна!

— Що робити, Пако? — спитав один *civil* другого, найвищого, того, що пояснював Пабло, як стріляти з пістолета. У нього на руках були капральські нашивки, і він був весь мокрий від поту, хоч було ще дуже рано й холодно.

— На коліна, то й на коліна, — відповів він. — Хіба не все одно?

— Так ближче до землі, — спробував пожартувати перший, але їм було зовсім не до жартів, і жоден не всміхнувся.

— Що ж, станьмо на коліна, — сказав перший *civil*, і всі четверо незграбно опустилися на коліна — обличчям до стіни, руки висять — і Пабло зайшов ззаду і кожному по черзі вистрелив у потилицю з пістолета. Він ішов від одного до другого й стріляв впритул, і вони один за одним валилися на землю. Я мов зараз чую ці постріли, різкі й водночас немовби заглушені, й бачу, як дуло пістолета сминається і голова падає на груди. Один навіть не ворухнувся головою, коли до неї торкнулося дуло. Один нахилив голову й притиснувся лобом до муру. Один здригнувся всім тілом, і голова в нього затрусилася. І тільки один з них затулює очі руками — останній, і коли Пабло відвернувся од них і підійшов до нас з пістолетом у руці, під стіною zostалися чотири скоцюрблені трупи.

— Потримай-но, Пілар, — сказав він мені. — Я не знаю, як спустити курок.

Він віддав мені пістолет і подивився на чотирьох *civiles*, що лежали під стіною казарми. І всі, що були з нами, теж стояли й дивилися на них, і ніхто нічого не говорив.

Тепер місто належало нам, і все це було рано-вранці, і ніхто не встиг ще поснідати чи випити кави. Ми подивилися одне на одного й побачили, що з голови до п'ят обсіпані курявою, що знялася після вибуху в казармі, всі закурені, як по молотьбі. Я стояла з пістолетом, відчувала в руці його вагу, і коли глянула на мертвих *civiles*, що лежали під стіною, мені наче обірвалося щось усередині, вони теж були сірі й закурені, як ми, тільки тепер кожен заливав своєю кров'ю сухий пил під стіною, там, де лежав. І тоді сонце зійшло з-за далеких горбів і освітло дорогу, де ми стояли, і білу стіну казарми. Курява в повітрі зробилася золота під тими першими променями сонця, і селянин, що стояв поруч зі мною, дивився на стіну казарми й на те, що під нею лежало, а потім глянув на нас і на сонце й сказав: «*Vaya*!», ось і день починається! — «А тепер ходімо пити каву», — сказала я. «Гаразд, Пілар, гаразд», — сказав той селянин. І ми пішли до містечка, на майдан, і після того в нашому містечку більше нікого не розстрілювали.

— А що ж сталося з рештою? — запитав Роберт Джордан. — Хіба у вас не було більше фашистів?

— *Qué va*, — не було фашистів! Їх було більш як двадцять чоловік. Але нікого з них не розстрілювали.

— А що з ними зробили?

— Пабло наказав побити їх на смерть ціпами й скинути з урвища в річку.

— Всіх двадцятьох?

— Стривай, я все розповім. Це не так просто. І бодай ніколи більше не бачити, як людей забивають на смерть ціпами на майдані, край урвища над річкою.

Наше містечко стоїть на високому березі, і є там майдан з фонтаном, а навколо нього лави й старі тіняві дерева. Балкони всіх будинків виходять на майдан. І до нього ж сходяться шість

вулиць. І будинки довкола мають аркади, так що коли сонце припікає, можна ходити під ними. З трьох боків майдану — ті аркади, а з четвертого, понад урвищем — алея, а під нею, внизу, тече річка. Круча висока — метрів сто.

Улаштував усе це Пабло, так само, як і напад на казарми. Спочатку він наказав загородити всі виходи вулиць возами, немов готував майдан до сареа — до аматорського бою биків. Всіх фашистів замкнули в *Ayuntamiento* — ратуші, найбільшому будинку на майдані. На стіні ратуші був годинник, і тут-таки, під аркадою, містився фашистський клуб. А на хіднику перед клубом у них стояли столики й стільці. Перед початком руху вони пили там свої аперитиви. Стільці й столики були плетені. Це скидалося на кав'ярню, тільки було красивіше, чепурніше.

— Невже вони здалися без бою?

— Пабло наказав узяти їх вночі, перше ніж ми напали на казарми. Але казарми на цей час були вже оточені. Їх узяти просто з їхніх домів, о тій самій годині, коли розпочався напад. Це було дуже розумно зроблено. Пабло неабиякий ватажок. Інакше під час облоги казарми *guardia civil* йому довелося б ще й відбивати атаки з флангів і з тилу.

Пабло дуже розумний, але й дуже жорстокий. Він тоді все завчасно обміркував і визначив, що кому робити. Слухай далі. Після вдалого нападу, коли останні чотири жандарми здалися і він розстріляв їх біля стіни, ми випили кави в кав'ярні, що завжди відчиняється раніше за інші, на розі, звідки відходив перший автобус, і потім Пабло почав готувати майдан. Він загородив усі вулиці возами, зовсім як перед сареа, і тільки один бік залишив відкритим. Той, що від річки. З цього боку майдан не був загороджений. Потім Пабло наказав священникові висповідати фашистів і дати їм останнє причастя.

— А де все це діялося?

— Я ж кажу, в *Ayuntamiento*. Перед будинком зібрався великий натовп, і поки священник був у ратуші, дехто вже почав бешкетувати й лихословити, але загалом люди поводитися поважно й пристойно. Бешкетували ті, хто вже встиг набратися після здобуття казарм, та різні по-кидьки, що завжди ходять напідпитку.

Поки священник висповідав, Пабло вишикував тих, хто зібрався на майдані, в дві шерegi.

Він вишикував їх у дві шерegi так, як до змагань з перетягання линви, або як у місті стають люди, щоб подивитися на закінчення велосипедних перегонів, залишаючи лише стільки вільного місця, щоб велосипедисти могли проїхати, або як стають шпалерами, щоб подивитися на церковну процесію. Між шерегами він залишив прохід завширшки два метри, і люди вишикувалися від дверей *Ayuntamiento* геть через весь майдан аж до урвища. І той, хто вийшов би з *Ayuntamiento*, побачив би перед собою на майдані людей, що стояли двома довгими шерегами й чекали.

Озброєні вони були ціпами, що ото ними молотять збіжжя, і шерegi стояли на відстані довжини такого ціпа одна від одної. Ціпи мали не всі, бо на всіх не вистачило. Але в більшості вони все ж були, ми взяли їх з крамниці донна Гільермо Мартіна, який був фашистом і торгував різним сільськогосподарським знаряддям. А в тих, кому не вистачило ціпів, були важкі чабанські герлиги або дрючки, а в деякого дерев'яні вила, якими підкидають полушу й соломі після молотьби. Дехто мав серпи, але цих Пабло поставив на самому кінці, біля урвища.

Всі стояли тихо, і день був погожий, такий, як сьогодні, високо на небі хмаринки, такі, як оце зараз, і куряви на майдані ще не було, бо вночі випала рясна роса, дерева кидали тіні

¹ Ну (*icn.*).

на людей у шерехах, і чути було, як вода тече з мідної рурки в пащі лева й падає в чашу фонтану, до якого жінки приходять з глечиками по воду.

Тільки біля самого Ayuntamiento, де священник молився з фашистами, чулася лайка, але винні в цьому були оті нікчеми, що, як я вже казала, встигли надудитися, а тепер скупчилися попід загратованими вікнами, лихословили й пускали непристойні дотепи. Але в шерехах чекали спокійно, і я чула, як один чоловік спитав другого: «А жінки теж будуть?»

І той відповів йому:

— Дай боже, щоб не було.

Потім перший сказав:

— Ось Паблова жінка. Слухай, Пілар, жінки тут теж будуть?

Я подивилася на нього. То був дядько з села, вбраний по-святковому, і весь мокрий від поту. Я відповіла йому:

— Ні, Хоакіне, жінок там не буде. Ми не вбиваємо жінок. Навіщо ж убивати їх, жінок?

А він на те:

— Хвалити Христа, що жінок не буде! А коли це почнеться?

Я відповіла:

— Скоро священник скінчить.

— А що буде із священником?

— Не знаю,— відповіла я й побачила, що обличчя його пересмикнулося і на лобі виступив піт.

— Мені ще не доводилося вбивати людей,— сказав він

— Тепер навчишся,— озвався другий селянин, що стояв поруч нього.— Тільки навряд чи цим можна вбити з одного удару.— І він підняв обома руками свій цп і з сумнівом подивився на нього.

— Оце ж бо й добре,— сказав інший селянин.— Бо треба бити багато разів.

— Вони здобули Вальядолід. Вони здобули Авілу,— сказав хтось іще.— Я почув про це перед тим, як ми прийшли до міста.

— Але цього міста їм не здобути. Це місто наше. Ми їх випередили,— сказала я.— Пабло не такий, щоб чекати, поки вони вдарять перші.

— Пабло маху не дасть,— сказав хтось третій.— Але він сам один порішив тих *civiles*. То було не по-товариському. Як ти вважаєш, Пілар?

— Атож,— відповіла я.— Але в цьому ми вже всі візьмемо участь.

— Так,— сказав він.— Це добре придумано. Але чому ми не маємо більше ніяких відомостей про рух?

— Пабло перерізав телефонні дрони перед нападом на казарми. Їх ще не полагодили.

— Ага,— сказав він.— Ось чому до нас ніщо не доходить. Я дізнався про все тільки сьогодні вранці від шляхового майстра. А чому ми маємо робити все саме так, Пілар? — запитав він у мене.

— Щоб не марнувати куль,— відповіла я.— І щоб кожен мав свою міру відповідальності.

— То хай тоді вже починають. Хай починають.

Я глянула на нього й побачила, що він плаче.

— Чого ж ти плачеш, Хоакіне? — спитала я.— Тут плакати нема чого.

— Не можу втриматися, Пілар,— відповів він.— Я ще ніколи нікого не вбивав.

Якщо ти не бачив першого дня революції в маленькому містечку, де всі один одного знають і завжди знали, то ти не бачив нічого. Того дня більшість людей, що стояли двома шерехами на майдані, були убрані як до роботи в полі, бо вони квапилися якнайшвидше дістатися до міста, але дехто, не знаючи, як треба вдягтися для такої нагоди, прийшов у святковим убранні і те-

пер ніяковів, бачачи, що інші, і ті, що облягали казарми, вдягнені в старі лахи. Але скидати свої нові куртки вони не хотіли, побоюючись загубити їх, або що який-небудь п'яничка їх украде, а тому стояли, обливаючись потом, на осонні й чекали, коли ж воно нарешті розпочнеться.

Потім зірвався вітер, а на цей час і майдан устиг підсохнути, бо люди не тільки стояли на місці, але й ходили, човгаючи ногами та знімаючи куряву, і якийсь чоловік в темно-синій святковій куртці гукнув: «*Agua! Agua!*»¹ І тоді прийшов підмітальник, який щоранку поливав майдан, розкрутив шланг і почав поливати водою майдан, спершу з боків, а потім усе ближче й ближче до середини. Тоді обидві шерехи розступилися, щоб він міг полоти середину майдану, вода була широкими цівками, виблискуючи під сонцем, а люди стояли, спираючись хто на цп чи кийок, хто на довгі білі дерев'яні вила, й дивилися, як вигинається струмінь. А потім, коли майдан було вже полито й курява осіла, шерехи знову вишикувалися, і хтось із селян крикнув: «Коли ж, нарешті, нам дадуть першого фашиста? Коли перший вилізе з цієї сповідальні?»

— Зараз! — крикнув Пабло з дверей Ayuntamiento.— Зараз вийде.

Голос у нього був хрипкий, бо він багато кричав і наковтався диму, як нападали на казарми.

— А чого вони там так довго? — спитав хтось.

— Та ніяк гріхів не позбудуться,— крикнув Пабло.

— Ні, ясна річ, адже їх там двадцять душ,— сказав хтось іще.

— Навіть більше,— сказав інший.

— У двадцятьох чоловік гріхів набереться чи-маленько.

— Так, але мені здається, що вони просто хитрують, щоб виграти час. У таку хвилину не можна згадати всіх своїх гріхів, хіба самі найтяжчі.

— То май терпіння,— озвався другий.— Бо їх тут душ двадцять з гаком, і навіть якщо вони покаються тільки в найтяжчих гріхах, то силу часу треба.

— Терпіння я маю,— відповів перший.— Та все ж таки, що скоріше ми покінчимо з цим, то краще. І для них, і для нас. Зараз липень, роботи багато. Хліб ще не вимолочено. Ще не час розважатися на ярмарках та на святах.

— Але сьогодні тут буде і ярмарок, і свято,— сказав другий.— Сьогодні у нас свято Свободи. Відтепер, скоро тих порішимо, і місто, і земля будуть наші.

— Сьогодні ми вимолотимо фашистів,— сказав хтось.— А з половини постане свобода нашого pueblo².

— Але треба обладнати все як слід, щоб заслужити цю свободу,— сказав другий.— Пілар,— звернувся він до мене,— коли в нас буде мітинг?

— Відразу ж, як покінчимо з цим,— відповіла йому я.— В цьому самому будинку Ayuntamiento.

Я жартома наділа лакованого трикутного капелюха *guardia civil*. Курок пістолета я спустила, притримуючи його великим пальцем і натискаючи на спуск, бо здогадалася, що це робиться так; пістолет я заткнула довгим дулом за мотузку, якою підперезалася. Надіваючи капелюх, я думала; що це буде гарний жарт, але потім пошкодувала, що не взяла кобурку від пістолета замість капелюха. І хтось із шерехи сказав мені:

— Пілар, дочко, не личить тобі носити такого

¹ Води! Води! (исп.)

² Народ (исп.).

капелюха. Адже ми покінчили з такими речами, як *guardia civil*.

— Тоді, — сказала я, — доведеться його скинути. — І скинула.

— Дай мені того капелюха, — сказав він. — Його треба викинути.

Ми стояли в кінці шереди, там, де алея біжить понад урвищем, і він узяв у мене трикутного капелюха й жбурнув його — так пастух кидає камінь у бика, щоб підігнати його. Капелюх полетів униз, і ми бачили, як він чимраз меншав, виблискуючи лаком у прозорому повітрі. Я озирнулася назад і побачила, що в усіх вікнах і на всіх балконах стоять люди, і побачила дві шереди чоловіків, що вишикувалися через весь майдан аж до дверей *Ayuntamiento*, і натовп під вікнами того будинку.

Над майданом стояв гомін, і раптом хтось крикнув: «Перший вийшов!» Це був мер, дон Беніто Гарсія. Він повільно вийшов з дверей, простоволосий, і зійшов сходами вниз, і нічого не сталося. Він пройшов повз перших двох, чотирьох, вісьмох, десятих, усе далі прямував між шеретами чоловіків з ціпами, й все ще нічого не діялося. Він ішов і йшов, піднісши високо голову, його жирне обличчя посіріло, очі дивилися вперед, потім раптом забігли сюди-туди, але кроки в нього були тверді. І все ще нічого не діялося.

З балкона хтось крикнув: «*Qué pasa, cobardes?* Чого ж ви, боягузи?» Але дон Беніто йшов далі між шеретами, і йому нічого не робили. Потім я побачила, як в одного селянина, що стояв за три чоловіка від мене, засмикалося обличчя, він кусав губи й так міцно стискав свого ціпка, що руки йому побіліли. Я бачила, що він дивиться на дону Беніто, який наближався до нього. Але поки що нічого не діялося. Потім, за мить до того, як дон Беніто порівнявся з ним, цей чоловік замахнувся своїм ціпом, — аж зачепив ним сусіда по шерезі, — і молоснув дону Беніто по голові. Дон Беніто подивився на нього, а він ударив його ще раз і крикнув: «*Ось тобі, cabrón!*»¹ Цього разу удар улучив в обличчя, і дон Беніто загуглив очі руками, і його били доти, доки він не впав. А той, що перший ударив його, гукнув, щоб йому допомогли, схопив дону Беніто за комір сорочки, а інші схопили його за руки й потягли долілиць через алею до кручі й скинули в річку. А той селянин, що перший ударив його, став навколішки на краю урвища і, дивлячись йому вслід, примовляв: «*Cabrón! Cabrón! Ah ti j cabrón!*» То був орендар дону Беніто, і вони ніяк не могли поладнати один з одним. Вони посварилися через ділянку землі над річкою — дон Беніто відібрав її в цього селянина й віддав іншому, і цей селянин віддавна його ненавидів. Він не повернувся до свого місця в шерезі, а так і залишився сидіти на краю урвища, дивлячись туди, куди впав дон Беніто.

Після дону Беніто на майдан довго ніхто не виходив. На майдані було тихо, бо всі чекали, хто буде другий. Потім один п'яниця загорлав щосили: «*Qué salga el toro!* Випустіть бика!» З натовпу, що зібрався під вікнами *Ayuntamiento* крикнули: «Вони не хочуть іти! Вони всі моляться!»

Тоді інший п'яниця загорлав: «Женіть їх звідти! Тягніть! Годі їм молитися!»

Але з *Ayuntamiento* все ще ніхто не виходив; та ось я побачила на дверях іще одного чоловіка.

Це був дон Федеріко Гонсалес, власник млина й бакалійної крамниці, найзапекліший фашист у нашому місті. Він був високий і худорлявий, а чуба начісував з одного боку голови на другий:

¹ Цап (іспанська лайка).

щоб прикрити лисину. Він вийшов у нічний сорочці, заправлений у штани, босий, бо його взяли з дому. Він ішов попереду Пабло, піднявши руки над головою, а Пабло підштовхував дону Федеріко Гонсалеса дулом рушниці в спину, і так вони йшли, аж доки дон Федеріко увійшов поміж шереди. Та коли Пабло залишив дону Федеріко й повернувся до дверей *Ayuntamiento*, той не зміг іти далі й зупинився, звівши очі догори й піднісши руки, немов йому хотілося вхопитися за небо.

— Він ходити розучився, — сказав хтось.

— Що це з вами, дон Федеріко? Не можете йти? — крикнув другий.

Але дон Федеріко стояв на місці, піднісши руки, і тільки губи його ворухнулися.

— Ну, давай, — крикнув йому зі сходів Пабло. — Марш!

А дон Федеріко все стояв, наче до місця прикипів. Якийсь п'яниця тицьнув його ціпом у спину, і дон Федеріко швиденько підскачав, як норовистий кінь, але вперед не рушив, а так і зостався на місці, з піднесеними руками, дивлячись на небо.

Тоді той селянин, що стояв коло мене, сказав:

— Це неподобство. Я проти нього нічого не маю, але це видовисько треба кінчати. — І він вийшов зі свого ряду, пропхався до дону Федеріко, сказав: — З вашого дозволу. — І, розмахнувшись, ударив його кием по голові.

Дон Федеріко опустив руки, притиснув їх до лисого тім'я, похилив голову і, захищаючи її руками — довге рідке волосся, що прикривало його лисину, стирчало між пальцями, — кинувся бігти між двома шеретами. Ціпи молотили його по спині й плечах, аж доки він не впав, і ті, що стояли в кінці, підняли його й скинули з кручі. Він не вимовив жодного слова, відколи Пабло виштовхнув його з дверей дулом рушниці. Йому тільки важко було рушити вперед. Певно, ноги не слухались.

Після дону Федеріко я побачила, що в дальньому кінці шереди, край урвища, зібралися справжні шибайголови, і пішла звідти до аркади *Ayuntamiento*, відштовхнула двох п'яниць од вікна й зазірнула туди сама. У великому залі *Ayuntamiento* всі стояли на колінах, півколом, і молилися. Священик теж стояв на колінах і молився разом з ними. Пабло й один швець на прізвисько «*Cuatro Dedos*» — «Чотирипальний» — він тоді весь час був з Пабло — і ще двоє стояли з рушницями, і я почула, як Пабло запитав священика: «Хто піде тепер?» — але священик тільки молився й нічого йому не відповідав.

— Слухай, ти, — сказав Пабло священикові своїм хрипким голосом. — Хто піде зараз? Хто приготується?

Священик не відповідав Пабло, наче його там і не було, і я бачила, що Пабло починає лютитися.

— Ми підемо всі разом, — підвівши голову й уриваючи молитву, сказав йому дон Рікардо Монтальво, наш поміщик.

— *Qué va*, — сказав Пабло. — По одному, щойно приготується.

— Тоді зараз піду я, — сказав дон Рікардо. — Готовіший я вже не буду.

Священик благословив його, коли він сказав це, а потім ще раз, коли він підвівся. Він не перервав молитви, тільки дав йому поцілувати роз'яття, і дон Рікардо поцілував роз'яття, обернувся до Пабло й сказав: — Більше готовий, ніж зараз, я не міг би бути. Ходім, ти, цапе смердючий.

Дон Рікардо був низенький, сивий, з товстою шиєю, в сорочці без комірця. Ноги мав криві, тому що багато їздив верхи.

— Прощайте, — сказав він до тих, що стояли на колінах. — Не бійтеся. Помирати легко. Погано тільки, що доводиться гинути від рук цих каналій. Не смій торкатися мене, — сказав він Пабло. — Не смій торкатися мене своїм дробовиком.

Він вийшов з Ayuntamiento, голова сива, очі маленькі, сірі, і його коротка шия немов ще дужче роздулася від злості. Він подивився на дві шерехи селян і плюнув на землю. Плюнув по-справжньому, слиною, що, як ти сам розумієш, Inglés, вийшло б не в кожного на його місці. А потім крикнув: «Arriba España!» Геть вашу сяку й таку Республіку, і так і перетак у кров ваших батьків!»

Його порішили швидко, бо він образив усіх, його почали бити, щойно він дійшов до перших у шерехах, били, коли він усе ще намагався йти далі з піднесеною головою, били, поки не впав, і різали його серпами. Потім гуртом підтягли його до краю урвища й скинули вниз, і тепер у них була кров на руках і на одязі, і всі раптом відчували, що ті, хто виходить з Ayuntamiento, — то справді вороги і що їх треба вбивати.

Перше ніж дон Рікардо вийшов до нас розлючений і образив усіх нас, я певна, в шерехах багато знайшлося б таких, котрі дорого б дали, аби опинитися зараз де-небудь в іншому місці. І якби хтось крикнув: «Слухайте, відпустімо решту! Вони вже дістали добру науку!», — напевно, більшість погодилася б на це.

Але своєю відвагою дон Рікардо зробив погану послугу тим, що zostалися. Бо він розлютив людей, і якщо доти вони виконували свій обов'язок не дуже охоче, то тепер їх охопила злість, і це зразу ж далось взнаки.

— Виведіть священика, тоді все піде швидше, — крикнув хтось.

— Виведіть священика!

— Три розбійники у нас уже були, тепер давай священика!

— Два розбійники, — сказав один приземкуватий селянин тому, хто це крикнув. — Два розбійники було з господом нашим.

— З чийм господом? — спитав той, весь червоний від злості.

— З нашим господом — це ж так мовиться.

— У мене ніякого господа немає — навіть для сміху, — сказав той. — І ти краще прикуси язика, коли не хочеш сам прогулятися між шерехами.

— Я такий самий республіканець, як і ти, — сказав приземкуватий. — Я вдарив дону Рікардо по зубах. Я вдарив дону Федеріко по спині. А дон Беніто просто не поцілів. Я просто кажу так, як його завжди називають: наш господь. І з ним було два розбійники.

— Так і перетак у причастя твого республіканства. І цей у тебе «дон», і той у тебе «дон».

— Тут усі їх так називають.

— Ну, я цих cabrones називаю інакше. Що ж до твого господа... Ага! Он іще один вийшов!

І тут ми побачили ганебне видовисько, бо на цей раз з дверей Ayuntamiento вийшов дон Фаустіно Ріверо, старший син дону Селестіно Ріверо, поміщика. Він був високий, чуба мав руського й гладенького зачесаного з лоба; він завжди носив у кишені грєбінця і, певно, й зараз, перш ніж вийти, встиг причесатися. Він був страшенний бабій і боягуз, і все життя мріяв стати матадором-аматором. Він водився з циганами, матадорами й початальниками биків і любив ходити в андалузькому костюмі. Але він був боягуз, і всі мали його за блазня. Якось було оголошено, що він візьме участь в аматорському

бої биків на користь притулку для старих в Авільї і що він уб'є бика з коня, по-андалузьки: — дон Фаустіно довго навчався цього. Та коли він побачив величезного бика, якого йому підставили замість того, малого й кволого, що його він сам собі вибрав, він відмігся хворобою і, кажуть, навіть застромив собі три пальці в рот, щоб зблювати.

Коли його побачили, то з шерех залунали крики:

— Hola, дон Фаустіно, дивись, не блуй.

— Послухай, дон Фаустіно, там, під кручею, є гарненькі дівчата.

— Дон Фаустіно, зажди хвилинку, зараз ми приведемо бика ще більшого, ніж той, що був.

І хтось іще крикнув:

— Гей, дон Фаустіно, чи ти чув колись, що таке смерть?

Дон Фаустіно стояв і все ще удавав сміливця. У нього ще не охолов запал, який спонукав його сказати, що тепер піде він. Це був той самий запал, який спонукав його колись пообіцяти, що він виступить у бої биків. Який спонукав його вірити й сподіватися, що з нього вийде матадор-аматор. Тепер його надихнув своїм прикладом дон Рікардо, і він стояв на дверях такий вродливий і хоробрий на вигляд і строїв зневажливу міну. Але говорити він не міг.

— Іди, дон Фаустіно, іди, — гукали до нього з рядів. — Іди, дон Фаустіно! Дивись, такого величезного бика ти ще не бачив!

Дон Фаустіно стояв, дивлячись на майдан, і я подумала тоді, що ніхто в обох шерехах не жаліє його. І все ж він мав гарний і гордий вигляд; але час минав, а дорога була тільки одна.

— Дон Фаустіно! — крикнув хтось. — Чого ти чекаєш, дон Фаустіно?

— Ладнається блювати, — сказав хтось, і по шерехах перебіг сміх.

— Дон Фаустіно, — гукнув якийсь селянин, — можеш блювати, якщо це тобі подобається. Мене це не обходить.

Тоді дон Фаустіно подивився на шерехи й через майдан на край урвища і, побачивши цей край і порожнечу за ним, раптом обернувся назад і гулькнув у двері Ayuntamiento.

— Куди ж це ти, дон Фаустіно, куди ж ти пішов?

— Він пішов блювати, — загорлав хтось інший, і всі знову зареготали.

Тут ми знову побачили дону Фаустіно, а за ним ішов Пабло із своєю рушницею. Від хизування дону Фаустіно не залишилося й сліду. Побачивши шерехи, він забув про гордість і фасон, і тепер це виглядало так, наче Пабло підмітає вулицю, а дон Фаустіно — це щось на зразок візка, якого Пабло штовхає перед собою. З'явившись на дверях цього разу, дон Фаустіно хрестився й бурмотів молитви, а потім затулив очі руками й зійшов сходами вниз, на майдан.

— Не чіпайте його, — крикнув хтось. — Хай іде.

І всі зрозуміли, й ніхто навіть не доторкнувся до нього, а він ішов між шерехами, затуливши очі тремтятьми руками, і губи його ворухнулися.

Ніхто не казав жодного слова, й ніхто не чіпав його, але дійшовши до середини, він не зміг йти далі й упав на коліна.

Ніхто не вдарив його. Я йшла за ним поза шерехом, щоб побачити, що ж буде, і один селянин нахилився, поставив його на ноги й сказав:

— Вставай, дон Фаустіно, і йди далі. Бика ще не випущено.

Але дон Фаустіно не міг йти сам, і тоді той селянин у чорній блузі підхопив його під одну руку, а другий, теж у блузі й чоботях пастуха, підхопив під другу, і так вони повели дону

¹ «Повстань, Іспаніє!» — гасло іспанських фашистів.

Фаустіно між лавами, і він ішов, затуливши очі долонями, й губи його тремтіли, а гладенько зачесане біляве волосся блищало на сонці, і, пропускаючи дона Фаустіно повз себе, селяни казали: «Дон Фаустіно, buen provecho — смачного вам, дон Фаустіно», або «Дон Фаустіно, a sus ordenes — до ваших послуг, дон Фаустіно». А один, теж невдаха-матадор, сказав: «Дон Фаустіно! Matador, a sus ordenes». І ще один сказав: «На небі стільки гарненьких дівчаток, дон Фаустіно!» І його провели між шергами, міцно тримаючи з обох боків і не даючи йому впасти. А він усе затуляв очі руками, але йому, мабуть, дещо видно було крізь пальці, бо коли вони підвели його до краю урвища, він знов упав на коліна, кинувся на землю, вчепився за траву й почав кричати: «¡Ni! Ni! Благаю! Ni! Благаю, благаю! Ni! Ni!»

Тоді ті двоє селян, що вели його, і ще кілька найзавзятіших, з кінця шерг, швиденько присіли за ним навпочіпки й цосили турнули його. І він полетів униз, так і не діставши жодного удару, і тільки чути було, як він пронизливо верещить, падаючи з кручі.

І тут уже я зрозуміла, що люди в шергах зробилися жорстокі й причина цього — образливі слова дона Рікардо й боягузлива поведінка дона Фаустіно.

— Давайте нам ще! — крикнув один селянин, а другий ляснув його по спині й сказав:

— Дон Фаустіно! Оце була кумедія! Дон Фаустіно!

— Нарешті дочекався свого бика, — сказав третій. — Тепер блювання йому вже не допоможе!

— Скільки років на світі живу, а такого ще не бачив, як цей дон Фаустіно!

— Зажди, ще інші будуть, — сказав іще хтось. — Потерпи трошки. Хтозна, що ми ще побачимо.

— Та хай хоч що, — сказав перший, — велетнів чи карликів, негрів чи дивовижних звірів з Африки, а для мене такого, як дон Фаустіно, вже ніколи не буде. Ну, нехай дають ще! Хто у вас там? Давайте ще!

П'яниці роздавали пляшки ганусівки й коньяку, винесені з бару фашистського клубу, і жлуктали міцні трунки, наче вино, і багато хто в шергах теж уже захмелів після того, що було з доном Беніто, доном Федеріко, доном Рікардо, а надто з доном Фаустіно. Ті, що не пили тих міцних напоїв з пляшок, дудили вино з бурдюків, передаючи їх один одному, і якийсь селянин подав такого бурдюка мені, і я випила трохи прохолодного вина із шкіряної боти, бо й мене мучила спрага.

— Як убиваєш, пити хочеться, — сказав селянин, що подав мені бурдюка.

— Qué va, — сказала я. — А ти вбив хоч одного?

— Ми вбили чотирьох, — гордо відповів він. — Не рахуючи тих *civiles*. Чи правда, що ти вбила одного *civil*, Пілар?

— Жодного не вбила, — сказала я. — Коли стіна завалилася, я стріляла в дим, як усі. Ото й усе.

— А звідки в тебе пістолет, Пілар?

— Пабло дав — після того, як розстріляв *civiles*.

— То він розстріляв їх з оцього пістолета?

— А то ж із якого, — відповіла я. — А потім віддав його мені.

— А можна мені подивитись на нього, Пілар? Можна мені потримати його?

— А чого ж, друже, — сказала я, витягла пістолет із-за свого мотузяного пояса й простягла йому.

Я все дивувалася, чому ніхто більше не виходить, і саме в цю мить на дверях з'явився сам дон Гільермо Мартін, що з його крамниці ми взяли ті ціпи, герлиги й дерев'яні вила. Дон Гільермо був фашист, але, крім цього, ніхто нічого до нього не мав.

Щоправда, тим, хто робив ціпи, він платив мало, але й продавав їх задешево, і як хтось не хотів купувати ціпа в дона Гільермо, то міг і сам зробити його, витратившись тільки на дерево й ремінець. Дон Гільермо дуже грубо розмовляв з людьми, і фашист був запеклий, і член їхнього клубу; опівдні і ввечері він сидів там у плетеному кріслі, читав «Ель дебат» або гукав хлопчика, щоб почистив йому черевики, або пив вермут із зельтерською, їв підсмажений мигдаль, сушені криветки й анчоуси. Але за це не вбивають, і якби не образливі слова дона Рікардо Монтальво, не жалюгідна поведінка дона Фаустіно і не вино, що вже вдарило в голови після всіх отих вражень, то, напевно, знайшовся б хто-небудь, хто б крикнув: «Хай дон Гільермо йде собі. Адже у нас його ціпи. Відпустіть його!».

Бо люди в нашому містечку хоча й можуть бути жорстокі, але душа в них добра, і вони справедливі від природи й прагнуть робити тільки добрі вчинки. Але на той час люди в шергах вже озлобилися, а до того ж вони вже захмеліли чи, може, починали хмеліти, і тепер були вже не такі, як тоді, коли вийшов дон Беніто. Ніхто не вміє більше за мене цінувати радість, яку дає нам вино, і я не знаю, як в інших країнах, але в Іспанії сп'яніння — страшна річ, особливо коли воно не тільки од вина, і п'яні люди роблять багато такого, чого не можна робити. А в твоїй країні не так, *Inglés*?

— Так само, — сказав Роберт Джордан. — Коли мені було сім років, мати взяла мене з собою на весілля, в штат Огайо. Я мав нести квіти в парі з однією дівчинкою.

— І ти справді ніс квіти? — спитала Марія. — Як це, певне, було гарно!

— Тоді в тому місті одного негра повісили на ліхтарному стовпі, а потім спалили. А ліхтар був зроблений так: коли його треба було засвітити, то лампу опускали вниз до тротуару. І негра хотіли повісити за допомогою цієї механіки, але він зірвався...

— Негра! — сказала Марія. — Яке варварство!

— Вони були п'яні? — спитала Пілар. — Невже вони до того допилися, що спалили негра?

— Я не знаю, — відповів Роберт Джордан. — Бо я дивився у шпарку під жалюзі з вікна будинку, перед яким стояв той ліхтар. На вулиці було повно народу, і коли негра почали вішати вдруге...

— Як тобі було тільки сім років, і ти дивився з вікна, то звідки ти можеш знати, п'яні вони були чи ні, — сказала Пілар.

— Отож кажу, коли негра почали вішати вдруге, мати відтягла мене од вікна, і більше я вже нічого не бачив, — сказав Роберт Джордан. — Але відтоді я не раз пересвідчувався в тому, що п'яні люди в моїй країні такі самі, як і всюди. Вони огидні й жорстокі.

— Ти був тоді зовсім маленький, — сказала Марія. — В сім років ще рано розуміти такі речі. Я ніколи не бачила справжніх негрів, тільки в цирку. Хоча, може, марокканці — це теж негри.

— Декотрі з них — негри, а декотрі — ні, — сказала Пілар. — Про марокканців я можу дещо розповісти.

— Про них і я можу розповісти, — сказала Марія. — Ще більше, ніж ти.

— Не треба про це згадувати, — сказала Пілар. — Це погано. На чому я зупинилася?

— Ти казала, що люди в шерегах сп'яніли, — сказав Роберт Джордан. — Ну, а далі?

— Власне, не можна сказати, що вони сп'яніли, — сказала Пілар. — Бо до справжнього сп'яніння було ще далеко. Але щось у них уже змінилось, бо коли дон Гільермо вийшов і зупинився, випроставшись — короткозорий, сивий, невисокий, у сорочці, застібнутій на запонку, але без комірця, і перехрестився, дивлячись просто себе, хоч нічого не бачив без окулярів, а потім рушив уперед, спокійно й гідно — його можна було пожаліти. Але хтось із шерэг крикнув:

— Сюди, дон Гільермо! Прощу сюди, до нас, дон Гільермо! Весь ваш крам у нас.

Ім так сподобалося глузувати з дона Фаустіно, що вони вже не розуміли, що дон Гільермо зовсім інша людина, і що коли вже дон Гільермо вбивати, то треба вбити його швидко і з належною гідністю.

— Дон Гільермо! — крикнув хтось. — Може, послати когось до твого особняка по окуляри?

Дон Гільермо не мав особняка, бо він був небагатий, а фашистом став тільки з честюлюбства і ще для того, щоб утішити себе — мовляв, хоч я перебуваюся дрібними заробітками, торгую дерев'яним знаряддям, а все ж належу до такого кола! Він став фашистом також через свою жінку; вона була в нього дуже побожна, а він так її любив, що не хотів від неї в цьому відставати. Отож він мешкав за три будинки від майдану, наймав квартиру, і коли він зупинився, дивлячись своїми підсліпуватими очима на шерэг, на дві шерégi, між якими мусив пройти, з балкона його помешкання почала кричати жінка. Вона побачила його з балкона, і це була його дружина.

— Гільермо! — кричала вона. — Гільермо! Зачекай, я піду з тобою!

Дон Гільермо обернувся в той бік, звідки долинали ці крики. Він не міг розгледіти дружини. Хотів був сказати щось, але не зміг. Тільки махнув рукою в той бік, звідки кричала жінка, і ступив між шерэг.

— Гільермо! — кричала вона. — Гільермо! О, Гільермо! — Вона вчепилась руками в поруччя балкона і трусилася всім тілом. — Гільермо!

Дон Гільермо знову помахав рукою в той бік і пішов між шерєгами з високо піднесеною головою, і що він у ту мить відчував, видно було тільки з барви його обличчя.

І тут якийсь п'яниця заверещав, передражняючи пронизливий голос його дружини: «Гільермо!», і дон Гільермо кинувся з кулаками до нього, наосліп, а по щоках йому котилися сльози, і п'яниця вгатив дона Гільермо ціпом по обличчю, і від того удару дон Гільермо аж сів на землю і залишився так сидіти, плачучи, але не від страху, а п'яниці били його, і один сів йому верхи на плечі і почав бити пляшкою. І тут багато людей повиходили з шерэг, а на їхні місця стали п'яниці, що перед тим бешкетували й викрикували непристойності у вікна Ayuntamiento.

— Я й сама дуже переживала, коли Пабло розстрілював тих *guardia civil*, — сказала Пілар. — Це було страшно, але я думала тоді, коли вже треба, то треба, і принаймні там обійшлося без знущання — просто відібрали їм життя, і хоч це страшна річ, але, як усі ми зрозуміли за останні роки — інакше не можна, якщо хочеш перемогти і врятувати Республіку.

Коли Пабло загородив з усіх боків майдан і вишикував людей двома шерєгами, мені сподобалася ця вигадка Пабло, хоч мені вона здалася трохи химерна, і ще я подумала, що все, що треба зробити, ми мусимо зробити пристойно, щоб нікому гидко не було. Коли вже фашистів

мусить порішити сам народ, то хай при тому будуть усі, і я теж хотіла взяти на себе частку вини нарівні з іншими, бо сподівалася дістати й частку тих благ, які ми здобудемо, захопивши місто. Але після дона Гільермо мені стало соромно й гидко; а коли п'яниці й покидьки зайняли місце тих, хто обурився й вийшов із шерэг після дона Гільермо, я теж вирішила вийти звідти, пішла на другий кінець майдану й сіла там на лаві під одним з тих великих дерев.

До лави, розмовляючи між собою, підійшли двоє селян, і один з них запитав:

— Що з тобою, Пілар?

— Нічого, — відповіла я йому.

— Неправда, — сказав він. — Ну, кажи, що з тобою?

— Щось мені це остогидло, — відповіла я йому.

— Нам також, — сказав він, і обидва сіли поряд зі мною на лаві. В одного з них був бурдук з вином, і він простягнув його мені.

— Прополощи рота, — сказав він, а другий продовжив перервану розмову:

— Найгірше те, що це накличе на нас лихо. Хай мені ніхто не каже, що такі речі, як оця розправа з доном Гільермо, не накликають лиха.

Тоді перший сказав:

— Коли вже треба вбивати їх усіх, а я не певен, що такі кінче треба, то вбивали б уже просто, без знущання.

— Хай би знущалися з дона Фаустіно, це я розумію, — сказав другий. — Він завжди був блазень і ніколи не поводився поважно. Але знущатися з такої поважної людини, як дон Гільермо, — це вже неподобство.

— Мені це так остогидло, що аж нудить, — сказала я йому, і це була чиста правда, бо мене так вивертало, я вся змокла від поту, і було мені так млосно, наче я отруїлася гнилою рибою.

— Отже, край, — сказав один із селян. — Більше ми в цьому участі не беремо. Але цікаво було б дізнатися, що робиться в інших містах.

— Телефонної лінії ще не полагодили, — сказала я. — І це дуже погано, з цим треба щось робити.

— Авжеж, — сказав він. — Хтозна, може, нам треба готуватися до оборони, а не вбивати людей, та ще й так жорстоко й повільно.

— Піду побалакаю з Пабло, — сказала я йому, підвелася з лави і пішла до аркади, що вела до дверей Ayuntamiento, звідки через весь майдан тяглися шерégi.

Тепер вони вже не стояли рівно, й порядку в них не було, і багато хто вже набрався як жаба мулу. Двоє п'яниць упали на землю й, лежачи навзніч посеред майдану, по черзі пили з пляшки, передаючи її один одному. Один, хлиснувши лежма з пляшки, горлав: «Viva la Anarquía!»¹ — наче божевільний. На ший в нього була червоно-чорна хустка. Другий кричав: «Viva la Libertad!»² і щоразу дригав ногами в повітрі, а потім знову горлав: «Viva la Libertad!» Він також мав червоно-чорну хустку і вимахував цією хусткою та пляшкою, яку тримав у другій руці.

Один селянин, що вийшов із шерégi і тепер стояв у затінку аркади, подивився на них бридливо й сказав:

— Їм слід було б кричати: «Хай живе пияцтво!» Бо більше вони ні в що не вірять.

— Вони й у те не вірять, — озвався інший селянин. — Такі, як вони, ні в що не вірять і нічого не тямлять.

¹ Хай живе анархія! (ісп.)

² Хай живе свобода! (ісп.)

В цю мить один з тих п'яниць підвівся, підніс догори обидві руки із стиснутими кулаками й загорлав: «Хай живе анархія й свобода, і так і перетак у вашу Республіку!»

Другий, що лежав іще навзнаки, схопив горло-дєра за ногу й потяг, так що той звалився на нього; обидва покотилися, потім сіли, і той, що звалив крикуна, обняв його за шию, подав йому пляшку, поцілував його червоно-чорну хустку, й вони знов почали пити.

В цю мить у шерехах закричали, і я подивилася туди, але не побачила, хто виходить, бо його не видно було через натовп, що зібрався біля дверей Ayuntamiento. Я побачила тільки, що Пабло і Чотирипалий виштовхують когось своїми рушницями, але не могла розгледіти, кого саме, а тому підійшла до юрби, що насадала на двері.

Люди штовхалися, столики й стільці фашистської кав'ярні було поперекидано, oprіч одного столика, де лежав якийсь п'яниця, голова його звисала, а рот був роззявлений. Я підняла один стілець, поставила його під колоною й вилізла на нього, щоб було краще видно.

Той, кого виштовхували Пабло й Чотирипалий, був дон Анастасіо Рівес, запеклий фашист і найгладша людина в нашому містечку. Він скуповував зерно й був агентом кількох страхових компаній, а також позичав людям гроші на високі проценти. Зі свого стільця я бачила, як він зійшов сходами до перших людей в шерехах. Його жирна шия випирала ззаду над коміром сорочки, а лисина блищала на сонці. Але через стрій він так і не пройшов, бо раптом розлігся крик, і кричали не поодинокі люди, а всі разом. Це вийшло дуже страшно, п'яні лави змішалися, і люди всі разом кинулися на дон Анастасіо, і я побачила, як він упав на землю, захищаючи голову руками, а потім уже нічого не було видно, бо всі навалилися на нього. Коли ж люди попідводилися, дон Анастасіо був уже мертвий, бо його били головою об кам'яні плити хідника під аркадою, і шерег уже не було зовсім, а була юрба.

— Ходімо туди! — заревли в юрбі. — Витяг-немо їх самі!

— Він важкий — не донесеш, — сказав якийсь чоловік і копнув ногою тіло дон Анастасіо, що лежав долілиць на землі. — Хай валяється.

— Нащо нам тягти до урвища цю купу фляків? Хай тут і лежить.

— Ходімо туди, порішимо їх там усіх разом, — закричав ще хтось. — Ходімо!

— Навіщо стовбичити тут на сонці цілий день! — підхопив другий. — Гайда!

Юрба посунула під аркаду. Всі штовхалися й горлали, ревли, як звірі, і всі кричали: «Відчиніть! Відчиніть!» — бо коли шерєги порушилися, вартові замкнули двері Ayuntamiento на ключ.

З мого стільця мені видно було крізь загра-товане вікно, що робиться в залі Ayuntamiento. Там усе було так, як і перше: в центрі свяще-ник, а ті, що ще не вийшли, півколом стояли перед ним на колінах, і всі молилися. Пабло, з рушницею за спиною, сидів на великому столі перед кріслом мера. Ноги в нього висіли, не досягаючи підлоги, і він скручував цигарку. Чотирипалий сидів у кріслі мера, поклавши ноги на стіл, і курив. Всі вартові порозсідалися в кріс-лах членів міської управи з рушницями в руках. Ключ од головних дверей лежав на столі біля Пабло.

Натовп горлав: «Відчиняйте! Відчиняйте! Від-чиняйте!» — хором, мовби пісню, а Пабло сидів на своєму місці, ніби не чуючи нічого. Він щось сказав священникові, але галас стояв такий, що я не розбірала, що саме.

Священик, як і раніше, не відповів йому й мо-

лився далі. Мене штовхали з усіх боків, і я при-сунула стілець аж до стіни, підштовхуючи його перед собою, тоді як на мене натискали ззаду. Ставши на стілець, я припала обличчям до ґрат на вікні і взялася за них руками. Якийсь чо-ловік теж виліз на мій стілець і став позад мене, ухопившись за крайні ґрати.

— Стілець не витримає, — сказала я йому.

— Ну, то й що? — відповів він. — Дивись. Дивись, як вони моляться.

Він дихав мені в потилицю, і віддих його смердів, як натовп, кисло, як блювотина на бру-ківці, як саме пияцтво. Він витяг шию через моє плече, просунув обличчя між ґратами й за-горлав: «Відчиняйте! Відчиняйте!», і мені зда-лося, ніби вся юрба сидить верхи на мені, як часом уві сні диявол сідає тобі на нарку.

Тепер весь натовп збився до купи й натискав на двері так, що тих, хто стояв попереду, мало не задушили ті, що налягали ззаду, а якийсь здоровенний п'яниця в чорній блузі з червоно-чорною хусткою на шії розігнався з майдану й бухнувся на задніх, а потім звівся на ноги, по-задкував і, знову розігнавшись, стрибнув на людей, що натискали на двері, й загорлав: «Хай живу я, хай живе анархія!»

Потім цей п'яниця відійшов від натовпу, сів посеред майдану й став пити із пляшки; тоді побачив дон Анастасіо, що все лежав долілиць на бруківці, зовсім розтоптаний, бо на нього наступали, і підвівся й підійшов до дон Анаста-сіо, нахилився, полив йому голову й одяг з пляшки, а потім вінняв з кишені сірники й по-чав чиркати їх один по одному, намагаючись підпалити дон Анастасіо. Але сильний вітер ра-сив усі сірники, й по хвилі п'яниця сів на бру-ківку біля дон Анастасіо і, похитуючи голо-вою, то припадав до пляшки, то нахилився й по-плескував по плечу мертвого дон Анастасіо.

Тим часом натовп не вгавав — вимагав, щоб відчинили двері, і чоловік, що стояв коло мене на стільці, щосили смикав ґрати і теж горлав у мене над вухом, оглушуючи мене своїм ревін-ням і обдаючи смердючим диханням, і я пере-стала дивитися на п'яницю, що намагався під-палити дон Анастасіо, й знову зазирнула в зал Ayuntamiento, а там усе було так само, як і ра-ніше. Всі вони все ще молилися, стоячи на колі-нах, у розхристаних на грудях сорочках; хто мо-лився, похиливши голову, хто — дивлячись уго-ру, на розп'яття в руках у священика, а свяще-ник швидко й ревно шепотів слова молитви, див-лячись кудись над їхніми головами. За ними на столі сидів Пабло з цигаркою в зубах, з руш-ницею за спиною — теліпав ногами й крутив у руці ключ.

Я побачила, що Пабло знову перехилився впе-ред і сказав щось священникові, але через отой галас не почула, що саме. Священик нічого не відповів йому й молився далі. Раптом з півкола тих, що молилися, підвівся один чоловік, і я зро-зуміла, що він хоче вийти. Це був дон Хосе Ка-стро, якого всі називали дон Пе́пе, ліверант і запеклий фашист; він стояв тепер посеред залу, низенький, охайний, хоч і неголений, у піжамній курті, заправленій у сірі смугасті штани. Він поцілував розп'яття, священик благословив його, потім він випростався, озирнувся на Пабло й кивнув на двері.

Пабло похитав головою й затягся цигаркою. Я бачила, що дон Пе́пе щось каже до Пабло, але не чула, що саме. Пабло не відповів; він тільки знову похитав головою й показав на двері.

Тоді дон Пе́пе подивився на двері, і я збагну-ла: доти він не знав, що вони замкнуті. Пабло показав йому ключа, і він з хвилину постояв, дивлячись на ключа, а тоді одвернувшись, відійшов

І знову став на коліна. Я побачила, що священник озирнувся на Пабло, а Пабло вищирив зуби й показав йому ключа, і священник, видно, лише тоді усвідомив, що двері замкнуті, і наче хотів був кивнути головою, але тільки похилив її й почав молитися далі.

Не знаю, як вони могли не помічати, що двері замкнуті, хіба що дуже були захоплені своїми молитвами й думками; однак, у ту мить вони нарешті збагнули це, зрозуміли, про що свідчать оті вигуки, і, напевно, їм стало ясно, що там тепер усе змінилося. Але вони стояли на колінах і молилися, як раніше.

Галас стояв тепер такий, що нічого не можна було розчути, і п'яниця, що вмовився на моєму стільці, обіруч шарпав ґрати й хрипко горлав: «Відчиняйте! Відчиняйте!»

Я побачила, що Пабло знову звернувся до священника, але той нічого не відповів. Тоді Пабло зняв з плеча рушницю й штовхнув нею священника в спину, але священник не звернув на те ніякої уваги, і Пабло похитав головою. Потім він сказав щось через плече Чотирипалому, а Чотирипалий переповів те іншим вартовим, і вони всі підвелися, відійшли в дальший куток кімнати й вишикувалися там із своїми рушницями в руках.

Пабло знов сказав щось Чотирипалому, і той зсунув разом два столи й кілька лавок. Вийшла барикада, що відділяла той куток кімнати; за барикадою стояли вартові із своїми рушницями. Пабло нахилився вперед і вдруге штовхнув священника в спину прикладом, але священник не звернув на те уваги, а решта, окрім дона Пепа, теж не звертала уваги й молилася далі. Пабло похитав головою, а потім, помітивши, що дон Пепа дивиться на нього, кивнув йому головою й показав ключа, високо піднявши його в руці. Дон Пепа зрозумів, похилив голову й став молитися швидко-швидко.

Пабло зіскочив на підлогу й обійшов довгий стіл для засідань, прямуючи до великого крісла. Мера, що стояло на помості. Він сів у це крісло і заходився крутити цигарку, не спускаючи з очей фашистів, що молилися разом із священником. З виразу його обличчя не можна було зрозуміти, що він надумав. Ключ лежав на столі перед ним — великий залізний ключ, з півметра завдовжки. Потім Пабло щось крикнув вартовим, що саме — я не розчула, і один з них попрямував до дверей. Я побачила, що всі фашисти почали молитися ще заповзятіше, і зрозуміла, що тепер їм уже все ясно.

Пабло знов сказав щось священникові, але священник не відповідав. Тоді Пабло нахилився над столом, узав ключа і кинув його вартовому, що стояв коло дверей. Той упіймав ключа в повітрі, й Пабло схвально усміхнувся. Вартовий встроїв ключ у замок, повернув його й відхилив двері, ховаючись за ними від натовпу, що посунав усередину.

Я бачила, як вони вбігли, і в цю мить той п'яниця, що стояв зі мною на стільці, заверещав: «Айї-ї! Айї-ї!» Він просунув свою голову між ґрати так, що затупив мені все вікно, й закричав: «Бий їх! Бий їх! Ріж! Бий!» і обома руками відштовхнув мене вбік, і мені вже нічого не було видно.

Я пхнула його ліктем у живіт і сказала: «Ти, п'яницю, чий це стілець? Дай подивитися!»

Але він тільки шарпав обома руками ґрати і горлав: «Бий їх! Бий! Ріж! Отак! Бий! Ріж їх! Cabrónes! Cabrónes! Cabrónes!»

Я з усієї сили вдарила його ліктем і сказала: «Cabrón! П'яничко! Дай подивитися!»

Тоді він обома руками натиснув мені на голову, намагаючись зіпхнути мене з стільця, щоб його

самому зручніше було дивитись, всією своєю вагою навалився мені на голову й загорлав ще дужче: «Бий їх! Отак! Отак! Бий!»

«Щоб тебе самого побито!» — сказала я й щосили вдарила його туди, де мусило заболіти, і йому таки заболіло — він відпустив мою голову, схопився за те місце й сказав: «No hay derecho, mujer. Не маєш права робити цього, жінко». А я тим часом зазирнула у вікно й бачу, що кімната повна людей, і вони б'ють фашистів герлигами, і молотять ціпами, і гаять, і дубасять, і духопелять, і штрикають дерев'яними вилами з обламаним зуб'ям, і ці вила вже не білі, а червоні, і вся кімната ходором ходить, а Пабло сидить у великому кріслі, з рушницею на колінах, і дивиться, а навкруги всі ревуть, б'ють і ріжуть, і люди верещать так, як коні під час пожежі.

Я побачила, як священник, підбравши сутану, перелазить через лаву, а ззаду його ріжуть серпами й кривими ножами, аж врешті хтось упіймав його за сутану, й почувся пронизливий зойк, потім ще зойк, і я побачила, як двоє штрикають священника в спину серпами, а третій держить його. Священник простяг руки, потім ухопився за спинку якогось крісла, але тут стілець, на якому я стояла, розвалився, і ми з п'яницею опинилися на бруківці, яка смерділа вином і блювотинням, а п'яниця все сварився на мене пальцем і казав: «No hay derecho, mujer. No hay derecho. Ти мене скалічити могла». Люди наступали на нас, протовплюючись до Ayuntamiento, і я бачила тільки їхні ноги, що переступали через поріг, і п'яницю, що сидів навпроти мене, тримаючись за те місце, куди я його вдарила.

Так скінчилася розправа з фашистами в нашому містечку, і я рада, що більше нічого не бачила, бо якби не той п'яниця, я побачила б усе. І спасибі йому, бо видовище в Ayuntamiento було таке, що краще не бачити.

А тим часом той другий п'яниця все химерував. Коли ми обоє підвелися з землі — після того, як зламався стілець — люди ще пхалися в двері Ayuntamiento. І тут я побачила, що той, з червоно-чорною хусткою, знову чимсь поливає дона Анастасіо. Рівно тримати голову він не міг, і йому важко було сидіти й не падати, але він усе лив і чиркав сірники, лив і чиркав, аж урешті я підійшла до нього й сказала:

— Що ти робиш, безсоромний!

— Nada, mujer, nada, — відповів він. — Одчепися від мене.

І тут, може, через те, що, ставши перед ним, я загородила собою вітер, сірник зайнявся, і синій вогник побіг рукавом дона Анастасіо вгору, до його потилиці, а п'яниця задер голову й загорлав щосили: «Мертвих спляють! Мертвих спляють!»

— Хто? — крикнув хтось із натовпу.

— Де? — озвався ще хтось.

— Тут! — надригався п'яниця. — Отут!

Тоді хтось з розмаху ударив п'яницю ціпом по голові, він упав навзнаки і з землі подивився на того, хто його вдарив, відтак заплющив очі, схрестив на грудях руки і, простягшись поряд з доном Анастасіо, вдав, ніби спить. Більше його ніхто не чіпав, і він лежав тихо, і так і залишився лежати, коли дон Анастасіо підняли й поклали на воза до інших трупів і повезли до урвища, звідки всіх їх поскидали в річку того ж вечора, як тільки прибрали все в Ayuntamiento. Для всього міста було б краще, якби заразом туди скинули й два-три десятки п'яниць, надто тих, у червоно-чорних хустках, і гадаю, що як у нас іще буде колись революція, то треба буде розпочинати з них. Тоді ми ще цього не знали. Але незабаром довелось-таки зрозуміти це.

Однак того вечора ми ще й гадки не мали, що нас чекає. Після різанини в Аунтамієнто нікого більше не вбивали, але зборів того вечора так і не вдалося скликати, бо дуже багато людей повпивалося. Навесги лад було неможливо, і тому збори відклали до другого дня.

Тієї ночі я спала з Пабло. Не слід було б розповідати все це при тобі, гуара, але знов же тобі корисно знати все, а те, що я розповідаю — то принаймні чиста правда. Ти послухай, *Inglés*, бо це дуже цікаво.

Отже, того вечора ми пішли перекусити, і все було якось чудно. Наче після бурі, чи повені, чи бою. Всі були втомлені і майже не розмовляли. Мені самій було якось недобре, всередині боліло, мучив сором і свідомість того, що ми вчинили щось зле — я була страшенно притнічена й певна, що нас чекає якесь нещастя, так, як сьогодні, після літаків. І мої передчуття справдилися — через три дні.

За вечерею Пабло розмовляв мало.

— Сподобалося тобі, Пілар? — спитав він на-решті, напхавши рота печеною з молодого козеняти. Ми вечеряли в трактирі, де автобусна станція, народу туди набилося повно, всі горлали пісні, й офіціанти насилу протовплювалися до століків.

— Ні, — сказала я, — не сподобалося, опріч дона Фаустіно.

— А мені сподобалося, — сказав він.

— Усе? — спитала я.

— Усе, — відповів він, відкраяв своїм ножем шмат хліба й почав витирати ним підлеву. — Все, опріч священика.

— Тобі не сподобалося те, що зробили із священиком? — Я знала, що священиків він ненавидить ще більше, ніж фашистів.

— Він мене розчарував, — сумно сказав Пабло.

Довкола нас так голосно співали, що нам доводилося майже кричати, щоб чути одне одного.

— Чому?

— Він погано вмер, — відповів Пабло. — Мало гідності.

— Якої ж ти хотів від нього гідності, коли на нього накинулася юрба? — сказала я. — І мені здається, що перед тим він поведився вельми гідно. Більшої гідності й вимагати не можна.

— Так, — сказав Пабло. — Але в останню мить він злякався.

— А хто б не злякався? — сказала я. — Чи бачив ти, з чим вони на нього накинулися?

— Чом не бачив, — сказав Пабло. — Та все одно, по-моєму, він умер погано.

— На його місці кожен умер би погано, — сказала я йому. — А що б ти хотів? Коли хочеш знати, все оте, що діялося в Аунтамієнто, було паскудство.

— Еге ж, — погодився Пабло. — Ладу було мало. Але священик! Він мусив подати приклад.

— Я гадала, що ти ненавидиш священиків.

— Атож, — сказав Пабло і відкраяв ще скибку хліба. — Але він *іспанський* священик. А *іспанський* священик мусить умирати гарно.

— А як на мене, він умер зовсім непогано. Тим більше, що вмирати йому довелося без будь-яких церемоній.

— Ні, — сказав Пабло. — Для мене то було велике розчарування. Цілий день я чекав смерті священика. Я вирішив, що він останній пройде через стрій. Мене просто брала нетерплячка побачити це. Я сподівався, що це буде прекрасне видовище. Бо я ще ніколи не бачив, як умирає священик.

— Встигнеш іще надивитися, — сказала я глузливо. — Рух розпочався тільки сьогодні.

— Ні, — відповів він. — Я розчарувався.

— Он як, — сказала я. — То, чого доброго, ти і в нашій справі розчаруєшся?

— Ти не розумієш, Пілар. Адже це був *іспанський* священик.

— Який народ іспанці! — сказала я йому. — І справді, який гордий народ, правда, *Inglés*? Який народ!

— Нам треба йти, — сказав Роберт Джордан. Він глянув на сонце. — Скоро полудень.

— Так, — сказала Пілар. — Зараз підемо. Ось тільки докажу тобі про Пабло. Того вечора він мені сказав:

— Пілар, сьогодні у нас з тобою нічого не буде.

— Гаразд, — сказала я. — Згода.

— Гадаю, що це було б негарно — після того, як убито стільки людей.

— *Qué va*, — відповіла я йому. — Який з тебе святий! Я не дарма стільки років прожила з матадорами — знаю, що з ними буває після кориди.

— Це правда, Пілар? — спитав він мене.

— А хіба я колись брехала тобі?

— Справді, Пілар, сьогодні я ні на що не здатний. Ти не сердись на мене?

— Ні, *hombre*, — відповіла я. — Але не вбивай людей щодня, Пабло.

І всю ніч він спав, як дитина, поки я його не розбудила на світанку, а я так і не могла заснути і зрештою підвелася й сіла біля вікна й стала дивитися на майдан, освітлений місяцем, туди, де вдень стояли шерехи, і на дерева за майданом, що блищали в місячному сяйві, і на тіні від них, на лави, теж освітлені місяцем, і на блискуче оскілля пляшок, і за край урвища, куди поскидали тих людей. Навколо було тихо, тільки у фонтані плюскотіла вода, і я сиділа й думала: як же погано ми починаємо.

Вікно було розчинене, і з боку готелю до мене раптом долинуло жіноче ридання. Я вийшла на балкон, ступаючи босоніж по залізних плитах, місяць освітлював чола будинків на майдані, а ридання долиняло з балкона того будинку, де жив дон Гільермо. Це його дружина стояла там і плакала.

Тоді я повернулася до кімнати й сіла знову. Мені не хотілося ні про що думати, бо це був найгірший день у моєму житті, якщо не рахувати того, іншого дня.

— А коли був той, інший? — спитала Марія.

— Через три дні, коли місто зайняли фашисти.

— Про це не розповідай, — сказала Марія. — Цього я не хочу слухати. Годі, і так уже забгато.

— Казала ж я, що тобі не треба цього слухати, — сказала Пілар. — Бачиш? Я не хотіла, щоб ти слухала. Тепер уночі тебе змора души-тиме.

— Ні, — сказала Марія. — Але я більше не хочу.

— А мені хотілося б коли-небудь послухати, — сказав Роберт Джордан.

— Гаразд, — сказала Пілар. — Але це вже не для Марії.

— Я не хочу слухати цього, — жалібно сказала Марія. — Не треба, Пілар. Не розповідай при мені, бо я мимоволі слухатиму.

Губи її тремтіли, і Роберт Джордан подумав, що вона зараз заплаче.

— Будь ласка, Пілар, не розповідай.

— Не бійся, стрижко ти моя, — сказала Пілар. — Не бійся. А тобі, *Inglés*, я розповім якось іншим разом.

— Але я хочу завжди бути там, де він, — сказала Марія. — Ох, Пілар, не розповідай цього зовсім.

— Я розповім, коли ти будеш хазайнувати.

— Ні. Ні. Прошу тебе. Не балакаймо зовсім про це.

— Коли вже я розповіла про те, що робили ми, треба й про них розповісти, а то буде несправедливо,— сказала Пілар.— Але я розповім так, що ти не почувеш.

— Невже не можна розмовляти про щось приємне? — сказала Марія.— Невже треба завжди розмовляти про якісь страхиття?

— Сьогодні по обіді ви залишитеся вдвох, ти й Inglés,— сказала Пілар.— І тоді розмовлятимете про що завгодно.

— Ну, то хай скоріше надійде пообідній час,— мовила Марія.— Хай він прилетить на крилах!

— Надійде, надійде,— сказала їй Пілар.— Прилетить на крилах і відлетить так само, і завтра прилетить знову.

— По обіді,— сказала Марія.— По обіді... Хай уже скоріше настане той обід!

РОЗДІЛ ОДИНАДЦЯТИЙ

Вони спустилися з полонини в порослу лісом долину і знову піднялися стежкою, що бігла понад струмком, а потім відхилилася й одразу круто йшла вгору. Коли вони дісталися до верху скелястого схилу, де теж росли сосни, назустріч їм з-за дерева вийшов чоловік з карабіном напояс.

— Стії! — сказав він.— А тоді: — Hola, Пілар! Хто це з тобою?

— Це один Inglés,— відповіла Пілар.— Але ім'я в нього християнське — Роберто. Ну, й високо ж тут збіса! Насилу видряпалася.

— Salud, самагада,— сказав вартовий Робертові Джордану й простяг йому руку.— Як ся маєш?

— Добре,— сказав Роберт Джордан.— А ти?

— Теж,— сказав вартовий. Це був ще дуже молодий хлопець, стрункий, з худим вилицюватим обличчям, орлиним носом, сіроокий. Він був без капелюха, волосся мав чорне й розкошлане; в потиску його руки відчувалася сила й приязнь. Очі також дивилися приязно.

— Здрастуй, Маріє,— сказав він дівчині.— Ти не стомилася?

— Qué va, Хоакіне,— сказала дівчина.— Ми більше сиділи й балакали, аніж ішли.

— Ти — новий динамітник? — спитав Хоакін.— Ми вже чули про тебе.

— Ми почували в Пабло,— сказав Роберт Джордан.— Так, я новий динамітник.

— Ми раді, що ти прийшов,— сказав Хоакін.— Що, знову поїзд?

— А ти був у тому ділі — з поїздом? — спитав Роберт Джордан і усміхнувся.

— Ще б пак,— сказав Хоакін.— Там ми знайшли оце,— і він, усміхаючись, кивнув на Марію.— Ти тепер гарненька, вилюдніла,— сказав він їй.— Чи казали тобі вже, яка ти гарненька?

— Замовчи, Хоакіне, годі,— сказала Марія.— Ти б теж був гарний, якби підстригся.

— Я ніс тебе тоді,— сказав Хоакін дівчині.— Я ніс тебе на плечі.

— Не ти сам,— сказала Пілар своїм низьким голосом.— Де ваш старий?

— У таборі.

— А де він був учора ввечері?

— В Сеговії.

— Новини приніс?

— Так,— відповів Хоакін.— Є новини.

— Добрі чи погані?

— Здається, погані.

— Ви літаки бачили?

— Атож,— сказав Хоакін і похитав головою.— Не кажи ти мені про це. Товаришу динамітник, що то були за літаки?

— Бомбардувальники «хейнкель-111». Винищувачі «хейнкель» і «фіат»,— відповів йому Роберт Джордан.

— Великі з низькими крилами як називаються?

— «Хейнкель-111».

— Хай хоч як називаються, від цього не легше,— сказав Хоакін.— Але я затримую вас. Зараз я проведу вас до командира.

— До командира? — спитала Пілар.

Хоакін серйозно кивнув.

— Мені так більше подобається, ніж «ватажок»,— сказав він.— Звучить по-військовому.

— Ти скоро в армію запишешся,— сказала Пілар і засміялася.

— Ні,— сказав Хоакін.— Але мені подобаються військові назви, так і наказ краще розумієш, і дисципліни більше.

— Оцей тобі сподобається, Inglés,— сказала Пілар.— Він у нас дуже серйозний хлопець.

— Може, понести тебе? — спитав Хоакін дівчину, поклавши їй руку на плече й з усмішкою зазираючи у вічі.

— Одного разу вистачить,— відповіла Марія.— Але дякую тобі.

— А ти пам'ятаєш, як це було? — спитав її Хоакін.

— Я пам'ятаю, що мене несли,— сказала Марія.— А тебе не пам'ятаю. Цигана пам'ятаю, бо він мене раз у раз кидав. Але спасибі тобі, Хоакіне. Може, і я тебе колись понесу.

— А я добре пам'ятаю,— сказав Хоакін.— Пам'ятаю, як я тримав тебе за обидві ноги, а ти лежала животом у мене на плечі, а твоя голова звисала мені на спину, і руки теж звисали.

— У тебе добра пам'ять,— усміхнулася до нього Марія.— А я нічого з того не запам'ятала. Ні твоїх рук, ні твого плеча, ані твоєї спини.

— Хочеш, я тобі щось скажу? — спитав її Хоакін.

— Ну, кажи.

— Я тоді дуже радів, що ти звисала у мене на спині, адже стріляли ззаду.

— От свиня,— сказала Марія.— Певно, тому й циган мене так довго ніс?

— Авжеж, і ще тому, що йому приємно було тримати тебе за ноги.

— Ах ви ж, герої мої,— сказала Марія.— Рятівники мої.

— Слухай, гуара,— сказала їй Пілар.— Цей хлопець теж ніс тебе дуже довго, і тоді їм усім було не до твоїх ніг. В той час вони думали тільки про кулі. І якби він тебе кинув, то міг би швидко добігти туди, куди кулі вже не сягали.

— Я подякувала йому,— сказала Марія.— І колись, іншим разом, я його понесу. Дай нам пожартувати, Пілар. Не плакати ж мені через те, що він мене ніс!

— Я б тоді тебе охоче кинув,— дражнив її Хоакін.— Тільки я боявся, що Пілар мене застрелить.

— Я ще жодної людини не застрелила,— сказала Пілар.

— No hace falta,— відповів їй Хоакін.— Тобі й не треба. Ти можеш будь-кого налякати до смерті своїм язиком.

— Ну, як ти розмовляєш,— сказала йому Пілар.— Ти ж завжди був такий чемний хлопчик. Що ти робив до війни, хлопчику?

— Майже нічого,— сказав Хоакін.— Мені тоді було шістнадцять років.

— А все ж таки?

— Іноді яку пару черевиків...
— Шив черевиків?
— Ні. Чистив.
— Qué va, — сказала Пілар. — Щось ти не до-
говорюєш. — Вона оглянула його смугляве облич-
чя, гнучку постать, скуйовджену чуприну, прига-
дала, як він ходить, ступаючи з підбора на но-
сок. — Чому в тебе не вийшло?
— Що не вийшло?
— Що? Ти знаєш що. Он ти й зараз кіску
носиш¹.

— Певно, тому, що боявся.
— Збудований ти непогано, — сказала Пілар.
— Але обличчя так собі. Отже, кажеш, боявся,
га? А в тому ділі з поїздом ти наче не боявся.
— Тепер я вже не боюся, — сказав хлопець. — І
Анітрохи. Бачив таке, що куди тим бикам, — і
гірше, й страшніше. Ну, який бик може зрівня-
тися з кулеметом! Та все ж таки, якби зараз
опинився з биком на арені, то не знаю, чи по-
слухалися б мене мої ноги.

— Він хотів стати матадором, але боявся, —
пояснила Пілар Робертові Джордану.
— Ти любиш бій биків, товаришу динамітник?
— спитав Хоакін, блиснувши в усмішці білими
зубами.

— Дуже, — відповів Роберт Джордан. — Дуже,
дуже люблю.

— Ти бачив його у Вальядоліді? — спитав
Хоакін.

— Так, у вересні на ярмарку.
— Це моє рідне місто, — сказав Хоакін. — Чу-
дове місто, й люди там гарні, buena gente, — але
скільки лиха вони зазнали під час цієї війни! —
Враз обличчя його потемніло. — Там застрелили
мого батька. І матір. І швагра, а оце тепер се-
стру.

— От звірі! — сказав Роберт Джордан.
Скільки разів він уже чув це? Скільки разів
бачив, як люди через силу вимовляють ці сло-
ва? Скільки разів спостерігав, як очі наливають-
ся слізьми й голос хрипне, коли треба вимовити
просте слово — батько, брат, мати, сестра! Хіба
полічиш, скільки разів доводилось чути, як люди
отак згадували про своїх близьких? Майже за-
вжди вони починали мову про це так, як цей хло-
пець: несподівано, коли в розмові раптом згаду-
валася назва рідного міста; і відповідаєш на це
завжди однаково: «От звірі!»

Ти тільки чуєш перелік втрат. Ти не бачив,
як упав убитий батько, перед тобою не постає
картина його смерті, як постала картина смерті
фашистів, коли Пілар розповідала коло струмка.
Ти знаєш: батька розстріляли де-небудь на под-
вір'ї, чи під муром, десь у полі, чи в садку, чи
вночі при дорозі, при світлі фар вагоза. Тобі
доводилося бачити зверху, з гір, те світло й чути
постріли, а потім спускатися на дорогу й знахо-
дити трупи. Але ти не бачив, як убили матір,
чи сестру, чи брата. Ти тільки чув про це; чув
постріли і бачив трупи.

Пілар увіч показала йому, що відбувалось у
тому містечку.

Якби ж ця жінка вміла писати! Він спробує
записати її розповідь, записати в тих самих сло-
вах, коли йому пощастить потім усе пригадати.

Боже, як вона вміє розповідати! Вона розпо-
відає краще, ніж Кеведо, подумав він. Кеведо
ніколи не описав би смерть якого-небудь дона
Фаустіно так добре, як вона. От якби мені ви-
стачило хисту написати таке оповідання, думав
він. Саме про те, що ми робили, а не про те,
що вони робили з нами. Про це він знав уже
більше ніж досить. Стільки разів чув про це у
ворожому тилу. Але треба знати, які ці люди

були раніше, треба знати, які вони були в своєму
містечку.

Через те, що нам ніколи не доводилося затри-
муватись і самим розплачуватися, ми, власне, не
знаємо, чим насправді закінчуються наші опера-
ції, думав він. Приходиш до селянина в хату.
Приходиш надвечір, вечеряєш з ним і його сім'єю
й лягаєш спати. Вдень тебе переховують, а дру-
гого вечора ти йдеш далі. Ти зробив свою спра-
ву й пішов. А згодом, потрапивши знову до того
села, ти дізнаєшся: тих людей розстріляли. Оце
і все.

Але ти ніколи не бачив на свої очі, як це ро-
биться. Партизани руйнують те, що треба зруй-
нувати, і йдуть далі. А селяни залишаються й
розплачуються за все. Я знав і раніше про все
це, подумав він. Про те, що ми робили з ними на
початку. Я завжди знав це, і мені це було огид-
но, і я чув, як про це говорили, соромлячись або
безсоромно, як тим хвалились, пишалися, як ви-
правдували, пояснювали чи заперечували. Але це
кляте бабисько змусило мене побачити все так,
неначе воно діялося в мене перед очима.

Ну що ж, подумав він, це також потрібно для
твоеї освіти. А освіту ти дістанеш тут добру, як-
що тільки тобі пощастить завершити її. В цій
війні можна багато чого навчитися, якщо вмієш
слухати. Так, багато чого. Добре, що протягом
останніх десяти років перед війною ти майже
щороку бував в Іспанії. Заслужити довіру тут
можна, передусім, коли добре знаєш мову. Ти
заслужив її завдяки тому, що чудово розумієш
мову, вмієш говорити, як справжній іспанець, і
знаєш різні місцевості. Іспанець, зрештою, най-
більше відданий своєму селу. Тобто насамперед,
звичайно, Іспанії, потім своєму народові, потім
своїй провінції, потім своєму селу, своїй сім'ї і,
нарешті, своєму ремеслу. Якщо ти знаєш іспан-
ську мову, то відразу прихилиєш іспанця до се-
бе, якщо ти знаєш його провінцію, прихильність
посилиться, але якщо ти знаєш його село, його
ремесло, то підносишся в його очах на таку ви-
сочину, яка тільки можлива взагалі для чужинців.

Сам він ніколи не почувався в Іспанії як чу-
жинець, і люди здебільшого не ставилися до ньо-
го, як до чужинця, — хіба що тільки тоді, коли
ополчалися проти нього.

Звичайно, буває, що вони ополчаються проти
тебе. Таке часто буває, але ж вони ладні опол-
читися проти будь-кого. Навіть один проти од-
ного.

Негарно так думати, але хто перевіряє його
думки? Ніхто, крім нього самого. Він не боявся,
що ці думки приведуть його врешті до пораз-
ництва. Найголовніше — це виграти війну. Якщо
ми не виграємо війни, все пропало. Але він помі-
чав усе, до всього прислухався і запам'ятовував
кожну річ. Він був на військовій службі, і поки
вона не скінчилася, віддавав їй себе цілком, збе-
рігаючи непохитну вірність обов'язкові. Але ро-
зуму свого і своєї здатності бачити й чути він не
віддавав нікому; що ж до висновків, то, коли бу-
де треба, він сформулює їх для себе пізніше.
Матеріалу для висновків у нього буде досить. Й
і тепер було вже досить. Іноді навіть аж за-
досить.

Подивись-но на цю жінку, на Пілар, подумав
він. Хоч би як усе склалось, якщо тільки буде
час, треба умовити її, щоб вона до кінця розпо-
віла мені цю історію. Подивись-но, як вона іде
попереду з цими двома дітьми. Важко уявити
собі трьох прекрасніших дітей Іспанії. Вона схо-
жа на гору, а юнак і дівчина — наче два моло-
дих деревця. Старі дерева тепер уже всі позру-
бані, а молоді вибуяли так гарно. Попри все, що
їм довелося пережити, обое такі свіжі, чисті, здо-
рові й незаймані на вигляд, наче ніколи не зна-

¹ Кіска — ознака матадора,

ли лиха. А Пілар каже ж, що Марія оце тільки оговталася. Вона, певно, була в жахливому стані.

Він пригадав молодого бельгійця з Одинадцятої бригади. Той прибув разом з п'ятьма іншими добровольцями, всі вони були з одного села. В тому селі жило душ двісті, не більше, і цей хлопець ніколи раніше з нього не виїздив. Коли Роберт Джордан уперше побачив його в штабі бригади Ганса, він один з шістьох залишився живий, він був як не свій, і його взяли в штаб ординарцем, прислужувати при столі. Він мав світлого чуба, широке рум'яне фламандське обличчя й величезні ручиська селянина, і з такою в руках він ступав важко й незграбно, як битюг. Весь час він плакав. Од початку й до кінця обиду чи вечері він плакав, безгучно, але нестримно.

Коли не глянеш на нього, він плаче. Попросиш налити вина — плаче, підсунеш тарілку по м'ясо — плаче; тільки відвертає весь час обличчя. Потім він перестав, але тільки глянеш на нього, і сльоза одразу ж знову набігає йому на очі. Між першою й другою стравою він плакав на кухні. Всі були ласкаві з ним, але ніщо не допомагало. Треба буде довідатися, що з ним сталось, чи минуло це в нього і чи зміг він знову піти на фронт.

Марія тепер цілком оговталася. Так принаймні здається. А втім, з нього поганий психіатр. Пілар — ось хто справжній психіатр. Напевно, для них обох це добре, що вони перебули разом минулу ніч. Так, якщо тільки на цьому все не обірветься. Для нього це дуже добре. У нього сьогодні легко на душі; спокійно й радісно, і ніякої тривоги. Завдання, яке він має виконати, виявилось досить ризикованим, однак досі йому страшенно щастило. Він не раз уже брав участь в операціях, які обіцяли бути ризикованими. «Обіцяли бути» — це він уже думає по-іспанськи. Марія — чудова дівчина.

Поглянь-но на неї, сказав він собі. Поглянь-но на неї.

Він дивився, як вона весело іде в сонячному промінні, в розстеленій на шні зеленкуватій сорочці. У неї хода, як у молодого лошати, подумав він. Не кожного дня зустрінеш таку. Такого просто не буває. А може, цього й не було, подумав він. Може, це тобі приснилося, або ти вигадав це, а насправді цього зовсім не було. Може, ти бачив це уві сні, як іноді буває — коли жінка, яку ти бачив на екрані, приходить до тебе вночі, і така ніжна з тобою й ласкава? Він усіх їх обіймав уві сні. Грету Гарбо він досі пам'ятає, і Гарлоу. Так, Гарлоу була багато разів. Може, і це такий самий сон.

Але він досі пам'ятає, як Гарбо приходила до нього уві сні напередодні наступу на Пособланко, на ній був м'який і шовковистий вовняний светр, і коли він обняв її, вона нахилилася, і пасмо її волосся впало йому на лоб і на все обличчя. І вона спитала, чому він ніколи не казав, що кохає її, адже вона кохає його вже давно. Вона не була ні холодна, ні соромлива, ані далека. Так чудесно було обіймати її, і вона була така ніжна й прекрасна, як за давніх часів з Джеком Гілбертом, і все було неначе насправді, і він кохав її палкіше, ніж Гарлоу, хоча Гарбо приходила тільки один раз, а Гарлоу... Може, і це такий самий сон.

А може, й не сон? сказав він собі. Може, ось простягну зараз руку й торкнуся Марії. А ти не боїшся? запитав він себе. А що, як раптом виявиться, що нічого не було, що це неправда, й ти це вигадав, як у тих снах про кіноактрис або як тоді, коли твої колишні коханки приходили до тебе вночі й спали з тобою в цьому самому спальному мішку на голих підлогах, на сіні в стодо-

лах, по стайнях, в corrales і cortijos¹, у лісах, гаражах, ваговозах, в усіх горах Іспанії. Коли він засинав у цьому мішку, вони всі приходили до нього, і всі вони були з ним ніжніші, ніж у житті. Може, і цього разу було так само. Може, ти боїшся доторкнутися до неї, щоб перекоонатися, що це правда. Може, доторкнешся, і виявиться, що ти це тільки вигадав або бачив уві сні.

Він підійшов до дівчини й поклав руку їй на плече. Крізь потерту тканину його пальці відчували ніжність її шкіри. Дівчина глянула на нього й усміхнулася.

— Ну, як там, Маріє? — сказав він.

— Добре, Inglés, — відповіла вона, і він побачив її смугляве обличчя, й жовто-сірі очі, й усміхнені повні губи, і коротке, вигоріле на сонці волосся; вона зазирала йому у вічі й усміхалася. Це все-таки була правда.

Вони вже бачили табір Ель Сордо попереду, за останнім рядом сосон, там, де в схилі гори, в кінці ущелини, показалася округла западина, схожа на перекилену миску. Тут довкола, у вапняку, напевно, безліч печер, подумав він. Онде дві, прямо попереду. Їх майже не видно за дрібним сосняком, що розрісся по схилах. Криївка не гірша, а, може, навіть краща, ніж у Пабло.

— Розкажи, як розстріляли твоїх рідних, — сказала Пілар хлопцеві.

— Нема чого розказувати, жінко, — сказав Хоакін. — Вони всі були ліві, як і багато хто у Вальядоліді. Коли фашисти очищали місто, вони спочатку розстріляли мого батька. Бо він голосував за соціалістів. Потім розстріляли матір. Вона голосувала так само. Це ж вона вперше в житті пішла голосувати. Потім розстріляли чоловіка однієї з моїх сестер. Він був член профспілки трамвайних водіїв. Певне ж, якби він не належав до спілки, то не міг би працювати водієм. Але він не встрявав у політику. Я його добре знав. Правду кажучи, він навіть поводився не дуже порядно. Мені здається, що й товариш з нього був не дуже добрий. Потім чоловік другої сестри, теж трамвайник, утік в гори, так само, як і я. Фашисти гадали, що сестра знає, де він. Але вона не знала. Тоді вони розстріляли її за те, що вона не сказала їм, де він.

— От звірі, — сказала Пілар. — Де ж Ель Сордо? Я його не бачу.

— Він тут. Напевно, в печері, — сказав Хоакін, потім зупинився, опустив приклад карабіна на землю й сказав: — Послухай, Пілар. І ти, Маріє. Вибачте, якщо я завдав вам болю розповіддю про своїх рідних. Я знаю, в кожного своє горе, і краще не говорити про нього.

— Треба говорити, — сказала Пілар. — Навіщо ж ми живемо на світі, як не на те, щоб допомагати одне одному? Та й невелика це допомога — слухати й мовчати.

— Але Маріє, либонь, тяжко слухати про це. Їй вистачає своїх жалів.

— Qué va, — сказала Марія. — У мене їх стільки, що твої навряд чи додадуть щось. Мені дуже шкода тебе, Хоакіне, і я сподіваюся, що з твоєю другою сестрою нічого не станеться.

— Поки що вона жива, — сказав Хоакін. — Вона у в'язниці, але її там, здається, не дуже мордують.

— Чи є в тебе ще якісь родичі? — спитав Роберт Джордан.

— Ні, — відповів хлопець. — Більше нікого. Тільки зять, який пішов у гори, але я гадаю, що він загинув.

— А може, він і живий, — сказала Марія. — Може, він у якомусь загоні десь в іншому місці.

— Мабуть, він помер, — сказав Хоакін. — Він ніколи не відзначався міцним здоров'ям і пра-

¹ Обори і ферми (ісп.).

цював трамвайним кондуктором, а це не найкраща підготовка до життя в горах. Навряд, щоб він зміг витримати цілий рік. Серце у нього хворе.

— А може, він усе ж таки живий, — Марія поклала йому руку на плече.

— Хтозна, все може бути, — відповів Хоакін.

Він усе стояв, і Марія раптом обняла його за шию й поцілувала. Хоакін одвернувся, бо він плакав.

— Це як брата, — сказала Марія. — Я цілую тебе як брата.

Хлопець кивнув головою, безгучно плачучи.

— Я твоя сестра, — сказала Марія. — І я тебе люблю, і в тебе знову є рідні. Ми всі твої рідні.

— Разом з Inglés, — прогула Пілар. — Правда ж, Inglés?

— Авжеж, — сказав хлопцеві Роберт Джордан. — Ми всі твої рідні, Хоакіне.

— Він твій брат, — сказала Пілар. — Га, Inglés?

Роберт Джордан обняв хлопця за плечі.

— Ми всі брати, — сказав він.

Хлопець кивнув головою.

— Мені соромно, що я заговорив, — сказав він. — Не можна розповідати про таке, бо через це всім стає тяжко на душі. Мені соромно, що я так уразив вас.

— Так і перетак тебе з твоїм соромом, — сказала Пілар своїм гарним низьким голосом. — А якщо Марія знову поцілує тебе, то я теж полізу цілуватися. Давненько вже я не цілувала матадорів, навіть таких невдатних, як ти, і я радо поцілую невдатного матадора, що записався в комуністи. Ану, держи його, Inglés, зараз я його добре цмокну.

— Deja', — сказав хлопець і рвучко відвернувся. — Облиш мене! Все вже минулося, і мені соромно.

Він стояв перед ними, силкуючись стримати сльози. Марія вклала свою руку в руку Роберта Джордана. Пілар узялася в боки й глузливо дивилася на хлопця.

— Коли вже я тебе поцілую, то зовсім не як сестра, — сказала вона йому. — Знаємо ми ці сестринські поцілуночки!

— Не треба жартувати, — мовив хлопець. — Я ж сказав, що все вже минулося, і я шкодую, що заговорив.

— Ну, тоді ходім до старого, — сказала Пілар. — Мені набридли всі ці жалі.

Хлопець дивився на неї. З виразу його очей видно було, що він раптом відчув гостру образу.

— Не твої жалі, а мої, — пояснила йому Пілар. — А ти надто вразливий, як на матадора!

— Матадор з мене не вийшов, — сказав Хоакін. — І нащо нагадувати мені про це кожної хвилини?

— Але кіску ти знову носиш?

— Ну, й що ж з того? Бій биків — дуже корисна справа. Він багатьом дає роботу, а нагляд за ним здійснюватиме держава. І тепер, можливо, я вже не боїтимуся.

— Можливо, — сказала Пілар. — Можливо.

— Чому ти з ним так грубо розмовляєш, Пілар? — сказала Марія. — Я тебе дуже люблю, але зараз ти просто як звір.

— Я і є звір, — відповіла Пілар. — Слухай, Inglés, чи ти вже обміркував те, що маєш сказати Ель Сордо?

— Так.

— Май на увазі, він людина небалакуча, не такий, як ми з тобою, чи ці сльозливі цуценята.

— Нащо ти кажеш таке? — вже сердито спитала знову Марія.

— Не знаю, — відповіла Пілар і пішла вперед. — А як ти гадаєш, чому?

— Не знаю.

— Є речі, що мене іноді дуже сердять, — сердито сказала Пілар. — Розумієш? От, наприклад, те, що мені сорок вісім років. Чуєш? Сорок вісім років і бридка пика на додачу. Або те, що такий-от нездара-матадор з комуністичним ухилом злякано кривиться, коли я жартома кажу, що поцілую його.

— Неправда, Пілар, — сказав хлопець. — Не було цього.

— Qué va, неправда. Але мені так і перетак на всіх вас. А ось і він. Hola, Сантьяго! Qué tal?

Чоловік, до якого звернулася Пілар, був приземкуватий, кремезний, з вилицюватим смуглявим обличчям; він мав сиве волосся, широко розставлені жовто-карі очі, тонкий ніс, гачкуватий, як у індіанця, і великий вузький рот з навислою верхньою губою. Він був чисто виголений, і до його кривих ніг, здавалось, пасували пастуші штани й чоботи. Він вийшов з печери й перевальцем прямував до них. Хоч день стояв дуже теплий, на ньому була шкіряна хутряна куртка, застебнута до самого горла. Він простяг Пілар велику коричневу руку.

— Hola, жінко, — сказав він. — Hola, — обернувся він до Роберта Джордана, потиснув йому руку й швидко й допитливо подивився у вічі. Роберт Джордан побачив, що очі в нього жовті, як у kota, й тьмяні, як у змії. — Guara, — сказав він Марії й поплескав її по плечу.

— Іли? — спитав він у Пілар. Вона похитала головою.

— Істи, — сказав він і подивився на Роберта Джордана. — Пити? — спитав він і, відігнувши великий палець донизу, зробив кулаком такий рух, наче наливав щось.

— Дякую, охоче.

— Добре, — сказав Ель Сордо. — Віскі?

— У тебе є віскі?

Ель Сордо кивнув.

— Inglés? — спитав він. — He Ruso?

— Americano.

— Американців тут мало, — сказав він.

— Тепер стало більше.

— Тим краще. З Північної чи з Південної?

— З Північної.

— Все одно, що Inglés. Коли висадиш міст?

— Ти вже знаєш про міст?

Ель Сордо кивнув.

— Післязавтра вранці.

— Добре, — сказав Ель Сордо. — Пабло? — спитав він у Пілар.

Вона похитала головою. Ель Сордо усміхнувся.

— Іди, — сказав він Марії й знову усміхнувся.

— Повернешся, — він дістав із унутрішньої кишені куртки великого годинника на ремінці, — за півгодини.

Жестом він запросив їх сісти на стесану колоду, що правила за лаву, потім глянув на Хоакіна й великим пальцем показав на стежку, якою вони прийшли.

— Я погуляю з Хоакіном, а потім повернуся, — сказала Марія.

Ель Сордо ввійшов до печери й за хвилину з'явився з пляшкою шотландського віскі й трьома склянками. Пляшку він тримав під пахвою, склянки ніс у тій самій руці — палець у кожній склянці, — а в другій руці держав за шийку череп'яного глека з водою. Пляшку й склянки він поставив на колоду, а глек — на землю.

— Льоду немає, — сказав він Робертові Джордану й простяг йому пляшку.

— Мені не наливай, — сказала Пілар і накрила свою склянку рукою.

— Сьогодні вночі на землі був лід, — сказав Ель Сордо і всміхнувся. — Весь розтанув. Лід там, — він показав на сніг, що білів на голих верхів'ях гір, — надто далеко.

¹ Відійди (ісп.).

Роберт Джордан хотів налити віскі Ель Сордо, але глухий чоловік похитав головою й рукою показав йому, щоб починав з себе.

Роберт Джордан налив собі майже півсклянки, і Ель Сордо, який уважно стежив за ним, відразу ж передав йому глек з водою, і Роберт Джордан підставив склянку під холодний струмінь, що полився з глиняного носика, тільки-но він нахилив глек.

Ель Сордо налив собі півсклянки віскі й долив по вінця водою.

— Вина? — спитав він Пілар.

— Ні. Води.

— Бери, — сказав він. — Негарно, — сказав він Робертові Джордану й посміхнувся. — Знав багатьох англійців. Завжди багато віскі.

— Де?

— Ранчо, — сказав Ель Сордо. — Приятелі хазяїна.

— Де ти дістаєш віскі?

— Що? — недочув він.

— Кричати треба, — сказала Пілар. — В те вухо, в друге.

Ель Сордо вказав на своє здорове вухо й усміхнувся.

— Де ти дістаєш віскі? — прокричав Роберт Джордан.

— Роблю, — сказав Ель Сордо, стежачи за рукою Роберта Джордана; рука, що підносила склянку до рота, зависла в повітрі.

— Ні, — сказав Ель Сордо й поплескав його по плечу. — Жарт. З Ла-Гранхи. Почув учора ввечері — англійський динамітник іде. Добре. Дуже радий. Дістав віскі. Для тебе. Ну, як?

— Здорово, — відповів Роберт Джордан. — Це дуже добре віскі.

— Приємно, — всміхнувся глухий. — Одержав сьогодні, разом з відомостями.

— Якими відомостями?

— Велике скупчення військ.

— Де?

— Сеговія. Літаки бачив?

— Так.

— Погано, га?

— Погано. А скупчення військ де саме?

— Багато між Вільякастіном і Сеговією. На вальядолідському шосе. Багато між Вільякастіном і Сан-Рафаелем. Багато. Багато.

— Якої ж ти думки про це?

— Ми щось готуємо?

— Можливо.

— Вони знають. Теж готують.

— Можливо.

— Чому б не висадити міст сьогодні вночі?

— Наказ.

— Чий наказ?

— Генерального штабу.

— Он як.

— Це важливо — коли саме висадити міст? — спитала Пілар.

— Надзвичайно важливо.

— А якщо вони вже стягують війська?

— Я пошлю Ансельмо з донесенням про пересування й концентрацію військ. Він зараз стежить за шосе.

— У тебе хтось на шосе? — спитав Ель Сордо.

Роберт Джордан не знав, що він розчув, а що — ні. З глухими цього ніколи не знаєш.

— Так, — сказав він.

— У мене теж. Чому б не сьогодні висадити міст?

— Маю інший наказ.

— Мені це не подобається, — сказав Ель Сордо. — Не подобається це мені.

— Мені теж, — сказав Роберт Джордан.

Ель Сордо похитав головою й надпив віскі зі склянки.

— Від мене — що треба?

— Скільки в тебе людей?

— Восьмеро.

— Треба перерізати телефонні дроти, напасти на пост у будиночку шляхового майстра, взяти його й відійти до мосту.

— Це легко.

— Все це я напишу.

— Не варто. А Пабло?

— Переріже телефонну лінію з цього боку, нападе на пост біля тартана, візьме його й теж відійде до мосту.

— А як потім з відступом? — спитала Пілар. — Нас семеро чоловіків, дві жінки і п'ятеро коней. А вас? — прокричала вона у вухо глухому.

— Вісім чоловіків і четверо коней. Faltan caballos, — сказав він. — Коней мало.

— Сімнадцять чоловік і дев'ятеро коней, — сказала Пілар. — А ще ж і вантаж треба везти. Ель Сордо мовчав.

— Чи можна роздобути десь іще коней? — спитав Роберт Джордан, нахилиючись до його здорового вуха.

— Рік воюю, маю чотирьох, — відповів глухий, показуючи чотири пальці. — А ти хочеш на завтра — вісім?

— Так, — сказав Роберт Джордан. — Не забувай, що ти залишаєш цю місцевість. Тобі не треба вже поводитися так обережно, як раніше. Не треба зважувати кожен крок. Невже не можна зробити вилазку й роздобути вісім коней?

— Можна, — відповів Ель Сордо. — Можна — жодного, можна — більше.

— Чи є у вас тут ручний кулемет? — спитав Роберт Джордан.

Ель Сордо кивнув головою.

— Де?

— На горі.

— Якої системи?

— Не знаю назви, з дисками.

— А скільки дисків?

— П'ять.

— Чи вміє хто з вас стріляти з нього?

— Я. Трошки. Багато не стріляємо. Не хочемо знімати тут галасу. Не хочемо даремно витрачати набої.

— Я потім гляну на нього, — сказав Роберт Джордан. — А ручні гранати у вас є?

— Багато.

— А скільки патронів на гвинтівку?

— Багато.

— Скільки?

— Півторааста. А може, більше.

— А людей можна дістати ще?

— Навіщо?

— Щоб мати досить живої сили для знищення постів і оборони мосту, поки я готуватиму вибух. Нам потрібно вдвічі більше людей, ніж ми зараз маємо.

— Щодо постів не турбуйся. Час?

— Завидна.

— Не турбуйся.

— Мені б ще чоловік двадцять, — сказав Роберт Джордан.

— Надійних немає. Ненадійних — треба?

— Ні. А скільки є надійних?

— Може, четверо.

— Чому так мало?

— Довіряти не можна.

— Навіть для того тільки, щоб стерегти коней?

— Щоб стерегти коней — треба дуже довіряти.

— Може, хоч десятеро набереться надійних?

— Четверо.

— Ансельмо казав мені, що в цих горах більше сотні.

— Ненадійних.

— Ти сказала — тридцять, — звернувся Роберт Джордан до Пілар. — Тридцять, на яких можна більш-менш покластися.

— А як з людьми Еліаса? — крикнула Пілар у вухо Ель Сордо.

Той похитав головою.

— Ненадійні.

— Отже, навіть десяток не можна набрати? — спитав Роберт Джордан.

Глухий подивився на нього своїми тьмяними жовтими очима й похитав головою.

— Четверо, — сказав він і показав чотири пальці.

— А твої надійні? — спитав Роберт Джордан і відразу ж пошкодував, що спитав.

Ель Сордо кивнув.

— Dentro de la gravedad, — сказав він по-іспанськи. — В міру небезпеки. — Він усміхнувся. — Що, важко буде, га?

— Можливо.

— Мені однаково, — сказав Ель Сордо просто, не хизуючись. — Краще четверо добрих, ніж багато поганих. У цій війні завжди багато поганих, мало добрих. І що день, то менше добрих. А Пабло? — він подивився на Пілар.

— Ти сам знаєш, — відповіла Пілар. — Що день, то гірше.

Глухий знизав плечима.

— Пий, — сказав він Робертові Джордану. — Дам тобі своїх і ще чотирьох. Разом дванадцять. Увечері все обговоримо. Маю динаміт — шістьдесят брусків. Треба?

— Якого гатунку?

— Не знаю. Звичайний динаміт. Принесу.

— Ним ми підірвемо маленький міст — горішний, — сказав Роберт Джордан. — Це чудово. Ти сьогодні ввечері прийдеш? То візьми з собою цей динаміт, гаразд? В наказі про другий міст нічого не сказано, але його теж доведеться підірвати.

— Ввечері прийду. Потім — шукати коней.

— Гадаєш, нам пощастить дістати коней?

— Можливо. Їж.

Цікаво, чи він з усіма так розмовляє, подумав Роберт Джордан. Чи, може, вважає, що так чужинцеві легше зрозуміти його?

— А куди ми подамось потім, коли впораємось з цим? — прокричала Пілар у вухо Ель Сордо.

Той знизав плечима.

— Все це треба підготувати, — сказала жінка.

— Авжеж, — сказав Ель Сордо. — Треба.

— Це справа нелегка, — сказала Пілар. —

Треба все дуже добре обмірковувати.

— Так, жінко, — сказав Ель Сордо. — Що тебе тривожить?

— Усе, — прокричала Пілар.

Глухий усміхнувся.

— Цього ти вже у Пабло навчилася, — сказав він.

Отже, тією куцою мовою він розмовляє тільки з чужинцями, подумав Роберт Джордан. Добре. Приємно почути від нього нормальну людську мову.

— Куди ж, ти гадаєш, треба йти? — спитала Пілар.

— Куди?

— Так, куди?

— Є багато різних місць, — сказав Ель Сордо. — Дуже багато. Ти знаєш Гредос?

— Там і так уже забагато народу. От побачиш, скоро за всі ці місця візьмуться, як тільки матимуть на це час.

— Так, але це великий і дуже дикий край,

— Туди важко буде дістатися, — сказала Пілар.

— Усе важко, — відповів Ель Сордо. — До Гредоса так само, як і будь-куди. Треба йти ногами. Тут тепер дуже небезпечно. І так це чудово, що ми досі тут тримаємось. В Гредосі спокійніше.

— Знаєш, куди б я хотіла? — спитала його Пілар.

— Куди? До Парамери? І не сподівайся.

— Ні, — сказала Пілар. — Не до Сьєрра-Парамери. Я пішла б до Республіки.

— Це можна зробити.

— А твої люди пішли б?

— Так, якби я їм наказав.

— А я за своїх не знаю, — сказала Пілар. — Пабло не схоче, хоч там він міг би сидіти спокійно. В армію його не візьмуть, він надто старий — хіба що мобілізують людей його віку. Циган нізачо не піде. За решту — не знаю.

— Через те, що тут уже довго нічого не робилося, вони забули про безпеку, — сказав Ель Сордо.

— Сьогоднішні літаки їм нагадають, — сказав Роберт Джордан. — На мою думку, вам навіть зручніше було б діяти з Гредоса.

— Що? — спитав Ель Сордо й подивився на нього очима, що зробилися зовсім тьмяними. Запитання прозвучало не дуже доброзичливо.

— Звідти вам зручніше буде робити вилазки, — сказав Роберт Джордан.

— Он як, — сказав Ель Сордо. — Ти знаєш Гредос?

— Знаю. Звідти ви могли б нападати на залізничну магістраль. Могли б весь час руйнувати її, як ми це робимо на півдні, в Естремадури. Це краще, ніж повертатися на територію Республіки, — сказав Роберт Джордан. — Тут із вас більше користі.

Поки він говорив це, обличчя Сордо й Пілар усе хмуришали.

Ель Сордо зирнувся з Пілар.

— Ти знаєш Гредос? — спитав він. — Справді?

— Атож, — відповів Роберт Джордан.

— А куди б ти пішов?

— Куди-небудь в Барко-де-Авіла. Там краще, ніж тут. А діяти можна на головному шосе і на залізниці між Бехаром і Пласенсією.

— Дуже важко, — сказав Сордо.

— Ми діяли на цій самій залізниці в куди небезпечніших місцях — в Естремадури, — сказав Роберт Джордан.

— Хто це — ми?

— *Zagín guerrilleros*¹ з Естремадури.

— Великий?

— Близько сорока душ.

— А той, із слабкими нервами й чудним ім'ям, — теж був звідти? — спитала Пілар.

— Так.

— Де він зараз?

— Загинув, я ж казав тобі.

— Ти теж звідти?

— Так.

— Ти не здогадуєшся, що саме я хочу сказати?

Я припустився помилки, подумав Роберт Джордан. Я сказав іспанцям, що ми робили щось краще за них, а у них не заведено говорити про свої заслуги й подвиги. Треба було похвалити їх, а я почав давати вказівки, і вони розлютились. Ну що ж, або вони перекиплять, або ні. В Гредосі, звичайно, з них було б куди більше користі, ніж тут. Це видно хоча б із того, що вони тут більше нічого не зробили після нападу на поїзд, організованого Кашкінім. Та й ця

¹ Партизани (ісп.).

операція не була якоюсь надзвичайною. Фашисти втратили один паровоз і кількох солдатів, а тут розповідають про це, як про кульмінаційний пункт війни. Може, зрештою, сором змусить їх піти в Гредос. Так, але можливо також, що вони мене витурають звідси. В усякому разі, перспективи зовсім не блискучі.

— Слухай, *Inglés*, — сказала Пілар. — А як твої нерви?

— Чудові, — сказав Роберт Джордан. — О'кей.

— Бо той останній динамітник хоч і знав свою справу, але нерви мав слабенькі.

— Бувають і серед нас нервові люди, — сказав Роберт Джордан.

— Я не кажу, що він був боягуз; він був молодець, — вела далі Пілар. — Але надто багато балакав, і все якось по-чудернацьки. — Вона підвищила голос. — Правда ж, Сантьяго, останній динамітник, той, що підірвав поїзд, був трошки дивакуватий?

— *Algo raro*, — кивнув Сордо, і його очі, немов круглий отвір на кінці трубки пілососа, обмацали все обличчя Роберта Джордана. — *Si, algo raro, pero bueno*¹.

— *Migó*, — крикнув Роберт Джордан просто у вуха глухому. — Він загинув.

— Як це сталося? — спитав Сордо, переводячи погляд з очей Роберта Джордана на його губи.

— Я його застрелив, — сказав Роберт Джордан. — Він був тяжко поранений і не міг йти, і я його застрелив.

— Він завжди казав, щоб з ним так зробили, — мовила Пілар. — Схибнувся на тому.

— Так, — сказав Роберт Джордан. — Він завжди казав, щоб з ним так зробили, і справді схибнувся на тому.

— *Como fue?*² — спитав Сордо. — Теж поїзд підривали?

— Поверталися після поїзда, — сказав Роберт Джордан. — Операція пройшла вдало; та вертаючись у темряві, ми напоролися на фашистський патруль, і коли ми побігли, куля влучила йому в спину, але жодної кістки не зачепила, крім лопатки. Поранений, він ще довго йшов з нами, потім знесилився і не міг йти далі. Він не хотів, щоб ми його залишили, і я застрелив його.

— *Menos mal*, — сказав Ель Сордо. — З двох зол менше.

— А ти певень, що в тебе міцні нерви? — спитала Пілар Роберта Джордана.

— Так, — сказав він їй. — Я певень, що нерви маю добрі, і я гадаю, що, як ми покінчимо з тим мостом, вам найкраще буде піти в Гредос.

Заледве він сказав це, жінку неначе прорвало: з її уст линув потік непристойної лайки, який завирував навколо нього, немов гаряча піна, що, вихопившись з гейзера, розлітається в усі боки.

Глухий похитав головою й весело всміхнувся, а Пілар лаялася невгаваючи, і Роберт Джордан зрозумів, що все владналося. Нарешті вона замовкла, взяла глек з водою і напилася нахильці, а тоді сказала спокійно:

— Ти вже сиди тихо й не вчи нас, що ми маємо робити далі, добре, *Inglés*? Повертайся до Республіки, дівку бери з собою, а ми тут самі вирішимо, де нам померати.

— Де нам жити, — сказав Ель Сордо. — Заспокойся, Пілар.

— І жити, й померати, — сказала Пілар. — Хто-хто, а я знаю, чим усе це скінчиться. Ти гарний хлопень, *Inglés*, але не вчи нас, що ми маємо робити потім, як ти зробиш свою справу.

¹ Так, досить чудний, але добрий (*исп.*)

² Як це було? (*исп.*)

— Це твоя справа, — сказав Роберт Джордан. — Я в неї не хочу втручатися.

— Вже втрутився, — сказала Пілар. — Бери свою стрижену хвойду й повертайся до Республіки, але не хрисякй дверима перед носом у тих, хто в цій країні народився й був відданий Республіці ще тоді, коли в тебе на губах молоко не обсохло.

Марія саме підходила стежкою й почула останні слова Пілар, які та, знову розпалившись, крикнула Робертові Джордану. Марія енергійно кивнула головою Робертові Джордану й застерезливо посварилася пальцем. Пілар побачила, що Роберт Джордан дивиться на дівчину й усміхається, обернулася до неї й сказала:

— Так. Я сказала — хвойда, і сказала те, що думаю. І катайте собі вдих до Валенсії, а ми будемо сидіти в Гредосі і їсти козячі горішки.

— Хай я буду хвойда, коли ти так хочеш, Пілар, — сказала Марія. — І певне, я справді хвойда, коли ти так кажеш. Тільки вгамуйся. Що це з тобою?

— Нічого, — відповіла Пілар і сіла на колоду; голос її вже був спокійніший, і в ньому не дзвеніла металева лють. — Я тебе зовсім не маю за хвойду. Але мені так хочеться піти туди, де Республіка!

— От і підемо всі разом, — сказала Марія.

— Справді, — сказав Роберт Джордан. — Коли вже Гредос так не подобається тобі.

Ель Сордо всміхнувся до нього.

— Гарзд, побачимо, — сказала Пілар, тепер уже зовсім заспокоївшись. — Дайте мені склянку того чудного напою. Мені в горлі пересохло від люті. Побачимо. Побачимо, що буде.

— Розумієш, товаришу, — пояснив Сордо. — Найважче те, що це доведеться робити вранці. Він більше не говорив кучих фраз і дивився Робертові Джордану у вічі спокійно й переконливо; не допитливо й не підозріливо і без недбалості зверхності старого вояка, що раніше просвічувала в його погляді. — Я розумію твій план і знаю, що треба знищити пости й потім прикривати міст, поки ти робитимеш свою справу. Все це я чудово розумію. І все це було б легше зробити вдосвіта або надвечір.

— Так, — відповів Роберт Джордан. — Іди, погулай ще трошки, добре? — сказав він Марії, не дивлячись на неї.

Дівчина відійшла так, що їхніх голосів вже не було чути, і сіла, обхопивши руками ноги.

— Бачте, — вів далі Ель Сордо. — Зробити все це неважко. Але як потім, серед білого дня, відійти звідти — це вже куди складніше.

— Слушно, — сказав Роберт Джордан. — Я про це вже думав. Адже й мені доведеться відходити при денному світлі.

— Ти один, — сказав Ель Сордо. — А нас багато.

— А що як ми після вибуху повернемося до своїх таборів і дочекаємося темряви, а потім уже вирушимо далі? — сказала Пілар, піднісши склянку до губ і знову відставивши її.

— Це теж дуже небезпечно, — заперечив Ель Сордо. — Може, навіть ще небезпечніше.

— Я вже бачу, що з того вийшло б, — сказав Роберт Джордан.

— Висадити в повітря цей міст уночі було б легко, — сказав Ель Сордо. — Але якщо ти кажеш, що це треба зробити вдень, все ускладнюється.

— Я знаю.

— А що як ти все ж зробиш це вночі?

— Мене розстріляють.

— Цілком можливо, що нас усіх постріляють, якщо ти зробиш це вдень.

— Для мене особисто це не так уже й важливо, оскільки міст буде знищено, — сказав Ро-

берт Джордан. — Але я розумію, що вас тривожить. Вдень ви не зумієте організувати відступ.

— Ет, треба буде, то зуміємо, — сказав Ель Сордо. — Але я хочу, щоб ти зрозумів, що тривожить людей і чому вони сердяться. Ти говориш про перехід до Гредоса, як про звичайний військовий маневр. А тим часом ми можемо дістатися до Гредоса тільки чудом.

Роберт Джордан мовчав.

— Послухай мене, — сказав Ель Сордо. — Я сьогодні багато балакаю. Це для того, щоб ми зрозуміли один одного. Ми тут узагалі тримаємося чудом. Чудо це можливе завдяки лінощам і глупоті фашистів, але колись вони схаменуться. Щоправда, ми дуже обережні і тут у горах сидимо тихо.

— Я знаю.

— Але після твого мосту нам доведеться за-
братися звідси. І ми мусимо добре обмізкувати,
як саме це зробити.

— Зрозуміло.

— Ото ж бо, — сказав Ель Сордо. — Ну, їжте вже. Давно я не був таким балакуном.

— Я ще ніколи не чула, щоб ти так багато балакав, — сказала Пілар. — Може, через оце? — вона піднесла склянку.

— Ні, — похитав головою Ель Сордо. — Це не через віски. А через те, що мені ще ніколи не треба було сказати так багато.

— Я ціную твою допомогу й твою відданість Республіці, — сказав Роберт Джордан. — І розумію труднощі, що виникають у зв'язку з часом, на який призначено операцію.

— Годі говорити про це, — сказав Ель Сордо. — Ми тут для того, щоб зробити все, що можна. Але це складна річ.

— А на папері дуже проста, — всміхнувся Роберт Джордан. — На папері міст треба зруйнувати в ту хвилину, коли починається наступ, аби перерізати шосе. Дуже просто.

— Хай би вони нам раз дали зробити щонебудь на папері, — сказав Ель Сордо. — Щоб ми і придумали, й виконали все на папері!

— Папір усе терпить, — пригадав прислів'я Роберт Джордан.

— І багато на що припадається, — сказала Пілар. — Es miu útil. Хотіла б я використати твій наказ саме для цього.

— Я й сам хотів би, — сказав Роберт Джордан. — Але так ніколи не здобудеш перемоги.

— Авжеж, — сказала жінка. — Мабуть-таки не здобудеш. А знаєш, чого б я ще хотіла?

— Піти до Республіки, — сказав Ель Сордо. Він нахилився ближче до неї, прислухаючись здоровим вухом до її слів. — Ya irás, mijer¹. От виграємо війну, і тоді всюди буде Республіка.

— Ну, гаразд, — сказала жінка. — А тепер, на бога, нумо їсти.

іспанським недбалим і коротким порухом руки вгору, — ніби відкидаючи щось геть, — мовляв, навіщо ті всякі прощання. За столом він сидів у тій самій хутряній куртці, навіть не розстебнувши її, і під час обіду поводився бездоганно чемно, старанно повертав голову, щоб краще чути, і знову перейшов на рубану іспанську мову, розпитуючи Роберта Джордана про становище в Республіці. Але видно було, що він хоче якнайшвидше спекатися їх.

Коли вони зібралися йти, Пілар сказала йому:

— Ну, то як же, Сантьяго?

— Ніяк, жінко, — відповів глухий. — Все гаразд. Я думатиму.

— Я також, — сказала тоді Пілар і весь час, поки вони спускалися крутою стежкою між соснами — спускатися нею було легко й приємно, не те, що підніматися — не вимовила жодного слова. Роберт Джордан і Марія також мовчали, і всі троє йшли швидко, аж поки стежка стала спинатися круто вгору другим схилом лісової долини й урешті вибігла з лісу на полонину.

Травневий день був гарячий, і коли вони подолали половину останньої крутизни, жінка раптом зупинилася. Роберт Джордан теж зупинився і, обернувшись назад, побачив, що на лобі у неї виступив рясний піт. Йому здалося, що її смагляве обличчя зблідло, шкіра зробилася жовтавою, а під очима залягли темні смуги.

— Трохи відпочинемо, — сказав він. — Ми йдемо надто швидко.

— Ні, — сказала вона. — Ходімо далі.

— Відпочинь, Пілар, — сказала Марія. — Ти погано виглядаєш.

— Замовкни, — сказала жінка. — Тебе ніхто не питає.

Жінка рушила далі стежкою, та коли вони дісталися до перевалу, вона дихала важко, обличчя її було мокре від поту й зблідло ще більше. — Сядь, посидь, Пілар, — сказала Марія. — Прощу тебе, будь ласка, посидь.

— Гаразд, — сказала Пілар, і вони сіли втрьох під сосною, лицами до полонини, в той бік, де за щораз вищими кряжами стриміли до неба скелясті вершини, на яких іскрився сніг у полуденному сонці.

— Така погань цей сніг, а як гарно, — сказала Пілар. — Чиста мана цей сніг. — Вона обернулася до Марії. — Не ображайся, що я тебе вилаяла, гуара. Сама не знаю, що сьогодні зі мною. Настрій поганий.

— Я не зважаю на те, що ти кажеш, коли сердишся, — сказала їй Марія. — А сердися ти часто.

— Ні, я не серджуся, це щось гірше, — сказала Пілар, дивлячись на снігові вершини.

— Ти занедужала, — сказала Марія.

— І не це, — сказала жінка. — Іди сюди, гуара, поклади мені голову на коліна.

Марія присунулася ближче до неї, склала руки так, як складають, коли збираються спати без подушки, і поклала на них голову. Обличчя вона обернула до Пілар і всміхнулася їй, але жінка все дивилася на гори, потім погладила дівчину по голові й провела товстим коротким пальцем по її чолу, навколо вуха і далі, вздовж лінії волосся на шиї.

— Зараз я віддам її тобі, Inglés, — сказала вона.

Роберт Джордан сидів позади неї.

— Не кажи так, — сказала Марія.

— Так, хай бере тебе, — сказала Пілар, дивлячись кудись убік. — Ти мені не потрібна. Але я ревную.

— Не кажи так, Пілар, — сказала Марія.

— Так, хай бере тебе, — сказала Пілар і обвела пальцем навколо мочки її вуха. — Але я дуже ревную.

РОЗДІЛ ДВАНADЦЯТИЙ

По обіді вони вийшли з табору Ель Сордо й рушили стежкою вниз. Ель Сордо провів їх до долішнього поста.

— Salud, — сказав він, — Увечері побачимось.

— Salud, samagada, — відповів Роберт Джордан, і всі троє пішли стежкою далі, а глухий стояв і дивився їм услід. Марія обернулася й помахала йому рукою, і Ель Сордо відповів їй тим

¹ Ти підеш, жінко (исп.)

— Але ж, Пілар,— сказала Марія.— Адже ти сама казала мені, що між нами нема нічого такого.

— Що-небудь таке завжди є,— сказала жінка.— Завжди є щось таке, чого не повинно бути. Але в мене такого немає. Це правда, що немає. Я тобі зичу щастя й нічого більше.

Марія мовчала, намагаючись лежати так, щоб Пілар не важко було підтримувати її голову.

— Послухай, гуара,— сказала Пілар і стала неуважно, але методично обводити пальцем контур її щок.— Послухай, гуара, я люблю тебе, але він може взяти тебе, бо я не *tortillera*¹, а жінка, створена для чоловіків. Це правда. Але мені приємно отак, серед білого дня, казати, що я тебе люблю.

— Я тебе теж люблю.

— *Qué va*. Не верзи дурниць. Ти навіть не розумієш, про що я кажу.

— Розумію.

— *Qué va*, що ти розумієш? Ти створена для цього *Inglés*. Це відразу видно, і нехай так і буде. І я на це погодилася. На щось інше я не погодилася б. Я не граюся ні в які гидкі витребеньки. І я кажу тільки правду. Небагато знайдеться таких людей, що казатимуть тобі правду, а надто жінок. Я ревную тебе й так і кажу, і це правда. Кажу відверто.

— Облиш,— сказала Марія.— Облиш, Пілар.

— *Por qué*² облиш? — сказала жінка, не дивлячись, як і раніше, ні на нього, ні на неї.— Я казатиму це, доки мені не набридне. І власне,— вона нарешті глянула на дівчину,— зараз от мені набридлило. Більше я цього не казатиму, зрозуміло?

— Не треба про це, Пілар,— сказала Марія.

— Ти дуже милесенький зайчик,— сказала Пілар.— А тепер прийми голову, бо в мене вже вивітрилася дурість.

— Це зовсім не дурість,— сказала Марія.— А моїй голові дуже зручно тут.

— Ні, прийми її,— сказала Пілар і, підклавши свої великі руки під голову дівчини, трошки підняла її.— Ну, а ти чого, *Inglés*? — спитала вона, ще підтримуючи голову дівчини й дивлячись на гори.— Чи тобі кіт язика відкусив?

— Не кіт,— сказав Роберт Джордан.

— То який же звір тобі його відкусив? — вона опустила голову дівчини на землю.

— Ніякий,— відповів їй Роберт Джордан.

— Виходить, сам проковтнув?

— Може й так.

— Ну, і як, смачно було? — Пілар обернулася до нього й усміхнулася.

— Не дуже.

— Я так і думала,— сказала Пілар.— Я так і думала. Тепер я віддам тобі твого зайчика. Зрештою, я зовсім і не намагалася відібрати в тебе твого зайчика. Це гарне ім'я для неї. Я вранці чула, ти називав її так.

Роберт Джордан відчув, що червоніє.

— Ти важка жінка,— сказав він їй.

— Ні,— сказала Пілар.— Я така проста, що мене не відразу збагнеш. А тебе важко збагнути, *Inglés*?

— Ні. Але й не дуже легко.

— Ти мені подобаєшся, *Inglés*,— сказала Пілар.— Потім усміхнулася, нахилилася вперед, і, усміхнена, похитала головою.— От якби я могла відібрати в тебе зайчика, а в зайчика — тебе!

— Ти не могла б.

— Знаю,— сказала Пілар і знову усміхнулася.— Та я б і не схотіла. Але замолоду могла б.

— Вірю.

— Віриш?

— Атож,— сказав Роберт Джордан.— Але це безглузді балачки.

— І на тебе це не схоже,— сказала Марія.

— Я сьогодні взагалі сама на себе не схожа,— сказала Пілар.— Зовсім не схожа. Через отой твій міст мені голова розболілася, *Inglés*.

— Що ж, можна назвати його Міст головного болю,— сказав Роберт Джордан.— Але він у мене полетить у провалля, як поламана пташина клітка.

— Оце добре,— сказала Пілар.— Ану ще!

— Я розламаю його надвоє, як банан, з якого зерто шкурку.

— А я б з'їла зараз банан,— сказала Пілар.— Ну, ще, *Inglés*. Поговори ще.

— Нема потреби,— відповів Роберт Джордан.— Ходімо до табору.

— Твій міст від тебе не втече,— сказала Пілар.— Я ж казала, що залишу вас удвох.

— Ні, в мене ще багато справ.

— Це теж справа, і багато часу вона не забере.

— Замовкни, Пілар,— сказала Марія.— Нащо ці грубощі.

— Бо я сама груба,— сказала Пілар.— Але й дуже делікатна. *Soy muy delicada*. Я вас залишу вдвох. А про ревності — то все пусті балачки. Я розсердилася на Хоакіна, бо по його очах бачила, яка я бридка. Я не ревную, я тільки заздрю, що тобі дев'ятнадцять років. Але така заздрість довго не триває. Тобі не завжди буде дев'ятнадцять. Ну, а тепер я піду собі.

Вона підвелася і, взявшись під бік однією рукою, глянула на Роберта Джордана, що також уже стояв. Марія сиділа під деревом, опустивши голову.

— Ми всі йдемо до табору,— сказав Роберт Джордан.— Так буде ліпше, й до того ж попереду ще багато справ.

Пілар кивнула на Марію, що сиділа, одвернувшись, і мовчала.

Пілар усміхнулася, ледь помітно знизала плечима й запитала:

— Дорогу знаєш?

— Я знаю,— сказала Марія, не підводячи голови.

— *Pues me voy*,— сказала Пілар.— Тоді я пішла. Ми приготуємо тобі що-небудь смачненьке, *Inglés*.

Вона пішла зарослим лугом до струмка, який вів до табору.

— Зачекай! — крикнув Роберт Джордан.— Нам краще піти всім разом.

Марія сиділа мовчки.

Пілар не оглянулася.

— *Qué va*,— всім разом,— сказала вона.— Побачимось у таборі.

Роберт Джордан стояв і дивився їй услід.

— З нею нічого не станеться? — спитав він Марію.— У неї хворобливий вигляд.

— Хай їде,— сказала Марія, все не підводячи голови.

— Даремно ми її саму відпустили.

— Хай їде,— сказала Марія.— Хай їде!

РОЗДІЛ ТРИНАДЦЯТИЙ

Вони йшли порослою вересом гірською лукою, і Роберт Джордан відчував, як верес торкається його ніг, відчував і вагу пістолета, що відтягував йому пояс, відчував тепло сонця і вітерець зі

¹ Лесбіянка (ісп.).

² Чому? (ісп.).

снігових вершин, що холодив йому спину, і відчував у своїй долоні руку дівчини, міцну й тугу, і пальці її, що переплелися з його пальцями. Від тієї долоні, притиснутої до його долоні, від сплених пальців, від зап'ястка, що торкався його зап'ястка, проникало йому в долоню, в пальці й зап'ясток щось таке свіже, як перший ніжний подих вітру, який, війнувши над морем, ледь морщить його склисту, гладеньку поверхню,— щось таке легке, як пух, що осідає на губах, чи листя, що опадає, коли немає вітру; щось таке легке, що досить було дотику пальців, щоб це відчувати, але водночас потиск пальців, тісна близькість долоні й зап'ястка настільки підсилювали, настільки поглиблювали це «щось», робили його таким гострим, таким болісним, таким міцним, що воно наче струмом пронизувало йому руку й сповнювало все тіло болісним тремтливим жаданням. Сонце падало на її волосся кольору стиглої пшениці, на золотаво-смагляве, ніжне обличчя і на вигин шиї. Він відхилив її голову назад, пригорнув дівчину до себе й поцілував. Вона затремтіла, і він міцно притиснув до себе її всю й відчув її маленькі тугі груди, відчув їх крізь тканину двох сорочок. Він підніс руку й розстебнув гудзика на її сорочці, нахилився й поцілував там, а вона стояла й тремтіла, відкинувши голову на руку, що обіймала її. Потім вона доторкнулася підборіддям до його голови, він відчув, що вона обхопила його голову й притисла її до себе. Він випростався й обняв її обома руками так міцно, що аж підняв над землею, і притиснув до себе, відчувачи, як вона тремтить, і її губи торкнулися його шиї, і тоді він поставив її на землю й сказав:

— Маріє, ох, моя Маріє!

А по хвилі:

— Куди нам піти?

Вона нічого не відповіла, тільки її пальці сковзнули йому за комір, і він відчув, що вона розстебнула гудзик на його сорочці, і вона сказала:

— Я теж. Я тебе теж хочу поцілувати.

— Не треба, зайчику.

— Ні, треба. Як ти, так і я.

— Ні. Так не буває.

— То хай буде! Ох, хай буде. Хай буде!

Потім був запах прим'ятого вересу й тверді зламані стебла під її головою, і яскраве сонце на її склеплених повіках, і він запам'ятав назавжди вигин її шиї, коли голова відкинулася у вересі, і легке, мимовільне спіання губ, і тремтіння повік, міцно заплющених, щоб не бачити сонця й нічого не бачити — а для неї все було червоне, жовтогаряче, золотаво-жовте від сонця, що падало на склеплені повіки, і такого самого кольору було все: виповнення, володіння, осягнення — все такого самого кольору, все в тій яскравій сліпоті. А для нього це був темний прохід, що не вів нікуди, знову нікуди і знову нікуди, і ще раз нікуди, весь час і довіку нікуди, важко спираючись об землю ліктями, нікуди, в морок, в нескінченне небуття, весь час у те незнане небуття, раз і назавжди нікуди, і вже нестерпно, і знову нікуди, і більше вже не можна знести, і знову, і знову, і знову нікуди, і раптом несподівано, пекуче, востаннє все нікуди зникло, і час зупинився, і тільки вони двоє існували в нерухомому часі, і земля під ними хитнулася і попливла.

Потім він лежав на боці, головою в вересі, вдихаючи його запах і запах коріння й землі, і сонце пробивалося між стеблами, що дряпали йому голі плечі й бік. І дівчина лежала поряд нього, і її очі все були заплющені, а потім вона розплющила їх і всміхнулася, і він сказав дуже втомлено і ніби звідкись здалеку, хоч і ласкаво:

— Агов, зайчику.

І вона засміялась і сказала вже зблизька:

— Агов, мій Inglés.

— Я не Inglés, — сказав він ліниво.

— Ні, ти мій Inglés, — сказала вона. — Ти мій Inglés.

Вона простягла руки, взяла його за обидва вуха й поцілувала в лоб.

— Ось маєш, — сказала вона. — Ну, як тепер? Уже краще цілую?

Потім вони йшли разом понад струмком, і він сказав:

— Маріє, я тебе кохаю, і ти така чудесна, і така вродлива, і така дивна, що коли я з тобою, мені хочеться умерти, так я тебе кохаю.

— Ох, — сказала вона. — Я кожного разу вмираю. А ти ні?

— Ні. Майже. А ти відчула, як земля попливла?

— Так. Коли я вмирала. Обійми мене, будь ласка.

— Не треба. Я держу тебе за руку. Мені досить твоєї руки.

Він глянув на неї, потім подивився вперед, туди, де кінчалася полонина, і побачив у небі шугіку, що наглядав здобич, і великі надвечірні хмари, що виповзали з-за гір.

— А з іншими тобі так не було? — спитала Марія.

Вони тепер йшли, тримаючись за руки.

— Ні. Далекі, ні.

— А ти кохав багатьох жінок?

— Кохав. Але не так, як тебе.

— І цього не було? Правда?

— Було приємно, але так не було.

— Під нами пливла земля. А раніш земля ніколи не пливла?

— Ні. Ніколи.

— Так, — сказала Марія. — І це ж у нас тільки один день.

Він нічого не сказав.

— Але хоч це в нас було, — сказала Марія. — А я тобі подобаюся? Скажи, подобаюся? Я потім стану ще красивіша.

— Ти й зараз дуже гарна.

— Ні. — сказала вона. — Погладь мене по голові.

Він погладив її і відчув, як коротке волосся м'яко піддається, а потім стовбурчиться у нього між пальцями. І він узяв обома руками її за голову, повернув обличчям до себе й поцілував.

— Мені хочеться цілуватись, — сказала вона. — Але я ще не вмію.

— Тобі не треба вміти.

— Ні, треба. Якщо я маю бути твоєю жінкою, то мушу подібатися тобі в усьому.

— Ти мені й так подобаєшся. Мені не треба, щоб ти мені ще дужче подобалася. Це нічого не змінить б, якби ти мені ще більше подобалася.

— От побачиш, — сказала вона радісно. — Зараз моє волосся просто бавить тебе, бо воно не таке, як в усіх. Але воно день у день відростає. Скоро воно зробиться довге, і я вже не буду така і, може, ти мене покохаєш дуже-дуже.

— У тебе гарне тіло, — сказав він. — Найкраще в світі.

— Просто молоде й худе.

— Ні. В гарному тілі є якась своя потаємна сила. Не знаю, чому, але відчувається вона не завжди, в однієї вона є, а в другій немає. От у тебе є.

— Для тебе, — сказала вона.

— Ні.

— Так. Для тебе, тільки для тебе і завжди буде для тебе. Але цього ще замало, я хочу дати тобі більше. Я навчуся добре дбати про тебе. Тільки скажи мені правду: земля ніколи раніше не пливла?

— Ніколи. — сказав він широко.

— Тепер я щаслива, — сказала вона. — Тепер я справді щаслива.

— Ти думаєш зараз про щось інше? — спитала вона його.

— Так. Про свою роботу.

→ Шкода, що ми не маємо коней, — сказала Марія. — Я така щаслива, що хотіла б мчати на добром коні, швидко мчати, і щоб ти швидко мчав поряд мене, і щоб ми гнали чвалом, швидше й швидше, а щастя мого все одно не могли б наздогнати.

— Ми могли б наздогнати твоє щастя літаком, — сказав він неуважно.

— І летіти високо-високо в небі, як ті маленькі винищувачі, що так виблискували на сонці, — сказала вона. — Й робити петлі й пікірувати. Qué bueno! — засміялась вона. — Моє щастя навіть не помітило б цього.

— Твоє щастя не боїться повітряних ям, — сказав він, слухаючи одним вухом.

Бо в ту хвилину він був уже десь інде. Він ішов поряд неї, але його думки були зайняті мостом, і все вимальовувалося в уяві так ясно, чітко, виразно, як у візирі фотоапарата, коли його добре сфокусовано. Він бачив обидва пости й Ансельмо з циганом, що стежили за шосе. Він бачив безлюдну дорогу і бачив, як рухаються нею війська. Він бачив місце, де встановить ручні кулемети, щоб мати найзручніше поле обстрілу, і думав, хто стрілятиме з них: він під кінець, але хто на початку? Він закладав динамічні заряди, зв'язував і закріплював їх, вставляв капсулі, підводив дроти, приєднував кінці й нарешті повернувся до того місця, де поставив стару скриньку з підливною машинкою, а потім почав думати про всі ті речі, що могли статися, про все, що могло перешкодити справі.

Покинь, сказав він собі. Допіру ти цілував цю дівчину, і тепер голова в тебе ясна, зовсім ясна, а ти вже тривожишся. Думати про те, що треба зробити, це одне, а тривожитися — то вже зовсім інше. Не тривожся. Тривожитися тобі не можна. Ти знаєш, що саме тобі доведеться зробити, і знаєш, що може статися. Авжеж, це може статися.

Ти йшов на це, знаючи, за що борешся. Ти борешся саме проти всього того, що сам мусиш робити і що треба робити, щоб мати якийсь шанс на перемогу. Тепер ти мусиш використати цих людей, яких любиш, так само, як використовують в інтересах справи солдатів, до яких не мають ніяких почуттів. Видно, Пабло все-таки розумніший за всіх. Він одразу зрозумів, як це небезпечно. Пілар — та цілком за те, від самого початку, але і вона починає усвідомлювати, чим це пахне, і ця свідомість вже дається взнаки. Ель Сордо зразу ж усе добрав, і хоч він робить усе, що треба, подобається йому це не більше, ніж тобі, Роберте Джордан.

Отже, кажеш, тебе тривожить не стільки те, що буде з тобою, скільки те, що може статися з цією жінкою, з дівчиною й іншими? Гаразд. А що сталося б з ними, якби ти не прийшов сюди? Що було з ними перед тим, як ти прийшов сюди? Ні, так думати не слід. Ти ніякої відповідальності за них не несеш; тільки за те, як вони виконують свою частину завдання. Не ти давав наказ. Його дав Гольц. А хто такий Гольц? Добрий командир. Найкращий з усіх, під чиєю командою тобі доводилося служити. Але чи повинна людина виконувати нездійсненний наказ, знаючи, до чого це призведе? Хоч би навіть цей наказ дав Гольц, що репрезентує не тільки армію, але й партію? Так. Людина повинна його виконувати, бо лише на ділі можна довести, що він нездійсненний. Звідки ти знаєш,

що він нездійсненний, коли ти ще не пробував виконати його? Що було б, якби кожен, хто дістав наказ, починав твердити, що він нездійсненний? До чого ми прийшли б, якби замість виконувати наказ, щоразу казали б тільки: «неможливо»?

Він уже надивився на командирів, для яких кожен наказ був нездійсненний. Хоч би та свиня Гомес в Естремадурі. Він уже надивився на атаки, під час яких фланги залишалися на місці, не просуваючись вперед, бо це було «неможливо». Ні, він виконуватиме наказ, а якщо він і любив людей, які повинні допомагати йому, то тим гірше для нього.

Така вже ця партизанська робота, завжди накликати нещастя й небезпеку на тих, у кого знаходиш притулок і допомогу. Але в ім'я чого? В ім'я того, щоб кінець кінцем покласти край будь-якій небезпеці, і щоб усім добре жилося в цій країні. Це була істина, хоч як плакатно вона звучала.

Якщо Республіка зазнає поразки, в Іспанії не буде місця для тих, хто вірив у неї. А може, це не так? Ні, саме так, він бачив, що діялося в місцевостях, уже зайнятих фашистами.

Пабло — свиня, але всі інші — чудові люди, тож чи не зрада — штовхати їх на таке? Можливо. Але навіть якщо вони не зроблять цього, за тиждень сюди однаково прийдуть два кавалерійські ескадрони й виженуть їх з цих гір.

Так, невтручанням у їхнє життя однаково нічого не виграєш. Хіба збережеш для себе принцип, що кожна людина — сама по собі й не можна втручатися ні в чие життя. Ага, отже, ти додержуєшся цього принципу? Так, додержуюсь. Ну, а як же тоді планове суспільство і так далі? Цим хай клопочуться інші. У нього будуть інші справи після цієї війни. Він бере участь у цій війні, бо вона спалахнула в країні, яку він любить, і ще тому, що він вірить, у Республіку й знає: якщо Республіку буде знищено, життя стане нестерпне для тих, хто вірить у неї. На час війни він підкорив себе комуністичній дисципліні. Тут, в Іспанії, комуністи показали найкращу дисципліну й найздоровіший, найрозумніший підхід до ведення війни. Він прийняв їхню дисципліну на цей час, тому що в справі ведення війни це була єдина партія, чия програма й дисципліна він міг поважати.

Які ж у нього політичні переконання? Немає в тебе зараз ніяких, сказав він собі. Але цього не кажи нікому, подумав він. Ніколи навіть не признавайся. А що ж ти робитимеш після війни? Повернувся додому і знову зароблятиму на життя викладанням іспанської мови, і напишу правдиву книгу. Ладен закластися, сказав він, що це буде неважко.

Треба було побалакати з Пабло про політику. Цікаво дізнатися, як розвивалися його політичні погляди. Напевно, зліва направо; класичний шлях у душі старого Лерру. Пабло має багато спільного з Лерру. Та й Пріето не найкращий. Пабло і Пріето майже однаково не вірять в остаточну перемогу. У них в усіх політиках конокрадів. Я вірю в Республіку як спосіб урядування, але Республіка мусить позбутися всієї цієї зграї конокрадів, яка завела її у безвихідь перед тим, як вибухнув заколот. Чи можна знайти ще один народ, вожді якого були б такими його ворогами, як тут?

Вороги народу. Це вираз, без якого можна обійтися. Ходячий вираз, якого не варто вживати. Ось наслідки його близькості з Марією. Бо він став уже політичним фанатиком і святенником, схожим на якогось твердолобого баптиста, й слівця на кшталт «вороги народу» самі собою спадають йому на думку. Революційно-патріотичні штампи. Його розум навчився не-

¹ Як гарно! (ісп.).

критично сприймати й уживати їх. Звичайно, в них закладена правда, та надто вже бездумно він ними оперує. Але після вчорашньої ночі й сьогоднішнього дня свідомість його зробилася ясніша й чистіша. Дивна річ фанатизм. Щоб бути фанатиком, треба мати абсолютну, беззастережну впевненість, що правда на твоєму боці, і ніщо так не зміцнює цієї впевненості, як здержливість. Здержливість — ворог будь-якої ересі.

Цікаво, чи витримає ця теза глибший аналіз. Певно, саме тому комуністи так воюють з духом богемі. Геть богему, гріх Маяковського!

Але Маяковський тепер знову святий. Може, тому, що він помер, назавжди замовк. Ти сам скоро помреш і назавжди замовкнеш, сказав він собі. Ну, годі думати про такі речі. Думай краще про Марію.

Марія була тяжким випробуванням для його фанатизму. Рішучості його вона не похитнула, але тепер йому дуже не хотілося вмирати. Він охоче відмовився б від героїської чи мученицької смерті. Він не хотів повторювати Фермопіли, ані бути Горацем на цьому мості, чи тим голландським хлопчиком, який заткнув пальцем дірку в дамбі. Ні. Він хотів якомога довше побути з Марією. Він хотів дуже, дуже довго бути з нею.

Він не вірив, що для нього ще існує те, що звється «дуже довго», але якби так вийшло, він хотів би провести цей час з Марією. Ми могли б оселитися в готелі і взяти номер на ім'я доктора Лівінгстона з дружиною, подумав він.

А чому б мені не одружитися з нею? Ну, звичайно, подумав він. Я одружусь з нею. І тоді ми будемо містер і місіс Джордан із Сан-Веллі, штат Айдахо, або з Корпус-Крісті, штат Техас, або з Б'ютта, штат Монтана.

З іспанських дівчат виходять чудові дружини. У мене ніколи не було дружини-іспанки, отже, я знаю це напевно. А коли я знову почну викладати в університеті, вона буде просто чудова в ролі дружини викладача. І коли студенти, які вивчають іспанську мову, навідаються якось увечері викурити люльку й побалакати по-домашньому про Кеведо, Лопе де Вега, Гальдоса та інших славетних іспанських покійників, Марія зможе розповісти їм, як один із хрестоносців у блакитних сорочках, споборників істинної віри, сів їй на голову, а інші викрутили їй руки, задерли спідницю й подолом заткнули їй рота.

Цікаво, яке враження справить Марія в Міссулі, штат Монтана? Якщо, звичайно, мені пощастить вернутися на свою посаду в Міссулі. Певно, мені там назавжди наліпили етикетку червоного, і я взагалі вже в чорному списку. А втім — хтозна. Може, це й не так. Адже вони не знають, що я тут роблю, та й не повірили б ніколи, якби розповісти, а іспанську візу я одержав ще до того, як було впроваджено обмеження.

Мій строк закінчується тільки восени тридцять сьомого року. Я вийхав улітку тридцять шостого, і хоча відпустку мені дали рівно на рік, повертатись мені не треба аж до початку осіннього семестру. Отже, часу ще багато. Як на те пішлося, то й до післязавтра часу ще багато. Ні. Мабуть, не варто турбуватися щодо університету. Треба тільки повернутися до осені, і все буде гаразд. Тільки постаратись повернутися.

А все-таки ти віддавна живеш химерним життям. Дуже химерним, бодай йому чорт. Іспанія — твоя праця, твій фах, отже, нема нічого дивного в тому, що ти поїхав до Іспанії. Влітку тобі не раз доводилося працювати на будівництві різних технічних споруд чи прокладати лісові дороги, і ти навчився застосовувати вибухівку, а тому нічого дивного немає в тому, що ти зголосився

бути підривником. Робота, як робота, хіба що тільки завжди доводиться квапитися.

З тієї миті, коли руйнування стає для тебе технічною проблемою, ти більше нічого, крім технічної проблеми, не бачиш. Але тут є ще багато іншого, зовсім не такого простого, хоча, правду кажучи, ти досить легко до цього звик. Наприклад, ти весь час шукаєш якнайсприятливіших умов для вбивства, неминуче пов'язаного з роботою підривника. Хіба гучні слова роблять убивство справедливим? Чи приємним? Коли хочеш знати, ти щось надто вже охоче зголосився до цього. І дуже важко вгадати, на що ти будеш схожий, чи, радше, до чого ти будеш придатний, коли скінчиться твоя служба Республіці. Сподіваюсь, однак, що ти позбудишся всього цього, коли про це напишеш, подумаєш він. Скоро ти про це напишеш, усе минеться. Це буде добра книжка, якщо тобі пощастить написати її. Куди краща, ніж та, попередня.

А поки що ти можеш розраховувати тільки на сьогодні й завтра, сьогодні й завтра, і знову й знову (сподіваюсь) сьогодні й завтра, подумав він, а тому використай час, який маєш, і будь за це вдячний. А що як з мостом кінчиться погано? Не схоже на те, що кінчиться добре.

Зате з Марією все добре. Хіба ж не так? Ще й як, подумав він. Либонь, це все, що я можу ще взяти від життя. Може, це і є, власне, моє життя, і замість тривати сімдесят років, воно триватиме лише сорок вісім годин, чи сімдесят годин, вірніше, сімдесят дві. Три доби по двадцять чотири години, це якраз і буде сімдесят дві години.

Мабуть, за сімдесят годин можна прожити таке саме повне життя, як і за сімдесят років, коли тільки жив повним життям раніше, перед тим, як ці сімдесят годин розпочалися, і якщо вже досяг певного віку.

Що за нісенітниця, подумав він. До яких дурниць можна дійти, коли отак розмовляєш сам із собою! Справжнісінька нісенітниця. А може, й ні. Гаразд, там побачимо. Востаннє я спав з жінкою в Мадриді. Ні, не в Мадриді — в Ескоріалі. І якщо не зважати, на те, що серед ночі я прокинувся й мені раптом здалося, що це хтось інший, і я був щасливий, поки не згадав, хто це насправді; це було все одно, що перегортати попіл, тільки приємніше. А попереднього разу, в Мадриді, все було так само, ба навіть гірше; поки ми те робили, я намагався сам себе обдурити, що це зі мною зовсім інша. Отже, я не належу до романтиків, що оспівують іспанську жінку, і ніколи не надаю тут випадковій зустрічі більшої ваги, ніж випадковим зустрічам у будь-якій іншій країні. Та коли я з Марією, я кохаю її так, що просто ладен умерти, а я ніколи раніше не вірив, що так буває, і що таке може трапитися зі мною.

Отже, якщо доведеться сімдесят років життя промінати на сімдесят годин, то я вже маю чим мінятися, і, на щастя, усвідомлюю це. І коли для мене не існує того, що звється «дуже довго», чи «довіку», чи «відтепер і назавжди», а є тільки «нині», то треба цінувати це нині, і я щасливий, що маю його. Нині, ahora, maintenant, heute. Дивно, що таке слово, як «нині» тепер означає цілий світ, ціле твоє життя. Esta noche, сьогодні ввечері, ce soir, heute abend. Life i wife¹, vie i mari². Ні, не те. Замість «дружини» по-французьки виходить «чоловік». Є ще now i Frau³, але це теж нічого не доводить. От узяти слово «смерть», mort, muerto i Tod. З них усіх Tod — наймертвіше. Війна, guerre, guerra i Krieg. Krieg найбільше пасує для війни, правда?

¹ Життя і дружина (в англійській мові римуються).

² Життя і чоловік (франц.).

³ Нині (англ.) і дружина (нім.).

Чи, може, це мені так здається, бо я найгірше знаю німецьку? Кохана, chérie, prenda, Schatz. Все це нікуди не годиться порівняно з Марією. Марія — оце ім'я!

Ну що ж, ми це зробимо всі разом, і тепер уже не довго залишилося чекати. А справа, безперечно, виглядає дедалі гірше й гірше. Вранці проводити таку операцію просто неможливо. Адже відходити можна тільки тоді, коли западе темрява, а протриматись тут цілий день немислимо. Але якби пощастило діждатися темряви, то можна було б пробратися назад, до табору. А тоді, може, все обійшлося б. Ну, гаразд, а коли все-таки спробувати відійти при денному світлі? Що тоді? Сердешний Ель Сордо, він навіть звичайною людською мовою заговорив, щоб усе це мені розтовкмачити! Наче я сам не думав про це щоразу, коли залишався сам на сам із своїми думками після розмови з Гольцом. Наче це не засіло мені в голові з позавчорашнього дня, як неперетравлений шматок тіста в шлунку.

Дивна річ! Щоразу ти вирішуєш, ніби та чи інша жінка для тебе щось важить, а під кінець виявляється, що ти помилявся — і так ціле життя. Адже ніколи ще такого, як зараз, у тебе не було. І ти вже вирішив був, що ніколи й не буде. І от, вскочивши в таку халепу, зголосившись за допомогою двох жалюгідних жменьок партизанів, у неможливих умовах, висадити в повітря міст, щоб перешкодити контрнаступові, який, очевидно, вже розпочався, — ти зустрівся таку дівчину, як Марія. Атож. Це на тебе схоже. Тільки вся біда в тому, що ти зустрів її трохи запізно.

І тут ця жінка, ця Пілар, власне кажучи, увірнула дівчину в твій спальний мішок, і що тоді сталося? Так, що сталося? Що сталося, скажи мені, будь ласка, що сталося? Так. Саме це й сталося. Сталося саме це.

Не вигадуй, ніби Пілар увірнула її в твій спальний мішок, і не вдавай, ніби це щось пусте чи брудне. Ти пропав, щойно побачив Марію. Коли вона вперше розтулила уста й звернулася до тебе, ти вже відчув це, сам знаєш. Якщо вже це прийшло до тебе, — а ти вже гадав, що воно ніколи до тебе не прийде, — то нема чого поливати його брудом, бо ти знаєш, що це таке, і знаєш, що воно прийшло в ту мить, коли ти вперше побачив її із сковородою в руках.

Тоді воно тебе й поійняло, і ти це знаєш, тож навіщо вигадувати? Щоразу, як ти дивився на неї чи вона на тебе, з тобою коїлося щось дивне. Тож чому не признатися в цьому? Гаразд, я признаюся. А щодо того, ніби Пілар підсунула її тобі, то Пілар зробила тільки одне: повелася як мудра жінка. Вона опікувалася дівчиною, і все зрозуміла, щойно Марія повернулася до печери з порожньою сковородою.

Отже, вона просто прискорила справу. Пілар прискорила справу, і завдяки їй була вчорашня ніч і було сьогодні. Вона в сто разів розумніша від тебе і знає, що таке час. Так, сказав він собі, треба, либонь, визнати, що вона справді певною мірою знає ціну часові. Оце недавно їй нелегко було, бо вона не хотіла, щоб інших людей обминуло те, що втратила вона, але визнати, що вона це втратила, виявилось їй понад силу. Так, їй було нелегко там, на горі, а ми, боюся, нічим їй не зарадили.

Але так чи так, а воно сталося, і воно є, і можна сміливо признатися в цьому, а тепер тобі не залишилось і двох ночей з Марією. Ані віку вікувати, ані жити разом, ані мати те, що людям належить мати, — нічого. Одна ніч, що вже минула, одна година сьогодні вдень, одна ніч, можливо, попереду. Нічого більше.

Ані життя, ані щастя, ані розваг, ані дітей, ані ванної, ані чистої піжами, ані ранкової га-

зети, ані прокидатися разом з нею, відчуваючи, що вона поряд і що ти не сам. Нічого. Анічогісінько. Але якщо це все, що ти можеш узяти від життя, якщо ти, нарешті, знайшов це, — то невже не можна переночувати хоча б одну ніч у справжньому застеленому ліжку?

Ти просиш неможливого. Ти просиш чогось абсолютно неможливого. І якщо ти справді кохаєш цю дівчину так, як кажеш, то краще кохай її якнайсильніше і хай буде хоча б сильним те, що не може бути тривалим. Чувеш? За давніх часів люди присвячували цьому ціле життя. А ти, якщо тобі вдасться урвати дві ночі, вважатимеш, що тобі надзвичайно пощастило. Дві ночі. Аж дві ночі на кохання, вірність і подружню шану. На добру й лиху долю. В хворобі і в смерті. Ні, не так. У хворобі і в здоров'ї. Аж до смерті. Це все за дві ночі. Найскорше за все. Найскорше за все, а тепер годі думати про це. Досить. Це може зашкодити тобі. Ніколи не роби того, що може тобі зашкодити. Ясно?

Саме про це казав Гольц. Що довше він тут, то розумніший здається йому Гольц. Саме це Гольц і мав на увазі, коли говорив про компенсацію за нерегулярну службу. Можливо, і в Гольца це було, і вся справа тут в обставинах, у тому, що часу мало й поспішаєш узяти від життя все, що тобі відміряно? Може, за таких обставин це буває в кожного, і тобі тільки здається, що в цьому є щось особливе, здається, бо це сталося з тобою? Може, і Гольцові випало переспати поквапом з дівчиною, коли він командував нерегулярними кавалерійськими частинами Червоної Армії, і через збіг обставин і таке інше ті дівчата видавалися йому такі, як мені Марія?

Видно, Гольцові все це було добре знайоме, і саме це він і хотів сказати: вмій прожити ціле життя за дві ночі, які тобі дані, вмій увібрати все, що треба було б мати завжди, в той короткий час, який тобі залишається.

Це правильна філософія. Але він не вірив, що Марію створили тільки обставини. Хіба що тут відіграли роль не тільки його, а і її обставини. Одна з тих її життєвих обставин не дуже приємна, подумав він. Так, не дуже приємна.

Що ж, коли воно так, то хай буде так. Але немає закону, який примусив би його сказати, що це добре. Я не знав, що здатний відчувати те, що я зараз відчуваю, думав він. Що зі мною може статися таке. Я хотів би це відчувати ціле своє життя. Так воно й буде, сказала друга, половина його ества. Так воно й буде. Ти це відчуваєш тепер, а це і є ціле твоє життя — тепер. Більше нічого немає, крім «тепер». Немає ні «вчора», ані «завтра». Скільки років тобі треба було прожити, щоб зрозуміти це? Є тільки тепер, і якщо тепер — це для тебе два дні, то, виходить, два дні — це твоє ціле життя, і все в них буде у відповідній пропорції. Оце й називається прожити ціле життя за два дні. І якщо ти кинеш нарікати й жадати того, чого ніколи не дістанеш, це буде дуже гарне життя. Гарне життя не вимірюють біблійними мірами часу.

Отже, покинь тривожитися, бери те, що маєш, і роби свою справу, і ти житимеш довго й дуже весело. Хіба не весело було тобі останнім часом? Чого ж ти нарікаєш? Така вже ця робота, сказав він собі, і йому дуже сподобалася ця думка. Головне не стільки те, про що ми довідуємося, скільки люди, з якими зустрічаємося. Він зрадів з того, що зумів пожартувати, й підійшов до дівчини.

— Я кохаю тебе, зайчику, — сказав він їй. — Що ти казала щойно?

— Я казала, — відповіла вона йому, — що тобі нема чого непокоїтися за свою роботу, бо я не

втручатимусь і тобі не заважатиму. Ти мені тільки скажи, якщо я можу чимсь допомогти тобі.

— Нічого не треба,— сказав він.— Це дуже проста справа.

— Я розпитаю Пілар, як треба дбати про чоловіка, й робитиму все, як вона навчить,— сказала Марія.— А потім уже й сама навчуся бачити, що треба, а як чогось не побачу, ти мені можеш сказати.

— Мені нічого не треба.

— *Qué va*, нічого не треба! От хоча б твій спальний мішок — його сьогодні вранці треба було б витрусити, провітрити й повісити де-небудь на осонні. А потім, поки не випала роса, його треба сховати.

— Ну, далі, зайчику.

— Шкарпетки твої треба випрати й висушити. Я подбаю про те, щоб їх у тебе було дві пари.

— А ще що?

— Я можу чистити й змащувати твій пістолет, якщо ти покажеш мені, як це робиться.

— Поцілуй мене,— сказав Роберт Джордан.

— Стривай. Я серйозно. Ти покажеш мені, як чистити пістолет? Пілар має ганчір'я й мастило. І шомпол у нас у печері є, по-моєму, він підійде.

— Ну, звичайно, я тобі неодмінно покажу.

— А потім,— сказала Марія,— якщо ти мене навчиш стріляти з нього, то хтось із нас зможе застрелити другого й себе, щоб не потрапити пораненому в полон.

— Дуже цікаво,— сказав Роберт Джордан.— І багато в тебе таких думок?

— Небагато,— відповіла Марія.— Але це дуже гарна ідея. Пілар дала мені оцю штуку й йоказала, як нею орудувати,— вона розстебнула кишеню своєї сорочки, дістала шкіряний футляр, такий, як до кишенькового гребінця, зняла шнурку гумку, що стягувала його з обох кінців, і виїняла лезо бритви.— Я завжди ношу його з собою,— пояснила вона.— Пілар каже, треба різонуті отут, під самим вухом, і провести сюди.— Вона показала пальцем.— Пілар каже, що тут проходить велика артерія, і якщо так провести, то не минеш її. І вона каже, що це не боляче, треба тільки міцно натиснути під вухом і одразу ж вести вниз. Вона каже — це дуже просто, і якщо вже так зробиш, то це неминуча смерть.

— Правильно,— сказав Роберт Джордан.— Там сонна артерія.

Отже, вона з цим ходить весь час, подумав він. Вирішила це і все підготувала на той випадок, якщо треба буде здійснити це рішення.

— Але я воліла б, щоб ти мене застрелив,— сказала Марія.— Обіцяй, якщо колись треба буде, ти застрелиш мене.

— Добре,— сказав Роберт Джордан.— Обіцяю.

— Ну, от, дякую,— сказала йому Марія.— Я знаю, що це не так легко.

— Прошу,— сказав Роберт Джордан.

Про такі речі забуваєш, подумав він, забуваєш про всі ці принади громадянської війни, коли надто багато думаєш про свою роботу. Ти зовсім забув про це. Що ж, так і треба. От Кашкін не міг забути, і це заважало йому в роботі. А може, в хлопця з самого початку було передчуття? Дивна річ: він зовсім спокійно думав про те, як застрелив Кашкіна. Колись, певно, відчує хвилювання від думки про це. Але поки що він не відчував нічого.

— Я ще багато чого можу для тебе зробити,— сказала Марія, йдучи поряд з ним, дуже серйозна тепер і по-жіночому заклопотана.

— Крім того, що застрелити мене?

— Атож. Я можу крутити для тебе цигарки, коли оті з рурочками кінчатся. Мене Пілар на-

вчила, і я дуже добре вмію їх крутити — міцно й рівно, і тютюн не висипається.

— Чудово,— сказав Роберт Джордан.— І ти сама заклеюєш їх язиком?

— Авжеж,— сказала дівчина.— А як тебе поранять, я тебе доглядатиму й перев'язуватиму тобі рани, і митиму тебе, і годуватиму...

— Може, мене й не поранять,— сказав Роберт Джордан.

— Ну, то як ти захворієш, я коло тебе ходитиму і варитиму тобі суп, умиватиму тебе, робитиму все, що треба. І я читатиму тобі вголос.

— А як я не захворію?

— Ну, то я принеситиму тобі каву вранці, щойно ти прокинешся...

— А як я не люблю кави? — спитав Роберт Джордан.

— Ні, любиш,— радісно сказала дівчина.— Сьогодні вранці ти випив дві чашки.

— А припустімо, що мені набридне кава, застрелити мене не треба буде, і мене не поранять, і я не захворію, і кину курити, і шкарпеток у мене буде тільки одна пара, і я сам навчуся витрушувати свій спальний мішок. Що тоді, зайчику? — він поплескав її по плечу.— Що тоді?

— Тоді,— сказала Марія,— я позичу в Пілар ножиці й підстрижу тебе.

— Мені не подобається коротка зачіска.

— Мені теж,— сказала Марія.— Мені подобається, як у тебе зараз. А якщо тобі зовсім нічого не треба буде, я сидітиму й дивитимусь на тебе, а вночі ми кохатимемось.

— Чудово,— сказав Роберт Джордан.— Оце останнє дуже розумно сказано.

— По-моєму, теж,— усміхнулась Марія.— Ох, *Inglés*,— сказала вона.

— Мене звуть Роберто.

— Але мені більше подобається *Inglés*, як називає тебе Пілар.

— А все ж мене звуть Роберто.

— Ні,— сказала вона.— Тепер тебе звуть *Inglés*, уже другий день. Скажи мені, *Inglés*, чи можу я помагати тобі в твоїй роботі?

— Ні. Те, що я зараз роблю, я мушу робити сам, і з ясною головою.

— Добре,— сказала вона.— А коли ти це скінчиш?

— Як усе буде гаразд, то сьогодні ввечері.

— Добре,— сказала вона.

Вони вже бачили внизу останній перелісок, за яким був табір.

— Хто це? — спитав Роберт Джордан, показуючи пальцем.

— Пілар,— сказала дівчина, глянувши в тому напрямку.— Ну, авжеж, Пілар.

Край луку, там, де починалися дерева, сиділа жінка, поклавши голову на руки. Здалеку вона скидалася на великий темний клунок на тлі рудих стовбурів.

— Ходімо,— сказав Роберт Джордан і побіг до неї. У високому, до колін, вересі бігти було важко й незручно, і по хвилі він уповільнив біг і пішов звичайним кроком. Він бачив, що жінка сидить, поклавши чоло на згорнуті руки. Її широкі постать здавалася чорна на тлі сосни. Він підійшов до неї й різко гукнув: — Пілар!

Жінка підвела голову й глянула на нього.

— А,— сказала вона,— вже скінчили?

— Ти занедужала? — запитав він, схилившись над нею.

— *Qué va*,— відповіла вона.— Просто я спала.

— Пілар,— сказала Марія, підійшовши і стаючи навколішки поряд неї.— Що з тобою? Ти погано почуваєшся?

— Я почуваюся чудово,— сказала Пілар, але не підвелася. Вона оглянула їх обох.— Ну, як, *Inglés*? Показав, який з тебе чоловік?

— Ти справді добре почуваєшся? — спитав Роберт Джордан, не звертаючи уваги на її слова.

— А що мені зробиться? Я спала. А ви?

— Ні.

— Ну, — сказала Пілар дівчині, — тобі, я бачу, це припало до смаку.

Марія зашарілась і нічого не відповіла.

— Облиш ти її, — сказав Роберт Джордан.

— Тебе не питають, — відповіла йому Пілар. — Маріє! — голос у неї був суворий. Дівчина не підводила очей.

— Маріє, — не вгавала жінка, — я сказала, що тобі це, видно, припало до смаку.

— Облиш її, — знову сказав Роберт Джордан.

— Помовч ти, — сказала Пілар, не дивлячись на нього. — Слухай, Маріє, скажи мені одну річ.

— Ні, — сказала Марія й похитала головою.

— Маріє, — сказала Пілар, і голос її був такий самий суворий, як обличчя, а в обличчі не було й тіні приязні. — Скажи мені одну річ з своєї власної волі.

Дівчина похитала головою.

Роберт Джордан думав, якби я не мусив працювати з цією жінкою, з її п'яницею-чоловіком та її жалюгідним загоном, я б зараз так затопив її, що...

— Ну, кажи, — сказала Пілар дівчині.

— Ні, — сказала Марія. — Ні.

— Облиш її, — сказав Роберт Джордан якимсь не своїм голосом. Все одно затоплю її у пику, і нехай всі вони йдуть під три чорти, подумав він.

Пілар навіть не відповіла йому. Вона не нагадувала змію, що гіпнотизує птаха, чи kota, що чигає на птаха. В ній не було нічого хижого чи хтивого. Тільки якесь напруження, як у кобри, що роздула шию. Він відчував це. Відчував погрозу, сховану в цьому напруженні. Але злості не було, тільки владне бажання знати.

Краще б я цього не бачив, подумав Роберт Джордан. Але за таке не б'ють.

— Маріє, — сказала Пілар. — Я до тебе не доторкнуся. Ти скажи мені з своєї власної волі. De tu propia voluntad, — так звучало це по-іспанськи.

Дівчина похитала головою.

— Маріє, — сказала Пілар. — Ну, з своєї волі. Чуєш? Скажи що-небудь.

— Ні, — тихо відповіла дівчина. — Ні, ні.

— Адже ти мені скажеш, — мовила Пілар. — Що-небудь, все одно що. От побачиш. Ти мусиш сказати.

— Земля пливла, — сказала Марія, не дивлячись на жінку. — Правда. Але розповісти про це неможливо.

— Он як, — сказала Пілар, і її голос забринів тепло й ласкаво, і принуки в ньому не було. Але Роберт Джордан помітив дрібні крапельки поту на її чолі й над верхньою губою. — Отже, це було. Отже, було.

— Правда, було, — сказала Марія й закусила губу.

— Авжеж, правда, — лагідно сказала Пілар. — Тільки не кажи про це навіть найріднішим людям, бо вони ніколи не повірять тобі. Скажи, Inglés, в тобі немає циганської крові?

Роберт Джордан допоміг їй підвестися.

— Ні, — відповів він, — принаймні скільки мені відомо.

— В Марії також нема, скільки їй відомо, — сказала Пілар. — Pues es tuu gafo. Диво якесь.

— Але це було, Пілар, — сказала Марія.

— Сóто que по, hija? — сказала Пілар. — Чому б ні, дочко? Як я була молода, під мною так пливла земля, що мені аж страшно робилося, а що, коли вона раптом вся вислизне з-під мене? Щоночі це бувало.

— Брешеш, — сказала Марія.

— Ёге ж, — відповіла Пілар. — Я брешу. Цього не буває більш як три рази в житті. Вона в тебе справді пливла?

— Так, — сказала дівчина. — Справді.

— А в тебе, Inglés? — Пілар глянула на Роберта Джордана. — Тільки не бреш.

— Теж, — сказав він. — Справді.

— Гаразд, — сказала Пілар. — Гаразд. Це добре.

— А що це ти казала про три рази? — спитала Марія. — Що це означає?

— Три рази, — сказала Пілар. — Один раз це вже було в тебе.

— Тільки три?

— А в багатьох людей узагалі ні разу, — відповіла їй Пілар. — Ти добре пам'ятаєш, що пливла?

— Втриматись важко було, — сказала Марія.

— Виходить, справді, пливла, — сказала Пілар Марії. — Ну, коли так, ходімо. Ходімо до табору.

— Що це за нісенітниця про ті три рази? — спитав Роберт Джордан у жінки, коли вони йшли між соснами.

— Нісенітниця? — вона скося глянула на нього. — Це зовсім не нісенітниця, мій англійчику.

— Що ж це — чаклунство, як ворожіння на руці?

— Ні, для gitanos¹ це давно відома річ, вони це по собі знають.

— Але ж ми не gitanos.

— Так, але тобі пощастило. Часом щастить не тільки циганам.

— Отже, ти неправду сказала про три рази?

Вона знову якось дивно глянула на нього.

— Дай мені спокій, Inglés, — сказала вона. — Не чіпляйся до мене. Ти ще надто молодий, щоб я з тобою розмовляла.

— Але ж, Пілар... — сказала Марія.

— Мовчи, — відповіла їй Пілар. — Один раз у тебе це вже було, ще тобі залишилось два.

— А в тебе скільки разів було? — спитав її Роберт Джордан.

— Два, — сказала Пілар і піднесла два пальці. — Два, і третього вже ніколи не буде.

— А чого? — спитала її Марія.

— Та замовч ти, — сказала Пілар. — Мовчи. Ох і набридли ж мені ці шмаркачі!

— Чому не буде третього? — спитав Роберт Джордан.

— І ти теж мовчи, добре? — сказала Пілар. — Мовчи!

Гаразд, сказав собі Роберт Джордан. Тільки мене цим не візьмеш. Я знаю багатьох циган, і всі вони якісь чудні. А втім, і ми також. Відмінність тільки в тому, що ми мусимо чесно заробляти свій хліб. Ніхто не знає, з якого племені ми походимо, і що ми успадкували від нього, і які таємниці ховалися в пралісі, де жили наші предки. Ми знаємо тільки, що ми нічого не знаємо. Ми нічого не знаємо й про те, що діється з нами вночі. А втім, коли це трапляється вдень, то це чудесно. Що сталося — сталося, і ось тепер ця жінка не тільки примушує дівчину розповісти, хоч та цього не хоче, але прагне ще й перейняти це і привласнити. Їй треба домішати до цього якусь свою циганську чортівню. Можливо, їй і нелегко було там, на горі, але зараз, отут, вона нав'язала нам свою волю. Якби вона робила це з лихим наміром, її слід було б застрелити. Але в цьому немає нічого лихого. Тільки прагнення тримати руку на пульсі життя — через Марію.

Коли з цієї війною буде покінчено, ти можеш вивчати жіночу психологію, — сказав він со-

¹ Цигани (ісп.).

бі. Розпочнеш хоча б з Пілар. Правду кажучи, в неї сьогодні був тяжкий день. Досі вона ще жодного разу не вдавалася до циганських фокусів. Окрім ворожіння на долоні. Атож, ворожіння на долоні. І навряд чи вона просто морочила мене цим ворожінням. Вона справді не хотіла сказати, що вона там вичитала у мене на руці. Вона в це повірила й мовчить. Але це ще нічого не значить.

— Пілар, послухай,— сказав він жінці.

Пілар глянула на нього й усміхнулася.

— Чого тобі? — спитала вона.

— Не грайся ти в таємниці,— сказав він. — Не люблю я цього.

— Он як? — сказала Пілар.

— Я не вірю в лудожерів, віщунів, ворожок і всякі циганські вигадки.

— Та-ак,— сказала Пілар.

— І дівчині ти, будь ласка, дай спокій. Не чіпай її.

— Гаразд. Я не чіпатиму її.

— І таємничість свою теж облиш,— сказав Роберт Джордан.— Ми маємо досить клопоту, досить серйозних справ, і нічого ускладнювати їх усякими дурницями. Менше таємниць, більше діла.

— Розумію,— сказала Пілар і кивнула головою на знак згоди. — Але скажи мені, *Inglés*, — вона всміхнулася до нього.— Чи пливла земля?

— Так, хай тобі грець. Пливла.

Пілар засміялася й сміялася довго, дивлячись на Роберта Джордана.

— Ох, *Inglés*, *Inglés*,— сказала вона, сміючись. — Ти дуже кумедний. Тепер тобі доведеться довго надиматись, щоб до тебе повернулася твоя поважність.

Іди ти під три чорти, подумав Роберт Джордан, але змовчав. Поки вони розмовляли, сонце затигли хмари і, озирнувшись, він побачив, що небо над горами сіре й важке.

— Так,— сказала Пілар, глянувши на небо.— Буде сніг.

— Тепер? Мало не в червні?

— А чого ж? Гори не знають, як звуться місяці. А на небі зараз ще травневий місяць.

— Снігу не може бути,— сказав він.— Це неможливо.

— А проте сніг буде, *Inglés*,— сказала вона.

Роберт Джордан подивився на сіре небо, і в нього на очах сонце, що ледь світилося жовтаво крізь хмари, сховалося зовсім, і все довкола стало сіре, важке і густе; сіра хмара лягла на верхів'я гір.

— Так,— сказав він.— Здається, твоя правда.

РОЗДІЛ ЧОТИРНАДЦЯТИЙ

Коли вони дісталися до табору, сніг уже сипав, і лапаті сніжинки летіли скісно між соснами. Спочатку вони летіли рідко й повільно кружляючи, спадаючи на землю, та потім, коли з гір налетів холодний вітер, сніг почав ліпити густо, і Роберт Джордан зупинився перед печерою, люто дивлячись на цю картину.

— Багато снігу випаде,— сказав Пабло. Голос його був хрипкий, очі мутні й червоні.

— Чи циган уже повернувся? — спитав його Роберт Джордан.

— Ні,— відповів Пабло.— І старого теж іще немає.

— Проведеш мене до горішнього поста над шосе?

— Ні,— сказав Пабло.— Я в цю справу не втручаюсь.

— Що ж, піду сам.

— В таку заметіль можна й заблудити,— сказав Пабло.— Я б, бувши тобою, не рипався.

— Треба тільки зійти схилом униз, а потім іти понад шосе.

— Знайти їх можна. Але через цей сніг твої вартіві, певно, вже повертаються, і ти розминешся з ними.

— Старий без мене не повернеться.

— Повернеться. В такий сніг він там не всидить.

Пабло подивився на сніг, що його вітер гнав повз вхід до печери, і сказав:

— Тобі не подобається цей сніг, га, *Inglés*?

Роберт Джордан вилаявся, а Пабло подивився на нього каламутними очима й засміявся.

— Каюк тепер твоєму наступові, *Inglés*,— сказав він.— Заходь до печери. Твої люди зараз прийдуть.

В печері Марія розпалювала вогонь, а Пілар поралася коло кухонного столу. Вогнище диміло, але дівчина поворушила в ньому кийком, помала згорнутою газетою, і полум'я загуло, спалахнуло і, підхоплене протягом, яскравими язиками потяглося догори, до отвору в склепінні печери.

— Як ти гадаєш,— сказав Роберт Джордан,— чи багато снігу випаде?

— Багато,— задоволено сказав Пабло. Потім гукнув до Пілар.— Тобі цей сніг теж не до вподоби, жінко? Тобі, як командирові, він теж має бути не до вподоби.

— А *mi qué*?¹ — сказала Пілар через плече.— Як падає, то падає.

— Вищий вина, *Inglés*,— сказав Пабло.— Я цілий день пив вино, чекаючи на сніг.

— Дай мені кухоль,— сказав Роберт Джордан.

— За сніг,— сказав Пабло й потягнувся до нього зі своїм кухлем. Роберт Джордан цокнувся з ним, дивлячись йому просто у вічі. Ах ти ж, мутноока п'яна падлюко, подумав він. Я б радо цокнув би тобі цим кухлем по зубах. Ну, ну, спокійно, наказав він собі. Спокійно.

— Гарна річ такий сніг,— сказав Пабло.— В таку заметіль уже не можна спати просто неба.

Он як, виходить, це теж не дає тобі спокою, подумав Роберт Джордан. Багато в тебе турбот, Пабло, дуже багато.

— Не можна? — ввічливо перепитав він.

— Не можна. Бо дуже холодно,— сказав Пабло.— Й дуже мокро.

Не знаєш ти, чому я віддав за свій старий пуховичок шістдесят п'ять доларів, подумав Роберт Джордан. І хотів би я мати зараз стільки доларів, скільки ночей я в ньому проспав на снігу.

— Отже, ти мені радиш лягти тут? — ввічливо спитав він.

— Так.

— Дякую,— сказав Роберт Джордан.— Я все-таки ляжу надворі.

— На снігу?

— Атож. (Дідько б тебе вхопив з твоїми свинячими червоними очима й свинячою щетиною на свинячому рилі!) На снігу. (На цій підлій, несподіваній, зрадницькій, сучій, згубній гидоті, що звється снігом.)

Він підійшов до Марії, яка щойно підкинула у вогнище ще одне соснове поліно.

— Гарна річ такий сніг,— сказав він дівчині.

— Але для твоєї роботи це погано, правда? — спитала вона.— Ти стривожений?

¹ А мені що? (*icn.*)

— Qué va, — сказав він. — Яка з того користь — тривожитися. Чи скоро вечеря?

— Я так і думала, що ти матимеш апетит, — сказала Пілар. — Хочеш поки що шматок сиру?

— Дякую, — сказав він, і вона зняла з гака, вбитого під склепінням, сітку з великим кругом сиру, відрізала великий, важкий шмат з початого вже краю й подала Робертові Джордану. Він з'їв його стоячи. Сир був би смачніший, якби не так відгонив козлятиною.

— Маріє, — покликав Пабло з-за столу.

— Що? — озвалася дівчина.

— Витри чистіше стіл, Маріє, — сказав Пабло й вищирив зуби до Роберта Джордана.

— Сам витри, де напаскудив, — сказала йому Пілар. — Витри спочатку власну бороду й сорочку, а потім уже стіл.

— Маріє, — сказав Пабло.

— Не звертай на нього уваги. Він п'яний, — сказала Пілар.

— Маріє, — сказав Пабло. — Сніг усе падає, і він дуже гарний.

Не знає він, який у мене мішок, подумав Роберт Джордан. Не знають свинячі очиці, чому я заплатив Вудсу шістдесят п'ять доларів за цей мішок. А все ж скоріше б уже повертався циган. Щойно він вернеться, піду до старого. Треба б уже зараз піти, але ми й справді можемо розминутися. Я ж не знаю, де він засів.

— Хочеш погратися в сніжки? — спитав він Пабло. — Хочеш сніжками кидатися?

— Що? — спитав Пабло. — Що це ти там вигадав?

— Нічого, — відповів Роберт Джордан. — Твої сидла добре вкриті?

— Так.

Тоді Роберт Джордан сказав по-англійськи:

— Що ж, тепер доведеться годувати коней зерном. Чи пустити їх, і нехай самі дістають пашу з-під снігу?

— Що?

— Нічого. Це вже твій клопіт, братику. Я звідси пішки піду.

— Чому ти заговорив по-англійськи? — спитав Пабло.

— Не знаю, — відповів Роберт Джордан. — Якщо я дуже втомлююся, то іноді говорю по-англійськи. Або як дуже злюся. Чи, скажімо, коли десь не поталанить. Коли мені дуже не щастить, я говорю по-англійськи, просто, щоб почути звук цієї мови. Вона дуже заспокоює. Раджу тобі спробувати при нагоді.

— Що ти там кажеш, Inglés? — спитала Пілар. — Наче щось дуже цікаве, тільки нічого зрозуміти не можна.

— Нічого, — сказав Роберт Джордан. — Я сказав по-англійськи «нічого».

— Ну, то краще говори по-іспанськи, — сказала Пілар. — Бо по-іспанськи це і коротше, і простіше.

— Атож, — сказав Роберт Джордан.

Але слухай, подумав він, слухай, Пабло, слухай, Пілар, і ти, Маріє, і ви, двоє братів там, у кутку, чиї імена я забув і муситиму пригадати, — якби ви знали, як я іноді втомлююся від цього! Від цього, і від вас, і від себе, і від війни, і взагалі, чому, ну, чому мусив зараз піти цей сніг? Слово честі, це вже забагато. Ні, неправда. Нічого не буває забагато. Треба просто сприйняти це, як факт, і перебороти це, а тепер покинь айкати, як оперна примадонна, і змирися з тим, що йде сніг, адже ти вже начебто змирився кілька хвилин тому, і думай про те, що ти мусиш з'ясувати, як там з циганом, і піти по старого. А все-таки треба ж було! Сніг тепер, наприкінці травня! Гаразд, облич, сказав він собі. Годі. Адже це твій келих. Як там сказано про келих? Треба або зміцнити пам'ять, або не

гратися в цитати, бо коли не можеш точно пригадати цитату, вона переслідує тебе, як забуте ім'я, і потім ніяк не можеш здихатися її. Як же там сказано про келих?

— Дай мені келих вина, — сказав він до Пабло по-іспанськи. Потім: — А снігу випало багато, га? Mucha nieve.

П'яний звів на нього очі й вищирив зуби в посмішці. Потім кивнув головою й оскірівся знову.

— Ні тобі наступу, ні тобі aviones¹, ані тобі мосту. Тільки сніг, — сказав Пабло.

— Гадаєш, це надовго? — спитав Роберт Джордан, сівши поряд з ним. — Гадаєш, сніг буде сипати ціле літо, га, Пабло?

— Ціле літо не буде, — відповів Пабло. — А сьогодні й завтра буде.

— Чому ти так гадаєш?

— Заметілі бувають різні, — сказав Пабло солідно й повчально. — Іноді заметіль приходиться з Піренеїв. Та несе з собою великий холод. Але для такої тепер уже запізно.

— Так, — сказав Роберт Джордан. — Це вже щось.

— А ця заметіль з Кантабріко, — сказав Пабло. — Вона йде з моря. Коли вітер дме в цей бік, завжди буває сильна заметіль і багато снігу.

— Звідки ти все це знаєш, приятелю? — спитав Роберт Джордан.

Тепер, коли його лють минула, заметіль п'янила його, як завжди п'янила всяка буря. Під час бурану, шторму, налогого шквалу, тропічного урагану, літньої грозової зливи в горах він відчував ні з чим не порівнянне піднесення. Воно було як сп'яніння боем, тільки чистіше. І в бою дме вітер, але гарячий — сухий і гарячий, як спечені уста, — і дме він різкими поривами, гарячий, з курявою; здіймається й тихне, мінливий, як щастя в бою. Цей вітер він знав добре.

Але заметіль — це зовсім інше. Під час заметілі можна близько підійти до лісового звіра, а він не злякається тебе. Звірі наосліп блукають у лісі, і часом олень підходить до самої хатини й стоїть під стіною, ховаючись од вітру. Під час заметілі можна під'їхати верхи до лося, і він прийме твого коня за іншого лося і потюпає тобі назустріч. Під час заметілі завжди здається, ніби ворогів узагалі не існує. Під час заметілі вітер дме з ураганною силою, але він чистий і білий, і в повітрі вирує білизна, і все довкола змінюється, а коли вітер вищує, настає тиша. От зараз справжня заметіль, і, власне, нею можна тішитися. Вона звела все нанівець, але нею можна тішитися.

— Я багато років був погоничем, — сказав Пабло. — Ми перевозили через гори крам на великих возах — ваговозів тоді ще не було. Тоді я й навчився вгадувати погоду.

— А як ти пристав до руху?

— Я завжди був лівий, — сказав Пабло. — І нам часто доводилося зустрічатися з людьми з Астурії, а вони там усі політично дуже розвинені. Я завжди був за Республіку.

— А що ти робив перед початком руху?

— Працював у одного ліверанта в Сарагосі. Він постачав коней для кориди й для армії. Там ми й з Пілар зустрілися, вона тоді була, як сама тобі розповідала, з матадором Фініто де Паленсія.

Він промовив те, не приховуючи гордості.

— Слабенький був матадор, — озвався з-за столу один з братів і глянув на спину Пілар, що стояла перед вогнищем.

— Он як? — сказала Пілар і оглянулася на нього. — Слабенький, кажеш?

¹ Літаки (ісп.).

Стоячи перед вогнищем у печері, вона раптом побачила його, маленького, смуглявого, завжди поважного, побачила його сумні очі, й запалі щокі, й змокрілі чорні кучері над лобом, на якому тісний тореадорський капелюх залишив червону смужку, яку ніхто, крім неї, не помічав. Вона побачила, як він стоїть навпроти п'ятирічного бика, навпроти рогів, якими той щойно високо підкинув коня, всією силою могутньої шиї підіймаючи його все вище й вище, разом із вершником, який штрикав у цю шию вістрям піки, все вище й вище, аж доки кінь не впав нарешті на землю, відкинувши вершника до дерев'яного бар'єра, а бик, нахиливши товстезну шию й наставивши роги, кинувся вперед, до коня, щоб добити його. Вона побачила, як Фініто — цей «слабенький матадор» — стоїть перед биком, обернувшись до нього боком. Вона виразно побачила, як він намотує на держак важку фланелеву мулету, важку від крові, якою вона просякнута, коли він проводив нею над головою бика й мокрим, лискучим загривком, і далі над спиною, до хвоста, коли бик кидався вперед і бандериль дзвеніли. Вона побачила, як Фініто стоїть боком до бика й повільно підносить шпагу до рівня плеча й націлює клинок у точку, якої ще не може побачити, бо її не видно за головою бика. За мить помахом важкої, мокрої тканини в лівій руці він примусить бика пригнути голову; але поки що він тільки ледь погойдуеться на п'ятах і націлює вістря клинка, стоячи боком до надламаного рога, а бик важко дихає й не зводить з мулети очей.

Вона побачила його тепер зовсім виразно й почула його тонкий, високий голос, коли він обернув голову й оглянув публіку, що сиділа в першому ряду, над червоним бар'єром, і сказав: «Нумо, подивимось, чи пощастить нам убити його такі!»

Вона почула голос і потім побачила, як зігнулось його коліно, і він пішов уперед, просто на роги, що, немов за помахом чарівної палички, опустилися вслід за мулетою в худій смуглявій руці. Роги опустилися й пройшли збоку, і тоді шпага встромилася у вкритий пилом горб загривка.

Вона бачила, як блискучий клинок входив у тіло повільно й рівно, неначе бик, подаючись вперед, втягував його в себе з руки людини; бачила, як шпага входила все глибше й глибше, аж поки смуглявий кулак торкнувся шкіри бика, і тоді смуглявий чоловічок, який ні на мить не відривав очей од того місця, куди входила шпага, хитнувся вбік, пропускаючи ріг повз плаский втягнутий живіт, і відскочив назад, а потім завмер на місці — ліва рука з мулетою відведена вбік, права піднята догори — і приготувався спостерігати, як бик конає.

Ось він стоїть і дивиться, як бик силкується встати на ногах, як він точиться, немов підтягає дерево, перше ніж упасти, як намагається ще встати, а чоловічок чекає, піднісши руку в переможному жесті. Вона знала, що він зараз відчуває приємну, бездумну полегкість від того, що все вже скінчилося, полегкість від того, що бик здихає, полегкість від того, що роги не вдарили, не прохромали його, коли він ухилився від них, і поки він стояв і думав про це, коліна в бика підгнулися, і він упав, повалився мертвий на спину всіма чотирма ратицями догори, і вона побачила, як маленький смуглявий чоловічок стомленою ходою, не всміхаючись, попрямував до бар'єра.

Вона знала, що він не міг би зараз побігти через арену, навіть коли б мусив життя своє рятувати, і дивилася, як він повільно підійшов до бар'єра, витер губи рушником, глянувши на неї й похитав головою, а потім витер рушником об-

личчя й розпочав свій тріумфальний хід круг арені.

Вона бачила, як він повільно, тягнучи ноги, обходить арену, всміхається, вклоняється, всміхається, а за ним ідуть його помічники, нахиливаються, збирають з землі сигари, кидають назад у публіку капелюхи; а він іде далі, усміхнений, із сумними очима, і, завершивши круг, зупиняється перед нею. Потім вона побачила, як він сидить на приступці дерев'яного бар'єра, притискаючи рушник до рота.

Все це Пілар побачила, коли стояла біля вогнища і, побачивши, сказала:

— То, кажеш, він був слабенький матадор? З якими ж людьми я повинна тепер коротати своє життя!

— Він був добрий матадор, — сказав Пабло. — Тільки йому заважав маленький зріст.

— І до того ж він, видно, хворів на сухоти, — сказав Прімітіво.

— Сухоти? — сказала Пілар. — А хто б не захворів на сухоти після всього того, що він знав? У цій країні, де жоден бідняк не може мати надії на заробіток, якщо тільки він не злочинець на зразок Хуана Марча, не тореадор і не тенор в опері! Як він міг не нажити сухот? У країні, де багатії обжираються так, що занашають свої шлунки й уже не можуть жити без соди, а бідняки голодують із коліски і аж до смерті — як йому було не нажити сухот? Коли змалку вештаєшся по ярмарках, щоб вивчитись на тореадора, та їздиш під лавами у вагонах третього класу, бо грошей на квиток немає, та лежиш там у бруді й пилюці, серед свіжих і висохлих плювок — як тут не нажити сухот, надто якщо груди в тебе пом'яті рогами бика?

— А хіба я що, — мовив Прімітіво. — Я тільки сказав, що він мав сухоти.

— Авжеж, — він мав сухоти, — сказала Пілар, стискаючи в руці великий ополоник. — Він був низенький, і мав тонкий голос, і дуже боявся биків. Ніколи в житті я не бачила людини, що так боялася б перед боем і так сміливо поводилася на арені. Ти! — сказала вона Пабло. — Ти-от зараз боїшся смерті. Думка про смерть жахає тебе. А от Фініто боявся ще більше, але на арені був хоробрий, як лев.

— Його знали як дуже хороброго матадора, — сказав один з братів.

— Ніколи не бачила я людини, що так боялася б, — сказала Пілар. — Він навіть не хотів мати у себе вдома бичачої голови. Одного разу під час вальядолідського ярмарку він убив бика Пабло Ромеро, і дуже гарно вбив...

— Я пам'ятаю, — сказав старший з братів. — Я бачив цей бій. Бик був жовто-бурий з чівкою на лобі й дуже довгими рогами. Він важив понад тридцять агобас¹. Це був останній бик, якого Фініто вбив у Вальядоліді.

— Авжеж, — сказала Пілар. — А потім любителі кориди, що завжди збиралися в кафе «Колон» і називали себе клубом імені Фініто, влаштували банкет на його честь, і вони випхали голову того бика й вирішили на банкеті вшанувати Фініто подарунком. Під час вечері голова вже висіла на стіні, але була запнута тканиною. Я сиділа там за столом, а, крім мене, були там і інші: Пастора, ще бридкіша за мене, і Нінья де Лос Пейнес, і всякі циганки та першорядні повії. Банкет був хоч і невеликий, але дуже веселий. І навіть мало не зчинилася бійка, бо Пастора й одна з тих дуже відомих повій почали суперечку з питань етикету. Я сама була з усього дуже вдоволена, але, сидючи поруч із Фініто, помітила, що він зовсім не дивиться на бичачу голову, запнуту у фіолетову тканину, як статуї святих у

¹ Іспанська міра ваги, дорівнює 11,5 кг.

храмі під час тижня страстей нашого колишнього господа-бога.

Фініто їв дуже мало, бо дістав palotazo, удар боком рога, коли встромляв шпагу в бика на останній кориді сезону в Сарагосі. Після того удару він довго лежав непритомний, і відтоді його шлунок не міг удержати їжу, і за вечерею він раз у раз підносив хусточку до рота й спльовував у неї кров... То про що ж пак я вам розповідала?

— Про бичачу голову, — сказав Прімітіво. — Про випхану голову бика.

— Так, — сказала Пілар. — Так. Але спершу треба розповісти вам ще дещо, щоб ви все ясно собі уявляли. Отже, Фініто, як вам відомо, ніколи не відзначався веселою вдачею. Він був людина дуже поважна, і я не пригадую, щоб він сміявся, навіть коли ми залишалися вдвох. Навіть коли траплялося щось дуже смішне. Він усе сприймав надзвичайно серйозно. Він був майже такий самий серйозний, як Фернандо. Але той банкет давали на його честь aficionados, які заснували «Клуб Фініто», і тому він мав показати себе там веселим, щирим і компанійським. За вечерею він увесь час усміхався й жартував, і тільки я одна бачила, що він робив із своєю хусточкою. Він мав при собі три хусточки, і незабаром усі три змочив кров'ю, а потім сказав мені дуже тихо.

— Пілар, я більше не можу. Я мушу піти звідси.

— Що ж, ходімо, — сказала я. Бо я бачила, що йому зовсім погано. На той час усі вже розгулялися, і галас стояв страшний.

— Ні. Я не можу піти, — сказав Фініто. — Адже цей клуб назвали моїм ім'ям, і це мене зобов'язує...

— Якщо ти хворий, то ходімо, — сказала я.

— Ні, — сказав він. — Я залишусь. Налий мені трохи тієї мансанільї.

Я подумала, що йому не слід було б пити, якщо він не їв нічого і шлунок у нього в такому стані, але, видно, він уже не міг більше терпіти весь цей галас і веселощі, не випивши чогось. Отож він дуже швидко випив майже цілу пляшку мансанільї. А що хусточки в нього скінчилися, то він замінив їх своєю серветкою.

На той час кімната вже ходила ходором, і члени клубу возили на плечах навколо столу повій, вибираючи не дуже гладких. Пастору попрохали виконати пісеньку, а Ель Ніньйо Рікардо грав на гітарі, і дуже приємно було дивитися, як усі веселилися, хоча й по-п'яному, але від щирого серця. Ніколи мені ще не доводилося бувати на банкеті, де гуляли б так весело, справді по-циганськи, а попереду ж іще було відкриття бичачої голови, заради чого, власне кажучи, і влаштували цю вечірку.

Мені самій було дуже весело, я аплодувала Рікардо за його гру, збирала компанію, щоб плескати в долоні, коли співатиме Нінья де лос Пейнес, і так захопилася всім цим, що навіть не помітила, як Фініто кінчив свою серветку і взявся за мою. Він усе пив і пив мансанілью, і очі в нього блищали, і він весело кивав кожному головою. Говорити багато він не міг, бо мусив би тоді щохвилини прикладати до рота серветку, але він удавав, ніби дуже задоволений і веселий і, зрештою, для цього він там і був.

Отже, банкет тривав далі, а коло мене сидів колишній імпресаріо Рафаель ель Гальйо й розповідав мені одну історію, яка закінчувалася так: «І тоді Рафаель підходить до мене й каже: «Ти мій найкращий і найшляхетніший друг на світі. Я люблю тебе, як рідного брата, і хочу зробити тобі подарунок». І він дає мені чудову діамантову шпильку на краватку й цілує мене в обидві щокки, і ми тоді страшенно розчулилися. А коли

Рафаель ель Гальйо, віддавши мені діамантову шпильку, вийшов з кафе, я сказав Ретані, який сидів зі мною: «Цей паршивий циган щойно підписав контракт з іншим імпресаріо». — «Чому ти так гадаєш?» — питає Ретана. «Я з ним працюю десять років, — відповідаю, — і він ніколи не робив мені подарунків», — так розповідав імпресаріо ель Гальйо. «І нічого іншого це не може означати». І так воно й було, саме тоді ель Гальйо й пішов від нього.

Але тут у розмову втрутилася Пастора, не стільки щоб заступитися за добре ім'я Рафаеля, бо ніхто не паплюжив його більше, ніж вона сама, скільки тому, що імпресаріо образив цигана, назвавши Рафаеля «паршивим циганом». І вона втрутилася так запально і з такими висловами, що імпресаріо змушений був замовкнути. Тоді вже втрутилася я, щоб утихомирити Пастору, а ще одна циганка почала заспокоювати мене, і знявся такий гармидер, що не можна було нічого розібрати, крім хіба слова «шлюха», яке лунало гучніше за всі інші, але нарешті лад було відновлено, і ми троє, з яких усе й почалося, посідали на свої місця й втупилися очима в свої келихи, а потім я глянула на Фініто й побачила, що він дивиться на бичачу голову, ще запнуту фіолетовою тканиною, і в очах у нього жаж.

В цю мить президент клубу розпочав промову, після якої з бичачої голови мали зняти запону, і весь час, поки він виголошував ту промову, а довкола кричали «Olé!» й стукали по столу кулаками, я стежила за Фініто, а він сидів, знітившись у своєму кріслі, приклавши до рота свою, ні, вже мою серветку, і, наче причарований, з жахом дивився на запнуту голову бика, що висіла навпроти нього на стіні.

Під кінець промови Фініто почав трясати головою, все глибше вгрізаючи в крісло.

— Ти що, малий? — запитала я його, але він мене не впізнавав і тільки тряс головою і все казав: «Ні. Ні. Ні».

Тим часом президент клубу, скінчивши свою промову під схвальні вигукні всіх гостей, виліз на стілець, розв'язав шнур, що притримував фіолетову запону на голові бика, й повільно почав стягувати її вниз. Вона зачепилася за один ріг, і тоді він смикнув, і тканина зісковзнула з гострих відполірованих рогів, і показався величезний жовтий бик з розлогими, вигнутими чорними рогами, білі кінчики яких були гострі, як голки дикубара; голова була зовсім як жива, та сама чівка на лобі, і ніздрі роздуті, а очі блищать і дивляться просто на Фініто.

Всі закричали, заплескали в долоні, а Фініто зовсім знітився в своєму кріслі, і тут усі раптом замовкли й озирнулися на нього, а він казав: «Ні. Ні», — і намагався ще глибше забитися в крісло, а потім раптом дуже голосно вигукнув: «Ні!» — і великий згусток крові вилетів йому з рота, але він навіть не підніс серветку, і згусток скотився по його підборіддю, а він усе дивився на бика, й нарешті сказав: «Цілий сезон, так. Заради грошей. Так. Аби мати що їсти. Так. Але я не можу їсти, чуєте? В мене хворий шлунок. А тепер, коли сезон скінчився, — ні! Ні!» Він обвів очима стіл, потім знову глянув на бика й ще раз сказав «ні», а відтак опустив голову на груди, притиснув серветку до уст і довго сидів так, нічого не кажучи, і банкет, який розпочався так добре і мав стати для всіх взірцем веселощів і дружніх розваг, скінчився невдало.

— І незабаром по тому він помер? — спитав Прімітіво.

— Тієї самої зими, — сказала Пілар. — Він так і не оговтався після того удару боком рога в Сарагосі. Такі удари гірші, ніж прямий удар вістрям, бо вони ушкоджують нутрощі й одужати вже не можна. А Фініто діставав їх мало

не щоразу, коли вбивав бика, і через те не мав справді великого успіху. Йому важко було вчасно ухилитися від рога, бо він був невисокий, і ріг майже завжди зачіпав його боком. Але, ясна річ, здебільшого ті удари були легкі.

— Якщо він був такий низенький, то не треба було йому йти в матадори, — сказав Прімітіво.

Пілар подивилася на Роберта Джордана й похитала головою. Потім, усе ще хитаючи головою, схилилася над великим чавунним казанком.

Що за народ, думала вона. Що за народ ці іспанці! «Якщо він був такий низенький, то не треба було йому йти в матадори». А я слухаю це й нічого не кажу. Мене воно й не гнівить, я своє сказала й тепер мовчу. Як усе це просто для того, хто нічого не розуміє. *Qué sencillito!* Перший, нічого не розуміючи, каже: «Він був слабенький матадор». Другий, нічого не розуміючи, каже: «Він був сухотний». А третій, уже як той, хто розуміє, пояснив йому, заявляє: «Якщо він був такий низенький, то не треба було йому йти в матадори».

Схилившись над вогнищем, вона знову бачила простерте на ліжку голе смугляве тіло з вузлуватими шрами на обох стегнах, глибоким слідом від рога під нижнім ребром і довгим білим рубцем на боці, що заходив аж під пахву. Вона бачила заплущені очі й суворе, смугляве обличчя, й чорні кучері, відкинуті з лоба; вона сиділа поряд з ним на ліжку й масировала йому ноги, розтирала напружені м'язи литок, стискала їх, розминала, а потім поплескувала злегка долонями, щоб послабити судому в м'язах.

— Ну, як? — питала вона. — Як ноги, малий?

— Добре, Пілар, — відповідав він, не розплющуючи очей.

— Може, розтерти тобі груди?

— Ні, Пілар, прошу, не торкайся.

— А стегна?

— Ні, там дуже болять.

— А як я розітру їх і змащу мазю, вони розігріються й перестануть боліти.

— Ні, Пілар, дякую тобі. Мені краще так, коли їх не чіпають.

— Я обітру тебе спиртом.

— Гаразд. Тільки дуже обережно.

— Цього останнього бика ти вбив просто чудово, — сказала вона йому, а він відповів:

— Так, я добре його вбив.

Потім, обтерши його спиртом і прикривши простиралом, вона лягала поряд з ним у ліжку, і він випростував смугляву руку, торкався її й казав: «Ти не жінка, а чудо, Пілар». І в його устах це вже був жарт, бо жартувати по-справжньому він не вмів, а потім він засинав, як завжди після бою, а вона лежала поряд, тримаючи його руку в обох долонях і прислухаючись до його дихання.

Часто бувало, що він лякався уві сні, і тоді вона відчувала, як його пальці стискаються, й бачила крапельки поту, що виступали на лобі, а якщо він прокидався, вона казала: «Спи, спи», — і він знову засинав. П'ять років вона прожила з ним, і ні разу його не зраджувала, тобто, майже ні разу, а коли його поховали, вона зійшлася з Пабло, що виводив на арену коней для пікадорів і сам схожий був на всіх тих биків, що їх ціле життя вбивав Фініто. Тепер, однак, вона знала, що ні бичача сила, ані бичача хоробрість недовговічні, бо, зрештою, що взагалі довговічне на цьому світі? Я довговічна, подумала вона. Так, я довговічна. Але кому це потрібно?

— Маріє, — сказала вона. — Ти ж дивись, що ти робиш. Нам цей вогонь потрібен для того, щоб зготувати вечерю, а не спалити ціле місто.

¹ Як просто! (ісп.).

І тут на вході до печери став циган. Він був весь обліплений снігом і, зупинившись коло входу з карабіном у руці, почав тупати ногами, струшуючи сніг.

Роберт Джордан підвівся й пішов йому назустріч.

— Ну, що? — спитав він цигана.

— На великому мості вартують по двоє, зміна варті що шість годин, — сказав циган. — В будиночку шляхового майстра вісім солдатів і капрал. Ось тобі твій хронометр.

— А на тартаку?

— Це тобі старий скаже. Він стежить і за шляхом, і за тартаном.

— А що на шляху? — спитав Роберт Джордан.

— Рух такий самий, як завжди, — сказав циган. — Нічого незвичайного немає. Кілька машин пройшло, та й по всьому.

Видно було, що циган змерз, його смагляве обличчя задерев'яніло від холоду, руки почервоніли. Не заходячи до печери, він скинув куртку й струснув її.

— Я сидів там, доки не змінили варту, — сказав він. — Зміна була опівдні, а потім о шостій. Довго все ж таки. Не хотів би я служити в їхній армії.

— Ходімо по старого, — сказав Роберт Джордан, натягаючи свою шнуряну куртку.

— Ну, це вже без мене, — сказав циган. — Мені зараз потрібні тільки місцинки коло вогню й полумисок гарячої юшки. Хай хто-небудь з них тебе поведе, я розповім, як знайти старого. Гей, ви, волоцюги, — гукнув він до тих, що сиділи за столом. — Хто з вас піде з *Inglés* по старого?

— Я піду, — підвівся Фернандо. — А де він?

— Де він? — перепитав циган. — Ідіть отак... — І він розповів йому, де влаштував собі пост старий Ансельмо.

РОЗДІЛ П'ЯТНАДЦЯТИЙ

Ансельмо причаївся за великим деревом, грубий стовбур якого захищав його від снігу. Він притискався до дерева, руки засунув у рукави куртки, голову втяг якомога глибше в комір. Якщо доведеться просидіти тут ще якийсь час, то я замерзну, а з того буде невелика користь, думав він. *Inglés* наказав мені чекати, доки не прийде зміна, але ж він тоді ще не знав, що зніметься хуртовина. Рух на дорозі звичайний, і все, що робиться на тому посту в тартаку, я вже добре знаю. Треба повернутися до табору. Кожен, хто має здоровий глузд, сказав би, що мені час повертатися. Побуду тут ще трошки, подумав він, а потім піду до табору. З наказами завжди так, вони надто суворі. Коли щось змінюється, на це не зважають.

Він постукав ногою об ногу, потім витяг руки з рукавів, нахилився, розтер собі литки і знову постукав ногою об ногу, щоб розігнати кров. Тут, за деревом, було не так холодно, дерево захищало од вітру, але він знав, що незабаром змушений буде піти звідси.

Саме в цю хвилину, коли він, зігнувшись, розтирав собі ноги, від шосе долинув гуркіт автомобіля. На колесах його були ланцюги, і кінець одного ланцюга брязкотів. Коли старий глянув у той бік, машина з'явилася на засніженому шляху, вся в зелених і коричневих плямах, із замазаними синьою фарбою бічними шибками,

щоб не видно було, хто в ній їде, — а для тих, хто сидів усередині, було залишено тільки невеличкий півкруглий просвіток. Це був замаскований «роллс-ройс» Генерального штабу, але Ансельмо не знав цього. Він не міг зазирнути всередину цієї машини, де сиділи троє офіцерів, загорнутих у плащі — двоє на задньому сидінні, а третій — на відкидному. Офіцер, що сидів на відкидному сидінні, дивився на шлях крізь просвіток у синій фарбі, що вкривала вікно, але Ансельмо не знав цього. Вони не побачили один одного.

Машина проїхала по снігу під тим місцем, де стояв Ансельмо. Старий побачив шофера — червонолицького, в сталевій касці, в плащі, накинутому на плечі; помітив і ствол ручного кулемета — його тримав ординарцем, що сидів поряд з шофером. Потім машина зникла за заворотом дороги, і Ансельмо сягнув рукою за пазуху, вийняв з нагрудної кишені сорочки два аркушки, вирвані з записника Роберта Джордана, і зробив позначку навпроти малюнка, що зображував легкову автомашину. Це була десята машина. Шість уже повернулися назад. Чотири ще залишалися там. Нічого незвичайного в такому русі машин на цьому шляху не було, але Ансельмо не вмів відрізнити «форди», «фіати», «оппелі», «рено» й «сітроєни» штабу дивізії, що діяла в цьому районі, від «роллс-ройсів», «ланчій», «мерседесів» та «ісот» Генерального штабу. Їх міг би розрізнити Роберт Джордан, і якби він був там на місці старого, то зумів би оцінити значення того факту, що саме такі машини йшли в тому напрямку. Але його не було, а старий просто позначив на аркушику з блокнота, що дорогою угору пройшла ще одна машина.

На цей час Ансельмо вже зовсім змерз і вирішив йти до табору, поки не стемніло. Він не боявся збитися з дороги, але вважав, що немає потреби стовбичити тут далі, тим більше, що вітер ставав дедалі холодніший, і хуртовина не припинялася.

Але підвівшись і потупцявши на місці, він подивився крізь сніг на шосе, і все ж не пішов на гору, а тільки прихилився до завітрянного боку сосни й так і залишився стояти там.

Inglès наказав мені чекати, думав він. Може, він уже йде сюди, і якщо я піду, він заблудить, шукаючи мене в таку хуртовину. Скільки лиха ми вже зазнали в цю війну через погану дисципліну й порушення наказів! Тим-то краще вже я почекаю ще трохи, може, Inglès скоро прийде. Але якщо він найближчим часом не прийде, я піду звідси, незважаючи на будь-які накази, бо маю звітувати і справ у мене зараз багато, а замерзати на смерть зовсім ні до чого, це була б просто інша крайність.

З димаря тартака по той бік шосе здійснювався дим, і вітер доносив його запах разом із снігом до Ансельмо. Фашистам тепло і затишно там, думав він, а завтра вночі ми їх повбиваємо. Дивно все виходить, і думати про це неприємно. Я стежив за ними цілий день, і бачив, що вони такі самі люди, як ми. Я міг би, либонь, підійти зараз до тартака, постукавши в двері, і вони були б мені раді, хіба тільки вони мають наказ затримувати всіх подорожніх і перевіряти їхні документи. Виходить, нас розділяють тільки накази. Ці люди не фашисти. Я називаю їх так, але вони не фашисти. Це такі самі бідняки, як і ми. Не треба їм було воювати проти нас, і мені краще не думати про те, що їх доведеться убити.

Ці вартові — галісійці. Я чув їх сьогодні вдень і зрозумів це з їхньої вимови. Вони не можуть дезертирувати, бо за це розстріляли б їхні родини. Галісійці бувають або дуже розумні, або зовсім тупі, як тварини. Я знав і та-

ких, і таких. Лістер — теж галісієць, з того самого міста, що й Франко. Цікаво, що ці галісійці думають про сніг у таку пору року? Адже в них немає таких високих гір, і в них завжди йдуть дощі, і завжди все зелене.

Вікно тартака засвітилося, і Ансельмо пощупував його подумав: хай йому грець, тому Inglès! Галісійці сидять собі в теплі під дахом, і це у нас, у нашому краю, а я мерзну тут за деревом, і мешкаємо ми в якійсь норі, в скелях, немов дикі звірі. Але завтра звірі вилізуть із норі, і ті, кому зараз так затишно живеться, помруть у теплі під своїми ковдрами. Як ті, що померли тієї ночі, коли ми напали на Отеро, подумав він. Йому було неприємно згадувати Отеро.

Тієї ночі, в Отеро, він уперше вбив людину, і тепер сподівався, що йому не доведеться вбивати під час ліквідації цих постів. Там, в Отеро, Пабло вдарив ножем вартового, якому Ансельмо накинув ковдру на голову. Солдат, майже задушений, схопив Ансельмо за ногу й схлипував там, під ковдрою, і Ансельмо довелося навіпамаки штрикати його ножем, доки вартовий відпустив ногу й затих. Ансельмо придушив йому горло коліном, щоб той не кричав, і штрикав ножем, наче в клунок, а Пабло тим часом жбурнув гранату у вікно вартівні, де спали солдати. І коли блиснуло, цілий світ немовби вибухнув перед очима червоним і жовтим, і в ту ж мить у вікно вартівні полетіли ще дві гранати... Пабло встиг висмикнути обидва загвздки й кинув гранати у вікно, одну за одною, і ті, кого не вбило в ліжку, загинули в ту мить, коли поскоплювалися з ліжок, після вибуху другої гранати. Це було в ті дні, коли Пабло, неначе диявол, гуляв по всій провінції, і жоден фашистський пост не був безпечний уночі.

А тепер від того Пабло вже нічого не залишилося, він немов викладений кабан, думав Ансельмо. Коли викладення закінчено й вереск затихне, сім'яники викидають, і кабан, що тепер уже не є кабаном, іде шукати їх, риючи землю рилом, знаходить і з'їдає. Ні, до цього в Пабло ще не дійшло, всміхнувся Ансельмо, бач, що виходить, навіть про Пабло можна подумати несправедливо. Але він став дуже підлий і дуже змінився.

Який холод, думав він. Хоч би той Inglès скоріше прийшов, і хоч би мені нікого не довелося вбивати, коли ми наскочимо на ці пости. Ці четверо галісійців з капралом будуть для тих, хто любить убивати. Так сказав Inglès. Як треба буде, я виконаю свій обов'язок, але Inglès сказав, що на мосту я буду з ним і що біля вартових заходяться інші. На мосту буде бій, і якщо я вистою його, значить, я зробив усе, чого можна вимагати в цій війні від старої людини. Але хай Inglès приходить швидше, бо мені холодно, а коли я бачу світло на тартакі, де галісійці сидять у теплі, мені стає ще холодніше. Добре було б зараз знову опинитись у себе в хаті, і щоб війна скінчилась. Тільки в тебе більше немає хати, подумав він. Щоб ти міг колись повернутись додому, нам треба виграти цю війну.

На тартакі один із солдатів сидів на своїй койці й чистив черевики. Другий спав. Третій куховарив, а капрал читав газету. Їхні каски висіли на цвяхах, а гвинтівки стояли під дощаною стіною.

— Що це за край, де сніг падає мало не в червні? — сказав солдат, що сидів на койці.

— Це гра природи, — відповів йому капрал.

— Зараз на небі ще травневий місяць, — сказав солдат, що куховарив. — Травень ще не скінчився.

— Що ж це за край, де сніг падає в травні місяці? — провадив своє солдат на койці.

— В цих горах сніг у травні — не дивина, —

сказав капрал. — Я ніколи так не мерз у Мадриді, як у травні!

— І ніколи так не парився, — сказав солдат, що куховарив.

— У травні погода завжди мінлива, — сказав капрал. — Тут, у Кастілії, в травні буває спека, але буває й холоднеча.

— Або дощі, — сказав солдат, що сидів на койці. — Торік у травні лило мало не щодня.

— Неправда, — сказав солдат, що куховарив. — Крім того, торік на небі в травні ще був квітневий місяць.

— З глузду з'їхати можна з тими твоїми місяцями на небі, — сказав капрал. — Годі тобі торочити про місяць.

— Кожен, кого годує море чи земля, знає, що важливо не те, який місяць у календарі, а те, який місяць на небі, — сказав солдат, що куховарив. — От, наприклад, зараз травневий місяць тільки вийшов на небо. А за календарем скоро червень.

— Чому ж тоді пори року лишаються завжди на своєму місці? — спитав капрал. — Мені вже голова болить од цієї нісенітничі!

— Ти — з міста, — сказав солдат, що куховарив. — Ти з Луго, звідки ж тобі знати про море й про землю?

— У місті людина більшого навчається, ніж ви, *analfabetos*¹, коло моря чи на землі.

— Коли на небі цей місяць, у морі з'являються перші косяки сардин, — сказав солдат, що куховарив. — Зараз рибалки опоряджують човни, а скумбрія відходить на північ.

— Чому ж ти не служиш на флоті, якщо ти з Нойї? — спитав капрал.

— Бо мене вписали в мобілізаційний список не в Нойї, а в Негрейрі, де я народився. А з Негрейри, що лежить над річкою Тамбре, беруть в армію.

— Тим гірше для вас, — сказав капрал.

— Не думай, ніби на флоті безпечніше, — сказав солдат, що сидів на койці. — Навіть якщо не береш участі у бойових діях, узимку коло тих берегів можна накласти головою.

— Гірше за армію нічого немає, — сказав капрал.

— Ех ти, а ще капрал, — сказав солдат, що куховарив. — Хіба можна таке казати?

— Та ні, — сказав капрал. — Я маю на увазі, яка служба небезпечніша. Весь час артобстріли, атаки, окопне життя.

— Тут ми такого майже не знаємо, — сказав солдат, що сидів на койці.

— Дякувати богам, — сказав капрал. — Але хтозна, може, нам ще доведеться звідати цього. Колись та буде край нашому раюванню.

— А як ти гадаєш, чи довго нас ще триматимуть тут?

— Не знаю, — сказав капрал. — Але хотів би, щоб до кінця війни.

— Шість годин на посту — це надто довго, — сказав солдат, що куховарив.

— Поки мете ця завірюха, будемо вартувати по три години, — сказав капрал. — Це можна.

— А чому сьогодні проїздило стільки штабних машин? — спитав солдат, що сидів на койці. — Не подобаються мені ці штабні машини.

— Мені теж, — сказав капрал. — То — погана ознака.

— І літаки, — сказав солдат, що куховарив. — Літаки теж погана ознака.

— Але авіація у нас могутня, — сказав капрал. — Червоні такої не мають. Сьогодні вранці літаки бачили? Просто душа раділа!

— Мені доводилось бачити червоні літаки, і це був не жарт, — сказав солдат, що сидів на

койці. — Я бачив їхні двомоторні бомбардувальники в бою, і це страшна річ.

— І все ж їхня авіація не така могутня, як наша, — сказав капрал. — Наша авіація непереможна.

Так вони розмовляли на тартаку, тоді як Ансельмо чекав на снігу, дивлячись на шосе і на освітлене вікно.

Сподіваюсь, що мені не треба буде вбивати, думав Ансельмо. Мабуть, після війни доведеться відправити якусь велику покуту за всі ці вбивства. Якщо по війні у нас уже не буде віри, то, напевно, придумають яку-небудь покуту цивільну, щоб усі могли очиститися після стількох убивств, бо інакше не буде у нас доброї, людської основи для життя. Без убивства не обійтись, я знаю, але воно псує ту людину, що вбиває, і, напевно, коли все це скінчиться й ми виграємо війну, нам треба буде прийняти якусь покуту, щоб очиститися від усього цього.

Ансельмо був дуже добра людина, і коли він надовго залишався на самоті, — а він майже весь час був сам один, — ці думки про вбивство знову й знову повертались до нього.

Цікаво, що про це думає *Inglés* насправді. Він казав, що йому це неважко. А тим часом він, здається, чуйний і добрий. Може, для молодих воно й справді нічого не важить. Може, чужинці й люди не нашої віри зовсім інакше на це дивляться. Але, на мою думку, з часом убивство робить кожну людину жорстокою, і хоч без убивств не можна обійтись, це все одно великий гріх, і колись нам доведеться докласти багато зусиль, щоб спокутувати його.

Тепер було вже зовсім темно; він подивився через дорогу на освітлене вікно й почав розмахувати руками, щоб зігрітись. Він подумав, що тепер уже обов'язково піде до табору, але щось тримало його там, коло дерева над шляхом. Сніг посилав густіше, і Ансельмо думав: от якщо цей міст висадити в повітря сьогодні вночі! В таку ніч зовсім легко було б захопити пости й підірвати міст. І тоді все було б закінчено, все зроблено. В таку ніч можна зробити все що завгодно.

Потім він прихилився до дерева, притулюючи злегка і вже не думаючи більше про міст. Темрява завжди викликала в ньому почуття самотності, а сьогодні він був такий самотній, що аж усередині йому було якось порожньо, наче з голоду. Колись від самотності допомагали молитви, і часто, вертаючи з полювання додому, він повторював знову й знову яку-небудь молитву, і йому ставало легше на душі. Однак відтоді, як почалася війна, він не молився жодного разу. Йому хотілося молитись, але він уважав, що молитися тепер було б нечесно й нещиро, і не хотів просити для себе якоїсь особливої ласки чи долі, нічим не хотів відрізнитися від інших людей.

Так, думав він, я самотній, але такі ж самотні й усі солдати, і дружини солдатів, і всі ті, хто втратив рідних чи близьких. Дружини я не маю, але я радий, що вона померла ще до початку війни. Вона б не зрозуміла її. І дітей у мене немає й ніколи не буде. Коли я нічим не зайнятий, мені буває самотньо і вдень, але надто самотньо я відчуваю, коли спадає вечір. Але одного ніхто в мене не забере, ні люди, ані бог: я таки добре попрацював для Республіки! Я багато працював для того, щоб потім, коли скінчиться війна, всі ми зажили кращим життям. Від першої хвилини руху я робив усе, що тільки міг, і не вчинив нічого такого, чого можна б соромитися.

Лише за одним я шкокую: що доводиться вбивати. Але ж ми напевне матимемо змогу спокутувати це, бо цей гріх взяла на душу багато

¹ Неписьменні (*исп.*),

людей, і, отже, треба придумати справедливую покуту для всіх. Мені б дуже хотілося побалакати про це з Inglés, але він молодий і навряд чи зрозуміє мене. Він уже казав щось про вбивство. Чи це я сам казав? Він, мабуть, багато вбивав, але не схоже на те, щоб йому це подобалося. В тих, кому це подобається, завжди є якась гнилина.

Все ж таки це великий гріх, думав він. Бо це ж і є те саме, чого ми не маємо права робити. Хоч іноді це й конче потрібно, я знаю. Але в Іспанії це робиться надто легко й часто, навіть коли немає справжньої потреби, і скільки буває покvapних і несправедливих учинків, які потім уже не можна виправити! І навіть я стільки думаю про це? Було б добре, якби призначили якусь покуту за це, і щоб її можна було розпочати вже зараз, бо це єдине, про що мені тяжко згадувати, коли я залишаюся сам. Все інше мені пробачалося, або ж я спокотував свої гріхи, добром чи в якийсь інший спосіб, теж по-доброму. Але вбивство — це, либонь, дуже великий гріх, і мені хотілося б, щоб усе це якось уладнали. Може, потім призначать дні, коли треба буде працювати на державу, чи робити щось інше, щоб можна було знати з себе цей гріх. Наприклад, платити, як ми раніше платили церкви, подумав він і всміхнувся. Церква добре знала, що треба робити з гріхами. Ця думка сподобалася йому, і він усміхався в темряві, коли підійшов Роберт Джордан. Він підійшов зовсім тихо, і старий побачив його, коли він уже стояв перед ним.

— Hola, viejo, — шепнув Роберт Джордан і поплескав його по спині. — Як справи, старий?

— Дуже холодно, — сказав Ансельмо.

Фернандо стояв неподіліл од них, спиною до снігу.

— Ходімо, — шепнув Роберт Джордан. — Ходімо до табору, там зігрієшся. Це було паскудство, тримати тебе тут так довго.

— Он їхнє світло, — показав Ансельмо.

— А де вартовий?

— Його звідси не видно. Стоїть за заворотом.

— Ну, і хай йому біс, — сказав Роберт Джордан. — Розповіси все в таборі. Ходімо.

— Зажди, я тобі покажу, — сказав Ансельмо.

— Вранці подивимось, — сказав Роберт Джордан. — Ось, випий.

Він подав старому свою флягу. Ансельмо закинув назад голову й ковтув.

— Ай-й, — сказав він і витер губи. — Як воно.

— Ну, ходімо, — сказав у темряві Роберт Джордан.

Зробилося вже так темно, що довкола нічого не було видно, крім сніжинок, що швидко пролітали в повітрі, і нерухомої чорноти сосон. Фернандо стояв трохи вище на схилі. Подивись на цього індіанця з реклами сигар, подумав Роберт Джордан. Мабуть, його треба теж почастувати.

— Гей, Фернандо, — сказав він, підійшовши до нього. — Хочеш випити?

— Ні, — сказав Фернандо. — Дякую.

Ні, то я тобі дякую, подумав Роберт Джордан. Яке щастя, що індіанці з реклами сигар не п'ють. Бо в мене вже зовсім мало залишилось. Ох, і радий же я бачити, цього старого! Він подивився на Ансельмо, йдучи поряд з ним нагору, і знову поплескав його по спині.

— Я радий бачити тебе, viejo, — сказав він йому. — Коли мені тяжко на душі, досить тільки глянути на тебе, і зразу робиться веселіше. Ну, ходім, ходім.

Вони йшли нагору крізь завірюху.

— Повертаємось до Паблових палат, — сказав Роберт Джордан. По-іспанськи це звучало чудово.

— El Palacio del Miedo, — сказав Ансельмо. — Палати страху.

— Печера звалашеної мужності, — весело підхопив Роберт Джордан.

— Якої мужності? — спитав Фернандо.

— Це я так, — сказав Роберт Джордан. — Пожартував.

— А чому звалашеної? — спитав Фернандо.

— Цього я не знаю, — сказав Роберт Джордан. — Довго розповідати. Спитай Пілар, — потім він обняв Ансельмо за плечі, притис його до себе й міцно струснув. — Знаєш що? — сказав він. — Я радий тебе бачити. Ти навіть уявити не можеш, що то значить — знайти в цій країні людину на тому самому місці, де її залишив.

Він відчував таку довіру й близькість до нього, що навіть наважився зробити закид країні.

— І я дуже радий бачити тебе, — сказав Ансельмо. — Але я вже збирався йти звідси.

— Дідька лисого ти пішов би звідси! — радісно сказав Роберт Джордан. — Замерз би, а не пішов.

— Ну, як там, нагорі? — спитав Ансельмо.

— Чудово, — сказав Роберт Джордан. — Все просто чудово.

Він відчував ту раптову радість, яка так рідко випадає на долю людини, що командує в революційній армії; радість од свідомості того, що хоча б один твій фланг тримається. Якби обидва фланги трималися міцно, це було б уже надто велике щастя, подумав він. Не знаю, хто міг би знести таке. А, власне, на кінці флангу, будь-якого флангу, стоїть зрештою одна людина. Не така аксіома була б йому потрібна. Але ця людина надійна. Одна надійна людина. Як діждеться до бою, ти будеш моїм лівим флангом, подумав він. Казати тобі про це зараз, мабуть, ще не треба. Це буде дуже короткий бій, подумав він. Але й дуже славний бій. Ну що ж, мені завжди хотілося самостійно провести хоча б один бій, я завжди бачив похибки в тих боях, якими керували інші, починаючи від битви під Азенкуром і до наших днів. Свій власний бій треба провести як слід. Короткий бій, але бездоганний. Якщо мені пощастить зробити все так, як я хотів би зробити, то цей бій буде справді бездоганний.

— Слухай, — сказав він Ансельмо, — Я страшенно радий тебе бачити.

— А я радий бачити тебе, — сказав старий.

Коли вони потемки дерлися схилом угору, і вітер вів ім у спину, і їх засипало снігом, Ансельмо вже не почував себе самотнім. Він не був самотній від цієї миті, як Inglés поплескав його по плечі. Inglés був задоволений, веселий, і вони жартували один з одним. Inglés сказав, що все йде добре, і тепер старий більше не тривожився. Ковток спиртного зігрівав йому шлунок, і ноги теж зігрівалися на ходу.

— На дорозі нічого особливого, — сказав він.

— Добре, — відповів йому Inglés. — Покажеш мені, коли приїдемо.

Ансельмо був щасливий і дуже задоволений, що не залишив свого спостережного поста.

Нічого страшного, якби він навіть повернувся до табору, думав Роберт Джордан. Це було б цілком розумно і правильно за даних умов. Але він залишився, як йому наказали. Таке буває в Іспанії дуже рідко. Вистояти на посту в сніговій — це вже багато про що свідчить. Недаремно німці бурю й атаку називають одним словом — «шторм». Мені б, звичайно, дуже придалися ще один-два таких, що вистояти б на посту. Атож, дуже придалися б. Цікаво, чи залишився б Фер-

нандо? Цілком можливо. Зрештою, він сам зголосився провести мене сюди. Гадаєш, він залишився б? Це було б дуже добре! Впертості йому вистачило б. Треба буде з'ясувати, що він за один. Цікаво, про що зараз думає цей індіанець з реклами сигар.

— Про що ти думаєш, Фернандо? — спитав Роберт Джордан.

— А чому ти питаєш?

— З цікавості, — сказав Роберт Джордан. — У мене дуже цікава натура.

— Я думаю про вечерю, — сказав Фернандо.

— Любиш попоїсти?

— Люблю. Дуже.

— А як Пілар куховарить, смачно?

— Середньо, — відповів Фернандо.

Просто такий другий Кулідж, подумав Роберт Джордан. А все ж, мені здається, що він вистояв би.

Вони повільно дерлися на гору крізь замети.

РОЗДІЛ ШІСТНАДЦЯТИЙ

— Ель Сордо приходив, — сказала Пілар Робертові Джордану. Вони ввійшли з завірюхи до теплої димної печери, і жінка, кивнувши головою, покликала Роберта Джордана до себе. — Він пішов шукати коней.

— Добре. А мені нічого не просив переказати?

— Тільки те, що пішов по коней.

— А як наші справи?

— No sé¹, — сказала вона. — Поглянь лиш на нього.

Роберт Джордан побачив Пабло одразу, коли ввійшов, і Пабло посміхнувся йому. Тепер Роберт Джордан знов подивився на Пабло; той, сидючи за столом, оскірівся й помахав йому рукою.

— *Inglés!* — гукнув Пабло. — А *snig* усе сипле, *Inglés!*

Роберт Джордан кивнув головою.

— Скинь свої сандалі, я їх висушу, — сказала Марія. — Повішу їх отут, перед вогнищем.

— Дивися, не спали, — сказав їй Роберт Джордан. — Я не хотів би ходити тут босоніж. Що тут у вас діється? — він обернувся до Пілар. — Збори, чи що? Ви не виставили вартів?

— В таку хуртовину? *Qué va!*

За столом, прихилившись до стінки, сиділо шестеро. Ансельмо й Фернандо ще струшували сніг з курток, штанів і стукали ногами об стіну коло входу до печери.

— Дай свою куртку, — сказала Марія. — Бо сніг на ній розтане.

Роберт Джордан скинув куртку, обтрусив сніг зі штанів і розв'язав шнурки сандалів.

— Понамочуєш мені все тут, — сказала Пілар.

— Ти ж сама мене покликала.

— Можна ж вернутися до входу й там обтруситися.

— Прошу прощення, — сказав Роберт Джордан, стоячи босоніж на долівці. — Пошукай мені шкарпетки, Маріє.

— Пан і владар, — сказала Пілар і поклати поліно у вогонь.

— *Нау* *que aprovechar el tiempo*, — відповів їй

¹ Не знаю (ісп.).

Роберт Джордан. — Треба користатися з кожної хвилини.

— Тут замкнено, — сказала Марія.

— На ключ, — і він кинув його Марії.

— До цього мішка не підходить.

— Не в цьому, а в другому. Вони там зверху. Дівчина вийняла шкарпетки, замкнула рюкзаки і принесла їх разом з ключем.

— Сідай, надягни шкарпетки й добре розітри ноги, — сказала вона. Роберт Джордан усміхнувся їй.

— А ти не могла б витерти мені їх волоссям? — запитав він навмисне для Пілар.

— От свиня, — сказала Пілар. — Спочатку вдає з себе ясновельможного пана, а тепер самого нашого колишнього господа-бога! Стукни його поліном, Маріє.

— Не треба, — сказав Роберт Джордан. — Я жартую, бо дуже задоволений.

— Задоволений?

— Атож, — сказав він. — По-моєму, все йде чудово.

— Роберто, — сказала Марія. — Сідай сюди, витри собі ноги, а я принесу тобі чого-небудь випити, щоб ти зігрівся.

— Можна подумати, що він ще ніколи не замочував ніг, — сказала Пілар. — Що на нього ще жодна сніжинка з неба не падала.

Марія принесла овечу шкіру й поклати її на долівку.

— Ось, — сказала вона. — Постав ноги на неї, дони сандалі висохнуть.

Овеча шкіра була недавно висušена й не чинена, і коли Роберт Джордан став на неї, вона захрускотіла, як пергамент.

Вогнище диміло, і Пілар крикнула Марії:

— Роздмухай вогонь, ледащо! Тут тобі не димарня.

— Сама роздмухай, — сказала Марія. — Я шукаю пляшку, ту, що приніс Ель Сордо.

— Вона там, за мішком, — сказала Пілар. — Чого ти з ним панькаєшся, як з дитиною?

— І зовсім не так, — сказала Марія. — Не як з дитиною, а як з чоловіком, що змерз і промок. Що повернувся додому. Ось, знайшла. — Вона принесла пляшку Робертові Джордану. — Це те, що ти пив сьогодні вдень. З такої пляшки можна зробити гарну лампу. Коли в нас знову буде електрика, яка лампа з неї вийде! — Вона захоплено дивилася на фігурну пляшку. — Як ти питимеш це, Роберто?

— Хіба я не *Inglés?* — сказав Роберт Джордан.

— На людях я називаю тебе Роберто, — сказала вона стиха й зашарілася. — Як ти питимеш це, Роберто?

— Роберто, — хрипким голосом озвався Пабло й хитнув головою в бік Роберта Джордана. — Як ти питимеш це, дон Роберто?

— А ти вип'єш трохи? — спитав Роберт Джордан.

Пабло похитав головою.

— Я п'ю вино, — гідно відповів він.

— То іди до Бахуса! — сказав по-іспанськи Роберт Джордан.

— А хто він такий, цей Бахус? — спитав Пабло.

— Твій приятель, — сказав Роберт Джордан.

— Ніколи про такого не чув, — похмуро сказав Пабло. — Тут, у горах, такого не було.

— Дай кухлик Ансельмо, — сказав Роберт Джордан Марії. — Бо він таки напевно замерз. — Він надягав сухі шкарпетки, відчувачи в роті чистий і трошки пекучий смак віскі з водою. Але це не те, що абсент, думав він, віскі не обволікає все всередині. Немає нічого кращого за абсент.

Хто міг би уявити, що тут знайдеться віскі, думав він. Хоча, як на те пішло, то в Іспанії найлегше дістати віскі саме в Ла-Грансі. Подумати лишень: Ель Сордо не тільки роздобув пляшку віскі для гостя-динамітника, але й не забув узяти її з собою й залишити тут! Це в них не проста чемність. Чемність — це поставити пляшку й церемонно випити по чарочці з гостем. Так зробили б французи, а те, що зосталося, сховали б до наступної okazji. Але виявити справжню увагу до гостя і не тільки дістати те, що йому може бути приємне, але й принести й залишити, тоді як самому доводиться клопотатися про щось таке, що дає йому повне право думати лише про себе й про свої справи, — на це здатні тільки іспанці. Найкращі з них. Сордо не забув узяти з собою віскі — ось одна з тих рис, за які ти любиш цей народ. Тільки не треба їх романтизувати, подумав він. Іспанці бувають різні, так само, як і американці. Але все ж принести з собою віскі — це просто чудово.

— Ну, як, смакує? — спитав він Ансельмо. Старий сидів коло вогнища й усміхався, тримаючи кухоль у великих руках. Він похитав головою.

— Ні? — спитав його Роберт Джордан.

— Дівчина долила сюди води, — сказав Ансельмо.

— Бо так п'є Роберто, — сказала Марія. — А ти що, кращий за нього?

— Ні, — відповів їй Ансельмо. — Я не кращий. Але я люблю, коли воно пече.

— Дай це мені, — сказав Роберт Джордан. — А йому налий так, щоб пекло.

Він вилив віскі, що залишилися в Ансельмо, собі й повернув порожній кухоль дівчині, а та обережно налила в нього з пляшки.

— О, — сказав Ансельмо, взяв кухоль, відкинув голову назад і вихилив усе одним духом. Відтак подивився на Марію, яка стояла перед ним з пляшкою, і підморгнув їй повними слізь очима.

— О, — сказав він. — Отак, — потім обливав губи. — От чим треба вбивати черв'яка, що нас точить.

— Роберто, — сказала Марія й підійшла до нього з пляшкою в руці. — Ти вже хочеш їсти?

— А вечеря готова?

— Готова. Я можу подати тобі.

— А всі вже їли?

— Всі, крім тебе, Ансельмо й Фернандо.

— Що ж, будемо вечеряти, — сказав він їй. —

А ти?

— Я потім, разом з Пілар.

— Сідай з нами зараз.

— Ні, так не можна.

— Сідай і їж. У моїй країні чоловік не сяде їсти без дружини.

— Це в твоїй країні. А тут краще потім.

— Їж з ним, — сказав Пабло, глянувши на неї. — Їж з ним. Пий з ним. Спи з ним. Помирай з ним. Роби все так, як роблять у його країні.

— Ти п'яний? — сказав Роберт Джордан, підійшовши до столу.

Пабло, брудний, неголений, з блаженним виглядом утипив у нього очі.

— Еге ж, — сказав Пабло. — А ти з якої країни, Inglés? Де це жінки їдять разом з чоловіками?

— З Estados Unidos¹, з штату Монтана.

— Це у вас чоловіки носять спідниці, як жінки?

— Ні. Це в Шотландії.

— Послухай, Inglés, — сказав Пабло. — Коли ти ходиш у спідниці...

— Я не ходжу в спідниці, — сказав Роберт Джордан.

— Коли ти ходиш у спідниці, — провадив далі Пабло, — що в тебе під сподом?

— Я не знаю, що шотландці носять під сподом, — сказав Роберт Джордан. — Я б і сам хотів дізнатися.

— До чого тут Escoceses?¹ — сказав Пабло. — Кого обходять ті Escoceses? Кого обходять люди, що так по-чудернацьки називаються? Мене вони не обходять. Я питаю тебе, Inglés. Що в тебе під сподом, коли ти ходиш у спідниці в своїй країні?

— Я тобі вже двічі казав, що ми спідниць не носимо, — відповів йому Роберт Джордан. — Ні сп'яну, ані жартома.

— Ні, а під спідницею все-таки — що? — правив своє Пабло. — Адже всі знають, що у вас ходять у спідницях. Навіть солдати. Я бачив на малюнках і в цирку Прайса також бачив. Що в тебе під спідницею, Inglés?

— Los cojones, — сказав Роберт Джордан.

Ансельмо засміявся, і всі інші, що прислухалися до розмови, теж засміялися, — всі, крім Фернандо. Йому було неприємно, що таке слово, таке непристойне слово вимовляють при жінках.

— Ну, що ж, так і має бути, — сказав Пабло. — Але, на мою думку, той, хто справді має cojones, спідниці не натягне.

— Не заводься з ним, Inglés, — сказав чоловік з пласким обличчям і перебитим носом, якого звали Прімітіво. — Він упився. Краще розкажи, яка худоба є у вас та що сіють у вашій країні.

— Корови й вівці, — сказав Роберт Джордан. — Пішениці й квасолі у нас теж багато. І цукрові буряки є.

Роберт Джордан, Ансельмо й Фернандо сиділи тепер за столом, а інші присунулися до них, — всі, крім Пабло, що сидів сам перед мискою з вином. На вечерю було таке саме тушковане м'ясо, що й минулого вечора, і Роберт Джордан жадібно накинувся на нього.

— А гори у вашому краї є? Певно, є, якщо він так називається, — ввічливо сказав Прімітіво, аби підтримати розмову. Йому було соромно за п'яного Пабло.

— Гір багато, і дуже високих.

— А пасовиська добрі?

— Чудові! Літні гірські пасовиська в лісах, що належать державі. А восени худобу переганяють з гір у долини.

— А кому у вас належить земля — селянам?

— Земля переважно належить тим, хто її обробляє. Спершу вона належала державі, а якщо хто-небудь обирав собі ділянку й обіцяв, що оброблятиме її, йому надавалося право володіти сто п'ятдесятьма гектарами.

— Розкажи, як це робилося, — попросив Агустін. — Така аграрна реформа мені подобається.

Роберт Джордан пояснив процес надання гомстедів. Йому ніколи не спадало на думку, що це можна вважати аграрною реформою.

— Чудово! — сказав Прімітіво. — Отже, у вашій країні комунізм?

— Ні. У нас республіка.

— Я вважаю, — сказав Агустін, — що за республіки всього можна домогтися. На мою думку, ніякого іншого ладу і не треба.

— А великих землевласників у вас немає? — спитав Андрес.

— Є, і дуже багато.

— Отже, несправедливість теж є.

— Аякже. І немало.

¹ Сполучених Штатів (ісп.).

¹ Шотландці (ісп.).

— Але ви з нею боретесь?

— Намагаємось,— щодалі більше. Але несправедливості ще багато.

— А чи є у вас великі маєтки, які треба було б поділити між людьми?

— Є. І є ще люди, які вважають, ніби такі маєтки самі собою роздрібняться, якщо брати високі податки.

— Як же це так?

Підбираючи соус з миски шматком хліба, Роберт Джордан пояснив систему прибуткових податків і податків на спадщину.

— Але великі маєтки все одно залишаються. Крім того, у нас є податки на землю,— сказав він.

— То, напевно, колись великі землевласники й багатії збунтуються проти таких податків. Помоему, такі податки можуть призвести до перевороту. Невдоволені повстануть проти уряду, коли зрозуміють, чим це загрожує їм, так само, як у нас зробили фашисти,— сказав Прімітіво.

— Цілком можливо.

— Тоді вам доведеться воювати в себе, так само, як нам.

— Так, нам доведеться воювати.

— А багато у вашій країні фашистів?

— Є багато таких, які ще самі не знають, що вони фашисти, але настане час, і вони те зрозуміють.

— А хіба не можна знищити їх, поки вони ще не збунтувалися?

— Ні,— сказав Роберт Джордан.— Знищити їх не можна. Але можна виховувати людей так, щоб вони боялися фашизму й зуміли розпізнати його й перемогти, коли він підведе голову.

— А знаєш, де немає жодного фашиста?— спитав Андрес.

— Де?

— В тому місті, звідки Пабло,— сказав Андрес і посміхнувся.

— Чи знаєш ти, що там у них було?— спитав Роберта Джордана Прімітіво.

— Так. Мені розповідали.

— Хто — Пілар?

— Так.

— Всього вона не могла розповісти,— важко вимовив Пабло.— Бо вона впала зі стільця під вікном і кінця не бачила.

— Тоді ти нам розкажи,— сказала Пілар.— Якщо я нічого не знаю, розкажуй сам.

— Ні,— сказав Пабло.— Я нікому про це не розповідав.

— Так,— сказала Пілар.— І ніколи не розповіси. І тепер ти шкодуєш, що все це сталося.

— Ні,— сказав Пабло.— Це неправда. Якби всі вбивали фашистів так, як я, то цієї війни у нас не було б. Але я б хотів, щоб усе це було зроблено в інший спосіб.

— Навіщо ти таке кажеш?— спитав його Прімітіво.— Хіба тепер ти інакше дивишся на політику?

— Ні. Але там було багато звірства,— сказав Пабло.— Я тоді був лютий, як звір.

— А зараз ти п'яний,— сказала Пілар.

— Так,— сказав Пабло.— З вашого дозволу.

— Звіром ти мені більше подобався,— сказала жінка.— П'яниця — то найгірше. Злодій, коли не краде, нічим не гірший за інших людей. Шахрай не буде ошукувати своїх. Убивця приїде додому й помие руки. Але п'яниця смердить і блює в своєму власному ліжку й спалює свої нутрощі спиртом.

— Ти жінка, й ти нічого не тямиш,— спокійно сказав Пабло.— Я впився вином, і я був би цілком щасливий, якби не ті люди, що їх я вбив. Бо вони сповнюють мене смутком,— він похмуро похитав головою.

— Дайте йому трохи того, що приніс Ель Сордо,— сказала Пілар.— Дайте йому чогось, щоб він хоч трошки підбадьорився. Бо він такий сумний, що вже несила терпіти.

— Якби я міг, я повернув би їм життя,— сказав Пабло.

— Іди ти туди й туди, так твою й перетак,— сказав Агустін.— Ти що — забув, де ти?

— Я б відживив їх усіх,— сумно сказав Пабло.— Всіх до одного.

— Матері твоєї те й те! — загорлав на нього Агустін.— Заткни пельку, або забирайся геть звідси! Адже ти вбивав фашистів!

— Ти мене чув,— сказав Пабло.— Я б відживив їх усіх.

— А потім пішов би по воді,— сказала Пілар.— Я ще зроду не бачила такого, як ти. Учора в тобі ще було трохи мужності. А сьогодні нічого не залишилося. І на сліпе кошенятко не вистачило б. І він ще радіє з власного паскудства!

— Нам треба було або всіх убити, або нікого не вбивати,— Пабло хитнув головою.— Всіх або нікого.

— Слухай, Inglés,— сказав Агустін.— Як це сталося, що ти приїхав в Іспанію? Не зважай на Пабло. Він п'яний.

— Вперше я приїхав сюди дванадцять років тому, хотів вивчити країну й мову,— сказав Роберт Джордан.— Я викладаю іспанську мову в університеті.

— А ти анітрохи не схожий на професора,— сказав Прімітіво.

— Бо він не має бороди,— сказав Пабло.— Ось, дивіться, він не має бороди.

— Ти справді професор?

— Викладач.

— Але ти навчаєш когось?

— Так.

— Але чому ж іспанської мови?— спитав Андрес.— Адже ти англієць, і тобі легше було б навчати англійської.

— Він розмовляє по-іспанськи не гірше за нас,— сказав Ансельмо.— То чом би йому не навчати інших іспанської мови?

— Так. Але чи не забагато бере на себе чужинець, коли хоче навчати іспанської мови?— сказав Фернандо.— Я не хочу образити тебе цими словами, дон Роберто.

— Він не справжній професор,— сказав Пабло, дуже задоволений з себе.— Бо не має бороди.

— Адже англійську мову ти знаєш краще,— сказав Фернандо.— Чи не було б тобі краще, й легше, й простіше навчати англійської?

— Але ж він не іспанців навчає...— втрутилася була Пілар.

— Сподіваюся, що не іспанців,— сказав Фернандо.

— Дай же мені скінчити, впертий муле,— сказала йому Пілар.— Він навчає іспанської мови американців. Північних американців.

— Хіба вони не вміють говорити по-іспанськи?— спитав Фернандо.— Південні американці вміють.

— Слухай, муле,— сказала йому Пілар.— Він навчає іспанської мови північних американців, що говорять по-англійськи.

— Так чи так, а я вважаю, що йому легше було б навчати англійської, якщо це його рідна мова,— сказав Фернандо.

— Хіба ти не чуєш, що він розмовляє по-іспанськи?— Пілар подивилася на Роберта Джордана й з безнадійною міною похитала головою.

— Так, але з акцентом.

— З яким?— спитав Роберт Джордан.

— З естремадурським, — бундючно сказав Фернандо.

— Ой, матінко! — сказала Пілар. — Що за люди!

— Цілком можливо, — сказав Роберт Джордан. — Я, власне, звідти й приїхав.

— І він це добре знає, — сказала Пілар. — Ти, стара дівко, — вона обернулася до Фернандо, — наївся вже?

— Я міг би з'їсти й більше, якби знав, що у вас багато їжі, — відповів їй Фернандо. — А ти, дон Роберто, будь ласка, не думай, що я хочу щось сказати проти тебе.

— В причастя, — коротко сказав Агустін. — І ще раз в причастя. Чи на те ми робили революцію, щоб називати товариша доном Роберто?

— По-моєму, революція робиться для того, щоб кожен до кожного міг казати «дон», — сказав Фернандо. — Так воно й мусить бути за Республіки.

— В причастя, — сказав Агустін. — В святе причастя!

— І попри все я вважаю, що дону Роберто куди легше й простіше було б навчати англійської мови.

— Дон Роберто не має бороди, — сказав Пабло. — Він не справжній професор.

— Тобто як, не маю бороди? — сказав Роберт Джордан. — А це що? — і він погладив себе по щоках і підборіддю, вкритих триденною світлою щетиною.

— Це не борода, — сказав Пабло і похитав головою. — Яка ж це борода? — Він майже розвеселився. — Він фальшивий професор.

— Так і перетак вас усіх у ваше причастя, — сказав Агустін. — Справжня божевільня!

— А ти вищий, — сказав йому Пабло. — Мені, наприклад, усе тут видається нормальним. Опріч того, що дон Роберто не має бороди.

Марія провела долонею по щоці Роберта Джордана.

— Він має бороду, — сказала вона Пабло.

— Тобі видніше, — сказав Пабло, і Роберт Джордан глянув на нього.

Я не вірю, що він такий вже п'яний, подумав Роберт Джордан. Ні, він не дуже п'яний. І треба на нього уважати.

— Слухай, — звернувся він до Пабло. — Як ти гадаєш, чи сніг довго сипатиме?

— А ти як гадаєш?

— Я тебе питаю.

— Питай інших, — відповів йому Пабло. — Я тобі не довідкова служба. Адже ти маєш папірець од вашої довідкової служби. Запитай жінку. Тепер вона тут командує.

— Я питаю тебе.

— Іди ти туди й перетуди, — відповів йому Пабло. — І ти, і жінка, і дівка.

— Він п'яний, — сказав Прімітіво. — Не зважай на нього, *Inglés*.

— По-моєму, він не такий-то й п'яний, — сказав Роберт Джордан.

Марія стояла позаду Роберта Джордана, і він бачив, що Пабло дивиться на неї через його плече. Маленькі кабанчі очі дивилися на неї з круглого, зарослого щетиною обличчя, і Роберт Джордан подумав: я бачив багатьох убивців у цій війні, а кількох і раніше, і всі вони були різні — не мали жодної спільної ознаки чи риси, і злочинний тип — це теж вигадка; але Пабло, що й казати, не милує ока!

— Я не вірю, що ти вмієш пити, — сказав він Пабло. — Я не вірю, що ти п'яний.

— Я п'яний, — гідно відповів Пабло. — Пити — то дурниця. Вся справа в тому, щоб уміти впиватись. *Estoy muy borracho* ¹.

— Не віряться, — відповів йому Роберт Джордан. — Але те, що ти боягуз — це правда.

В печері враз запала тиша, і він почув, як сичать дрова у вогнищі, на якому куварила Пілар. Він почув, як захрускотіла овеча шкура, коли він підвівся й переніс вагу тіла на ноги. Йому здавалось, що він навіть чує, як падає сніг. Цього не могло бути, але він чув тишу там, де падав сніг.

Треба вбити його й покласти цьому край, думав Роберт Джордан. Я не знаю, що він замислив, але напевно нічого доброго. Післязавтра — міст, а ця людина непевна і може зірвати всю операцію. Ну, давай. Треба покласти цьому край.

Пабло вищирив зуби, підніс великого пальця й провів ним собі по горлу. Потім похитав головою, яка ледь поверталася на його короткій товстій шиї.

— Ні, *Inglés*, — сказав він. — Я на цей гачок не піймаюся. — Він глянув на Пілар і сказав їй: — В такий спосіб ти не здихаєшся мене.

— *Sinverguenza* ¹, — сказав йому Роберт Джордан, вже остаточно вирішивши діяти. — *Cobarde* ².

— Що ж, можливо, — сказав Пабло. — Та все ж на цей гачок я не піймаюся. Вищий, *Inglés*, і дай знак жінці, що в тебе нічого не вийшло.

— Заткни пельку, — сказав Роберт Джордан. — Жінка тут ні до чого. Я сам тебе роздрочую.

— Даремно стараєшся, — відповів йому Пабло. — Я не роздрочуся.

— Ти *bicho raro* ³, — сказав йому Роберт Джордан, не бажаючи втрачати цієї нагоди; не бажаючи відступати вдруге; йому здавалось, що все це вже колись було, що коло замкнулося і він ніби повторює щось прочитане в книжці чи побачене уві сні.

— Так, я підлий, — сказав Пабло. — Дуже підлий і дуже п'яний. За твоє здоров'я, *Inglés*. — Він занурив кухоль у миску з вином і підніс його. — *Salud!*

Так, він підлий, подумав Роберт Джордан, і хитрий, і зовсім не простак. Він дихав так гучно, що вже не чув, як сичать дрова у вогнищі.

— За твоє здоров'я, — сказав Роберт Джордан і зачерпнув вина з миски. У них тут без тостів і зрада не зрада, подумав він. — Отже, вип'ємо. *Salud*, — сказав він. — *Salud* і ще раз *salud*. — Я тобі покажу *salud*, подумав він. *Salud*, ах ти ж *salud!*

— Дон Роберто, — важко вимовив Пабло.

— Дон Пабло, — сказав Роберт Джордан.

— Ти не професор, — сказав Пабло, — бо не маєш бороди. А щоб здихатися мене, ти мусиш мене вбити, а на це тобі під спідницею сили забракне.

Він дивився на Роберта Джордана, так міцно стуливши губи, що вони здавалися вузькою рисою. Рот, як у риби, подумав Роберт Джордан. І голова в нього кругла, він схожий на тих риб-іжаків, що ковтають повітря, коли їх витягають з води, і надимаються кулею.

— *Salud*, Пабло, — сказав Роберт Джордан, підніс кухоль до уст і надпив трохи. — Ти мене багато чого навчив.

— Виходить, я вчу професора, — кивнув головою Пабло. — Ми з тобою будемо друзями, дон Роберто.

— Ми й так друзі, — сказав Роберт Джордан.

— Але тепер ми будемо добрі друзі.

— Ми й так добрі друзі.

— Я краще піду звідси, — сказав Агустін. —

¹ Безсовісний (*исп.*).

² Боягуз (*исп.*).

³ Підла тварюка (*исп.*).

¹ Я дуже п'яний (*исп.*).

Кажуть, ніби людина мусить з'їсти в своєму житті цілу тонну цього добра, але мені вже зараз по двадцять п'ять фунтів у кожному вусі засіло.

— А ти чого іритуєшся, пего? ¹ — сказав йому Пабло. — Тобі не подобається, що ми заприятелювали з доном Роберто?

— Ти там обережніше щодо пего, — Агустін підійшов до Пабло і зупинився перед ним, опустивши руки.

— Так тебе звуть усі.

— Тільки не ти.

— Ну, то blanco... ²

— І так не дозволю.

— То який же ти? Червоний?

— Так. Червоний. Rojo. Ношу червону зірку й стою за Республіку. А звуть мене Агустін.

— Ти ба, патріот, — сказав Пабло. — Подивись, Inglés, який зразковий патріот.

Агустін навідліг ударив його по зубах розтуленою лівою рукою. Пабло не ворухнувся. Кутики його губ були зволожені вином, вираз обличчя не змінився, але Роберт Джордан помітив, що очі Пабло повужчали, наче в кота під яскравим світлом, коли від зіниць залишаються тільки тонкі вертикальні щілинки.

— І так не вийде, — сказав Пабло. — На це не сподівайся, жінко. — Він обернув голову до Пілар. — Я не піддамся.

Агустін ударив його ще раз. Тепер уже він ударив його по зубах кулаком. Роберт Джордан тримав під столом пістолет. Він спустив запобіжник і лівою рукою відштовхнув Марію. Вона відступила на крок, і тоді він сильно штовхнув її лівою рукою в бік, щоб вона відійшла зовсім. Цього разу вона скорилася, і краєчком ока він побачив, як вона сковзнула попід стіною печери до вогнища, і тоді Роберт Джордан перевів погляд на обличчя Пабло.

Той обернув свою круглу голову до Агустіна й втупив у нього темні очі. Зіниці Пабло повужчали ще більше. Він облизав губи, підніс руку, витер рота і, опустивши очі, побачив кров на руці. Він провів язиком по губах і сплюнув.

— І так не вийде, — сказав він. — Я не дурень. І на це не піддамся.

— Cabrón, — сказав Агустін.

— Ще б пак, — сказав Пабло. — Адже ти знаєш, якого цій жінці потрібно.

Агустін знову сильно вдарив його по зубах, і Пабло засміявся, показуючи жовті, гнилі, вищерблені зуби в почервонілій смужці рота.

— Облиш, — сказав він, простягаючи кухоль до миски, щоб зачерпнути вина. — Вам забракне духу убити мене, а давати волю рукам — безглуздо.

— Cobarde, — сказав Агустін.

— І лаятися теж безглуздо, — сказав Пабло й гучно забулькотів вином, прополіскуючи рот. Тоді сплюнув на долівку. — Лайка вже давно мене не зачіпає.

Агустін стояв, дивлячись на Пабло згори вниз, і лаяв його, вимовляючи слова повільно, чітко, злісно й зневажливо, лаяв так розмірно, наче розкидав по полю гній, згортаючи його вилами з воза.

— І так не вийде, — сказав Пабло. — Покинь, Агустін. І більше не бий мене. Тільки руки відб'єш.

Агустін рвучко відвернувся й попрямував до виходу.

— Не виходь, — сказав Пабло. — Надворі сніг. Краще сиди тут.

— Ти! Ти! — обернувся й закричав на нього Агустін, вкладаючи всю свою зневагу в це єдине слово — «Ти».

— Так, я, — сказав Пабло. — І я житиму, а ти здохнеш.

Він знову зачерпнув вина й підніс кухоль, обернувшись до Роберта Джордана.

— За здоров'я професора, — сказав він. Потім обернувся до Пілар. — За здоров'я сеньйори командира. — Потім обвів поглядом всіх інших. — За ваше здоров'я, легковіри.

Агустін підійшов до Пабло і, різко вдаривши ребром долоні, вибив кухоль йому з рук.

— І це безглуздо, — сказав Пабло. — Даремно добро пропало.

Агустін відповів грубою лайкою.

— Ні, — сказав Пабло, набираючи собі вина. — Хіба ти не бачиш, що я п'яний? Коли я тверезий, я не дуже розбалакую. Чи ти чув колись, щоб я багато говорив? Але розумна людина інколи мусить напиватися, щоб не так нудно було з дурнями.

— Іди ти, так і перетак у причастя твого боягузтва, — сказала йому Пілар. — Мені все відомо про тебе й твоє боягузтво.

— От язик у жінки, — сказав Пабло. — Я йду до коней.

— Іди, покривай своїх коней, — сказав Агустін. — Для тебе це справа звична.

— Ні, — сказав Пабло й похитав головою. Він глянув на Агустіна, знімаючи зі стіни свого плаща. — Ех ти, — сказав він. — Крикун.

— А що ти робитимеш зі своїми кінями? — сказав Агустін.

— Піду подивлюся на них, — сказав Пабло.

— Підеш покриєш їх, — сказав Агустін. — Кобиллячий полюбовник.

— Я дуже люблю коней, — сказав Пабло. — Вони навіть ззаду гарніші й мають більше розуму, ніж отакі-то люди. Ну, розважайтесь, — сказав він і оскірівся. — Розкажи їм про міст, Inglés. Поясни, хто що повинен робити під час нападу. Розтлумач, як провести відступ. Куди ти їх поведеш, Inglés, після мосту? Куди ти поведеш цих патріотів? Я про це цілий день думав, поки пив.

— Ну, і що ти надумав? — спитав Агустін.

— Що я надумав? — сказав Пабло і, не розтуляючи рота, провів язиком по яснах. — Qué te importa ¹, що я надумав?

— Кажі, — сказав йому Агустін.

— Я багато про що думав, — сказав Пабло. Він загорнувся в плащ, і кругла його голова тепер випирала крізь брудно-жовту тканину. — Багато про що думав.

— Про що? — спитав Агустін. — Про що?

— Я думав про те, що всі ви легковіри, — сказав Пабло. — Вами командує жінка, в якій мозок під спідницею, й чужинець, який прийшов, щоб вас занапастити.

— Забирайся геть! — крикнула Пілар. — Забирайся й солоди на снігу! Щоб не було тут твого поганого духу, нещасний кобилятник!

— Ось як треба говорити! — сказав Агустін захоплено, хоча й не уважно. Він ще не заспокоївся.

— Я йду, — сказав Пабло. — Але скоро повернуся. — Він підняв попону, що закривала вхід до печери, й вийшов. Потім гукнув знадвору:

— А сніг ще падає, Inglés.

(Далі буде).

З англійської переклав Мар ПІНЧЕВСЬКИЙ

¹ Чорношкірий (ісп.).

² Білий (ісп.).

¹ Яке твоє діло (ісп.).

В. ІВАШОВА

ТРАДИЦІЙНА КОРОТКОЗОРІСТЬ

У 1884 році Генрі Джеймс зауважив: «Тут (тобто в Англії — В. І.) майже не відчувається схильності до літературної дискусії: питання форми, принципів, «серйозних» ідей, що лежать в основі роману, очевидно, нікого не хвилюють. Тут навіть не розуміють посправжньому, про що йде мова, коли порушуєш ці питання».

Минуло майже сто років відтоді, як була висловлена ця думка. Недавно молодий англійський прозаїк Томас Хайнд, який веде сьогодні в одному з англійських університетів семінар з стилю художньої прози, написав статтю «Письменник в університеті». Він повторив у ній майже те саме, що сказав Джеймс, хоча й іншими словами: «Взявши на себе місію викладача (художньої прози) у такій країні, як наша, де письменники схильні працювати виключно з інтуїції, мало думаючи про теорію і навіть техніку свого ремесла, — незабаром починаєш відчувати, що опиняєшся в становищі дилетанта».

Майже водночас із Т. Хайндом, хоч і в іншому зв'язку і, здавалося б, з іншого приводу, заговорив про небажання рядового англійця осмислити те, що відбувається з ним і навколо нього, відомий англійський консервативний критик Френсіс Лівіс. Виступаючи на Челтенгамському літературному фестивалі 30 вересня 1968 року, Лівіс говорив про значення поезії і теоретичну спадщину Т. С. Еліота. Не буду торкатися тут поглядів Лівіса на Еліота як мислителя і теоретика — нам важко з ними погодитися, — але критик висловив прогноз, що прямо стосується теми даної статті.

На думку Ф. Лівіса, «органічна культура епохи Шекспіра й Діккенса» вичерпується. Керівники Великобританії, каже він, зайняті виключно питаннями піднесення життєвого рівня — інакше кажучи, нагромадження матеріальних цінностей, — а широкі маси «заповнюють порожнечу свого життя» турботами про придбання машин і алкоголь-

них напоїв, програвачів та пластинок до них, і туристськими мандрівками в Іспанію, щоб поїсти там морської риби з смаженою картоплею». Духовний поживок обивателя становлять «новини, що їх повідомляють газети і телевізори, і на цьому справа кінчається». Тривожить Лівіса духовне зубожіння англійців, що, як він твердить, виявляється в турботах тільки про те, що піддається вимірюванню й обчисленню.

Не можна не погодитися з висловлюваннями Лівіса, говорячи про настрої, типові сьогодні для англійського обивателя, незалежно від того, до якої суспільної верстви він належить. Особливо справедливі міркування Лівіса про силу впливу на широкі верстви суспільства газет, радіо і телебачення, про абсолютно некритичне ставлення рядових англійців до того, що їм пропонується. Наслідки цього впливу притому значно сумніші, аніж це визнає і ладен визнати критик.

Невибагливість англійця, навіть англійця-інтелігента,

його невміння і небажання аналізувати те, що підносить йому преса, радіо і телебачення, може часом не тільки здивувати, а й налякати стороннього спостерігача. Саме на цій невибагливості, між іншим, базувалася і базується вся кампанія «холодної війни», що почалася в минулому році з новою силою.

У статті «Англійські спори про ліберальну робітничу політику» В. І. Ленін 1913 року писав: «В Англії найраніше розвинувся капіталізм, і вона була довгий час «фабричною майстернею» всього світу. Це виняткове, монопольне, становище створило в Англії порівняно зносні умови життя для *робітничої аристократії*, тобто для меншості навчених, добре оплачуваних робітників.

Звідси — міщанський, цеховий дух у цій робітничій аристократії, яка відривалася від свого класу, тяглася за лібералами, з глузуванням ставилася до соціалізму як до «утопії»¹.

Ці слова Леніна, написані понад п'ятдесят років тому, лишаються в силі і понині. Більш того, вони набули сьогодні ще більшої актуальності. Наукове розуміння соціальних рис робітничого класу дедалі ширшає, і робітничий клас Англії, як і всіх найбільш розвинених капіталістичних країн, являє багатшаровий організм, значно складніший, аніж наприкінці минулого століття і на початку нинішнього. «Міщанський цеховий дух» поширюється чимдалі більше, бо частина робітничого класу, зайнята фізичною працею, на даному ступені розвитку індустріального суспільства неухильно скорочується.

Велетенська машина британської колоніальної імперії після другої світової

війни руйнувалася і розсіпалася на наших очах. Але ті джерела прибутку метрополії, які в ХІХ і на початку ХХ століття дозволяли створювати робітничій аристократії стерпне існування коштом експлуатації колоній, ще не вичерпалися. Нездарма лейбористський уряд пустив в ужиток термін «держава загального добробуту» і створив легенду про так звану нову, «британську» форму соціалізму!

Висловлювання про справедливість цієї легенди можна почути ще сьогодні від багатьох англійських інтелігентів. Це — красномовне підтвердження тези Леніна про «англійську нелюбов до теорії», сформульованої ним ще на початку першої світової війни у статті «Англійський пацифізм і англійська нелюбов до теорії».

«Англійська нелюбов до теорії», невибагливість щодо «духовного поживку», поширюваного засобами масової пропаганди, далися взнаки влітку в осени 1968 року в зв'язку з подіями в Чехословаччині.

Нерозуміння історичного значення подій, що відбувалися, виявив у ті дні багато хто, в тому числі визначні письменники і найрізноманітніші представники гуманітарної інтелігенції.

Один з найстаріших англійських теоретиків-марксистів Роберт Палм Датт у змістовній і глибокій статті «Чехословаччина. Уроки для всіх нас» дав глибокий і вдумливий аналіз як самих подій і їх значення, так і реакції на них своїх співвітчизників.

Під час подій у Чехословаччині ідеологічна зброя в стратегії імперіалізму була використана дуже широко, а також дуже грубо. «Невже хтось з чехів вірить, що Джонсон, Вільсон чи Дуглас Х'юм та подібні до них прагнуть допомогти будувати соціалізм де-небудь вза-

галі? — написала в ці дні до редакції газети «Морнінг Стар» одна з її читачок.— «Свобода», про яку ці люди галасують нібито від імені народу Чехословаччини — це в їхньому розумінні свобода перетворити соціалістичний лад Чехословаччини в капіталістичний». На жаль, те, що здавалося таким очевидним їй, як і будь-якій іншій тверезо мислячій людині, відмовлялися зрозуміти деякі досвідчені літератори.

Духовному зубожінню і короткозорості обивателя (а кількість обивателів у британському суспільстві сьогодні дуже велика), незалежно від класу, до якого належить той чи інший його представник, відповідає ескепізм багатьох, часто дуже обдарованих письменників і поетів, а також багатьох інших «інтелектуалів», як називають свою інтелігенцію англійці. Цей ескепізм і цілковиту роз'єднаність найчастіше супроводить умисна короткозорість, невміння або підкреслене небажання розбиратися в тому, що відбувається як у себе на батьківщині, так і в цілому світі.

Англійські письменники мало спілкуються один з одним і мало читають своїх сучасників, знаючи їх часто лише на ймення. В Англії це загальновідомо, і самі письменники цього не приховують. Вони, як правило, відмовляються говорити про сучасні явища вітчизняної літератури (якої по-справжньому не знають), або, коли щось і говорять про них, то висловлюють погляди, позбавлені будь-якого теоретичного ґрунту, а тому більш ніж суб'єктивні.

Теоретичного підходу до естетики, а отже, об'єктивного критерію, що ґрунтується на тій чи іншій системі поглядів і розумінні явищ мистецтва, добитися в англійського літератора

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 18, стор. 318.

(якщо він не є водночас і письменником і критиком, як наприклад Дж. Уейн, Дональд Деві, У. Купер та ін.) майже неможливо.

Від англійських письменників, здавалося б, однієї політичної і естетичної орієнтації можна почути прямо протилежні думки про творчість одного і того самого автора, оскільки ці думки ґрунтуються, як правило, лише на суб'єктивних смаках. Дуже важко добитися від них якоїсь серйозної оцінки об'єктивного значення творчості цього автора. Одним романи Голдінга, Мердок чи Уейна «подобаються», іншим «не подобаються», і тільки тоді, коли, скажімо, К. Еміс чи Дж. Брейн починають висловлювати майже відверто фашистські міркування, прогресивні літератори одностайно засуджують їх. Політичний критерій часто, хоч і далеко не завжди, виявляється доступнішим, аніж естетичний.

Можливо, що відсутність глибокого зацікавлення літературним життям своєї країни, а головне, відмова від будь-яких об'єктивних критеріїв естетичної оцінки з боку сучасних англійських прозаїків і поетів (драматурги внаслідок специфіки жанру, в якому вони працюють, їх зв'язку з театром, перебувають трохи в іншому становищі) певною мірою визначається позицією і теоретичними настановами більшості професорів і викладачів англійської вищої школи і побудовою програми викладання літератури в англійських університетах.

Щодо цього повчальним є спеціальний номер літературного додатку до «Таймс» 1968 року, присвячений викладанню англійської літератури у вищій школі. Більшість авторів підписних статей цього номера — професори і викладачі найстаріших англійських універси-

тетів Оксфорда і Кембриджа. Вони, як і багато викладачів інших вищих учбових закладів країни, — переконані прихильники погляду, що наукове вивчення літератури має кінчатися 1900 роком, або, в гіршому разі, сягати другої світової війни, і аж ніяк не торкатися проблем несталої сучасності!

Відмові від об'єктивних критеріїв естетичних оцінок відповідає часто-густо дивовижне нерозуміння сучасного життя, конфліктів, що спалахують на світовій арені, і процесів світової історії, з кожним днем складніших, заплутаніших і суперечливіших.

В Англії багато розмовляють про загрозу термоядерної війни. Особливо багато говорить про неї, природно, молодь, що виступає в перших лавах демонстрацій і мітингів. Небезпека атомного конфлікту, що нависла над світом, становить в різних варіантах тему багатьох творів художньої літератури, поем і п'єс. Їй була присвячена поема К. Лонга «Моїм побратимам», вона ж в центрі сюжету п'єси Р. Болта «Тигр і кінь», п'єси-алегорії Б. Копса «Сон Пітера Менна». Проблемі безпеки атомної війни був присвячений сатиричний роман Е. Уїлсона «Старі в зоопарку». Протест проти атомного винищення людства — чудова поема Дж. Уейна «Пісня про майора Ізерлі»...

Прикладів багато. Але знаменно, як невиразно більшість з тих, хто пише про атомну загрозу, уявляє собі реально сили, проти яких треба боротися, щоб зупинити небезпеку війни, наскільки туманно більшість літераторів, що пишуть про атомну смерть, уявляють, звідки її можна чекати і як їй можна запобігти. Досить згадати загальновідомі твори англій-

ських авторів, написані буквально в наші дні. Герой п'єси Осборна «Озирнись у гніві» Джіммі Портер майже втрачає розум від страху перед силами, проти яких він безпорадний, але які можуть обірвати його життя. Та далі істеричних викриків і цілком абстрактного бунту Портер не йде. Енгус Уїлсон пише в романі про небезпеку війни, але до чого ж утопічна й надумана змальована ним картина!

Я не згадую тут, зрозуміло, про антикомуністичну літературу типу романів покійного Флемінга. Прикладів помилкового розуміння міжнародної ситуації в англійській (притому досить реалістичній) літературі можна знайти досить і без того, щоб звертатися до творів явно реакційних.

Англійські письменники часто твердять про відчуження людини в сучасному суспільстві. На цю тему написано безліч п'єс і насамперед звичайно п'єси Пітера та Мерсера, та й не тільки цих драматургів. Ця тема лежить в основі нового роману Джона Уейна «Менше небо» (1967) і другої частини трилогії А. Сілітоу про Уільяма Постерса — «Палаюче дерево». Вона визначає всю лірику Ф. Ларкіна і частково (хоч трохи в іншому ключі) Енрайта. Мотив відчуження звучить у трьох останніх романах С. Чапліна («День сардини», «Наглядачі і піднаглядні», «Сем ранком»). Улюбленою темою багатьох творів англійської прози, драматургії та поезії стала за останні вісім-десять років тема втрати взаємного розуміння між людьми — неможливого за сучасних умов самоствердження особи. Пошуки самого себе — так визначав лейтмотив своїх романів Стен Барстоу, поки його не залила — будемо сподіватися, що не на-

завжди, — хвиля успіху і вигідного конформізму («Спостерігачі на березі»).

І в той же час письменники, що твердять про відчуженість, загубленість, неможливість взаємного розуміння, що проклинають суспільні умови, які породжують цю загубленість і цю відчуженість, при першому випробуванні виявляють кричущу плутанину поглядів і невміння зрозуміти те, проти чого вони протестують. Мабуть, особливо велика у них плутанина в розумінні гуманізму, справедливості, свободи й демократії. І ця плутанина призводить до тяжких наслідків як для них самих, так і для їхнього мистецтва, що нерідко заходить у безвихідь і мовби захищається в цих суперечностях.

Літературна молодь, часто гучніше за «маститих», піднімає голос проти безвиході хаосу «сучасного світу», протестує дуже палко, хоч, як правило, безпредметно.

Кілька років тому мою увагу привернула вміщена в додатку до «Таймс» анонімна, як завжди, рецензія на роман Анни Тейлор «Якщо ранок коли-небудь настане». Річ не в книзі — вона сама по собі мало чим примітна, — а в тих загальних міркуваннях, які висловлені в рецензії... «Нехай, — писав її автор, — соціологи тепер все частіше відзначають передчасне визрівання молоді як найхарактерніше явище наших днів — повсякчас пишуть сьогодні про популярних кумирів школярів, про пророків тінейджерів, про незалежність дітей від батьків, що починається вже майже з дитячих літ. Та не в цьому суть. Один з найбільших привілеїв дитинства — джерело його радощів і небезпек — це невміння дитини зазирнути за межі сьогоднішнього дня, пов'язати події недавнього

минулого з їхніми можливими наслідками в майбутньому. І ось у той час, як зовнішні прояви дитинства з його безпосередністю зникають сьогодні набагато раніше, ніж це бувало досі — дозрівання, мудрість зрілості (якщо про мудрість ще дозволено говорити в контексті зрілості!) виявляються з дедалі більшим запізненням».

Інфантилізм, притаманний багатьом яким творам сучасних англійських авторів, що вийшли за останні роки, надає їм своєрідного, майже хворобливого забарвлення. Інфантилізм виявляє герой п'єси Пітера Нікольса «День у смерті Джо Егга» (1967) — Брайан, який невдало одружився і якого змагають всілякі комплекси. Інфантилізм виявляють герої п'єс Мерсера «Підхожий випадок для психіатра» (1966) і «На своєму коньку» (1966). Інфантилізмом — причому більш ніж своєрідним — забарвлена поведінка загадкового злочинця в романі Коліна Уїлсона «Скляна клітка».

А хіба не інфантильні кумири англійської молоді — знамениті «бітли»? У поведінці, а надто у висловлюваннях цих недавніх бунтівників, що стали мільйонерами, а (об'єктивно) вже й конформістами, виявляється та сама цілковита зневага до логіки теоретичної думки.

Недавно видрукувана книжка Хантера Девіса «Бітли» дає портрети чотирьох знаменитих співаків, імпровізаторів, сценаристів і акторів такими, які вони є сьогодні в zenіті слави. У цій книзі міститься надзвичайно багатий матеріал для роздумів і висновків про строкатість і плутаність того «протесту», з яким виступили кілька років тому ці вихідці з робітничих родин, що здобули таку небачену популярність серед англій-

ської молоді. Книга Девіса містить у собі безліч дуже цікавих даних, і найцікавіше у ній не те, скільки тисяч фунтів заплатив той чи інший «бітл» за маєток у Серрі або якій сумі дорівнює річний прибуток котрогось з них: наводячи висловлювання Рінго Старра чи Джона Леннона, Поля Маккарті або Джорджа Геррісона, Девіс дає багатющий матеріал для вивчення отієї плутанини в думках, яку ми часто-густо постерігаємо в свідомості англійської інтелігенції як старшого, так і молодшого покоління.

Збираючись купити будинок у Греції і оселитися в ньому з своїми трьома «дружками», один із знаменитих імпровізаторів, що вважалися в Англії виразниками «молодіжного», демократичного бунту (хочеться запитати: в ім'я чого?), рішуче заявив: «Мене анітрохи не хвилює політична ситуація в Греції, якщо вона нас не торкнеться. Мені абсолютно байдуже, фашисти там при владі чи комуністи» (!). Недарма Річард Невіль, реферуючи книжку Х. Девіса нагадав про пісню «бітлів» «Революція». Уже в ній говорилося недвозначно: «Мене революціонером не вважайте. І не подумайте, що я маю намір перебудувати світ».

Але по-своєму обдаровані «бітли» — лише співаки й поети-імпровізатори так званого «поп-арту» — мистецтва для широкого споживача. Значно серйознішим є інше: в жодній країні західного світу не побачиш тих разючих суперечностей в думках, поняттях і уявленнях, які подибуєш сьогодні в книжках та виступах у пресі (чи по радіо) як представників мистецтва «масового споживання», так і видатних письменників цієї країни з багатовіковою культурою.

Грем Грін — ще в 30 —

40-х роках, випускаючи один за одним детективні твори, які він сам називав «розражальними» романами, виявив у них чітко виражені антифашистські настрої¹. Три роки тому той самий Грін сказав у інтерв'ю Джекові Лемберту: «Я не можу уявити собі сьогодні, як Схід зможе знайти самовираження поза комунізмом». «Або, — додав він тут-таки, — в усякому разі, комунізму в поєднанні з християнством».

Це розуміння ролі комунізму в майбутньому людства забарвило собою і визначило нові мотиви в романі «Комедіанти» (1966), зумовило трактування його позитивного персонажа — комуніста Мажіо, що йде на смерть за свої переконання. Але той-таки Грім Грін виявляє невичерпну безодню суперечностей у своїх політичних висловлюваннях останніх років. Та сама проблема гуманізму (причому цілком абстрактного), те саме небажання зрозуміти, що суб'єктивно ширший гуманізм його вступає в суперечність з умовами його здійснення; те саме розуміння абстрактної свободи, та сама дивна для художника таких масштабів історична короткозорість...

О. Орестов в надрукованій у «Правді» статті «Лон-

донські зигзаги» навів цікавий витяг з листа, опублікованого в лондонському тижневику «Трібюн» в розпал чехословацьких подій: «Перший життєвий урок я дістав, коли був посланий солдатом англійської армії, щоб перешкодити встановленню соціалізму в Росії, — писав англієць Д. Амора. — Зараз я не маю наміру підтримувати будь-які дії на догоду тим, хто волів би бачити в Празі й Братиславі нацистів, а не сили соціалістичних держав. У нашій країні, — пише далі Д. Амора, — на різних базах розмістилися американські війська, ми навчали на нашій землі збройні сили Західної Німеччини... Коли я побачив, з якою квапливістю наш уряд і керівники лейбористської партії роздували антирадянський вогонь, що постійно жеврів, водночас активно підтримуючи війну США у В'єтнамі, я схильний вважати, що Радянський Союз зробив правильно».

Та істини, очевидні для Амора і, здавалося б, для кожної розсудливої і логічно мислячої людини, виявляються менш очевидними для багатьох англійських літераторів.

Те, що відбувалося восени 1968 року в свідомості англійської літературної інтелігенції, — разючий за своєю переконливістю приклад того, наскільки справедливі були слова В. І. Ле-

ніна, який вказав, у зв'язку з поведінкою фабіанців під час першої світової війни, на «англійську нелюбов до теорії». Зазначаючи, що поведінка фабіанців на початку першої світової війни мало в чому відрізнялася від поведінки німецьких соціал-демократів, В. І. Ленін писав: «Той самий, і прямий і посередній, захист соціалшовінізму; те саме поєднання такого захисту з готовністю говорити які завгодно добренькі, гуманні і майже-ліві фрази про мир, роззброєння і т. п. і т. д.»¹. І Ленін пояснює позицію фабіанців нелюбов'ю англійців до теорії — нелюбов'ю, що історично виникла і визначилася. «Споконвічність» політичної свободи в Англії і розвиненість її політичного життя взагалі, її буржуазії особливо, — підкреслює Ленін, — зробили те, що різні відтінки буржуазних думок швидко, легко, вільно знайшли собі в цій країні новий вияв у нових політичних організаціях»². На ряді конкретних прикладів Ленін показує, до чого призводить ця «типово англійська» зневага до теорії, до чого вона зокрема, призводила під час першої світової війни.

Так уроки статті, написаної Леніним понад п'ятдесят років тому, оживають сьогодні з подвоєною силою.

¹ Я маю на увазі такі його твори, як «Потізд іде в Стамбул» (1932 р.), «Найманий убивця» (1936), «Довірена особа» (1939), «Міністерство страху» (1943).

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 21, стор. 224.
² В. І. Ленін, Твори, т. 21, стор. 224—225.

Луїс MARPE і Ноель НАВАРРО
Кубинські письменники

ГЕОГРАФІЯ БРАТЕРСТВА

Коротеньке запрошення сповіщало про вечір-зустріч з кубинськими літераторами — поетом Луїсом Марре і прозаїком Ноелем Наварро.

О призначеній годині в Центральному будинку літераторів у Москві зібралися радянські письменники й перекладачі з іспанської на мови народів світу.

Гості розповідали про шляхи розвитку кубинської літератури, про її сучасний стан. Бесіда затяглася, але тема зовсім ще не була вичерпана, та й навряд чи вона взагалі може бути вичерпана до кінця. А наступного ранку, на люб'язне запрошення Луїса Марре та Ноеля Наварро, ми продовжили розмову у них, в номері одного з московських готелів.

Марре — популярний на Кубі поет, автор ряду поетичних книг, з котрих найбільше визнання дістала збірка «Очі на свіжому повітрі» та «Пісні». Марре постійно виступає в кубинській пресі не тільки як поет, але і як літературний критик. За плечима цієї сорокалітньої людини велике життя: із зброєю в руках він виборював свободу своєї країни, брав участь у боях на Плайя-Хірон. Нині Луїс Марре очолює редакційний колектив кубинського щомісячника «Літературна газета».

Плодовитий прозаїк Ноель Наварро, що також починав свою літературну діяльність на поетичних ниві, в свої 38 років написав велику кількість творів. Чимало з них, наприклад романи «Дні нашого суму», «Дороги ночі», «По похилій площині» та ін., у різні роки нагороджувалися преміями та почесними дипломами.

Наші гості вперше в Радянському Союзі.

— Маршрут нашої поїздки по радянській країні, — попихуючи люлькою, каже Луїс Марре, — був складений так, щоб за місяць перебування в СРСР ми дістали хоча б поверхове уявлення про деякі радянські республіки. Кажу про «деякі», — підкреслює наш співбесідник, — тому що для більш детального знайомства з усіма республіками Радянського Союзу потрібні місяці й роки.

Крім Москви, кубинські гості побували в Києві, Баку, Ташкенті, Самарканді, Пушкіні та інших містах, відомих своїми історичними пам'ятками. І, звичайно, письменники революційної Куби не могли обминути колись Жовтневої революції — Ленінграда.

— Кожне з цих міст заслуговує на окрему книгу, — вступає в бесіду Ноель Наварро, — зробити це мені, звісно, не до сили. Та про те головне, що ми бачили в СРСР, обов'язково розповім у книзі

репортажів. А бачили ми в радянській країні, коли говорити коротко, молодість нашої планети. Ось про це я й хочу написати. Думки й почуття, що народилися під час подорожі по Радянському Союзу в колі друзів, так і просяться на папір.

— Що ж із цих вражень хотілося б виділити? — поцікавилися ми.

— У нас є враження спільні, і у кожного, звичайно, свої особисті, — відповідає на питання Луїс Марре. — Почну з особистих. Коли я приїхав у Ташкент, мене приголомшили казкові темпи відбудови столиці Узбекистану, що зазнала сильного землетрусу. Про лихо, яке спіткало це місто, ми знали ще на Кубі. І ось, дивлячися на нові квартали багатопверхових споруд з табличками: «Зведено будівельниками України», «Відбудовано будівельниками Молдавії» тощо, я мимоволі подумав: за новобудовами Ташкента можна, по суті, вивчати географію СРСР. Це географія дружби народів Радянського Союзу, і вона прекрасна.

— Ті самі почуття були й у мене, — зауважує Ноель Наварро, — коли я гуляв у Києві відбудованим Хрещатиком. На фото я бачив його руїни, залишені фашистськими окупантами. На відстані, з далекої Куби, здавалося, що потрібні десятиліття, щоб на руїнах відтворити центр української столиці. Але це зроблено за небачено короткий строк, і Хрещатик тепер чудовий.

— Київ надзвичайно цікаве місто, — перебиваючи один одного, кажуть кубинські гості, — він вражає і красою, і своїми численними пам'ятниками, але найбільше — гостинністю своїх жителів.

Кубинські літератори залишилися дуже задоволені братнім прийомом, виявленим їм українськими письменниками. З багатьма з них вони тісно по-дружилися. Луїс Марре, зокрема, каже, що він нетерпляче чекатиме з Києва обіцяну антологію української поезії, яку збирається перекласти на іспанську мову. Інтерес кубинського читача до радянської літератури дуже великий.

Кубинські письменники подорожували по СРСР у той період, коли в радянській країні з кожним днем зростає всенародне піднесення в зв'язку з підготовкою до сторіччя від дня народження Володимира Ілліча Леніна.

— Ленін належить і нам, кубинцям, що будують своє вільне суспільство, свою соціалістичну державу. Ленін належить всій планеті, — підкреслює Ноель Наварро. — Цю знаменну дату відзначатимемо і ми. Кубинська преса вже готується до цього.

К

інчається третє десятиліття правління іспанського диктатора каудільйо Франко. Прийшовши до влади завдяки підтримці його спільників Гітлера і Муссоліні, сімдесяти-семирічний диктатор і сьогодні править країною за допомогою багнетів. Йому вдається тримати під своєю владою тридцятимільйонний іспанський народ, незважаючи на те, що в країні зростають сили опору. Для всіх опозиційних сил і насамперед, звичайно, для комуністів тут побудовано сотні

Диктатора завжди оберігає охорона, навіть коли він йде ловити рибу...

КАУДІЛЬЙО V ЛИХОМАНЦІ

в'язниць, де роками поневіряються і гинуть чесні сини вільнолюбного іспанського народу.

Франко доживає свої останні роки. Недарма тридцятилітній принц Хуан Карлос плекає надію зайняти незабаром своє «законне місце» на іспанському королівському престолі. Адже юридично Іспанія і сьогодні залишилася монархією, але Франко законом, ухваленим у 1947 році, закріпив за собою довічно пости глави держави, глави уряду й головнокомандуючого. Він особисто призначає більшість членів кортесів, усіх міністрів і губернаторів, затверджує або відхиляє законопроекти, сам видає законодавчі акти.

Іспанія залишається однією з найвідсталіших країн Європи. І досі розвиток іспанського народного господарства гальмують феодальні пережитки, особливо в сільському господарстві, а найважливіші позиції в економіці країни захопили іноземні монополії. В ру-

...бо про справжні почуття народу до каудільйо свідчать ці написи: «Франко — ні!», «Франко — вбивця народу!»

Поліція біля входу до мадрідського університету.

ках двох процентів землевласників зосереджено понад половину всієї оброблюваної землі, а близько чотирьох мільйонів селян залишаються зовсім безземельні. Майже половина населення неписьменна, а кількість лікарів мізерна, до того ж мало хто має гроші на платну медичну допомогу. Такі наслідки тридцятирічного

хазяйнування Франко з фашистською «фалангою».

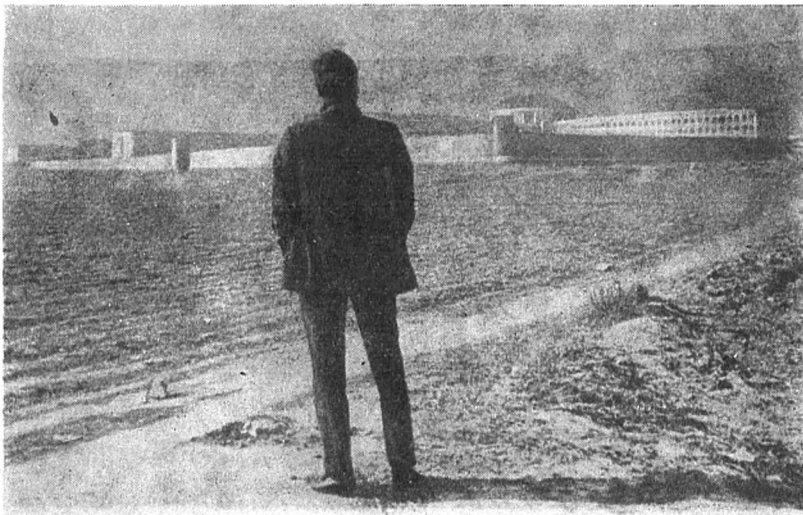
Західні журналісти розповідають цікаві подробиці про приватне життя старезного фашистського диктатора. Кожний свій день він починає з довгих молитов, які

тривають близько двох годин, потім читає ранкові газети й щоденну докладну поліцейську інформацію. Зі своїми міністрами Франко зустрічається лише раз на тиждень, у четвер. Під час засідань міністри майже не дискутують: вони знають, що все за них вирішить сам каудільйо, бо це його звання рівнозначне німецькому «фюрер» і італійському «дуче».

Навряд чи можна твердити, що по смерті Франко Іспанією правитиме король. Прихильники фашистського режиму вважають, що на зміну каудільйо має прийти нова «сильна людина» — нинішній заступник Франко, адмірал Каррео Бланко. Та в країні все більше зростає опір і старому диктаторові, і всій фашистській кліці. Світова преса не раз повідомляла про великі студентські демонстрації проти франкістського режиму. В них брали участь навіть діти чиновників і буржуа. Студентами керує нелегальна «Спілка демократичних студентів мадрідського університету» — СДЕУМ. Кореспонденти розмовляли з однією із активісток СДЕУМ, яка приховала своє ім'я під псевдонімом Палома (Голубка). Вона розповіла, що поліція провадить серед студентів численні арешти. Незважаючи на те, що в Іспанії заборонені будь-які збо-

Демонстрантів тягнуть до в'язниці.

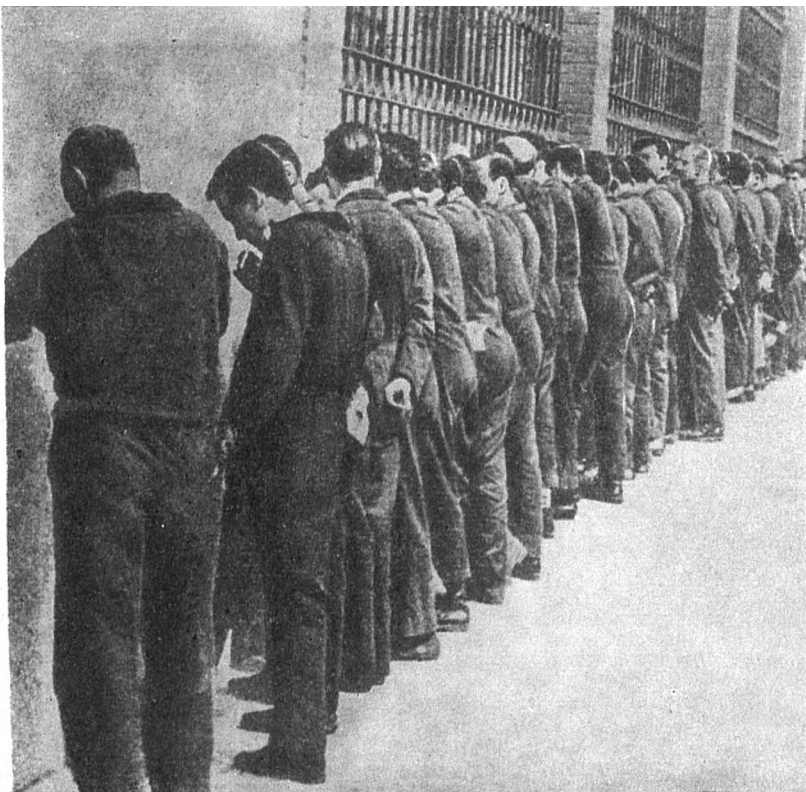
Багато тюрем побудовано у франкістськи Іспанії. Ось тюрма Карабанчель поблизу Мадрида.

ри, число учасників яких перевищує 15 чоловік, студенти не розходяться після занять і влаштовують так звані «Асамблеа лібре» — «Вільні збори», де, не боячися можливих репресій, обговорюють питання боротьби проти франкізму.

Ось що розповідає про такі збори кореспондент західнонімецького журналу «Штерн».

«Ми прийшли на одні з таких зборів, біля входу стояли пікетчики, а всередині було чути сотні голосів, які скандували: «Геть поліцію! Геть поліцію!».

Під час обідньої перерви робітники одного підприємства вийшли на вулицю перед заводом і демонстративно поставали обличчям до муру — на знак того, що вони почувалися в Іспанії Франко, як заарештовані, поставлені до стінки.

Незабаром до університету під'їжджають сірі автопомпи. Двері вибивають. Потужні помпи ллють воду крізь вікна. Водночас наближаються поліцейські автомашини. Поліцаї очищають університетський майдан від сторонніх глядачів.

Студенти тримаються дві години, бомбардуючи автопомпи камінням, пляшками й уламками стільців. Потім вони вибігають з будинку й розпочинається вуличний бій. Цього вечора багато батьків не дочекалося своїх синів і дочок.

Увечері ми знову зустрічаємося з Паломою. Вона приводить з собою трьох товаришів, членів СДЕУМ. Вони бліді й втомлені. Після лекцій для них починається нічна конспіративна частина доби: підготовка нових дій, складання проектів резолюцій, встановлення нових контактів.

У них одна мета — повалення казармено-диктаторського режиму генералісимуса Франко і перемога демократії. Сотні з цих борців уже заарештовані. Сотні назавжди або тимчасово виключені з числа студентів. Професори, які співчували молоді, звільнені зі своїх посад. У Мадриді й інших університетських містах країни закрито низку вищих учбових закладів або окремі факультети. В іспанських газетах можна прочитати кореспонденції на зразок такої: «Барселонський суд безпеки присудив двох студентів за участь у нелегальних зборах до десяти місяців ув'язнення кожного й великого грошового штрафу». Через день газети знову повідомляють: «Під час одних заборонених зборів в університеті поліція увірвалася до аудиторії медичного факультету мадрідського університету й заарештувала 42 чоловіки». Ще через три дні нове повідомлення: «Під час нелегальних зборів у Вищій архітектурній школі в Барселоні поліція заарештувала п'ять чоловік. Крім того, студент економічного факультету Рафаель Естева був засуджений до ув'язнення».

Та іспанські студенти, яких привела з собою Палома, настроєні досить оптимістично:

— Що жорстокіше нас переслідуватимуть, то енергійнішим ставатиме наш опір. Раніше ми вимагали свободи для університету, тепер проголошуємо: «Свободу Іспанії!».

Ми прощаємося з ними на вулиці. Темрява ховає їх від шпиків. Жоден франкістський політик не буде дискутувати із студентами, жодна газета не надрукує інтерв'ю з ними, для телебачення мадрідський університет наче б і не існує.

Франкістський режим оточив студентський, як і будь-який інший опозиційний рух глухим муром мовчання. Та цей мур починає

тріщати. У самого генералісимуса немає ніякої програми на майбутнє і ніяких рецептів для сьогоденного дня. Він править за тим єдиним принципом, який засвоїв колись на все своє довге життя ще в кадетському училищі: «Стояти струнко й слухати команду!».

Комуністична партія Іспанії багато років діє в глибокому підпіллі. Вона є головним керівником боротьби трудящих проти Франко. Комуністи прагнуть об'єднати всі сили іспанського народу в боротьбі проти фашистської диктатури. Програма дій, прийнята Комуністичною партією Іспанії в 1960 році, передбачає об'єднання всіх антифранкістських демократичних сил з метою домогтися повалення диктатури шляхом мирного загальнонаціонального страйку; відновлення демократичних свобод, загальної амністії політичним в'язням і скасування смертної кари; поліпшення умов життя трудящих.

Боротьба Іспанської компартії зустрічає повну підтримку трудящих. Масові арешти робітників, селян, інтелігенції не зупиняють прихованої й одвертої боротьби, масових страйків. І це відбувається, незважаючи на закон, підписаний Франко, згідно з яким будь-який прояв критики режиму, починаючи з публічних промов і кінчаючи страйками, прирівнюється до військового заколоту й карається за відповідними статтями.

На іспанських заводах і фабриках нелегально діють так звані «комісіонес обрерас» («робітничі комітети»), які замінили собою одержавлені профспілки. Сьогодні вони — єдина справді вирішальна сила в нелегальному профспілковому русі й не раз уже продемонстрували це масовими страйками, які схилювали всю країну. Ці страйки за своїм розмахом були найбільшим проявом класової боротьби з часів громадянської війни. В Мадриді відбулася грізна демонстрація — десять тисяч робітників пройшли головною вулицею столиці. Почалася запекла боротьба з поліцією й жандармами, яка кінчилася численними арештами. Були вбиті і поранені. Ця сутичка, як висловлювалися журналісти, була немов стовп диму над діючим вулканом.

Керівник нелегальних профспілок каменяр Марселіно Камачо вже цілий рік сидить у в'язниці й ще не відомо, за якими саме параграфами франкістських законів його судитимуть. Разом з Камачо суду чекають ще близько трьохсот профспілкових керівників. По всій країні виникають страйки солідарності з заарештованими. Рядові члени легальних профспілок скидають своїх бонз і обирають на їхнє місце противників франкістського режиму. А в «комісіонес обрерас» переважна більшість керівників — це представники лі-

Головна опора режиму Франко — армія, церква...

...і жандармерія.

вих кіл, починаючи від комуністів і кінчаючи анархістами, — відомо, що в країні досить сильно розвинений і анархістський рух.

В Іспанії останнім часом все виразніше дається взнаки загострення економічної кризи. Почалися масові звільнення робітників з фабрик і заводів. «Якщо становище не зміниться на краще, — заявляють робітничі активісти, — країна опиниться в передреволюційній ситуації, і тоді ми добре знатимемо, що робити!».

Під впливом наростаючих подій всередині католицької церкви, цієї бази, на яку спирався режим Франко, почалася рішуча диференціація, і певна частина рядових священиків стала підтримувати рух робітників і сільської бідноти.

Таким тривожним і загрозливим для панівних класів і для підтримуваної ними фашистської диктатури стало життя в сьогоденній Іспанії. Звичайно, ніхто не може точно передбачити, як саме розвиватиметься воно в майбутньому, особливо тоді, коли закінчиться нічим не обмежена диктатура Франко. Одне тільки ясно, що в країні точитиметься запекла класова боротьба трудящих, роз'єднаність опозиційних сил буде поступатися спільним діям, Комуністична партія Іспанії безупинно збільшуватиме свій вплив на широкі маси трудящих. Наближається час, коли замість фашистського диктатора до влади в Іспанії прийде волелюбний народ цієї країни.

До 75-річчя

з дня народження

Ярослава Івашкевича

БЕЗНАСТАННІСТЬ ПОШУКІВ

ГРИГОРІЙ ВЕРВЕС

Із сучасних польських письменників, мабуть, немає на Україні відомішого, як Ярослав Івашкевич. На Україні 1894 р., в родині службовця м. Кальник він побачив світ. У Києві закінчив гімназію та університет, протягом деякого часу працював у польському театрі «Студіо». Тут він написав свої перші поетичні твори. В молоді роки майбутній письменник вивчав новітню

російську поезію, знайомився з українським духовним життям, інтерес до якого зберіг впродовж усього свого творчого шляху, то звертаючись до української тематики (починаючи вже від ранніх речей, таких як «Діонізій», «Осіння учта», ікінчаючи романом «Честь і слава»), то перекладаючи українські твори (серед цих захоплень на першому місці стоять Т. Шевченко і М. Ба-

жан), то виступаючи з критичними статтями і в жанрі есе. Це зацікавлення особливо зростає після 1958 року, коли Івашкевич знову відвідав «край літ дитячих». У одній з тодішніх розмов він якось зауважив: «Екскурсія в чудові липневі дні по великих просторах України принесла мені чимало переживань, лишила в пам'яті сильні враження та глибоке зворушення... «Це ж земля, де я народився, — казав я своїм друзям, — земля, яка мене формувала». Адже я виїхав з Києва, маючи 24 роки, вже цілком зрілою людиною. На Україні я дозрів і як письменник. Я вдячний тим рокам, місту Києву і тій землі, що мене сформувала. Із мандрівки по Україні я виніс багато спогадів, налагодив сердечні контакти з письменниками. Ожили мої почуття до тої землі, до української літератури».

Та не лише постійні українські симпатії привертають до нього радянського читача. Ярослав Івашкевич — один з найбільших сучасних польських письменників, ім'я якого стоїть поряд з іменами чародіїв польського слова XX віку — С. Жеромського, М. Домбровської, З. Налковської, Ю. Тувіма. Виявляючи справді ренесансну широту інтересів і обдарованості, він з однаковою могутньою силою проникнення і експресії виступає в царині не тільки прози, але і по-

езії, драматургії, літературознавства і публіцистики, крім того, веде велику громадську роботу як голова Спілки польських письменників, депутат Сейму, редактор журналу «Твурчосць», як невтомний діяч польського і міжнародного руху прихильників миру. В його великому творчому доробку, позначеному наполегливими пошуками правди, добра і справедливості, радянський читач знаходить близькі для себе ідеї, відповіді не на одне питання з тих, що хвилюють людину XX віку.

Шлях письменника до великого мистецтва був нерівним та суперечливим, і якби треба було в двох словах схарактеризувати його визначальну рису, то цими словами були б безнастанні пошуки. Пошуки нових тем, художніх концепцій, засобів інтерпретації життєвого матеріалу, плекання давніх традицій і сміливе, — я б сказав, дерзнове, — звертання до різноманітних сучасних шкіл і напрямів, часом новаторських, а часом скороминущих, що вихором кружляли по літературній Європі нашого віку, передаючи збентеженість душі буржуазного інтелігента.

Івашкевич-поет дебютував в кінці десятих — початку двадцятих років під значним впливом російських символістів та акмеїстів, проходив науку рафінованого, дистильованого слова в школі Л. Стаффа, Я. Каспровича, добре знав імпресіоністську прозу. Проте ще тоді і пізніше автор повістей «Місяць сходить» та «Сонце в кухні» виявляв інтерес до внутрішнього монологу Л. Толстого, до ласкавих, світлих мелодій І. Тургенєва, до класичної польської національної прози. Пізніше, звертаючись до розкриття великих пластів народного життя, до епічних полотен, він виявляє добру

обізнаність і з лаконічно стриманою прозою І. Красіцького, і з великим багатством «Пана Тадеуша» (не випадково названий один із розділів «Честі і слави» — «Господарство та сади»). Серед його захоплень, що позначились на прозі письменника, економний на слово Бальзак іде якимось поруч із психологічно точним Прустом. Зрештою сучасні польські критики — і не без підстав — добачають в романах та повістях Івашкевича, як довоєнних, так і останніх, творчу полеміку з художніми концепціями Джойса і Камю, постійне критичне коментування екзистенціалістських доктрин Сартра...

Йдеться не про якусь там мозаїку стилю письма й думання. Польський письменник, подібно до нашого М. Рильського, сам в численних натяках сповіщає читача про предмет свого захоплення, про його освоєння чи то заперечення. Справа в тому, що, виступаючи в ролі об'єктивного дослідника та коментатора подій, різних філософських та естетичних концепцій, автор змушений часом і перевіряти їх на практиці, не лише шукаючи нових, а і підбираючи старі ключі для пояснення суперечливих віянь доби. Будучи визначним мислителем та моралістом, Івашкевич уміє всю глибину вічних проблем життя і смерті, світ нових інтелектуальних пошуків і великих пристрастей, себто політ думки і серця сучасної людини, передати в простих та доступних формах. Саме завдяки цьому він доходить до мільйонних мас читачів, відповідаючи їхнім духовним потребам.

Ясності стилю, своєрідного поєднання новаторського та традиційного Івашкевич досягнув не відразу, хоч ще С. Жеромський в характерних для письменника «щирозолотих ознаках... — як

найповнішої оригінальності задумів і найбезогляднішої широти розкриття» відчув майбутнього великого письменника.

У ранній прозі та ліриці письменника панують похмурі настрої. Показ нерозгаданості, суперечливості й непізнаності об'єктивного світу був одною з істотних ознак світосприймання молодого письменника. Переважають тут похмурі пейзажі з сльотами та дощами, відчувається обмаль сонця, усе заповнює настрій завмирання та безутішного кінця («Березняк»). Однак уже під кінець 20-х — на початку 30-х років помічається щось нове, насамперед у прозі Івашкевича. Герої оповідань і повістей прагнуть «скинути полуду з очей», розгадати, збагнути заплутаність стежок людських. Вони помічають... об'єктивний світ, що, виявляється, існує поза ними, в реальних подіях прагнуть відшукати причину сушого.

У 30-х роках розширюється коло спостережень письменника. Після ранніх творів, таких, як «Гілярій — син бухгалтера», «Місяць сходить», «Сентиментальні пейзажі», «Змова чоловіків» тощо, з'являються такі зрілі речі, як повість «Пани з Вілька» з засудженням міщанського животіння, оповідання «Сніданок у Теодора», повість «Червоні щити» з прославленням активного прояву людської волі, драми «Маскарад» (про О. Пушкіна) і «Літо в Нонан» (про взаємини Шопена і Жорж Санд) із заглибленням у трагедію видатних діячів минулого та епохи, в яку вони жили, нарешті твори, присвячені життю простих людей. Серед них передусім слід згадати постефаниківськи страшну «Ружу» і по-тургенєвськи світле «Сонце в кухні». Вольові, мужні тони і настрої панують і в повістях та опові-

даннях періоду окупації та боротьби з німецьким фашизмом («Стара цегельня», «Млин над Лютинією», «Ікар» тощо), коли письменник рішуче став на бік народу, розповідаючи про його болі й страждання, непохитну віру в перемогу. Навіть коли Івашкевич вдається до історії, то й тоді в його наболілому серці відлунюють недавні трагічні голоси і волення дітей Польщі.

«А нещасні селяни, озброєні косами, доблесно стояли над каналом. Вони не могли переправитись на другий бік і не хотіли відступати. «Со-хо! Сохо!» — викрикували вони бойовий клич герцога, який утік. Вони вважали за краще вмерти вільними, ніж терпіти тиранію».

Ми процитували уривок з історичного оповідання «Битва на Сайджмурській рівнині», в якому йдеться про події в Англії в 1685 році і про яке польською критикою у свій час були висловлені різні думки. Дехто навіть вважав, що в ньому проголошується марність боротьби, коли ворог переважає своєю силою. Та це не так. Письменник вірить, що світлий день після горя і сліз настане і що для цього є багато можливостей. Марні лише ті зусилля, які не рахуються з об'єктивним ходом історії. Художник віддає належне «безумству сміливих» і вважає найтрагічнішою випадкову смерть, яку покриває забуття. Жертви мусять бути відшкодовані. У творах воєнного часу зовсім відсутні розслабленість, всепрощення, невтручання в справи катів і катованих, а власне це хотіли б знайти у автора «Старої цегельні» деякі сучасні критики. В повісті «Млин над Лютинією», де йдеться про організацію руху Опору, в боротьбу проти окупантів поступово включаються всі, кому дорога

вітчизна. Власними руками страчує внука-фашиста лісник, бо «коли бог не творить суда правого, то людина сама повинна це робити»...

Творчість Івашкевича з кожним роком набуває нового розмаху. Вона є окрасою літератури народної Польщі. Нас захоплює не тільки її обсяг, хоч лише титанічна праця може породити численні збірки поезій та оповідань, романи й нариси, біографічні повісті про великих діячів минулого і чудові спогади про бачене і пережите. З його оповідань і особливо поезій (збірки «Плеяди», «Осінні коси») ми дізнаємось про труди і дні робітничо-селянської Польщі. З таких творів, як «Квартет Мендельсона», нарисів про Аргентину та Бразилію — про відстоювання письменником справи миру між народами, з «Листів із подорожі до Південної Америки», «Оповідань з країни папуасів», з книги «Про Сіцилію» дізнаємось про давнього мандрівника, який захоплює розповідає про незнані країни та людей, про славних відкривачів нових земель, нарешті, маємо щастя зустрітись з надзвичайно тонким знавцем і шанувальником мистецтва. Його книги про Баха і особливо про Шопена, нариси про Леонардо да Вінчі, Віктора Гюґо, К. Шимановського, З. Налковську, перекладені на інші мови, вже самі собою могли б принести славу й визнання своєму автору.

Чи не найпоказовіше нові зміни в світосприйманні письменника відобразила поезія. Жити для поета — значить діяти, утверджувати ідеї гуманізму й краси, радості праці. Тут багато сонця, тепла, гри світлотіней. Наскрізною стає тема боротьби за мир. Поет часто перегукується з українцем М. Рильським, чехом В. Невзвалом, бразильцем Жоржі

Амаду, чілійцем Пабло Нерудом.

Характерною особливістю творчої манери Івашкевича є певна повторюваність проблематики. Художник повертається до улюблених тем і мотивів, пейзажів, навіть до звичних, відомих уже, але сприйнятих по-новому, оповитих романтичною задумою назв (у них не останнє місце належить, наприклад, близькій і нашій літературі легенді старого млина). Він ніби прагне ще раз пережити і віднайти особливі риси і зворушення в тому, що давно відійшло в минуле. Та кожного разу це не буде повторення пройденого, а тільки відкриття ще небачених світів душі людської. Це стосується не тільки мотивів й історії тих самих героїв з інтелігентного середовища, але й — що цілком закономірно — засобів оброблення життєвого матеріалу, звертання до тих самих (і яких же відмінних у кожному конкретному випадку!) словесних і композиційних ходів.

Синтезом багаторічних творчих шукань чи радше всього життя є тритомний роман «Честь і слава», що з'явився в кінці другої половини 50-х — на початку 60-х років і поставив Івашкевича поруч з найбільшими слов'янськими епіками сучасності — Михайлом Шолоховим, Іво Андричем, Мирославом Крлежаю. Багатотомний роман останнього «Прапори», може, найбільше дається до порівняння з епопеєю славного польського письменника.

Івашкевич не обмежується якоюсь одною проблемою, не прагне ввібгати життя у штучні рамки. Навпаки, воно плине могутньою рікою. В «Честі і славі» охоплено події двох світових воєн, Жовтневої революції, утворення і розпаду панської Польщі. В історію декількох польських

аристократичних родин походженням з України вплітається доля героїв іншого соціального та національного середовища, дія твору відбувається в різних європейських країнах: у Польщі, на Україні, у Франції, Швеції, Італії, Іспанії та інших. Письменник не виступає тут як літописець подій. Його герої не «роблять історію», вони діляться враженнями від участі в ній. Великі звершення ХХ віку тут найчастіше подано в рефлексіях, у філософських роздумах, через розкриття буденного й особистого життя. Розділи роману часто-густо переростають у спокійні діалоги та полілоги, в яких розглядаються різні філософські системи, проблеми етики та моралі, серед яких на першому плані стоїть проблема відповідальності особи перед історією. Лише матеріальні і духовні цінності доби є для його героїв доказом прогресу чи регресу суспільства. Тому так багато сторінок роману присвячено мистецтву, літературі, музиці, живопису, звідси і «матеріалізований», так би мовити, характер цього епосу: на світі є багато речей, які навіть на дні пекла можуть дати розраду люди-

ні, якщо вона уміє відкидати від себе огидне і потворне. Роман перейнятий вірою в людський розум. Твір цей є прямим запереченням різних катастрофістських та песимістичних концепцій сучасної модерністської літератури Заходу.

Епіграфом до епопеї стоять слова: «Несправедливість може тріумфувати в славі. Але честь завжди на боці справедливості». Тільки те, що підносить і окрилює народи на нові звершення і завоювання у сфері духу, культури, матеріальних і мистецьких цінностей — тільки воно вічне і нетлінне.

Головне в романі, в творчості Івашкевича взагалі — утвердження правоти соціалістичної моралі, прославлення демократичної Польщі, відродженої народом, комуністами. Образи комуністів у романі — це найновіша сторінка великої творчої біографії художника.

...На закінчення один спогад. Напрвесні 1964 року автор цих рядків у складі української делегації був запрошений до Польщі з нагоди шевченківського ювілею. Ми об'їздили всю країну з доповідями та лекціями про нашого Кобзаря.

Святкування закінчилося великим вечором у Варшаві. В переповненому залі автор «Честі і слави» зворушливо говорив: «Для мене Шевченко — це також спомин про мою молодість, спомин про канівську могилу, спомин про діда-кобзаря, якого я слухав ще в дитинстві. Поезія Шевченка — це відгомін мелодій, які оточували мою колиску. Його мова — це спогад про ту мову, з якою я зустрівся зараз після моєї рідної польської мови. Тому-то, коли я говорю про Шевченка, мені не досить сухих та офіційних слів. Я хочу висловити свою глибоку пошану і любов до нього в словах найбільш гарячих та інтимних. Виразити в них любов до людини, яка мріяла про часи, коли

Врага не буде супостата,
А буде син, і буде мати,
І будуть люди на землі»¹.

У словах гарячих та сердечних ми хочемо побажати з рідних берегів Дніпра здоров'я і всього найкращого — видатній людині, громадянину, великому письменникові сучасності Ярославу Івашкевичу.

¹ «Наше слово», Варшава, 1964, 15 березня.

ЯРОСЛАВ ІВАШКЕВИЧ

ЗІТХАННЯ

От часом муляр, хоч і як спішить,
А спиниться, в долоні стисши цеглу,
І бистрим зором вдивиться в блакить,
Узрівши там щось смерті непідлегле.
Засяє, — чей хмарка срібно-біла.
Дочка морів, по небу пролетіла.

Хотів би я, щоб прості люди ці,
Які цінують пісні хліб щоденний,
Спинились так із цеглою в руці
І небайдужно в мій рядок пісенний,
Що в далечі згасає, мов хмарина,
Заслухались хоча б на мить єдину.

ШОПЕН

Він слухає, сховавшись у заростях бузкових,
Дівочий тихий голос, співання солов'їне,
Збирає з листя безу роси краплини чисті,
Щоб кинуть їх на землю, коли він землю кине.

В салоні він опустить на клавіші рояля,
Мов лебедів Бояна, свої похудлі руки
І, наче квіти, збліднуть здивовані красуні,
А важне панство скаже: «Це — хоробливізвук».

А мислі б'ють у серце,— нехай воно хоч
мертве
Вернеться в ту країну, де бур виття
страхітне
Плюндрує житла, храми, сади, серця,
поєми...
Вернулось серце¹, й вічним троянди
цвітом квітне.

¹ Могила Шопена в Парижі, але серце його було перевезено і поховано у Варшаві.

ПРОЛОГ

Буває,— збаламутить мою спокійну тугу
Осіннє лезо сонця, що никне
з виднокругу.

Душа моя, зачувши луну одвічних згадок,
Вдивляється в ті майва, всміхається їм
радо,

І з променів тих добрих, відбитих в серці й мові,
Октостихи¹ нижу я, немов разки перлові.

Коли ж приходять знову без сонця дні імлісті,
Я всю свою розраду знаходжу в тім намисті.

¹ Октостих — восьмирядковий вірш.

ПОДИХ ЗЕМЛІ

Одхилить вітер раптом рожевий цвіт на вітті,
Щоб глянув я, як линуть хмарини
по блакиті,

Або, рясу колосся вбік одгорнувши трошки,
Показує, як ніжно цілує він волошки,

Або, липневим шалом хитнувши листя
гаю,
Розкриє ніч одвічну, що зорями палає,

Та гармонійним шумом завихреного листя
Мені він каже: щастя мина твоє обійстя.

КОНРАД¹

Часом, як десь я сяду в барі припортовому,—
Крізь всяких думок навалу, спогадів млу
зникаюму,

Крізь образи різних жінок, темних
і світлосяйних,
Мінливих, мов колір моря; запах його і тайни,

¹ Вірш — про видатного англійського письменника Джозефа Конрада, родом поляка. Народився на Житомирщині, багато мандрував по світі.

Крізь всі острови й затоки, скелі й луги
Альбіону,
Крізь щогли, хмаровища, мряку,
далечини заслону,

Я згадую дні, як батько гриз свої пальці
в тузі,
Замріявшись про Житомир
у вологодській хузі.

ПОВЕРНЕНИЯ

Софії Свєрчинській

Твоя найбільша мудрість — це мудрість повороту...
Узявши книжку, сісти на цямрині криниці
І глянути у сяві вечірньої зірниці
На тихий сад, що втіям
схиляється з-за плоту,

А потім, зазирнувши на дно води студної,
Вдивитись в тьму зелену аж
до глибин імливих,
Де водорість, заплівши волосся в довгі звої,
Мигтить, мов давній відблиск двох
кучерів злотистих.

* * *

Життя
засинання на дні океану
між зірок морських

ці дерева навколо
водорості на дні моря
птахи мов риби
перелітають
колишуться снігу лелітки
лелітки золота
в гданській горілці

**всю землю
колиску життя і смерті
співала мені співанок**

а зараз тільки
спати спати
на стеблах давніх жнив

бо не станеться вже нічого
лише величезна гармонія
відпочивання.

* * *

Збігнєву Гербертові

Світом владують
чотири стихії

земля вогонь вода
і повітря

з вогню є війна
з повітря повітря

з води човни доми надводні
дерева
лелеха латаття
риби хмари
саме небо
і зливи
і людина
і справи людські
а з землі є живо.

* * *

Росте ото
мов гриб мов печериця
рясніє мов папороть
з маленької зеленої пасторалі

пахне лататтям
фіалками
ялівцем
розтертими суницями

є цвітом
блисками

знавісіним багрянцем
ланом врожайним
злетом
спаданням
бодем

і врешті стає
двійкою висхлих рядочків
писаних на машинці
на жовклому вихлястому
папері.

ІКВА ТА Я

Я:
Вербова водо, пахнуща крином,
Звідкіль течеш ти зеленим плином?
Якісь бентежні і посмутнілі
Твої пахучі зелені хвилі.

О Ікво, Ікво, духмяна й тиха,
Вербовим духом твій струмінь диха.
Ти плинеш, бистра, солодка, гожа, —
Його зустріти гадаєш, може?

ІКВА:
Вже він не застить мені дороги,
Уже для нього мій шепіт вбогий.
Вчуває гуркіт він океану,
Та я спішити не перестану, —
В його зіниці ще раз загляну.

Я:
Зіниці згасли, немає тіла,
Лиш кістка черепна пожовтіла,
Волосся зв'яжуть, прах позбирають,
Здала від тебе десь поховують.

ІКВА:
Я поспішаю, я прудко плину, —
Ще, може, встигну, ох, може, зрину
За Стир і Прип'ять, Дніпром і морем,
Щоб там на нього накинуть зором,

Та під вітрилом він мчить, самотний,
Вантаж узявши свій заповітний.
Докіль понижу морську пучину,
Докіль до нього я руки скину, —
Вже не поспію, вже не доплину.

Його печалі не заколишу,
Як колисала в човні раніше,
Коли із зілля свого рясного
Вінок русалчин плела для нього.

¹ Іква — річка, що тече поблизу Кременця, міста Тернопільської області, де народився великий польський поет Ю. Словацький.

Ох, колисала його колиску,
Ох, вмила кожну кохану риску,
Була свічадом я для хлопчати,
А нині хочу труну гойдати.

Та путь далеку пройти ще треба,
А він від мене втече до неба.
Докіль долину, докіль доплину,
Вже не побачу ту домовину.

Я:
Зажди-но, Ікво, зажди, ручаю!
Від нього й праху тепер немає,
Розпалось тіло, зотліли кості,
Душа ж витає у високості.

Хотів я бігти, щоб з ним зустрітись,
Щоб в нього — в зірку морську —
вдивитись,
Щоб спів надводний його почути,
Спів, повний миру, спів, повний смуту.

Докіль я вирвусь з земної бурі,
Докіль звільнюся з кружіння віку,
Він мов Люцифер — князь неба
хмурий —
Злетить угору, як тінь велика.

Дарма з тобою ми кличем разом, —
Нам не зустрітись з небесним князем,
Зорі тієї не наздогнати, —
Ми йдем самотно, він мчить крилато.

Пливе під дужим рвучким вітрилом
Над нашим світом, над небосхилом.
Докіль юдоль ми земну покинем, —
Уже не встигнем, вже не доплинем.

Він відлітає без повороту,
Вітрила хмар розгорта для льоту,
В небес пучини зорею рине...
Його вже скрили від нас хмарини...

СЕРЕНАДА

Buona sera, Леопарде! ¹
А я родом з України.
Тут у вас жовтаві гори,
Там степи, поля, рівнини.

Там бузок цвіте барвисто,
Тут таке предивне місто,
В пальмах, в лаврах сині далі,
Лик Ісуса в Монреалі ².

¹ Леопард — геральдичний звір на старовинних сіцилійських гербах. Buona sera (італ.) — добрий вечір.

² Монреаль — місто на горі біля Палермо. Храм XII віку, оздоблений чудовою мозаїкою.

Хто про що тут пам'ятає?
Валяться палаци сірі.
Дай свою могутню лапу, —
Будьмо в згоді, люди й звірі!

Ніч, як варта невгомона,
Зводить місяць-алебарду.
Хилиш голову ти сонну, —
Buona sera, Леопарде!

З польської переклав
Микола БАЖАН

Versandgeschäfte

Neuheit!

KK-Automat
Modell 68-108

Waffenerwerbscheinfrei
an Personen über 18 Jahre.

Kal. 22 lfb. 5,6 mm, auf 50 m eingeschossen, Ges.-Länge 70 cm;
Schiene für Zielfernrohr, kpl. mit 10-Schuß-Magazin, DM 192,50;
100 Patronen DM 7,70; Ersatzmagazin, 15 Schuß, DM 20,00 einschl. MWSt.
Nachnahmeversand gegen Altersangabe! Fordern Sie bitte Prospekt an.

Bestellen Sie noch heute bei:
E. G. DAMASCHKE - Waffen
6311 WEICKARTSHAIN, Ruf 06 40 13 / 409

Такий вигляд має реклама на об'ява фірми «Е. Г. Дамашке-ваффен» у газеті «Байєрн-курір». Розміри об'яви досить великі — на кілька газетних колонок. Адже реклама — рушійна сила торгівлі!

68-108. А далі з тієї об'яви у «Байєрн-курір» можна дізнатися і про калібр, і про кількість патронів у магазині автомата, і, звичайно, про ціну. А ціна досить-таки приступна: за автомат — 192 марки і 50 пфенігів, за запасний магазин — 20 марок, за 100 патронів — 7 марок і 70 пфенігів.

Умови продажу? Зовсім прості, як то кажуть, без будь-якого бю-

клади, де можна розраховувати на пристойну готівку. І коли грабіжники вдираються до тих банків і ощадкас, вони наставляють на касирів уже не звичайні пістолети (іноді це були й просто макети), а автомати. І, як свідчать поліцейські протоколи, серед тих автоматів є й зброя, придбана (накладною платаною!) у «Е. Г. Дамашке-ваффен» та в інших подібних зак-

ЗБРОЯ — ПОШТОЮ

Для нас, радянських людей, давно вже стала звичною назва торгового закладу «Книга — поштою». Варто надіслати замовлення на адресу «Книги — поштою» чи то в Москву, чи то у Київ, і ви скоро одержите бандероль з книгою. Але уявіть собі торгову фірму з такою назвою: «Зброя — поштою». Неймовірно? У нас, звичайно, неймовірно. А от у деяких країнах так званого «вільного світу» цілком можливо. Про наявність подібних процвітаючих фірм у Сполучених Штатах ми вже писали. Тепер у цьому відношенні з США може конкурувати й Західна Німеччина.

Ми вміщуємо тут фотознімок об'яви, надрукованої у дуже популярній і, як вважають у ФРН, досить солідній газеті «Байєрн-курір», що видається у Мюнхені. Зверху напис «Ферзандгешефте», що в перекладі з німецької означає щось схоже на наш «Посилторг». Далі стоїть слово «Новинка!» і, щоб відразу було зрозуміло, про що саме йдеться, намальовано автомат.

Так, мова йде справді про автомат, автомат марки «KK», модель

рократизму. Замовлене надсилається без завдатку, накладною платою. Треба лише зазначити у замовленні свій вік (а це вже залежить від вашої фантазії).

Власники фірми закликають у тій об'яві: «Надсилайте замовлення ще сьогодні!».

Коли хтось із журналістів звернувся до тої фірми за деякими поясненнями, йому охоче й дуже ввічливо розповіли, що автомати, якими тут торгують, не перебувають на озброєнні у жодної із сучасних армій. Це автомати, так би мовити, аматорські. А що з тих «аматорських» автоматів убивають не гірше, ніж із тих, котрими озброєні сучасні армії, про це красномовно свідчить кримінальна хроніка західнонімецької преси. До речі, той самий журналіст, який брав інтерв'ю у керівника зазначеної фірми «Е. Г. Дамашке-ваффен», влучно зауважив, що вбиті з автоматів, придбаних у цієї фірми, вмираючи, очевидно, мало втішалися тим фактом, що в них стріляли не з стандартної військової зброї...

Останнім часом хроніка пограбувань у ФРН набула справжнього американізованого характеру. Тепер тут грабують переважно банки, ощадкаси та інші подібні за-

ладах, бо мюнхенська фірма зовсім не становить у ФРН винятку.

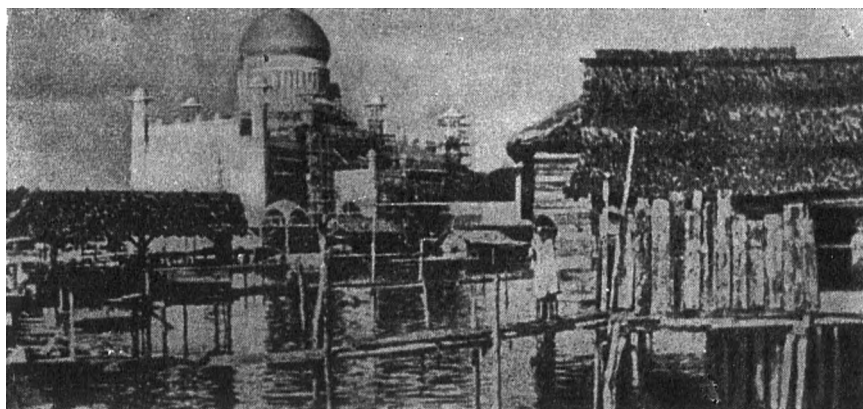
У Західній Німеччині кожного другого дня грабують банк або ощадкасу. Минулого, 1968 року таких пограбувань тут було близько двохсот на загальну суму в два з половиною мільйони марок. Дрібна кримінальна хроніка сюди не зараховується. Поки що поліції вдалося повернути в каси пограбованих банків дуже незначну частину грошей.

Можна навести ще деякі цікаві цифри, які яскраво характеризують західнонімецьке буття. Кожен тридцятий житель ФРН стає жертвою бандитського нападу — його або грабують (це ще кращий кінець!), або ранять, або ж вбивають. Міністр внутрішніх справ ФРН Ернст Бенда навіть спробував якось вдатися до дотепу. «Громадяни Федеративної Республіки, — сказав він, — мають призвичаїтися жити поруч із злочинцями».

Отже, крім того, що громадянам ФРН доводиться жити поруч із непокараними гітлерівськими злочинцями (про це пан міністр воліє не говорити!), вони ще мають призвичаїтися до сусідства із бандитами й грабіжниками.

Одне слово, американізація побути в боннській державі йде повним ходом.

КОБРИ

Серед примітивних халуп на воді височить будова мечеті Омара Алі Сайфуддіна.

і НАФТА

ултанат Бруней — англійський протекторат — розташувався на одному з Індонезійських островів—Калімантані, що раніше називався Борнео. Населення султанату налічує сто двадцять тисяч чоловік, з яких три чверті — малайці й даяки (за останніми й досі збереглася сумнівна слава «мисливців за черепами»), решта — китайці, й менше одного процента становлять вихідці з Європи. Головним заняттям населення до недавнього часу було сільське господарство, праця на рисових плантаціях.

Дві третини території Брунею вкрито тропічним лісом, тут надзвичайно різноманітна фауна — мавпи, в тому числі й орангутанги, пантери, малайські ведмеді, червоні вовки, леопарди, слони, дикі бики, носороги, багато гадюк — удавів, кобр.

Величезні лісові багатства Брунею майже не розробляються. Втім, тут знайдено поклади нафти, вирощується каучукове дерево. Проникнення західних монополій згубно позначилося на долі цього краю й так нещадно екс-

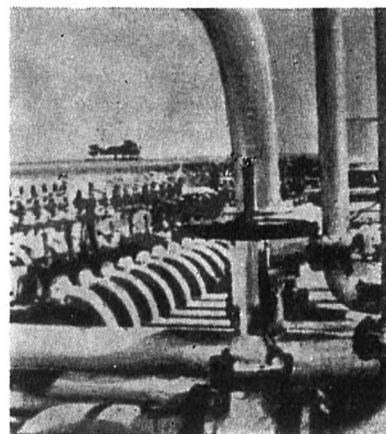
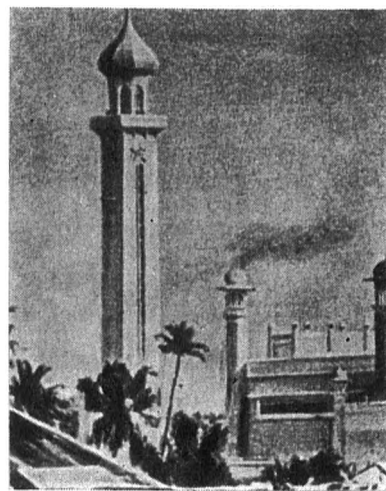
На мінарет муллу піднімає швидкісний ліфт.

плуатованого султаном та місцевими багатіями.

Історія Брунею відома десь з XVI століття, коли португальські мореплавці захопили весь архіпелаг і в його районі розвинулося торговельне мореплавство. Тоді султанат посідав провідне місце в малайських торговельних зв'язках. Та вже в XVII сторіччі Бруней поступово втрачає своє значення.

У 1840 році на Борнео з'явився англієць на прізвище Брук, авантюрист, який очолював банду озброєних горлорізів, ладних за гроші служити будь-кому. Водночас Брук виконував і роль британського розвідника в Південно-Східній Азії та Океанії. Спочатку він запропонував султанові свої послуги проти повсталих даякських племен провінції Саравак. Брукові вдалося придушити це повстання, і в подяку він одержав велику ділянку землі й право збирати податки в Сараваку.

Через кілька років Брук, який офіційно вважався чимось на зра-

Завод «Бруней шелл петролеум компанії».

зок султанського васала, дістав титул раджі Сараваку й став незалежним його правителем. А згодом англійці простягли пазури й до всього Брунею, нав'язавши йому угоду, згідно з якою діставали вільний доступ на територію султанату, а султанові було заборонено передавати будь-кому територію Брунею без згоди Англії.

Річ у тому, що вже тоді на Борнео стала проникати молода імперіалістична держава — Сполучені Штати Америки. Почалася конкуренція між двома хижакми. 1864 року в Брунеї, поряд з англійським лордом-протектором, з'явився й американський генеральний консул, що уклав з султаном від імені новоствореної «Американської торговельної компанії Борнео» угоду на оренду великих територій Брунею. Відтоді почалася запекла конкуренція американців з «Британською компанією Північного Борнео». 1888 року над Брунеєм був встановлений офіційний протекторат Англії.

Спершу об'єктом конкуренції між англійцями та американцями був переважно каучук. Та вже через кілька десятиліть тут знайшли нафту. Але малорозвинутим, відсталим країнам від цього мало користі, бо негайно ж, мов ті шуліки, сюди злітаються представники різних нафтових монополій, починається інтенсивна розробка покладів «чорного золота», місцеве населення нещадно експлуатується на цих розробках, і рідна земля перетворюється на фактичну власність іноземців.

Так сталося і з Брунеєм. У

1906 році султан остаточно втратив будь-яку владу в країні, і її повновладним господарем став англійський резидент, що хіба тільки в силу традиції продовжував називатися «радником при султанові». А на той час навіть офіційно в руках султана залишалася ледве одна двадцята частина території Брунею: решту було продано англійцям та американцям.

Що ж являє собою султанат Бруней сьогодні? Дев'яносто вісім процентів його експорту становить нафта та природний газ, решту — каучук. Населенню залишається рис та риба.

Столиця Брунею з тою самою назвою, що й султанат, налічує 12 тисяч жителів, її найвизначнішою пам'яткою є нещодавно збудована мечеть Омара Алі Сайфуддіна, яку спорудили для султана, за його, звичайно, гроші, «невірні» з Англії та Італії. Мечеть коштувала три мільйони доларів, а прикметна вона тим, що на верхівку мінарету можна піднятися швидкісним сучасним ліфтом.

З 1928 року сорок тисяч, тобто третина жителів Брунею, які до того працювали на власних рисових полях, перейшли на нафторозробки. Заснована «Бруней шелл петролеум компанії» почала видобувати, крім нафти, ще й природний газ. В останні роки інтенсивно розвивалися обидва промисли — і нафтовий, і газовий. Для того, щоб зробити із султана Омара Алі Сайфуддіна, що номінально залишився правителем Брунею, вірного слугу, англійці й амери-

канці віддають йому незначну долю своїх прибутків, та й вони становлять щороку 18 мільйонів фунтів стерлінгів.

Більшість із одержуваних грошей султан інвестує за кордоном, у західних банках, де нині має понад 180 мільйонів фунтів стерлінгів капіталу. Чи дивно, що він всіляко допомагає колонізаторам і далі грабувати країну й нещадно експлуатувати її населення?

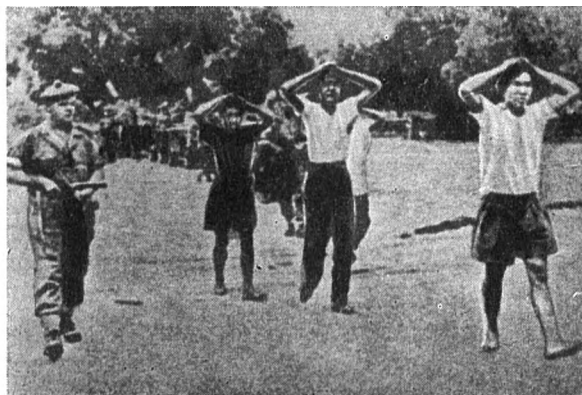
Широко рекламуються плани «економічного розвитку», що передбачають великі капіталовкладення — до 100 мільйонів доларів. Але вже зараз значна частина перших асигнувань у рахунок цього плану осіла в кишенях султана, його прибічників та західних комерсантів. Народ Брунею не користується наслідками цього «економічного розвитку» в жодній мірі. Однак це не заважає офіційній статистиці твердити, що життєвий рівень тут вищий, ніж будь-де на Калімантані.

У грудні 1962 року на Брунеї вибухло народне повстання, озброєні загони захопили міста Серія і Белайт, а також численні, розкидані по країні місця нафторозробок, власність «Бруней шелл петролеум компанії». Прогресивна Об'єднана народна партія Брунею організувала в джунглях військові табори для Армії визволення Північного Калімантану, яка хоче домогтися знищення англійського протекторату й утворення з Брунею, Сараваку й Сабаху — трьох колоній на півночі Калімантану — об'єднаної незалежної держави. Перші виступи Армії визволення

Ставлення колонізаторів — султан Омар Алі Сайфуддін.

Англійці приборкують повстання 1962 року.

Даяк із дитиною.

«Вулиця» калімантанської Венеції — селища Кампонг-Ейер. Плавуча крамниця.

закінчилися поразкою. На допомогу султанові прийшли англійські збройні сили. Колонізатори пустили в хід військово-морські судна, авіацію, морську піхоту. Тисячі повстанців змушені були шукати притулку в джунглях.

Колонізатори в своїй боротьбі проти народу Брунею керуються принципом «поділяй і владарюй». Під час війни з повсталими, вони спровокували на виступ проти них даяків та деякі інші племена країни.

Нині Об'єднану народну партію заборонено, багато з її активних діячів заарештовано. Та волю народу до визволення не придушено.

* * *

Польський журналіст Люціан Воляновський, який нещодавно по-

На вечірню купіль йти недалеко...

бував у Брунеї, доповнює загальне уявлення про цю країну.

Бруней, — розповідає він, — країна, перерізана багатьма річками, чимало сімей живуть просто на воді. Проте через надзвичайно низький економічний рівень вода, яка для людини є символом життя й гігієни, тут часом стає її ворогом.

Забруднення річкової води спричиняється до численних епідемій. Остання з них — епідемія холери — вибухнула в 1965 році.

Польський журналіст побував у брунейському селі Кампонг-Ейер, що в перекладі означає «Село-вода». Кілька тисяч мешканців селяться тут у хатинах на палях, вбитих у дно затоки.

Люди, які живуть на воді, найбільше бояться вогню. Якщо виникає пожежа, вона блискавично перекидається на найближчі оселі, майно гине в усіх випадках, а часом жертвою вогню стають і люди. Лише останнім часом у Брунеї з'явилися пожежники, які пересуваються на моторних човнах.

Мешканці селища часто хворіють — адже вони користуються водою з затоки, де купаються й куди виливають нечистоти.

Важке життя в Брунеї, жорстока експлуатація поєднуються з низьким рівнем розвитку місцевого населення, жахливими умовами, в яких воно перебуває.

КАЛЕЙДОСКОП ВСЕСВІТУ

ВИПРАВИЛИ! У зв'язку з протестами громадськості міністерство освіти землі Вюртемберг-Баден у ФРН ухвалило переробити підручник з історії для початкової школи, складений якимось Юргеном Шмідтом. У попередньому виданні цього підручника про Гітлера було написано, що він «великий державний діяч і полководець». У новому, переробленому виданні підручника сказано вже, що Гітлер був «помітним державним діячем і мав значний талант як полководець»...

ТОЧНА ОЗНАКА. Змалюючи зовнішність одного небезпечного злочинця, поліція в Філадельфії (США) писала в своєму оголошенні: «Просимо звернути увагу на одну дуже важливу прикмету: розшукуваний злочинець має довгі бакенбарди, які він тепер, очевидно, поголив».

ТРЕНЕР-ТЕОРЕТИК. За 25-річну бездоганну службу бріссельський клуб плавців нагородив свого тренера почесним значком. Але коли ювіляра попрощали зробити в басейні коло пошани, той категорично відмовився. Тільки тоді з'ясувалося, що тренер не вміє плавати.

ГУМАННІСТЬ. Нью-йоркське товариство захисту тварин подало позов на двох студентів — організаторів демонстрації проти американської агресії у В'єтнамі: ці студенти випустили у повітря кількох голубів, яких несли у паперових мішечках. Цим самим, як твердять представники отого товариства, студенти «виявили жорстокість у поводженні з тваринами».

Розпочати судове слідство поки що немає можливості, бо обидва студенти під час розгону демонстрації були тяжко поранені поліцією й перебувають тепер у лікарні.

Бог бурі в одязі хеттського воїна.

ЗЕНОН КОСІДОВСЬКИЙ

Х Е Т Т И

Найгрізніші суперники фараонів

Одного разу цар Давид походжав по палацу й думав про своє життя. Слив всю молодість змарнував він у горах Ханаану, рятуючись від помсти Саула. Тоді він був вигнанцем й отаманом банди. Після неймовірних зусиль і боротьби, після поразок і остаточної перемоги він поклав, нарешті, відітхнути й присвятити більше часу урокам життя. Війни за нього провадив його найближчий повірник і верховний воєначальник Іоав, що спустошив країну аммонітян і саме збирався обложити Равву Аммон. Справи царства поки що йшли гаразд! Воно набуло такої моці, що сусід-

ні народи неохоче вступали з ним у воєнні поєдинки.

Перебуваючи в стані блаженного самовдоволення, Давид став у ніші вікна і, о диво, в будинку навпроти зобачив жінку, що купалася. Цар одразу ж запалився до неї такою жагою, що поклав здобути її. Від слуг довідався, що це Вірсавія, жона хеттеянина Урії, славного воєначальника. Цей вірний наймит воював у країні аммонітян разом з Іоавом, і Давид не вагаючись скористався його відсутністю, щоб знайти його жінку.

Через деякий час виявилось, що Вірсавія при надії. Тоді цар, боячись прикрих наслідків свого вчинку, вирішив здихатися знеславленого чоловіка. Він звелів Іоавові послати Урію на мур Равви і в сум'ятті покинути його самого серед ворогів. Хеттський воїн, по-зрадницькому покинутий своїми товаришами по зброї, загинув під ударами аммонітян.

Це похмуре оповідання про Давида й Урію — не єдиний доказ у Старому завіті присутності хеттів у

Ханаані. З іншого епізоду ми довідуємось, що вже за часів Авраама, а отже на початку другого тисячоліття до н. е., хетти засновували там свої невеличкі держави на чолі з царями.

Авраам дуже побивався, коли його осиротила кохана жона Сарра. Він удався до хеттського царя в Хевроні й попросив дозволу поховати дорогий прах у його землі. Цар охоче запропонував йому місце на хеттським цвинтарі, та Авраам з релігійних міркувань не взяв його. Натомість він попросив царя поклопотатися перед багатим хеттом на ймення Ефрон, що володів печерою, яка годилася для родинного склепу. Ефрон хотів віддати печеру задарма й тільки після довгих Авраамових наполягань узяв за неї сорок сиклів срібла.

Ми зовсім не погіршимо проти істини, якщо скажемо, що хетти, як на ті часи, були великі джентльмени. Їхню великодушну вдачу, широкі жести в грошових справах і гостинність ми оцінимо ще краще, якщо усвідомимо собі, що Авраам був

у Ханаані чужим забродою. Багатим насправді й сповненим гідності дідком, але все ж таки кочівником, що стикався по краю в пошуках пасовиськ і жив у наметі.

З розкиданих у біблій згадок випливає ще одна цікава річ: хеттські жінки, певно, відзначалися великою вродою й володіли якимись особливими чарами, перед якими не могли встояти іудеї. Останні часто брали їх собі за жінок, хоч закон племені й релігійний припис забороняв їм одружуватися з жінками чужої крові. Такого мезальянсу допустився не лише Ісав, син Ісаака й *enfant terrible*¹ Старого завіту, від якого всього можна було сподіватися, але й сам цар Соломон. У своїй гаремній колекції він мав кількох хетток і, напевно, користуючись цією спорідненістю, підтримував жваві торговельні стосунки з хеттськими державами в Північній Сирії, перепродуючи їм ку-

пованих у Єгипті цугових коней для бойових колісниць.

Саме про цих сирійських хеттів варто навести ще одну біблійну згадку, що подає їх у зовсім іншому світлі. Інцидент стався під час війни з сирійськими араміяцями. Ось що ми читаємо в біблій:

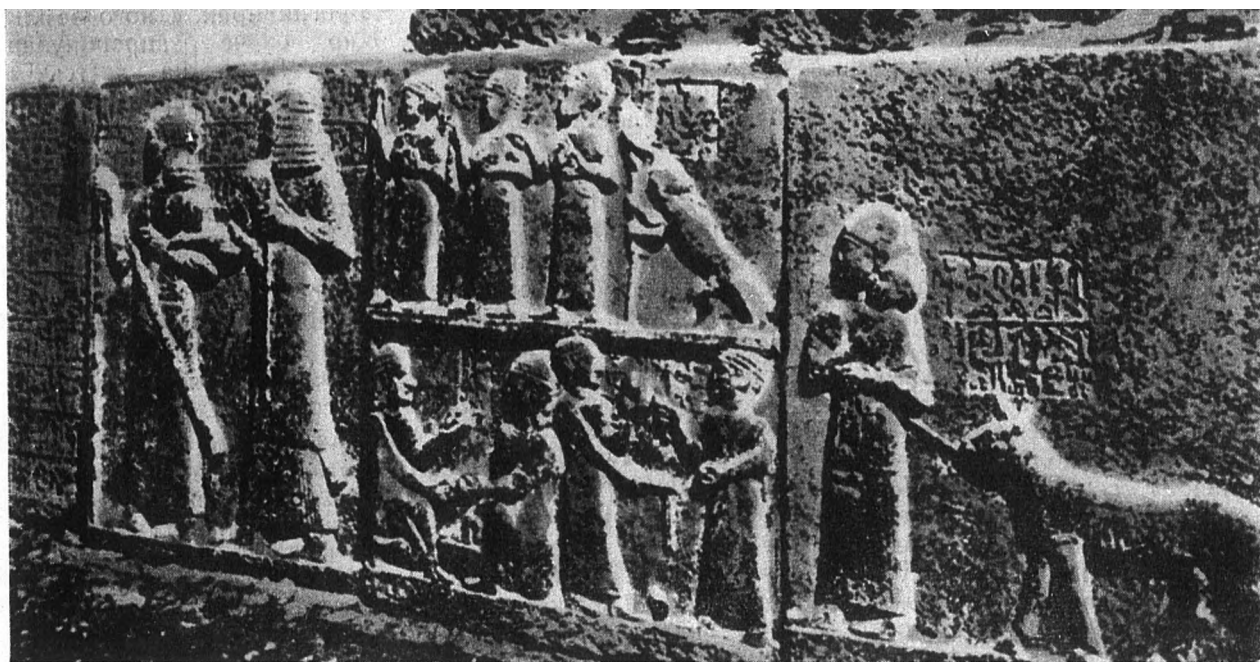
«...в сирійському обозі чувся гуркіт возів, тупіт коней і гамір великого війська. І сказали сирійці один одному: то цар ізраїльтянський найняв проти нас царів хеттеянських... І, вставши, втекли в темряву, полишивши намети свої і коні, і осли свої, і обоз, як стояв, і втекли, щоб урятувати свою душу».

З дальших стихів довідуємося, що в обозі сирійці покинули не тільки військову техніку, коней і багато провіанту, але й величезні скарби золота і срібла. Певно, непоганими воїнами мусили бути хетти, якщо вони зуміли викликати переполох серед своїх ворогів самим тільки брязкотом зброї!

Оце й більш-менш усе, що до початку XIX ст. було відомо про загадкових хеттів. Як мало! Тим паче якщо взяти до уваги, що тоді ніхто ще не міг встановити, в якій мірі тут можна вірити авторам Старого завіту, котрі безнадійно перемішали міфи й легенди з історичними фактами.

В XIX ст. почав прокидатися інтерес до країн Близького Сходу. 1812 р. славетний швейцарський мандрівник Ян Людвік Буркгардт видав книжку «Подорож по Сирії». Там між іншим він згадує, що, перебуваючи в сирійському місті Хама, в тодішній турецькій провінції Дамаск, під час відвідин базару він помітив, що в одному з наріжних будинків вмуровано базальтову дошку з написом зовсім невідомим письмом. Письмо це, не схоже на жодну з відомих досі графічних систем Месопотамії чи Єгипту, склада-

¹ Буквально «жахлива дитина» (франц.), людина, що ставить навколишніх у ніякове становище своєю поведінкою, бентежить своєю безтактною безпосередністю.

Барельєф з Карнеміша.

лося зі знаків, що зображували різні предмети й людські постаті, отже, мало чіткий піктографічний характер.

Та згадка швейцарського мандрівника не знайшла відгуку в наукових колах. Нікому навіть на думку не спало, що дошка в Хамі може мати щось спільне з туманними постатями хеттів зі Старого завіту. Бо то був час, коли взагалі нікого не цікавило, хто вони такі. Хетти? Один із численних народів, що заселяли колись Ханаан, та й годі.

1870 р. двоє американських мандрівників знову звернули увагу на дошку в Хамі. Зачаровані незвичайним написом, американці заходилися копіювати його в свої записники. Однак вони не врахували фанатизму тамтешніх мешканців, що приписували дошці якусь магічну силу. Їх в одну мить тісним колом оточила юрма мусульман, які щось кричали й погрожували, і тільки втручання турецького війська врятувало американців од неминучого самосуду.

По двох роках у Хамі з'явився англійський місіонер Уільям Райт у супроводі турецького губернатора Сирії. Під його озброєною охороною, на очах у вороже настроєних мешканців міста, він зняв дошку й переслав її до музею в Константинополь. А відлишку дошки подарував Британському музеєві в Лондоні.

Приблизно в той самий час подібну дошку, вмуровану в стіну місцевої мечеті, знайдено в Алеппо. На жаль, її напис і барельєф були такі затерті, що з великими труднощами вдалося розрізнити хіба деякі деталі. Це сталося не внаслідок тривалого впливу повітря, а тому, що населення Алеппо вірило, що камінь має цілющу силу проти офтальмії. Незліченні покоління людей, що слабували

на цю хворобу, відполірували дошку, витираючи об неї запалені повіки. Тому не було нічого дивного, що коли нею зацікавилися іноземці, вона зeszла без сліду — її заховали мешканці міста.

Ще з давніх-давен було відомо про існування в горах Таурусу вирізьблених на скелях бородатих чоловіків. Пам'ятки ці розкидано по всій Анатолії, а надто багато їх там, де ріка Халіс робить закрут. Барельєфи чоловіків описав іще Геродот, упізнавши в них фараона Сезостріса та його придворних. Але нікому навіть на думку не спало, що ці релікти можна пов'язати з біблійними хеттами.

Допіру 1880 р. це зробив визначний орієнталіст і архітектор англієць А. Сейс. У своїй розповіді на засіданні «Товариства біблійної археології» він висунув гіпотезу, що авторами всіх цих монументів були хетти. З цього випливало, що вони населяли Анатолію і весь гірський район на північ від Месопотамії і що відламки цього народу проникли до Північної Сирії та Палестини.

Гіпотеза ця, як згодом виявилось, була загалом слухна. Тільки невдовзі такі гіпотези стали непотрібні. Їх замінила низка відкриттів, що являли собою одну з найзахоплюючих подій в історії археології. Завдяки їм історикам явився чарівний світ хеттів, про який досі майже нічого не було відомо.

Слідами хеттів

З моменту розшифрування єгипетських ієрогліфів і месопотамського клинопису проблема хеттів перестала обертатися в магічному колі здогадів. Знайдені серед руїн історичні документи поступово підняли завісу, що

так довго заслоняла нам стародавній світ.

Написи на стінах єгипетських храмів дозволили нам встановити, що ще в XV ст. до н. е. імперія фараонів помірялася силою з агресивними хеттами. Великий воїн Тутмес III удався тоді до Сирії й на її північних окраїнах стримав натиск хеттських військ.

У храмі Рамсеса в Луксорі давно захоплювалися настінним рельєфом, що подавав якусь сповнену динаміки батальну сцену. Єгипетський художник зображує одного з фараонів, що мчить на колісниці й на чолі свого війська переслідує розбитого ворога, який утікає в паніці через річку. І тільки коли прочитали ієрогліфічний коментар до цієї сцени, стало відомо, що Рамсес II у такий спосіб увічнив перемогу, яку, певно, здобув над хеттами в битві під мурами сирійської фортеці Кадеш. Єгиптологи встановили, що битва ця відбулася 1286 р. до н. е.

З цього треба було б зробити висновок, що експансії хеттів було тоді покладено край. Та незабаром вдалося з'ясувати, що Рамсес II марно святкував здобуту перемогу. Хетти зовсім не були розгромлені, про що свідчить хоча б те, що вони, а не єгиптяни, утрималися на полі бою й тим самим у Північній Сирії.

По кількох роках марних битв Рамсес змушений був укласти з хеттським царем договір про вічний мир і для скріплення цього союзу навіть узяв за жінку одну з його дочок. Текст цього договору зберігся до наших днів, бо Рамсес не забарився увічнити його дослівно на стіні храму в Карнаку.

1887 р. зроблено сенсаційне відкриття — серед руїн Ель-Амарна, в колишній столиці фараона Ехнатона, знайдено архів, що містив у собі дипломатичне та адмі-

ністраційне листування як самого Ехнатона, так і його батька Аменхотепа. Листування стосується політичних подій 1370—1348 р. до н. е. і містить низку сенсаційних відомостей про хеттів. Найціннішою пам'яткою є хоча б автентичний лист царя хеттів Суппілуліума, що вітає Ехнатона з нагоди вступу на трон.

Ехнатон, один з найцікавіших монархів стародавнього світу і творець монотеїстичної релігії бога Сонця Атона, був першим в історії ідейним пацифістом, що відкидав насильство як знаряддя політики. Внаслідок його позиції єгипетське панування в Азії, що спиралося на збройну силу, почало слабшати. В архіві збереглося кілька листів, у яких сірійські васали марно благають фараона о поміч проти хеттської агресії.

Всі ці відомості, хоч які вони сенсаційні, мали, однак, тільки другорядну вартість. Бо нікому ще так і не вдалося збагнути суть проблеми, ніхто так і не знав, хто були хетти і де був їхній головний центр.

Перелом настав тільки 1906 р., коли німець Гуго Вінклер відкрив руїни хеттської столиці в околицях турецького села Богазкей, розташованого за 145 км на схід від Анкари. Лежала вона над рікою Халіс (нині Кизил Ірмак), яка робить там величезний вигин і впадає в Чорне море. Нині вже відомо, що столиця називалася Хаттушаш і займала площу в 170 га. Археологи розкопали серед руїн розкішний палац, храми, громадські будівлі, величезні захисні мурі і статуї з чорного базальту. Скульптури зображують чоловіків з волоссям, що спадає їм на плечі, у високих ковпаках, в коротких штаних і гостроносих черевиках.

Та найважливішою знахідкою був царський архів,

що налічував 13 000. глиняних табличок із клинописним текстом. Переважно то були документи загальної невідомою хеттською мовою, але серед них були також таблички, написані розшифрованою уже на той час аккадською мовою, що виконувала в стародавньому світі роль дипломатичної мови.

Завдяки цьому в архіві столиці Хаттушаш знайдено документ того мирного договору, що його Рамсес II уклав із хеттським царем. Оскільки він був складений мовою аккадською, його вдалося прочитати і водночас порівняти з текстом на стіні храму в Карнаку.

Вчені довго працювали над ключем до таємниці хеттської мови. Отож коли 1915 р. чеський орієнталіст Бедржих Грозний опублікував перший нарис хеттської граматики, реакція вчених була вельми скептична. Він вважав, що хеттська мова належала до великої індоєвропейської родини і була тісно зв'язана з італо-кельтською групою. Думка, що в II тисячолітті до н. е. жителі Малої Азії розмовляли мовою, подібною до грецької й латинської, видалася багатьом ученим надто ексцентричною, але додатковий доказовий матеріал, що ним згодом Грозний доповнив нове видання хеттської

Вершник держави Мітанні.

граматики, не залишав уже жодного сумніву.

Грозний встановив, що структура хеттської мови має флективний характер; це означає, що іменникові й дієслівні відміни передаються з допомогою відповідних закінчень. З'ясувалося, що хеттські закінчення надивовижу схожі на закінчення грецькі й латинські. Що ж до лексики, то хетти запозичили багато елементів азійського походження, але Грозний розпізнав також чималу кількість індоєвропейських слів, значення яких він установив шляхом порівняння з грецькими й латинськими відповідниками. Той факт, що за часів Авраама в деяких місцях Ханаану люди розмовляли мовою, подібною до грецької й латинської, був, мабуть, одним із найдивніших відкриттів нашого століття. Але таблички, знайдені в столиці хеттів, ховали в собі ще інші несподіванки, сенсації, які цілком змінили погляд орієнталістів на історію та етнічний склад Близького Сходу.

Завойовники

в залізних

обладунках

1919 р. в наукових колах з'явилася нова сенсація. Швейцарський орієнталіст Е. Форрер заявив, що, досліджуючи таблички в Богазкей, він розрізнив не більше й не менше, як вісім мов. З цього випливало, що хеттська держава була багатомовна.

Крім хеттської, що належала до індоєвропейської групи італо-кельтських мов, широкий вжиток мала ще якась мова зовсім іншої граматичної структури, що не належала ні до семітської родини, ні до родини індоєвропейської. Якщо хетти

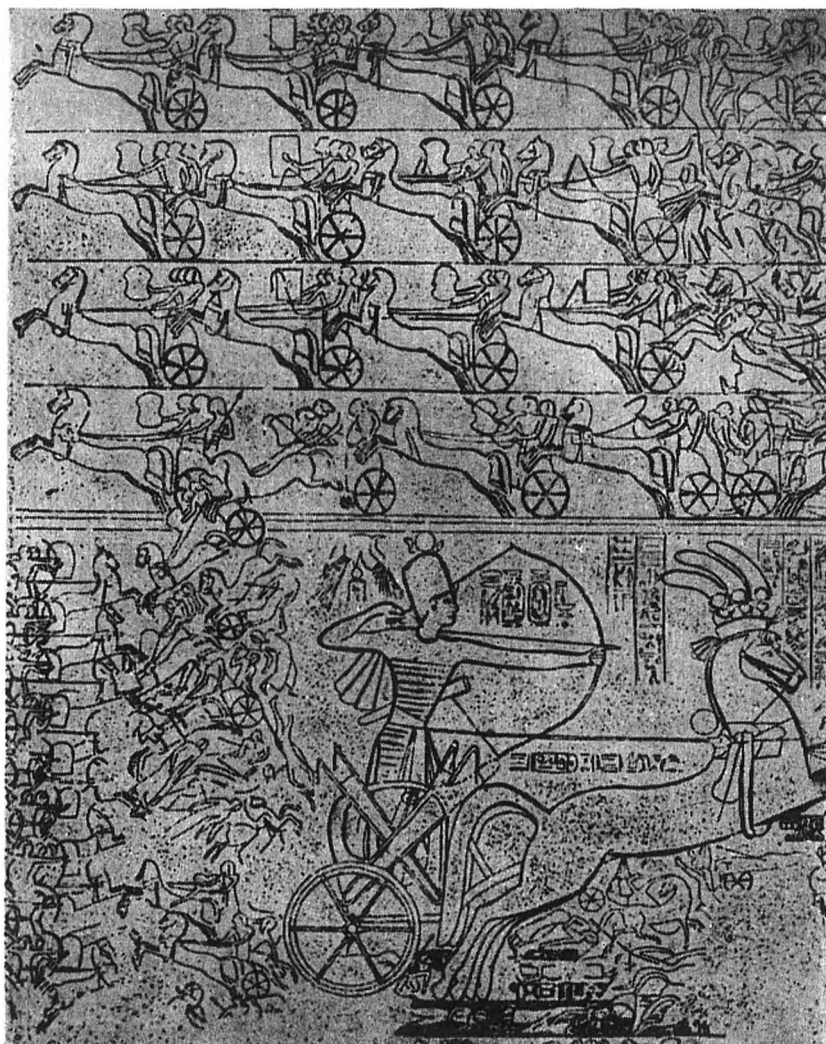
для відмін і дієвідмін використовували закінчення, то люди, що розмовляли цією невідомою мовою, послуговувалися з цією самою метою префіксами.

Хто були ті люди, що розмовляли цією мовою і яке суспільне становище займали вони в державі хеттів? З клинописних табличок випливає, що піддані хеттського царя переважно молилися цією мовою. Нею було складено переважну більшість релігійних текстів — гімни, заклинання, хорові співи, моління. Велика архаїчність цієї мови свідчить про те, що нею розмовляли тубільці, які заселяли Анатолію задовго до приходу хеттів. Вони складали середній стан суспільства, з їхнього середовища походили священники й купці.

Відкриття Форрера примусило орієнталістів зробити ґрунтовний перегляд своїх поглядів на історію Близького Сходу. По довгих роках було зроблено висновок, що до моменту появи мідійців і персів індоєвропейські племена не брали участі в розвитку культури й історії Малої Азії з тієї простої причини, що їх там не було.

Звідки прийшли ці індоєвропейські непрохані гості? Російський археолог Б. О. Куфтин знайшов на Кавказі кераміку, вкриту чорною поливою й оздоблену своєрідним орнаментом. Кераміка ця без сумніву індоєвропейського походження. Ідентичне керамічне начиння викопано над річкою Халіс і в Сирії над рікою Оронт.

На підставі цих, як і низки інших непрямих доказів, учені відновили один з найдраматичніших періодів в історії стародавнього світу. Індоєвропейські племена, що перше мешкали на південних просторах Росії, одного дня на початку другого тисячоліття до н. е. вирішили

Фрагмент Луксорського рельєфу, що подає битву Рамсеса II з хеттами під Кадешем.

емігрувати з тих чи інших причин і з усім своїм добром рушили повз Кавказ на південь до Анатолії. Під час цього нестримного маршу з жінками, дітьми, худобою й навантаженими возами вершники, ймовірно, зруйнували Трою. Сталося це за кількасот років до появи під мурами цієї фортеці інших вершників: ахейців з «Іліади».

Характерне нашарування мов, відкрите Форрером, дозволяє зробити висновок, що індоєвропейські воїни підкорили місцеве населення й запанували над ним. Одне з відгалужень цих завойовників складало власне хет-

ти. Їхня держава на території Малої Азії з плином часу стала світовою державою, яка на протязі довгих років суперничала з гордим Єгиптом.

Той факт, що хетти зуміли зробити свою державу сильною, пов'язано з тим, що вони вміли виплавляти залізо, плекати запряжних коней і будувати легкі бойові повозки на колесах зі спицями.

Десь у вірменських горах мешкало плем'я кізвадана, яке в XV ст. до н. е. навчилося виплавляти залізо. В Єгипті й Месопотамії залізо було відоме ще в III тис. до н. е., та воно було рідке й

цінилося вище, ніж золото. Кізнаданів підкорили хетти й, очевидно, видерли в них таємницю виплавлення заліза, котру потім берегли, як зіницю ока. Залізна зброя давала хеттам величезну перевагу над ворогом, що перебував ще в бронзовому віці.

Другим джерелом їхньої переваги був кінь. Існують незаперечні докази, що саме індоевропейські племена поширили його в країнах Близького Сходу і Єгипту. В архіві клинописних табличок з Богазкея зберігся підручник плекання і дресирування коней, що його автором був якийсь Кіккулі. Між іншим, тут варто зазначити, що хетти — перший в історії народ, котрий подавав імена авторів літературних творів, отже, створив поняття авторської власності.

Та тоді тільки в окремих випадках використовували коней для їзди верхи, звичайно їх запрягали в колісниці.

Месопотамці вже в III тис. до н. е. знали бойову колісницю. Та це був важкий віз на дискових колесах, запряжений волами або дикими ослами. Зате легка хеттська колісниця на двох колесах зі спицями рухалася на полі бою з блискавичною швидкістю. Отже, це була революційна зброя і неймовірно грізна, супроти якої противники, що воювали застарілими способами, виявлялися беззахисні.

Хетти, як уже згадувалося, була нечисленна, замкнена каста аристократичних воїнів, які уярмляли місцевих жителів й примушували їх до невільницької праці у великих земельних маєтках. З юридичного кодексу, знайденого в архіві Богазкея, можна зробити висновок, що то були варвари з вельми суворими звичаями, але як воїни вони мали певні ти-

пові чесноти, які цілком можна назвати лицарськими.

Розпачливі

листи

цариці

Завдяки розшифруванню хеттського письма вченим удалося порівняно повно відтворити історію хеттів. Держава їхня виникла близько 1640 р. до н. е., коли цар Таварна об'єднав під своєю владою всі хеттські племена, що населяли Малу Азію.

Хеттські війська нестримно сунули на схід і південь. Поступово вони завоювали Північну Сірію, дійшли до Євфрату й коло 1600 р. до н. е. здобули Вавилон. Та їм довелося покинути це місто, коли в столиці Хаттушаш почалися криваві чвари між династіями — період внутрішніх заколотів, убивств царів і військової слабості. Джерелом цих політичних струсів був характерний суспільний лад. Земля формально належала цареві — землю цю було поділено на великі маєтки й віддано у володіння великим можновладцям та храмам. Ця каста могутніх вельмож призначала й скидала царів, влаштовувала заколоти й бунти, коли це їй було вигідно.

Лад у державі відновив допіру близько 1525 р. до н. е. узурпатор Телепін. То був великий державний діяч і воїн. Він приборкав можновладців і встановив право наступництва, котре було в пошані до кінця існування хеттської держави.

В хеттській державі відтепер панували повновладні монархи, котрі водночас мали звання головного воєначальника, верховного судді й первосвященника. Їхньою емблемою було окрилене сонце, а листи свої вони по-

чинали формулою: «Я сонце...»

Як це звичайно буває в абсолютних монархіях, хетти створили свою державну релігію. Офіційним, найбільш почитуваним хеттами божеством була богиня сонця, що мала прізвисько «богині неба, землі й країни Хаттіс». Над численною громадою найрізноманітніших божків панував бог сонця, чий статуї з золота й срібла священики щодня купали, одягали в свіжі шати й забавляли танцями в супроводі музичних інструментів та співів. Хетти терпимо ставились до божеств підкорених народів і приймали їх навіть до свого пантеону. До цих божеств серед інших належав бог рільництва Теліпіну, що, подібно до Осіріса або Адоніса, вмирає восени й воскресав навесні.

Цікаво те, що хеттська теогонія має багато схожого з теогонією грецького поета Гесіода. З богазкейських документів випливає, що хетти підтримували близькі контакти з Мікенами — містом Агамемнона й Клітемнестри. Син одного з ахейських царів жив у хеттському дворі, аби навчитися правити бойовою колісницею.

Незабаром єгиптяни мусяли забратися з Сирії під тиском дедалі міцнішої держави Мітанні, яка в однаковій мірі загрожувала й хеттам. Близько 1380 р. до н. е. на хеттський трон вступив Суппілліум, великий воїн і правитель. Він наново зміцнив державу, оточив столицю Хаттушаш захисними мурами, що існують і досі, розбив ущент мітаннів і зайняв Північну Сірію.

Коли він стояв під мурами сирійської фортеці Каркеміш, сталася дивна річ. В обозі з'явився єгипетський посол і передав йому листа від своєї цариці. «Муж мій помер... і я не маю сина. Та мені сказали, що ти маєш

багато синів. Якщо б ти захотів одного з них прислати мені, він став би моїм мужем. Я нізачо не хочу зробити своїм мужем одного з моїх підданих».

Суппілуліум був такий здивований, що послав до Єгипту свого представника, аби той довідався, чи лист цей не є якимсь підступом. Посол прийшов з другим листом від цариці: «Чому ти кажеш: вони дурять мене? Якби я мала сина, то хіба писала б до іноземця, аби повісти йому свої клопоти й журбу? Ти образив мене своєю підозрою. Той, хто був моїм мужем, неживий, а я не маю сина. Я ніколи не візьму за мужа чоловіка, що є моїм підданим. Я писала в цій справі тільки до тебе. Всі тут розказують, що ти маєш кілька синів. Дай мені одного з них, щоб він став моїм мужем».

Хеттський цар повірив їй і вислав до Єгипту одного зі своїх синів. Та юнак не одружився з фараоною вдовою і не вступив на єгипетський трон, бо дорогою його було вбито.

Ці листи, знайдені в хеттському архіві в Богазкеї,

вразили вчених. Що то за єгипетська цариця писала їх? Шляхом календарних підрахунків удалося з'ясувати, що йдеться про третю дочку Ехнатона й дружину Тутанхамона.

Ехнатон воював з могутньою кастою священників і був засновником монотейстичної релігії, що спиралася на культ бога Атона, який виступав під символом сонця. То була релігія, насичена радістю життя, яка проповідувала мир між людьми й народами.

Тутанхамона поховано серед величезних скарбів у трьох домовинах, вставлених одна в одну. Коли Говард Картер, що відкрив його гробницю, підняв віко третьої домовини, він побачив на грудях мумії китицю польових квітів, яку, напевно, поклала його овдовіла дружина...

Тутанхамон помер на дев'ятнадцятому році життя. Вдова, імені якої ми не знаємо, мала тоді тільки вісімнадцять літ. Недосвідчена й майже безпорадна, вона почувалася оточеною змовниками і дійшла висновку, що коли не поквартиться, то

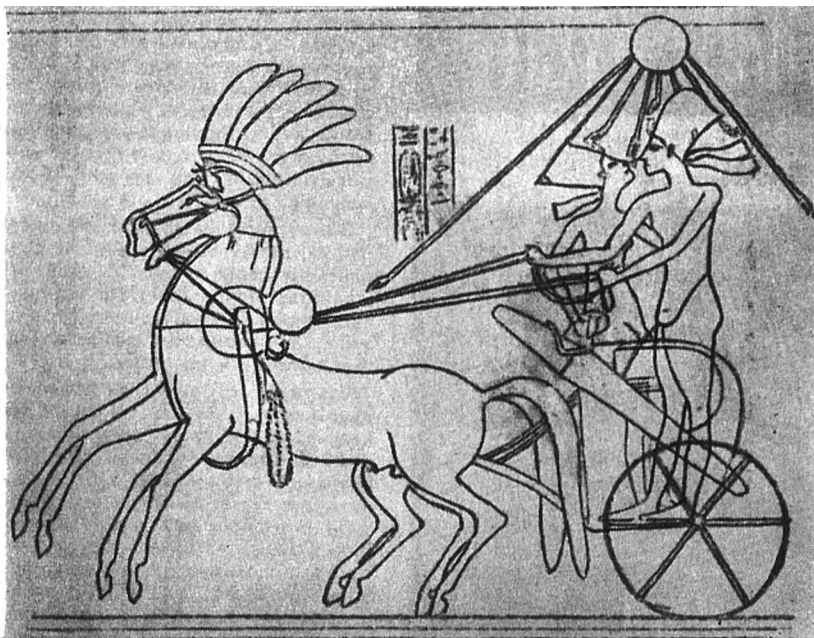
втратить трон. За єгипетськими законами, вона могла вибрати собі нового чоловіка й зробити його фараоном. Але каста священників не забула, що вдова — дочка їхнього найбільшого ворога, Ехнатона, Фіванський первосвященик Еє послав проти хеттського царевича убивців і зайняв трон живою силою. Доля вдови фараона не відома. Може, її теж закатували або вона померла десь у вигнанні. Не виключено, що її силоміць видали за узурпатора Еє, аби узаконити цей переворот.

Після битви за Кадеш (1286 р. до н. е.) для хеттів почався період повільного занепаду. За нецілих сто років після тріумфу над Єгиптом хеттська держава загинула. Винуватцями цієї катастрофи були «люди моря» — набір загарбників різного етнічного походження, які вторглися з Балкан на територію Близького Сходу й дійшли до самого Єгипту, де їх розгромив Рамсес III. Відкотівшись, ця могутня хвиля заїх захопила з собою рештки хеттів. Вони остаточно осіли в Північній Сирії та в деяких районах Ханаану, де вже за часів Авраама жили якісь хетти, що прийшли невідомо звідки. Під впливом єгипетських ієрогліфів вони виробили своє власне письмо, яке в науці називається «хеттськими ієрогліфами».

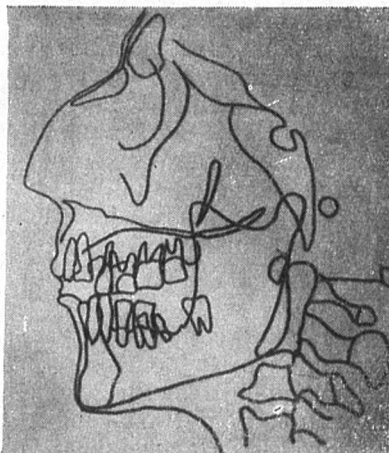
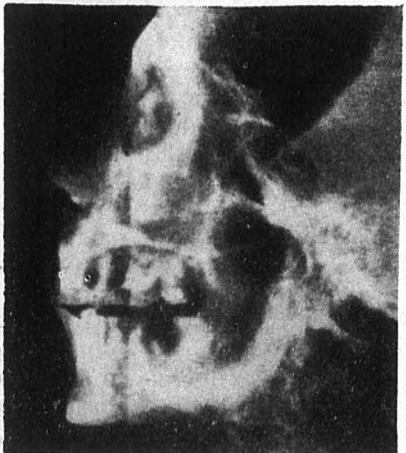
717 р. до н. е. ассирійці, керовані Саргоном II, зруйнували Каркеміш — останню маленьку хеттську державу в Сирії.

Битва за Каркеміш — останній розділ у хеттській історії. Ці засновники могутньої держави й суперники гордого Єгипту зникли без сліду з карт історії, розчинившись у місцевому населенні. Про них залишилися хіба короткі згадки в біблій, і допіру сучасна археологія повернула їх історії.

Скорочений переклад з польської.

Хеттська колісниця.

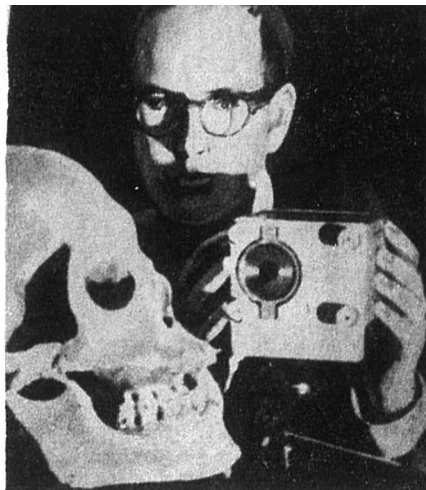
Чотири зображення фараона Рамсеса: гранітна постать з Єгипетського музею в Турині, муміфікована голова Рамсеса, рентгенівський знімок його черепа, малюнок черепа, зроблений на основі рентгенограми.

У ФАРАОНІВ БОЛИЛИ ЗУБИ...

А ось батько Рамсеса, Сет I, мав цілком здорові зуби.

Професор Джеймс Е. Гарріс зі своєю рентгенкамерою перед черепом стародавнього єгиптянина.

Це

з абсолютною точністю встановили дослідники, які вивчають історію медицини всіх часів і народів. Озброєні спеціальною рентгенівською апаратурою, вони вивчили щелепи сорока фараонів, їхніх дружин, дітей, а також простих єгиптян тих часів. Внаслідок цих досліджень було точно встановлено, що навіть у самого «Сина сонця», небожителя, єгипетського фараона Рамсеса II боліли зуби, й він страждав, як і всі смертні. Користуючися сучасними медичними термінами, можна з абсолютною точністю сказати, що Рамсес II мав парадентоз — хворобу, від якої розхитуються й випадають зуби. Він ледве міг розжовувати їжу. Зате батько цього фараона Сет I зуби мав цілком здорові.

Вивчення отих щелеп показало, що вже в стародавньому Єгипті існували не лише зубні лікарі, а й техніки-протезисти. Як було встановлено з ієрогліфічних текстів, три тисячі років тому жив на світі такий собі Гезі-Ре, котрого фараон Джозер уже в третьому тисячолітті до нашої ери іменував «Головним зубним лікарем». Інших дантистів тоді називали скромніше — «тими, хто зуби робить».

Американський професор Джеймс Е. Гарріс з Мічиганського університету і єгипетський вчений, професор Самір Лоуфті з університету в Александрії, знайшли дві щелепи із штучними зубами, виготовленими п'ять тисяч років тому. На одній з цих щелеп зберігся навіть «міст» на місці кількох видалених зубів. Як показали дослідження, хворі зуби були просвердлені чимось подібним до сучасної бор-машини.

Збереглися також тексти інструкцій, що їх залишали єгипетські дантисти своїм учням. У цих інструкціях розповідається, наприклад, якими ліками можна зміцнити зуби, аби вони не розхиталися, чим полоскати рот тощо.

Єдине, чого не змогли пояснити дослідники, це — чому сліди лікарського втручання вони виявили лише в простих смертних єгиптян. Вивчення фараонових зубів свідчить, що ті часом теж мали хворі зуби й терпіли при тому значний біль. Однак ані штучних зубів, ані протезів в жодного з них не знайшли. Можливо, до того спричинявся культ фараона як божества, недоторканної особи. Але це тільки припущення, нічим не підтверджене.

РИБОЛОВ-ОРИГІНАЛ.

На людному нью-йоркському Бродвеї можна було побачити дивака, що стояв з вудкою, закинутою просто в людський натовп. Фото-репортер, якому «рибалка» дозволив себе сфотографувати, на знак подяки повів його в ресторан. Пригощаючи дивака, репортер запитав його:

— Ви, напевне, ще нічого сьогодні не зловили на свою вудочку?

— Навпаки, — відповів «рибалка», — ви сьогодні вже четвертий.

ДО СВОІХ... Ватажок найманців, які орудували в Конго, полковник Шрамм повідомив, що має намір оселитися на деякий час у ФРН. «Касу» свого колишнього загону, де було 340 тисяч доларів, 13 кілограмів чистого золота, 5 кілограмів платини та чимало інших цінностей, Шрамм віддав на збереження до одного західнонімецького банку.

«У Федеративній Республіці Німеччини, — заявив Шрамм, — я буду добирати нових людей для свого загону».

СВИНЯЧІ ТРАДИЦІЇ.

Один чикагський мільйонер збудував собі дім, що має форму... свині! Він пояснив, що його предки розбагатіли на торгівлі свинями й тому ця тварина править за сімейний символ. «Хай цей новий будинок, — сказав мільйонер, — нагадає своїм нащадкам, кому вони мають завдячувати своїм багатством!»

НАСИЧЕНИЙ РИНОК.

Філадельфійська кіностудія оголосила через пресу, що їй потрібен колишній злодій-зломщик на постійну посаду технічного експерта кримінальних фільмів. У відповідь було отримано 724 пропозиції. Багато «фахівців» замість рекомендацій надіслали витяги із судових протоколів.

Ох, ці мухи!..

Малюнки польського художника
Станіслава Копфа.

І що його робити з тими мухами, комарами, осама, гедзями й іншою нечистю, нібито спеціально на те створеною, щоб перешкоджати людині жити спокійним життям?!

Напевне, кожен із нас не раз ставив собі такі сакраментальні запитання. Та це були в більшості скарги, так би мовити, побутового плану. А скільки серйозної шкоди завдавали й досі завдають людині, скажімо, кліщі, які заражають її енцефалітом, або анофелес — цей розповсюдник малярійних захворювань, муха це-це та інші паразити!

Як відомо, останнім часом проти комах було винайдено чимало препаратів, в тому числі відомий ДДТ. Проте він завдав також багато шкоди. Адже він діє не ви-

бірно, а поспіль, і поряд із шкідниками знищує і корисних комах, вбиває птахів, негативно впливає і на людину. У деяких зарубіжних країнах можна спостерігати на ринках дивовижну картину: яблука чи груші з червосточиною

продаються дорожче за непошкоджені, бо останні обприскані хімікаліями.

Звичайно, не можна цілковито закреслювати позитивну роль хімічних засобів боротьби проти шкідників. Якби не ці засоби, то, наприклад, виноробству на Середземномор'ї було б завдано непоправної шкоди, в країнах Близького Сходу сарана знищувала всі врожаї, а людство і досі страждало від малярії.

Різні фармацевтичні фірми на Заході час від часу голосно рекламують нововинайдені препарати для боротьби з комахами. От, наприклад, нещодавно західнонімецька фірма «Бадіше анілінвер-

ке» розрекламувала нібито ідеальний засіб. Хімічний склад його, звичайно, тримається в таємниці, а зовні він виглядає як клаптик тканини, просякнутої якимось хімікатом. Цю смужку треба повісити в кімнаті — і через короткий час там не залишиться жодної комах. Препарат не має ніякого запаху, через те він, як запевняє фірма, і є ідеальним.

Фахова преса розповідає також про цікаві дослідження, які провадять інсектологи Гарвардського університету в США. Ці дослідження стосуються винайдення біологічних засобів боротьби проти комах — і найголовніша їхня цінність полягає в тому, що вони можуть впливати лише на певні породи шкідників.

Комахи, як відомо, мають досить складний цикл розвитку. Зріла комах відкладає яйця, з них вилуплюється гусінь, з гусені утворюється нерухома личинка, з якої нарешті й з'являється комах. Цим циклом, як встановила ентомологія, керує певний гормон.

Фахівцям Гарвардського університету пощастило відтворити цей гормон штучно, засобом синтезу. Один міліграм його розчиняли в чотирьох літрах води, де плавали личинки комарів. З цих личинок вилупилося лише 60 процентів комарів, та й ті в більшості своїй виявилися безплідними. Через деякий час експерименти було проведено вже на природі, внаслідок чого від комарів пощастило повністю очистити цілу заболочену місцевість.

Поки ще зарано говорити про практичну корисність нововинайденого штучного гормону. Проте експерименти показали напрямки, в якому варто продовжувати дослідження. Проводяться також дослідження й з опромінюванням личинок тощо. Немає сумніву, що з часом засоби боротьби проти шкідливих комах буде удосконалено і скарги типу «Ох, ці мухи!..» відійдуть у минуле.

БОЛГАРІЯ

Цього року болгарський народ відзначатиме 25 річницю Болгарської революції — 9 вересня. До цієї знаменної дати готуються видавці й письменники, вчені й митці, робітники й селяни країни.

Видавництво «Български писател» видає твори видатних поетів країни Николи Фурнаджієва та Єлисавети Багряної.

До «Вибраних поезій» додається грамофонна пластинка із записом віршів у виконанні самих поетів.

Обкладинки «Вибраних поезій» Єлисавети Багряної та Николи Фурнаджієва.

ЦЬОГО НЕ МОЖНА ЗАБУВАТИ

«Дахау 1933—1945» — так називається монографія про один з перших гітлерівських концентраційних таборів. Автор її — доктор Теодор Мусіол, колишній в'язень Дахау. Книжка видана Сілезьким інститутом в Ополі та Головною комісією по розслідуванню гітлерівських злочинів у Польщі.

Шість років пробув Т. Мусіол у гітлерівських в'язницях і таборах. Але в книзі він розповідає не про особисті переживання й спогади. Його монографія — наслідок копіткої пра-

ці над архівними джерелами, напруженого вивчення матеріалів і документів, опублікованих в Польській Народній Республіці та за її межами. Ось чому Т. Мусіолу вдалося не тільки правдиво показати жахливі страждання в'язнів гітлерівських концтаборів, але й викрити всю систему методів, якими користувалися гітлерівські злочинці — все те, що можна назвати теорією терору і політикою масового знищення.

В книзі викладено історію виникнення Дахау — табору, за зразком якого були створені пізніше табори смерті в окупованій Європі. Автор аналізує організацію табірнього життя, систему покарань, примусової праці, експериментів та методів масового знищення в Дахау. Останні розділи монографії присвячені рухові Опору й історії визволення табору.

Книжка Теодора Мусіола ілюстрована фотокопіями документів та численними фотографіями.

ЗАВЖДИ АКТУАЛЬНИЙ «ДОН-КІХОТ»

Французька фірма «Книга — клуб книготорговців» підготувала до друку альбом ілюстрацій до «Дон-Кіхота», виконаних художниками різних часів. З цього приводу Клод Роже-Маркс пише у «Фігаро літерер»:

«Якщо розмаїтість джерел позбавляє цю збірку єдності, яка панує в творах, виконаних одним ілюстратором, то яке ж задоволення ми відчуваємо, порівнюючи, як інтерпретували художники різних епох і темпераментів одні й ті самі епізоди з книги Сервантеса!

Художники XVIII століття бачили в книзі лише теми для малюнків у стилі комічної опери чи анекдотів. Навіть Фрагонар, чудовий ілюстратор байок Лафонтена, пішов цим шляхом. У наступному столітті так само трак-

тували «Дон-Кіхота» Селестен Нантьє, Тоні Йоганно і Гранвіль, які пра-

Г. Доре.

цювали в жанрі анекдота. Наскільки перевершив їх Гюстав Доре із своїм пристрасним відчуттям маси, умінням оживляти природу! Шедевром є видання 1863 року, в якому великі композиції Доре, гравіровані на дереві Пізаном, відтворюють цілі сторінки роману.

Це були б, напевно, найкращі малюнки до книги Сервантеса, якби в 1868 році Дом'є не виконав своїх ілюстрацій вуглем і пером. Їх блиск затьмарив навіть шедеври Доре. Близько 15 полотен переносять нас в якийсь надприродний світ — незалежно від того, чи рицар зображе-

С. Далі.

ний з книжкою в руках, чи із списом, коли переслідує уявних ворогів...

Тут Дом'є розмовляє з великим іспанцем, як рівний з рівним. І шкода, що засліплені тріумфом Доре видавці Другої імперії не тільки не схотіли повірити в Дон-Кіхота Дом'є, але навіть не доручили йому зробити серію літографій на цю тему!

Ні творчий запал, ані навіть тонка спостережливість самі собою ще не годні народити твори, рівноцінні уяві Сервантеса. Без ліризму і без зернятка безумства не можна збагнути справжнього Дон-Кіхота. Якщо Гюс Бофа, Алексєєв, Пікассо, Сальватор Далі зуміли це зробити, то лише тому, що звільнилися від буденного, раціоналістичного погляду на

Дом'є.

пригоди двох людей, що уособлюють у собі всю двоїстість і суперечливість людської натури. Ті ж, хто прагнув надати Дон-Кіхотові войовничого вигляду, майже завжди принижували його, бо вони втрачали в своїх ілюстраціях головне — донкіхотство».

Пікассо.

До книги Николи Фурнаджієва, яка відривається передмовою Хр. Радевського, ввійшли найкращі твори поета, а також поезії, написані в останні дні життя.

Шанувальники творчості Єлисавети Багряної познайомляться з віршами поетеси, які друкуються аперше і входять до циклу «Контрапункти». Передмову до видання Є. Багряної написав П. Динєков.

Софійське видавництво «Български писател» видрукувало мемуари Георгія Караславова «Друзі та знайомі (Думки і спогади)».

Як зазначає рецензент газети «Литературен фронт» Атанас Свиленов, «сама поява нового твору Георгія Караславова свідчить про те, що цей письменник старшого покоління, сповнений справжнього творчого нахнення і життєвих сил. Його твір — це ціла історія зародження й розвитку революційної болгарської літератури. Зі сторінок його книги оживають образи Еліна Пеліна, Димитра Танєва та багатьох інших літераторів, що зробили свій неоціненний внесок у розвиток болгарської літератури».

ДРВ

В Демократичній Республіці В'єтнам широко вивчають твори В. І. Леніна. Видавництво «Шитхат» («Правда») нещодавно випустило 29-й том повного зібрання творів великого вождя. Крім того, масовим тиражем виходять окремі праці В. І. Леніна, такі як «Партійна організація і партійна література» (II видання), «Чергові завдання Радянської влади» (II видання), «Завдання спільнот молоді» та інші.

Ханойське видавництво «Ванхон» («Література») випустило нову збірку поезії Хоанг Чунг Тхонга «На гребені хвиль». Це четверта книжка одного з провідних в'єтнамських поетів. Перша — «Рідний край воює» — вийшла 1955 року.

Рецензент журналу «Ванг» Нгуєн Ван Хань відзначає, що вірші нової збірки написані з почуттями глибокої симпатії до відважних людей, які серед страхіть сучасної війни виявляють неогіднені людські якості: самовідданість, стійкість, героїзм. Це вірші про Нгуєн Ван Чоя і Моррісона (американця, який спалив себе перед будинком Пентагону), вірші «На цій землі» і «Поезією й зброєю б'ємо янків» та ін.

Гарматний король Густав Крупп (Вільгельм Кок-Хоогс).

того класу, який створював своєю працею багатства Круппа, представник класу, який завдасть нищівного удару всім круппам, покладе кінець їхньому пануванню, стане будівником нової Німеччини.

Отже, Крупп і Краузе, історія двох династій — капіталістичної і робітничої. І водночас — історія Німеччини за останні шістдесят років. Такий зміст цього незвичайного фільму.

Автор сценарію й один з режисерів фільму Гергард Бенгш розповідає творчу історію «Крупп

КРУПП

І КРАУЗЕ

Назва цього великого п'ятисерійного телевізійного фільму («Крупп і Краузе»), створеного в Німецькій Демократичній Республіці, лаконічно визначає основний соціальний конфлікт, рушійну силу історичних подій в Німеччині нашого століття. Крупп — найбільший німецький промисловий магнат, живе уособлення капіталу й усього, що з ним пов'язане — визиску, фашизму, війни. Краузе — німецький робітник, представник

Епізоди одного життя: Фред Краузе в дитинстві (Уве Баумгарш з Доріс Тальмер та Хельгою Герлінг).
Фред Краузе в юнацькі роки (Джекі Шварц з Гердом Елерсом, який грає Фріца Краузе).

па і Краузе». Спочатку йшлося тільки про екранізацію роману Карла-Гейнца Гельмса, німецького письменника, що живе нині в Швейцарії. В романі, який називається так само — «Крупп і Краузе» — події, однак, закінчуються початком 30-х років. Працюючи над цією темою, Гергард Бенгш вирішив продовжити розповідь, повести героїв твору через події 30—40-х років, через роки фашизму і війни, в сучасну Німеччину, де вже існує соціалістична держава, новий світ, світ таких, як робітник Краузе.

Це була складна творча робота, розповідає Г. Бенгш. Довелося перегорнути сторінку багатьох тисяч історичних документів, глибоко осмислити події минулих шістдесяти років. Перша світова війна, Листопадова революція 1918 року, утворення Комуністичної партії Німеччини, роки Веймарської республіки й жорстоких класових боїв, темна доба фашизму, війна й розгром гітлерівського райху — все це знайшло своє відображення у новому фільмі.

Гострий конфлікт роздирає й саму родину Краузе. Батько Фред Краузе — борець проти фашизму, в'язень гітлерівських концтаборів. Його син всупереч інтересам свого класу стає слухняним «вірнопідданим» гітлерівського райху... Ситуація характерна для Німеччини тих часів.

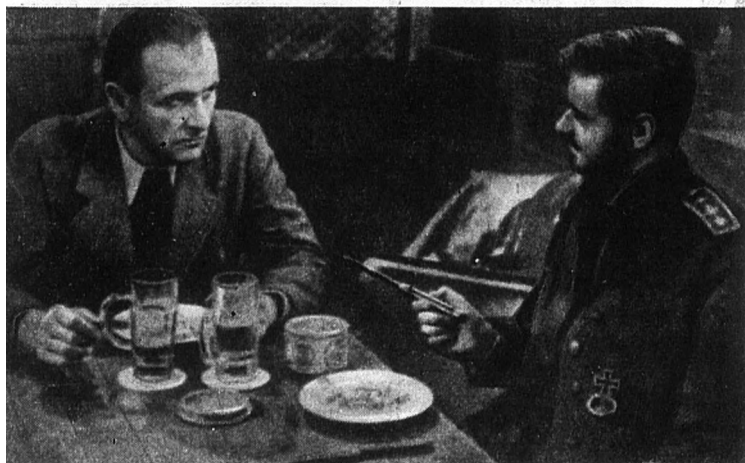
Назва перших трьох серій фільму — «Крупп і Краузе». Але починаючи з четвертої серії, він уже називається інакше — «Краузе і Крупп». І в цій зміні назви захований глибокий зміст. Адже в наші дні, тобто в часи, що про них розповідають останні дві серії фільму, вже не Крупп, а Краузе визначають хід німецької історії. Це неминучий процес, і його неминучість переконливими художніми засобами стверджує нова робота кінорежисерів Німецької Демократичної Республіки.

У фільмі беруть участь талановиті німецькі актори: Гюнтер Сімон, Ліссі Темпельгоф, Хельга Геррінг, Вільгельм Кох-Хоогге, Гюнтер Юнгханс, Анджеліка Домрозе, Джекі Шварц.

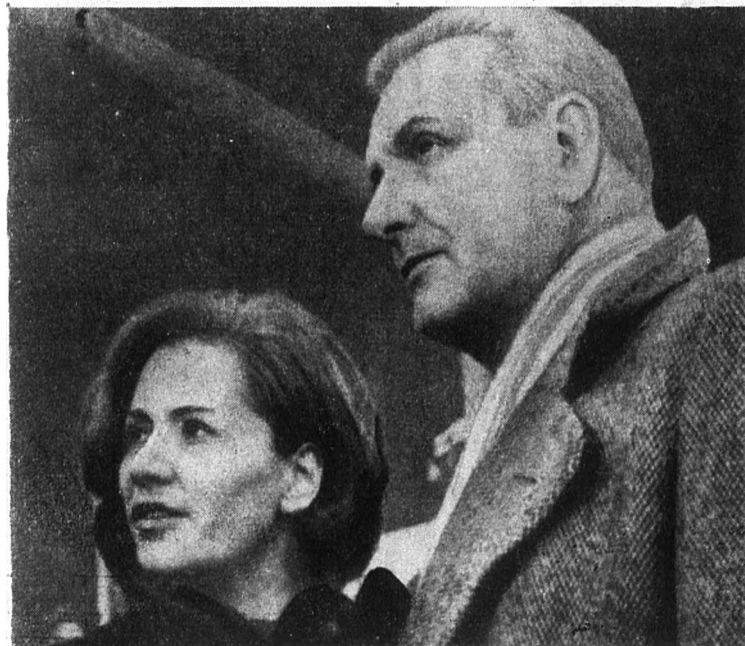
Дорослого Фреда Краузе грає Гюнтер Сімон.

Друг чи ворог? Батько і син Краузе (Гюнтер Сімон і Гюнтер Юнгханс) зустрілись після тривалих років розлуки: батько — копішій в'язень концтабору, син — солдат фашистського вермахту.

Виконавці головних ролей фільму — актори Ліссі Темпельгоф і Гюнтер Сімон.

«Жовтою отрутою» називають романи іспанської письменниці Корін Телладо. А цих романів 39-річна авторка написала аж 600. Дехто навіть вважає, що під ім'ям Корін Телладо пише цілий, як висловлюється журнал «Візіон», «письменницький синдикат». Іспанські офіційні інстанції, які переслідують прогресивних письменників, всіляко підтримують видання й розповсюдження низькопробних, напівпорнографічних книг Корін Телладо. Книжки Телладо широко розрекламовані в Латинській Америці.

«Можна зрозуміти, — пише відомий літературознавець Анхель Марія де Лера, — прихильне ставлення властей до опусів Корін Телладо: її еротичні книжки мають відвертати увагу читачів од соціальних проблем. В цьому, власне, полягає їхнє головне призначення».

ІТАЛІЯ

Режисер Луїджі Дзампа, один з провідних представників італійського неореалізму, знімає в Римі комедію під назвою «Лікар». На вмі-

щеному нами фото — виконавець головної ролі у фільмі популярний італійський комік Альберто Сорді.

НДР

Як повідомляє преса, один з найцікавіших поетів Німеччини Демократичної Республіки Уве Бергер працює над поетичним циклом «Революція». Це буде розповідь про долю людей у революційних подіях нашого часу. Особа і суспільство, людина і світові події — ось, власне, тема циклу.

Восени цього року НДР відзначатиме своє двадцятиліття, і поет прагне відтворити в поетичних образах шлях німецької соціалістичної держави.

«РІК

ВИСПЯНСЬКОГО»

Всесвітня Рада Миру цього року відзначає 100-річчя з дня народження видатного польського письменника, поета, драматурга, талановитого художника й театрального діяча Станіслава Виспянського.

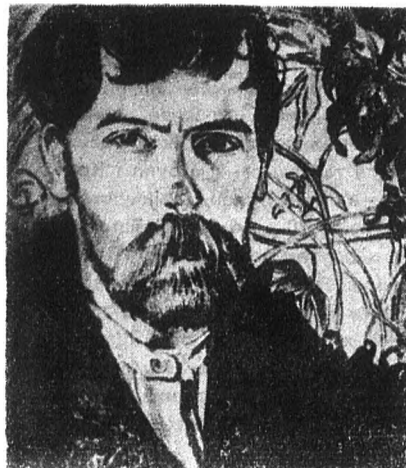
На батьківщині письменника рік 1969 оголошений «Роком Виспянського».

«Цього року, — пише оглядач газети «Трибуна люду», — шанувальники письменника ще раз зустрінуться з його безсмертними творами, а молоде покоління познайомиться з багатющою творчою спадщиною великого діяча польської культури».

Газети «Культура», «Жице літературке», журнал «Театр» розповідають про постановки п'єс Виспянського на сценах польських театрів. Так, на сценах Кракова поставлено п'єси «Весілля» і «Суддя», в лодзінському театрі ім. Ярача теж показують «Весілля», п'єсу «Визволення» поставили на своїх сценах театри Гданська, Забже та Любліна, «Клятву» — Театр Польський у Варшаві та Познані. Глядачі міста Зелена Гура дивляться «Повернення Одисея», а в театрах Ополя і Ченстохова йде «Легенда».

Кореспондент газети «Жице літературке», розповідає, що у варшавському Театральному музеї відкрито першу в країні виставку, присвячену театральній діяльності Станіслава Виспянського.

Серед експонатів виставки багато документів, фотографій, афіш, кілька автографів Виспянського тощо.

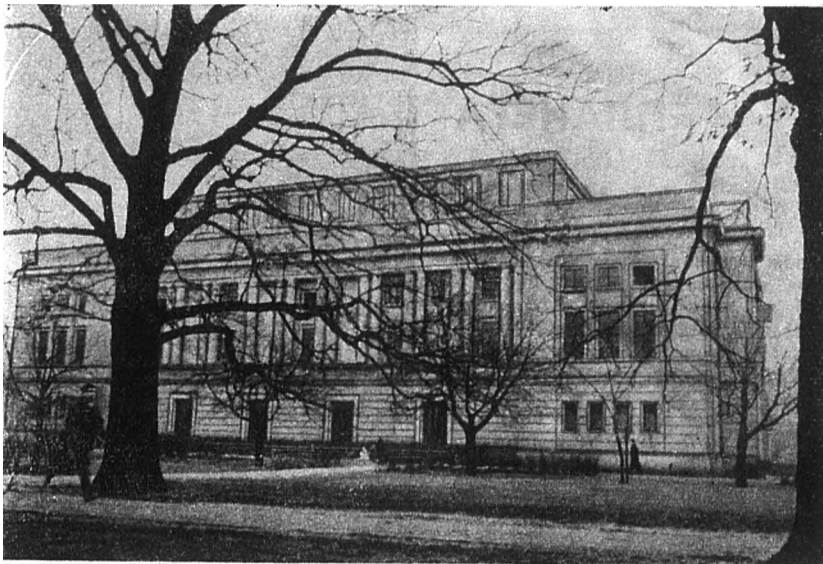
С. Виспянський. Автопортрет.

С. Виспянський. Портрет доньки.

Сцена з п'єси Станіслава Виспянського «Визволення», поставленої у варшавському «Театрі повсехни».

Поморська Філармонія в Видгощі.

БИДГОЩ — МІСТО МУЗИКИ

Молоде місто з древньою історією... Мальовничі фортечні мурі і старовинна вежа XV сторіччя, амбари, яким уже років двісті, споруджені над каналом, що сполучає Віслу з Одером.

Багато змін сталося в місті після 1945 року, і цифри не відображують їх повністю, бо той, приміром, факт, що населення за цей час зросло більш, як на 110 тисяч, небагато про що свідчить. Важливіше, що Бидгощ перетворився на великий центр машинобудування, хімічної, металевої та транспортної промисловості, став важливим культурним центром.

Бидгощ — місто, в якому давно вже панує клімат, надзвичайно сприятливий для музики: місцеві та воєводські власті одразу підтримують будь-яку нову ініціативу в цій галузі.

Треба віддати належне директорі Поморської Філармонії маістру Анджее Швальбе. За його ініціативою в Бидгощі споруджено Філармонію, якій 1957 року присвоїли ім'я видатного польського піаніста Ігнація Яна Падеревського. Новий будинок має два зали: великий концертний — на 900 місць та камерний — на 250. Перший — гордість усієї країни, його акустика — чи не найкраща в світі.

Вже років сорок в місті існує

хор «Аріон». Тепер хор дістає змогу виступати у Філармонії. Співдружність музичних колективів дозволяє виконувати великі ораторії.

1961 року була заснована бидгощська Капела старовинної музики під керівництвом Станіслава Галонського — оркестр старовинних оригінальних музичних інструментів, октет мадригалістів і камерний хор (диригент Юзеф Радван).

І врешті, починаючи з 1963 року, Поморська Філармонія проводить постійні Фестивалі польської музики, які відбуваються в університетському місті Миколая Коперника — Торуні та в старовинному особняку в Любостроні.

Про розмах діяльності Філармонії найкраще свідчить той факт, що протягом кожного сезону вона дає в Бидгощі та вєсєводстві понад 2 тисячі концертів (симфонічних, сольних, камерних), транслює їх для шкіл, установ, для села тощо.

Тим-то не дивно, що саме в Бидгощі було проведено перший міжнародний Фестиваль старовинної східноєвропейської музики, який зібрав артистів і вчених-музикознавців з різних країн світу.

Хоча на музичній карті Польщі Бидгощ було відкрито порівняно недавно, Поморську Філармонію можна тепер, не вагаючись, поставити одразу після варшавської Національної Філармонії та Шльонського Великого симфонічного оркестру Польського радіо і телебачення з Катовіц.

«Бидгощська капела старовинної музики» — окраса Поморської Філармонії. Її концерти дали змогу по-новому висвітлити старовинну польську музику.

Здзіслав СЕРПІНСЬКИЙ

Диригує Станіслав Галонський — засновник бидгощської Капели старовинної музики.

ПОЛЬЩА

Варшавське видавництво «Читальник» нещодавно випустило в світ збірку оповідань видатного польського письменника Ярослава Івашевича «Про собан, котів і дияволів». Збірка складається з чотирьох оповідань, написаних протягом 1957 — 1967 років.

Журнал «Творчосць» вмістив на своїх сторінках рецензію Генрика Берези, в якій він особливо високо оцінює оповідання «Костьол у Сноришеві».

США

Безсмертний твір Чехова «Чайна» екранізувався багато разів за рубежом. Нещодавно американський режисер Сідней Люмет закінчив зйомки і випустив на екран нову версію чеховського твору. В головній ролі знімалася популярна англійська актриса Ванесса Ред-

Девід Уорнер у ролі Костянтина.

грейв. Разом з нею у фільмі грають Сімона Сіньоре, Джеймс Мейсон та Девід Уорнер.

Як зазначає рецензент газети «Дейлі Уорлд», новий фільм за твором Чехова користується величезним успіхом у глядачів. В цьому неабияка заслуга чудових акторів, зайнятих у фільмі Сіднея Люмета.

Сцена з фільму «Чайка»: Ніна (Ванесса Редгрейв) і Тригорін (Джеймс Мейсон).

«ПЛАНЕТА МАВП»

Екіпаж у складі трьох космонавтів зробив вимушену посадку на придатній для людського життя невідомій планеті. Двоє космонавтів стають жертвами незнайомих умов життя. Третій же переживає пригоди, глибокий зміст яких істотно відрізняє новий американський фантастичний фільм «Планета мавп» від величезного потоку ідейно й художньо безпорадних «космічних» стрічок, що останнім часом заповнили зарубіжний екран.

Йдеться про нову роботу американського кінорежисера Франкліна Шафнера, творця гостро викривального фільму «Той, найкращий».

Цього разу він екранізував однойменний роман французького письменника П'єра Буля.

...На невідомій планеті живуть рештки первісного людського племені. Вони не вміють розмовляти і поводитися, як справжні тварини. Але тут живуть і мислячі істоти з розвинутою цивілізацією — мавпи.

Капітан корабля Тейлор — єдиний, хто лишається живий з команди космічного корабля, — являє собою для господарів планети справжню загадку: він, як і вони, виявляє неабияку інтелігентність, і лише «тваринна», тобто людська жадоба, відрізняє його від цивілізованих мавп.

І саме в зіткненні світоглядів цих різних істот виявляється глибокий філософський зміст фільму. Консервативні, мавпячі інтелектуали заперечують теорію, ніби мавпи походять від людини, вони віддають пе-

Кадр з фільму Франкліна Шафнера «Планета мавп».

ревагу «традиційним» поглядам, що дуже нагадують «теорії» земних расистів.

Фільм вражає своїм несподіваним фіналом. Капітан Тейлор щасливо уникає всіх небезпек і тікає з німою дівчиною — представницею зачепленої людської раси — за межі мавпячого світу, в «заборонену зону». І раптом Тейлор виявляє, що ця планета не що інше, як його рідна земля — через дві тисячі років після того, як він її залишив...

«Планета мавп» — фільм не тільки антирасистський, він закликає до пильності, до боротьби проти загрози атомної війни.

«БОГ КУРТ» АЛЬБЕРТО МОРАВІА

Видатний італійський письменник Альберто Моравія розповів на пресконференції в Римі про свій новий, цього разу драматичний твір.

«Це роздуми про культуру, яку фашистський режим перетворює на знаряддя тортур», — сказав він.

П'єса А. Моравія називається «Бог Курт». В основу її покладено спогади в'язнів концентраційних таборів.

Дія відбувається 1944 року в одному з таборів смерті на території

окупованої Польщі. Коменданту табору на прізвище «Бог Курт» стало сумно, і він вирішив розважитися. Курт наказує групі в'язнів зіграти Софоклового «Едіпа». Режисером вистави буде він сам і його вимоги такі: голозні ролі виконуватимуть в'язні — члени однієї родини, і гра повинна бути «життєвою». Тобто той, хто мусять умерти на сцені за п'єсою Софокла — вмиратиме насправді.

На очах глядачів старогрецька трагедія стає трагедією родини, члени якої вбивають одне одного за наказом режисера-ката. У фіналі Едіпа вбиває сам Курт. П'єса Моравія про «культурних» варварів має безумовне антифашистське спрямування.

За п'єсою Моравія написано сценарій фільму Лукіно Вісконті «Кінець богів», який вийде на екрани Італії.

ХУДОЖНИК І ЙОГО ГЕРОЇ

Будівники нового центру демократичного Берліна, який створюється навколо Александерплацу, часто бачили на будівельних майданчиках відомого німецького художника Гюнтера Бренделя. Особливо часто відвідував він передову комплексну

берлінці скорочено називають Александерплац).

І ось твір завершено. Гюнтер Брендель попросив, щоб першу рецензію його новому творові дали герої картини — робітники бригади Вальтера Раттая. Як повідомляє німецька преса, це було дуже цікаве обговорення. Розмова була щира й відверта. Робітники зробили кілька слушних зауважень, порадили митцеві переробити деякі деталі твору.

Через місяць вони знову зустрілися — художник і майже всі учасники першого обговорення. І знову відбулася щира розмова, яку досить докладно відтворила на своїх сторінках газета «Нойес Дойчланд». Коментую-

Гюнтер Брендель. Бригада Вальтера Раттая з Алєкса.

бригаду Вальтера Раттая. Художник робив численні малюнки, він близько познайомився з робітниками, був у них вдома. Так створювалося велике полотно під назвою «Бригада Вальтера Раттая з Алєкса» (так

чи цей свій звіт, газета відзначає, що творча дружба Гюнтера Бренделя з робітниками — героями його твору — факт вельми позитивний, який свідчить про посилення зв'язків художників НДР з життям, з народом.

ВАМПІРОМАНІЯ

Західна Німеччина, Швейцарія та Австрія стали ареною дії вампірів, на щастя, книжкових. Почалося з того, що видавництво «Карл Ганзер» надрукувало написану ще в 1897 році

повість англійського письменника Брама Стокера «Дракула». Ця забута повість про пригоди трансільванського вампіра графа Дракули мала несподіваний успіх і витримала вже кілька видань. Заохочене цим прикладом, видавництво «Діоген» у Цюриху надрукувало том оповідань Стокера «Гість Дракули», а видавництво кишенькових книжок «Гейне» кинуло на ринок антологію «Кращі оповідання про вампірів» і історії про страховисько Франкенштейна.

Армента Адамс — одна з найталановитіших молодих піаністок Сполучених Штатів Америки. Після дебюту в 1961 році Армента Адамс кілька разів виступала з концертами перед вибагливими музичними критиками у Нью-Йорку і щоразу здобувала сенсаційний успіх.

Армента Адамс.

Армента виступала в складі таких ушлявлених оркестрів, як Клівлендський та «Сімфоні оф Нью-Йорлд», її гру слухали в 20 країнах світу.

В інтерв'ю для газети «Дейлі Уорлд» Армента розповіла: «Коли я виступала в південних штатах, мені не раз доводилося зустрічатися з проявами расової дискримінації. Щоб одержати номер у готелі для білих, я вбиралася по-африканському й носила на голові завій. Власники готелів вважали, що я — африканка чи гаїтянка, інакше вони не дозволили б мені, американській негрятинці, оселитися в готелі для білих.

Під час гастролей мені часто доводилось терпіти образи й навіть знущання.

Та незважаючи на труднощі, я люблю музику, люблю свою професію».

Зараз молода негрятинська піаністка напружено готується до концерту, який відбудеться в нью-йоркському Карнегі-Холлі.

В містечку Сан-Хуан-Пуєбло в штаті Нью-Мексико живе різьбяр Хосе Альфредо Маєстас, автор чудових творів, що привертають увагу відвідувачів виставок у багатьох містах США. Самобутній митець бере активну участь у боротьбі корінного населення штату — мексиканців і індіанців за громадянські права, за повернення індіанцям відібраних у них земель.

ФРАНЦІЯ

На фотографії ви бачите відомого актора Бувіля в новій ролі у фільмі «Ці чудові божевільні за баранкою», який нещодавно з'явився у Парижі режисер Кен Аннакін, постановник відомих радянським глядачеві «Повітряних пригод».

Герої нової стрічки К. Аннакіна — учасники першого у світі автомобільного пробігу до Монте-Карло, який відбувся у 1927 році.

ЧІЛІ

Нова книга поезій Пабло Неруди «Барнарола», як пояснює сам автор, є тематичним продовженням його попередніх збірок лірики. Вона об'єднує і суто інтимні ліричні вірші, і поезії, навіяні подорожжю, яку Пабло Неруда зробив нещодавно по різних країнах Європи. Тому в новій збірці є вірші й про Париж, Рим і Будапешт, і про поїздки на Капрі. Як відзначає критик, в новій книзі відбилися гуманістичне світосприймання видатного поета, його щира повага до інших народів, його віра в торжество людського розуму й соціальної справедливості.

«Нова книга свідчить про невичерпні творчі можливості поета», — пише в рецензії на «Барнаролу» аргентинський критик Роа Монте-сіно.

ШВЕЙЦАРІЯ

Як повідомляє швейцарська преса, незважаючи на похилий вік, Чарлз Спенсер Чаплін не залишає творчої праці. Нещодавно він закінчив сценарій з життя сучасної молоді, за яким незабаром знімається фільм.

Головну роль у цьому творі Чапліна виконуватиме його сімнадцятирічна донька Вікторія.

Можна було б продовжити цей список, бо література про вампірів зростає, як снігова лавина, надихаючи й місцеві письменницькі кадри, які створюють доморослих дракулят. Ще більшу енергію виявляють вампіри в кіно, вони сунуть на екрани

в такій кількості, що самі тільки назви фільмів про вовкулаків усіх мастей зайняли б кілька сторінок петию. З'явилися і теоретики «вампіризму» — «вампірологи», які вивчають історію і створюють теорію цього питання.

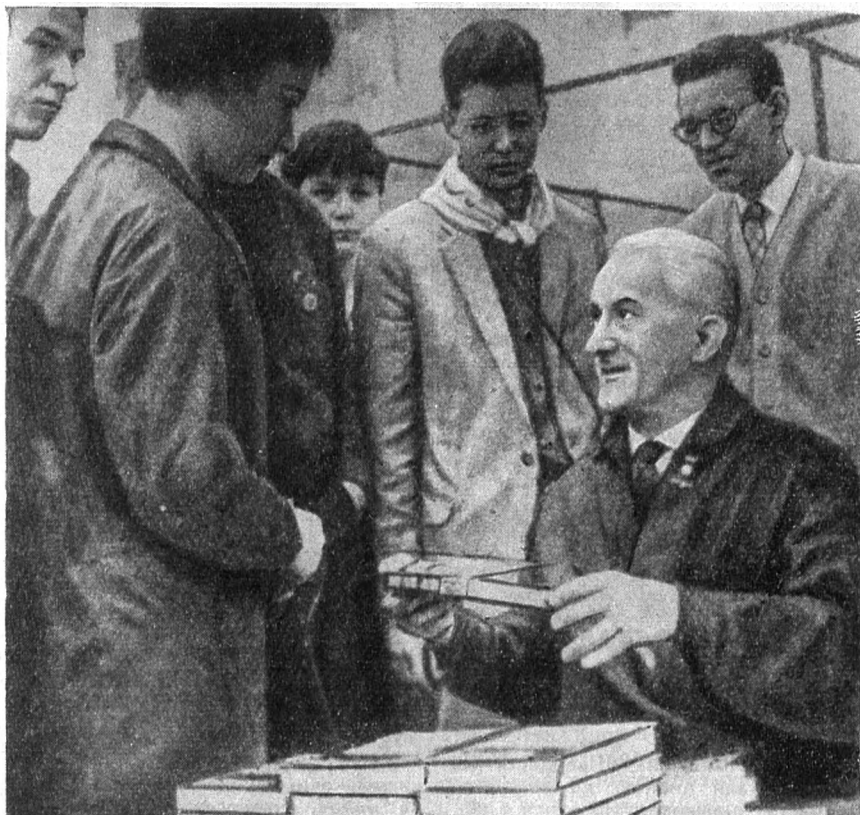
АЛЬФРЕД КУРЕЛЛА ПРО ПРОБЛЕМИ ВІДЧУЖЕННЯ

В НДР широкий відгук знайшла нова праця відомого письменника і теоретика літератури Альфреда Курелли «Своє і чуже» («Нове до питання соціалістичного гуманізму»). Під час обговорення книги в Клубі діячів культури в Берліні відомий вчений НДР доктор Вернер Нойберт високо оцінив ідеологічне і політичне значення запропонованої Куреллою інтерпретації Марксової концепції відчуження. За словами Нойберта, вона спрямована проти псевдомарксистського зловживання цим терміном, протиставляючи імперіалістичній і ревізіоністській філософії людини марксистське розуміння осо-

би. Важливим завданням соціалістичного реалізму, на думку Курелли, є художнє відтворення того, як в світі соціалізму робітничий клас і його союзники не тільки можуть зрозуміти суспільні процеси, але й керувати їх розвитком.

Жорж Кон'єо в журналі «Ля Пансе» підкреслює, що книгу Альфреда Курелли, борця і філософа, треба вітати, як дуже своєчасну, ще й тому, що новітні буржуазні філософи охоче протиставляють твори молодого Маркса його працям зрілого періоду, шукають уявні протиріччя між Марксом-вченим і Марксом-революціонером, удають, ніби вони... захищають Маркса від сучасних марксистів.

Кон'єо високо оцінює надзвичайно ґрунтовну наукову основу дослідження Курелли. «Це наслідок багаторічних студій ранніх і зрілих творів Маркса. Рукопис книги став основою докторської дисертації, яку Курелла блискуче захистив навесні 1968 року в Ленському університеті».

Альфред Курелла зі своїми молодими читачами.

Хюїнь Фіонг Донг. Читає вісті про перемоги.

Ко Тан Лонг Тяу. Уонг Ван Лієн — зразковий борець.

Ле Лам. Тривога!

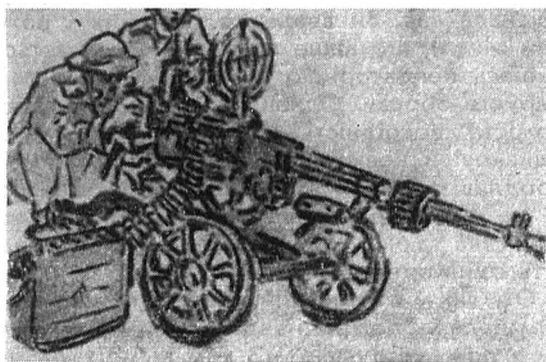
Від початку великого весняного наступу 1968 і до кінця року Асоціація діячів літератури і мистецтва Народного фронту визволення Південного В'єтнаму надіслала Асоціації діячів літератури і мистецтва ДРВ понад 1500 праць художників Півдня. Це картини, малюнки, лаковий живопис, дереворити, плакати та ін. Поряд з творами таких широко відомих авторів, як Хюїнь Фіонг Донг, Тхай Ха, Ко Тан Лонг Тяу, привертають увагу роботи інших професійних та самодіяльних митців: Ле Лама, Ле Хата, Чанг Фіонга, Нгуєн Тоан Тхі та багатьох інших.

Недавно з Півдня надійшла нова партія картин. Їхня тематика — це переважно місцеві бої, а також епізоди різних етапів війни й народного повстання — з усіх куточків Півдня.

Щодекадник «Ван нге» («Література і мистецтво») пише, що впадає в око зростаюча майстерність митців. Експозиція їхніх творів справляє незабутнє враження.

Ван Куонг. Жінітна обслуга. Аquareль.

Ле Там. Застрочив кулемет.

Хоанг Куон Чонг. Добровільні носії на фронті.

БІДУВАННЯ ПОГАНОВО ФІЗІОНОМІСТА

Скільки неприємностей випадає на долю поганого фізіономіста! Скільки лиха приносить ця вада! Адже вас теж страшенно дратує людина, яка пильно дивиться на вас і не вітається; ви пам'ятаєте, що обідали разом з нею, чи подорожували в одній каюті, але вона не виявляє жодних ознак того, що впізнала вас. Ви вважаєте (втім, як і кожний з нас), що ваше обличчя відзначається якоюсь неповторною своєрідністю, і ви не даруєте образи. Однак для поганого фізіономіста своєрідність — неіснуюча річ, йому однакові й невиразні обличчя чоловіків, і вродливі обличчя жінок. Погані фізіономісти не мають змоги навіть об'єднатися у товариства захисту, бо вони просто не впізнають один одного.

Ох, які ми нещасні! Я кажу це тому, що сам належу до цих невдач. Щодня, виходячи з дому, я думаю: «З ким із моїх знайомих я сьогодні не привітаюся?» А повертаючись додому, питаю себе: «Скільки незнайомих я вітав сьогодні?» І так завжди.

Остання моя помилка була не більш курйозна, ніж багато інших, а розповідаю я про неї лише тому, що від цього, як кажуть, стає легше...

Одного разу мене запросили на обід подружжя Ульоа. Я бачив пана Ульоа два чи три рази, і він мені сподобався. Гості виявилися теж дуже симпатичні, й ми всі разом віддали належне господарям. Потім, почавши приємну бесіду, я розповів про непорозуміння, яке нещодавно трапилося зі мною.

— У домі Домінгесів, — почав я, — мене познайомили з мовчазним паном, одягнутим у чорне, це був відомий хірург. Через тиждень у трамваї я зустрів того пана, як і раніше мовчазного і одягнутого у чорне. «Це ж той хірург», — подумав я і простягнув йому руку, хоча й не помітив у нього особливого бажання вітатися зі мною.

— Як ся маєте?

— Дуже добре, — відповів він без ентузіазму, — чудово... — І замовк.

А оскільки нам було по дорозі, я вважав своїм обов'язком продовжувати розмову.

— Давно ви бачили Домінгесів?

Він трохи подумав.

— Домінгесів? Ні, мені здається, я їх не бачив.

Згодом я вирішив полестити йому:

— А ви... все продовжуєте різати животи?

Він якось загадково подивився на мене.

— Тільки в необхідних випадках, — признався він.

Ми доїхали до моєї зупинки.

— До побачення, докторе, дуже радий був вас побачити, — сказав я і вийшов з трамвая.

Вдруге ми знову зустрілися на цьому ж маршруті. Він мовчав, як завжди, тому я лише запитав про Домінгесів та про його операції.

— Як поживають ваші хворі?

— Нічого собі.

— Ви їдете у лікарню?

— Ні.

Одного разу ми вечеряли у мого друга Інестроса, він випадково розбив склянку і дуже порізав руку. Я швидко побіг викликати лікаря і раптом — яке щастя! Я побачив мого хірурга, що повільно йшов тротуаром.

— Добрий вечір, докторе, — підбіг я до нього, — саме небо посилає вас! Ходіть, будь ласка, зі мною!

— Куди? — здивувався він, відсуваючись від мене.

— Тут, поблизу, поранений сходить кров'ю!..

Я енергійно тягнув його за руку.

— Одну хвилину, одну хвилину, — благав він, намагаючись вирватися, — ви помиляєтесь... я не лікар, я не хірург!..

— Я чув, — обурився я, — про деяких лікарів, що відмовляються працювати вночі, але це терміновий випадок, вам заплатять.

— Послухайте, — наполягав він, — ви помиляєтесь. Тоді я не сказав вам цього, щоб не хвилювати вас. Я людина полохлива, а ви

здалися мені трохи божевільним... Я гадав, що не зустріну вас більше...

Але я не звертав уваги на його слова і тягнув його сходами. Згодом він вже плентався за мною, промовляючи «хай буде, що буде».

— Ось знаменитий хірург, — оголосив я, коли ми увійшли.

З хворого зняли наспіх зроблену пов'язку, і кров знову полилася. Мій хірург, побачивши кров, зблід, щось прошепотів і упав непритомний.

...Більше я не зустрічав його у трамваї, може, він спеціально не сідав у цей номер, аби не зустрічатися зі мною. Але одного разу я побачив його на вулиці Алькала, він знову був мовчазний та серйозний.

— Який я радий! — попрямував я до нього. — Вибачте, я найгірший фізіолог у світі й зі мною завжди трапляються такі історії. Перепрошую вас...

— Я вас не знаю, нам нема про що говорити.

— Розумію, ви гніваєтесь. Коли я схопив вас за руку і так безцеремонно потягнув...

— Мене ніхто ніколи не тягав, — вигукнув пан, — і я раджу вам не зачіпати мене!

Я продовжував вибачатися.

— Коли ви знепритомніли, побачивши кров, я зрозумів, що помилився.

— От іще! Я не втрачаю свідомості, коли бачу кров, я й сам не раз проливав її, я командував артилерією...

Уважно придивившись до нього, я зрозумів, що знову помилився.

— Отак закінчилася ця невдала пригода, — сказав я і подивився на моїх слухачів.

Один з них, одягнений у чорне, промовив не дуже привітно:

— Ви вигадали цю безглузду історію, аби виправдатися за те, що ніколи не вітаєтесь, проходячи повз мене. Але смію вам сказати, мене зовсім не цікавить ваше привітання...

Я був приголомшений.

— А хіба ви не пан Ульоа, господар цієї квартири?

— Я хірург, якого вам відрекомендували Домінгеси.

— Господар квартири я, — пояснив товстенький пан, на якого я не звертав жодної уваги, — і не маю честі знати вас. Я дозволив вам пообідати у мене, аби не викликати інцидентів. Але коли ви збираєтесь відвідати дону Феліпе Ульоа, то він мешкає вище.

— Ох... вибачте... — І, бажаючи пом'якшити ситуацію, я додав:

— Ваші бутерброди з шинкою дуже смачні.

Я ТА ЗЛОДІЙ

Коли сеньйор Гараменді виїздив літом на дачу, він сказав мені:

— Слухайте, вам все одно нема що робити — навідуйтеся час од часу до мого дому.

Це неправда, ніби мені нема чого робити, й сеньйор Гараменді знає це дуже добре; але, на його думку, людина, яка не виїздить на дачу і не займається комерцією — невправний ледар.

Проте я вирішив обмежитися лише одним запитанням:

— Що ви розумієте під словом «навідуватися»?

— Я гадаю, це цілком ясно, — невдоволено відповів він. — Мені б хотілося, аби ви інколи пройшли повз будинок, подивилися, чи на місці завіски, запитали воротаря про новини і, нарешті, щоб перевірили, чи замкнені двері.

— Добре, — погодився я, позіхнувши, — коли-небудь зазирну.

Гараменді докучав мені своїми постійними дорученнями відтоді, як зробив для мене дві-три послуги, про які пам'ятає краще, ніж я.

Минуло два чи три тижні. І раптом я згадав, що жодного разу не був біля будинку Гараменді.

Я повільно посунув руку до телефону, набрав номер.

І раптом з трубки почувся глухий незнайомий голос:

— Алло!

— Як «алло»? — вигукнув я здивовано. — Це будинок сеньйора Гараменді?

Голос став тонким, наче його намагалися змінити, і вигукнув з удаваною радістю:

— Так! Так! Звичайно! Як ся маєте?

Я був приголомшений.

— Слухайте, скажіть, будь ласка, що ви там робите?..

Запало ніякове мовчання.

— Ви часом не злодій?

Мовчання.

— Якщо ви злодій, не заперечуйте цього, — вимогливо сказав я.

— Гаразд, — відповів вже природний, трохи глухий голос. — Я дійсно злодій.

— Яка неприємність! Я у великій дружбі з сеньйором Гараменді, і він просив мене, від'їжджаючи, щоб я доглядав за його будинком. Що я тепер йому скажу?

— Ви можете сказати, що це сталося не з вашої вини, — запропонував трохи збентежений голос.

— Чудова думка! — відповів я. — Може, ще розповісти, як ми з вами розмовляли. Навіщо ви зняли трубку?!

— Це сталося якось мимоволі, — вибачився він. — Я стояв тут біля телефону, він задзвонив, і я машинально почав говорити. У мене теж є телефон і звичка...

— Яка неприємність!

— Повірте, я вам співчуваю.

— Авжеж, коли я попрошу вас залишити все й піти повідомити про себе в найближчий поліцейський відділок...

— Ні, я цього не зроблю.

— Скажіть мені принаймні, чи багато ви взяли?

— Краще не питаєте, це просто неподобство. Пробачте, коли вам неприємно слухати, але у цього вашого друга немає нічого, що було б варте уваги.

— Та що ви, не кажіть... а срібне письмове приладдя, воно дуже цінне...

— Воно вже в мішку, а також кілька дорогоцінностей, золотий наконечник від палиці й два зимових пальта. Більше нічого. Що це за комерція?

— А срібний піднос з випуклими квітами? Він повинен бути в їдальні!

— Його не варто брати, він із нержавіючої сталі.

— Гаразд, але ж ви не скажете, що це негарна річ.

— Але ж вона не має ніякої цінності.

— Візьміть її.

— Не хочу.

— Візьміть її, ідіоте! Хіба ви не розумієте, що коли залишите, то всі зрозуміють, що вона не із срібла? Адже... це я подарував.

— Добре, аби зробити вам приємність, візьму, та вона мені тільки заважатиме.

— Ви оглянули весь будинок? Я бував тільки в кабінеті. Гадаю, що квартира обставлена непогано, так?

— Та де там! Багато претензії, мало смаку. Відчувається, що господар скнара.

— Звичайно, звичайно, сеньйоре! Мені завжди здавалося, що Гараменді занадто чваниться. Але от... спальня сеньйори...

— У спальні я взяв досить добре хутро.

— Я вам вірю. У сеньйори є лисяча накидка.

— Вона у мішку разом із соболевым пальтом.

— Це пальто коштує дорого, але воно занадто крикливе. Лисяча накидка краща.

— Вона вам подобається?

— Вона подобається Альбертіні, моїй нареченій. Одного разу ми побачили сеньйору Гараменді в цій накидці, і відтоді Альбертіна не перестає говорити про неї. Мені здається, вона навіть любить мене тепер

менше, бо знає, що я ніколи не зможу подарувати їй таке хутро.

— Не занепадайте духом, може, коли-небудь...

— Та ні... що ви, ніколи, це точно.

Мовчання.

— Слухайте, сеньйоре.

— Так, слухаю.

— Якщо ви мені дозволите, я б з великою радістю запропонував це хутро вам...

— Яка нісенітниця!

— Чому? Ви мені симпатичні, і я...

— Але як я можу погодитися?.. Адже ви залишитеся без...

— Не турбуйтеся. У мене є інше, я не збіднію.

— Та ні!

— Гаразд, тоді я дарую це хутро Альбертіні. Тепер ви не можете не прийняти. Подумайте тільки, як вона зрадіє...

— Так, дійсно...

— Куди вам його надіслати?

Я назвав свою адресу.

— Що ще накажете?

— Нічого, дуже вдячний. Хай вже все закінчиться щасливо.

— Дякую, сеньйоре.

*З іспанської переклала
Маргарита ЖЕРДИНІВСЬКА*

ЖАРТИ НА КОЖНОМУ КРОЦІ

**ТЕАТРАЛЬНІ
БУВАЛЬЩИНИ**

ДИРЕКТОРОВІ СПОДІВАННЯ

Видатний театральний режисер Макс Рейнгардт жив постійно в Берліні, мав тут свій театр, але одночасно був також художнім керівником віденського «Театру ан дер Йозефштадт». Два-три рази на сезон він особисто приїздив до Відня, а так щодня підтримував зв'язок по телефону. Ці розмови часто тривали годину й більше.

І от одного разу, коли хтось запитав директора про фінансове становище «Театру ан дер Йозефштадт», він відповів:

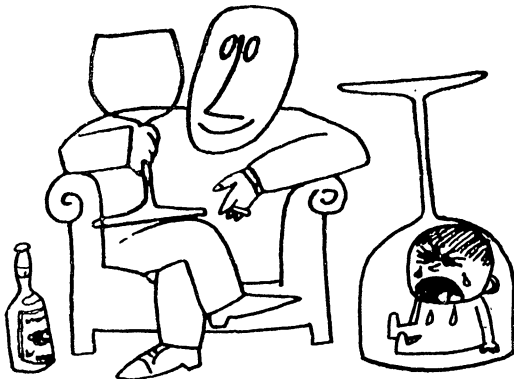
— Воно було б зовсім непоганим, коли б не оті довгі телефонні розмови з нашим художнім керівником, які поглинають безліч грошей. І, знаєте, ми увесь час благаємо бога, щоб пан Рейнгардт не переїхав кудись із Берліна, скажімо до Нью-Йорка або Ріо-де-Жанейро!

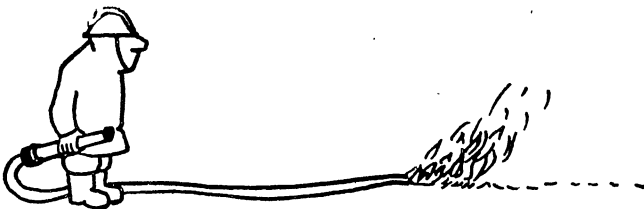
Випадок в оркестрі.

Він прийшов пограти зі мною в карти!

Без слів.

Без слів.

На початку нашого століття головним диригентом оперного театру в Мюнхені працював видатний музикант і композитор Фелікс Моттль. Директором театру тоді був якийсь справжній невіглас у музиці. Моттль довгий час умовляв директора найняти для оркестру ще одного, четвертого сурмача. Одного разу, коли диригент знову нагадав директорові про своє прохання, той сказав:

— І нащо він вам здався, отой четвертий сурмач? Збільшимо платню нашим трьом, і хай вони грають голосніше!

Фелікс Моттль, хоч і добре знав свого директора, вважав, однак, ці його слова за жарт. Але виявилось, що директор говорив цілком серйозно...

ПОРОЗУМІЛИСЯ

Музичні критики захоплено зустрічали кожний новий твір композитора Макса Регера. Тільки один критик — Еріх Луїс — не визнавав його творчості. Він називав Регера і дилетантом, і просто бездарю. Студенти Берлінської консерваторії, які шанували композитора і як педагога, вирішили помститися тому критикові. Одної ночі, зібравшись під вікнами будинку, де жив Луїс, вони влаштували йому гучний «котячий концерт».

Критик відчинив вікно й ущипливо запитав студентів:

— Що це ви виконуєте, новий твір Макса Регера?

— Ні,— відповів один із студентів,— це ваша критика, покладена на музику!

КІСТКА В ГОРЛІ

До популярного віденського лікаря професора Германа Шталя прийшов якимось на прийом молодий на той час, але досить-таки посередній співак, і попросив витягти йому з горла кістку, що застрягла там.

Після операції професор запитав співака:

— І коли це ви поперхнулися цією кісткою?

— Сьогодні вранці, за сніданком.

— Не може цього бути,— відказав професор.— Два дні тому я слухав вас у «Ріголетто» і вже тоді відчув, що у вас у горлі щось застрягло!

З УМОВОЮ...

Відомий комедійний актор Гейнц Рюман, коли він тільки починав свою театральну кар'єру, шукав якимось собі кімнату. В одному

Без слів.

домі йому сподобалася затишна кімнатка, до того ж і платня була приступна.

— Добре,— сказав Рюман,— кімната мені підходить.

І, щоб зробити приємність хазяйці, додав:

— Мені особливо подобається, що ви така культурна й освічена дама!

— Це справді так,— відповіла хазяйка,— але тільки тоді, коли мої квартиранти вчасно платять за кімнату!

СПРАВЕДЛИВІСТЬ

Коли помер композитор Густав Малер, хтось спеціально написав траурний марш для виконання під час похорону. Близький друг померлого, відомий диригент Макс фон Шіллінг, познайомившись з отим маршем напередодні похорону, сумно сказав:

— Було б справедливіше, коли б ми ховали автора цього маршу, а виконували б на його похороні марш, написаний з цієї нагоди нашим любим Густавом!

ПЕРШІ КРОКИ

Коли відомому акторові Матіасу Віману виповнилося п'ятдесят років, на ювілейному вечорі хтось попросив його розповісти про перші кроки на театральній сцені.

— Перші кроки?— хитрувато перепитав актор.— О, я робив їх рачки, і це слід розуміти цілком буквально...

Почувши в залі сміх, Матіас Віман пояснив:

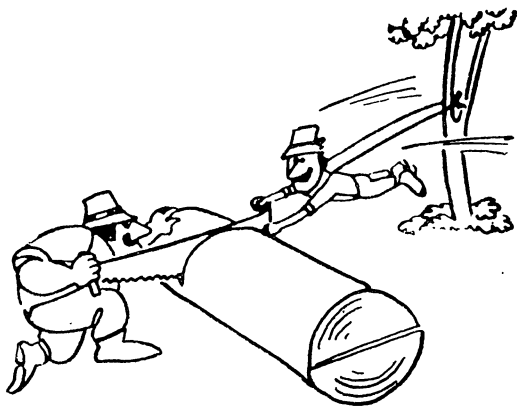
— На сцену «Дойчес театр» я вийшов уперше в ролі осла. Так, так, у якійсь виставі я зображував осла. Те, що я робив, так сподобалося Максові Рейнгардту, що він забажав особисто познайомитися з отим, як він тоді висловився, «талановитим ослом». Скоро я дістав справжню роль. Відтоді я з повагою ставлюся до кожного осла— може, й під його шкірою криється талант!..

«ДУЕЛЬ»

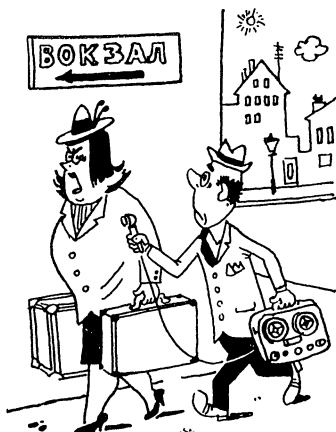
Молодий талановитий артист дебютував у п'єсі Мольєра. Після закінчення вистави до нього підійшов старший колега і сказав:

— Якби Мольєр міг вас бачити цього вечора, він, напевне, перевернувся б у труні.

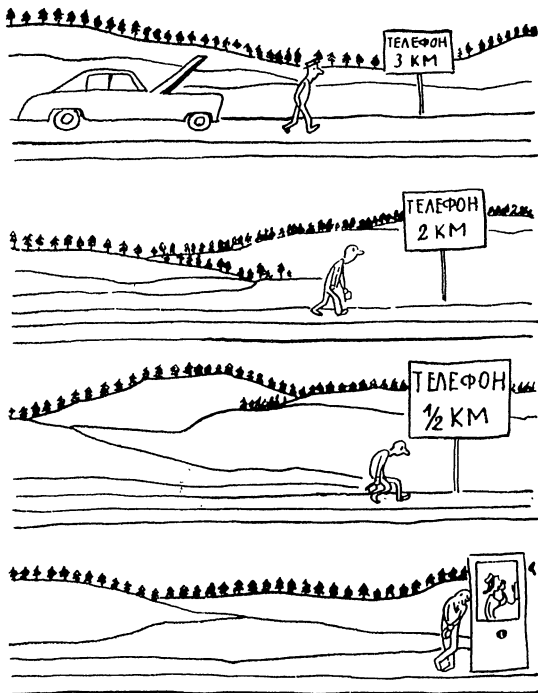
— Отже, він зайняв би нормальне положення, бо вчора ввечері він бачив вас,— спокійно відповів молодий артист.

Без слів.

— Щодня годуй птахів, виводь песика на прогулянку, поливай квіти. Не забувай також...

Без слів.

— Позич мені п'ятдесят левів. Тобі так таланить, що я напевно колись їх віддам.

Шотландець приїхав до Англії в гості до свого приятеля. Вони розважалися, ходили в ресторани, і скрізь платив англієць. На цьому добу — день від'їзду шотландця — приятелі увійшли до бару випити пива. Коли дійшла черга платити, шотландець відвів руку англійця і сказав:

— Не дозволю тобі безперервно платити. Краще потягнемо жеребки!

Батько одного хлопчика працював у магазині. Якось він повів сина на футбольний матч.

Побачивши футболістів, малюк питає: — Татусю, а чому в них ціна на спині?

У магазині взуття жінка переміряла багато пар черевиків. Коли ж вона нарешті вирішила купити першу пару, продавець зніяковіло розвів руками:

— Я нічим не можу допомогти вам, мадам! Першу пару, яку ви міряли, мій колега продав ще годину тому!

Європейські туристи були вкрай здивовані написом в одному з ресторанів Лос-Анджелеса: «Коли ви задоволені, — приходьте знову! Коли ж ні, — посилайте до нас своїх приятелів, аби якоюсь мірою компенсувати цю неприємність».

Панові Ковальському подзвонив по телефону один з його кредиторів:

— Ви мені нарешті повернете гроші?

— На жаль, тепер не можу.

— Тоді майте на увазі, я сповіщу всіх кредиторам, що ви мені їх повернули.

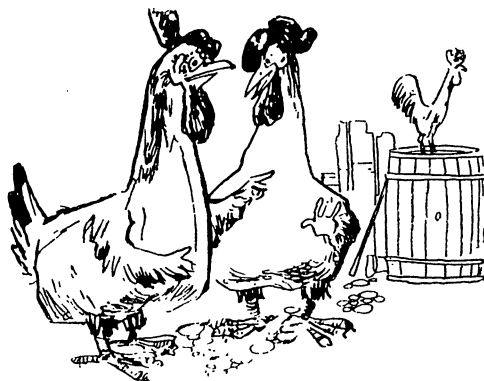
Дружина подає каву чоловікові, який заглибився в читання газети. Після першого ковтка чоловік роздратовано каже:

— Адже ти добре знаєш, що я п'ю каву без цукру!

— Знаю, але я хотіла почути твій голос.

Ми добре знаємо іншого Мастрояні — Марчелло — відомого талановитого кіноактора. Але в самій Італії не менш популярний і його однофамільник — Альберто Мастрояні — оригінальний художник, автор дотепних карикатур, що друкуються в кожному номері італійського ілюстрованого журналу «Еуропео».

Альберто Мастрояні зображує різних тварин і птахів, але його малюнки, подібно до байок, у яких також фігурують лише тварини й птахи, з виключною дотепністю передають поведінку саме людей в різноманітних життєвих ситуаціях та їхні характери.

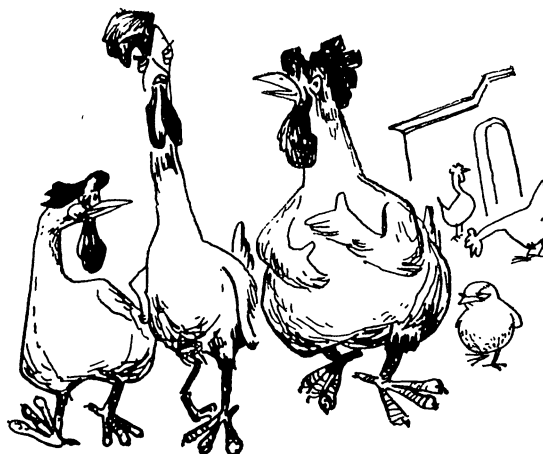
— Як це він ніколи не помиляється, завжди прокидається о п'ятій!
— Та це ж швейцарський півень!

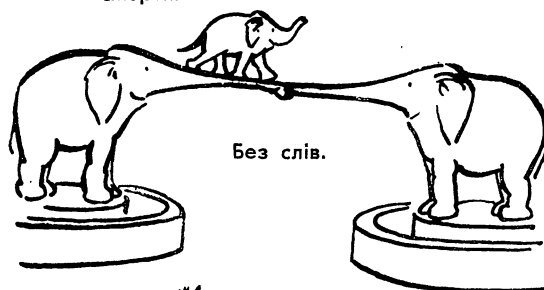
— Яка ж нога в тебе болить?
— Не знаю, бо вмію лічити лише до десяти!

Без слів.

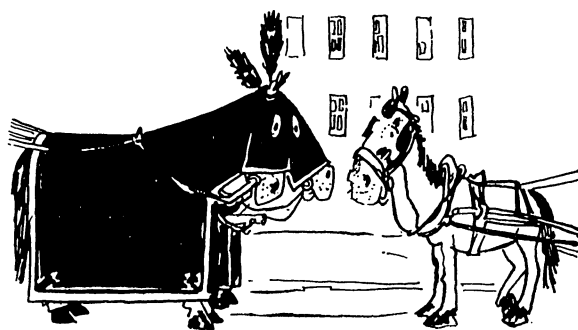
— Ну, й сумна ж наша доля! Люди їдять нас і до нашого народження, і після нашої смерті...

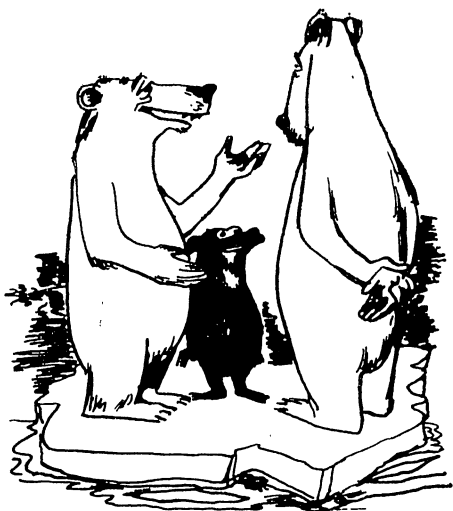
Без слів.

— Коли відчуєш небезпеку, мерщій ховай голову в пісок!
— Але ж я не бачитиму потім, де її шукати!

— В якого кравця ти шиєш собі одяг?

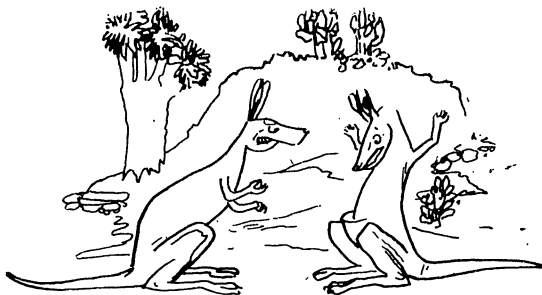
— Що це ти вигадав, любий? Невже ти не бачиш, що в дитини твої очі?

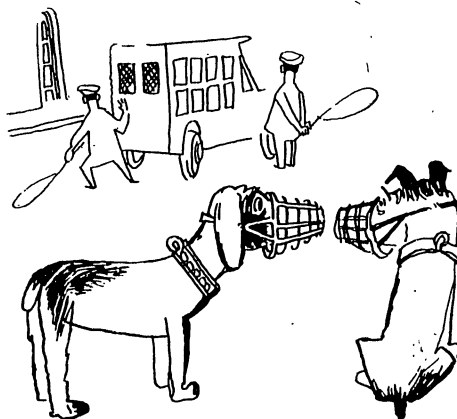
— Що це сталося з тобою?
— То я зробив вузлика, щоб дещо не забути!

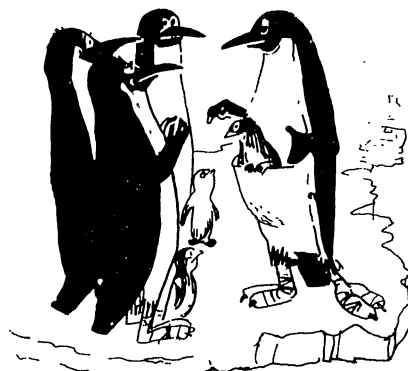
СЕРЕД ВІРУСІВ
— Тобі зле?
— Так, мабуть, наковтався отих клятих антибіотиків!

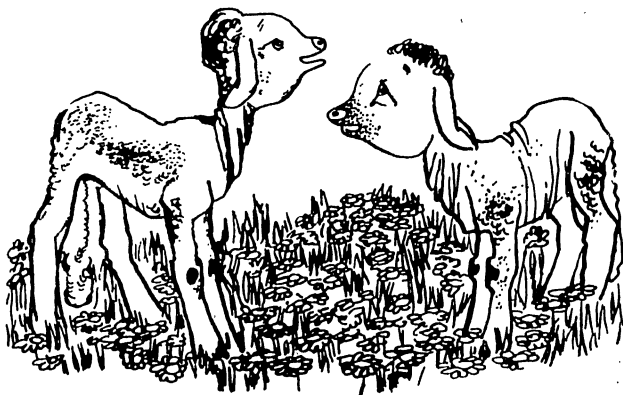
— Де наш малюк?
— О боже, вичистили мою кишеню!

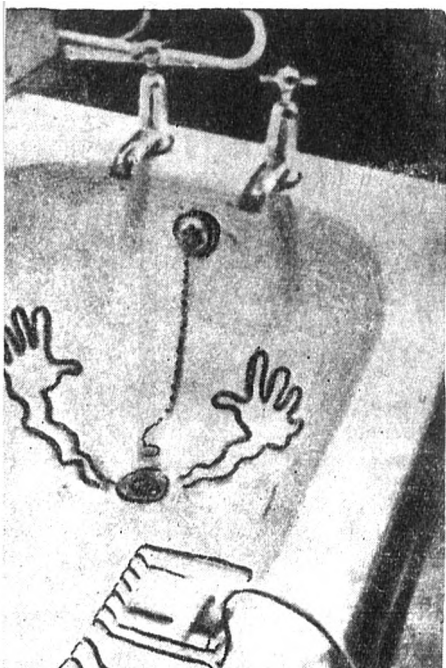
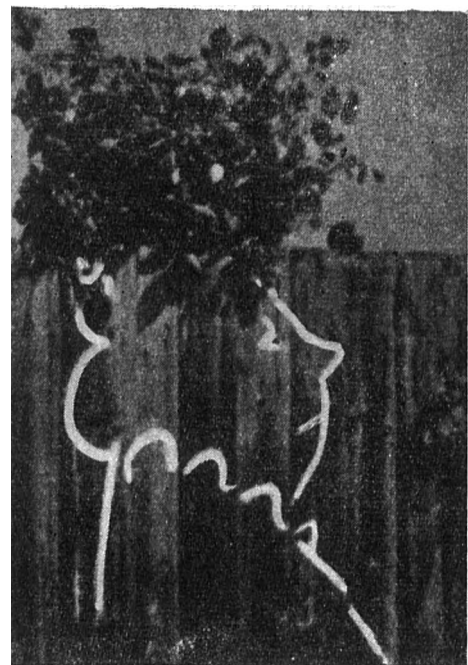
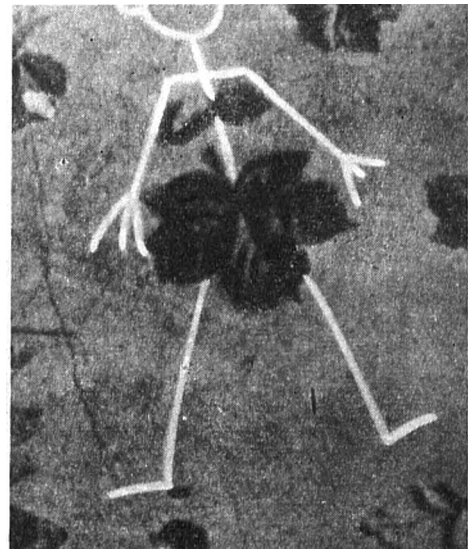
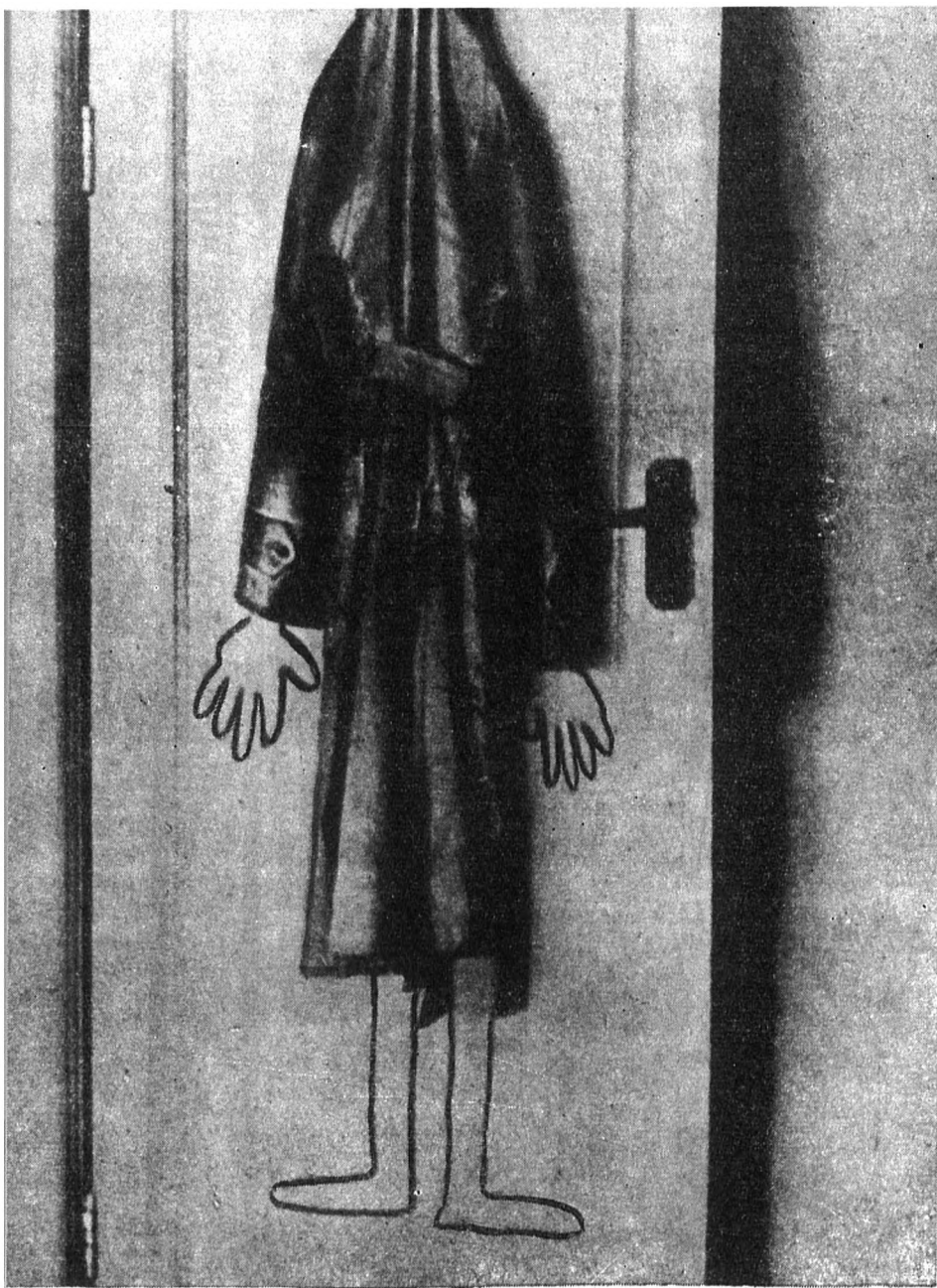
— У них собача робота!

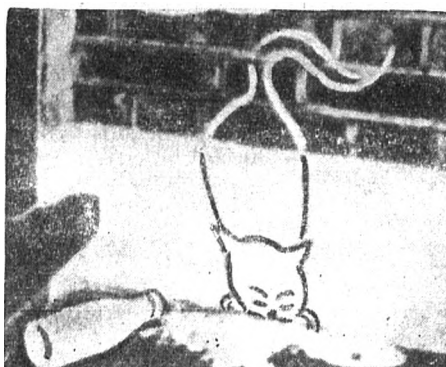
— Отака тепер мода в Мельбурні!

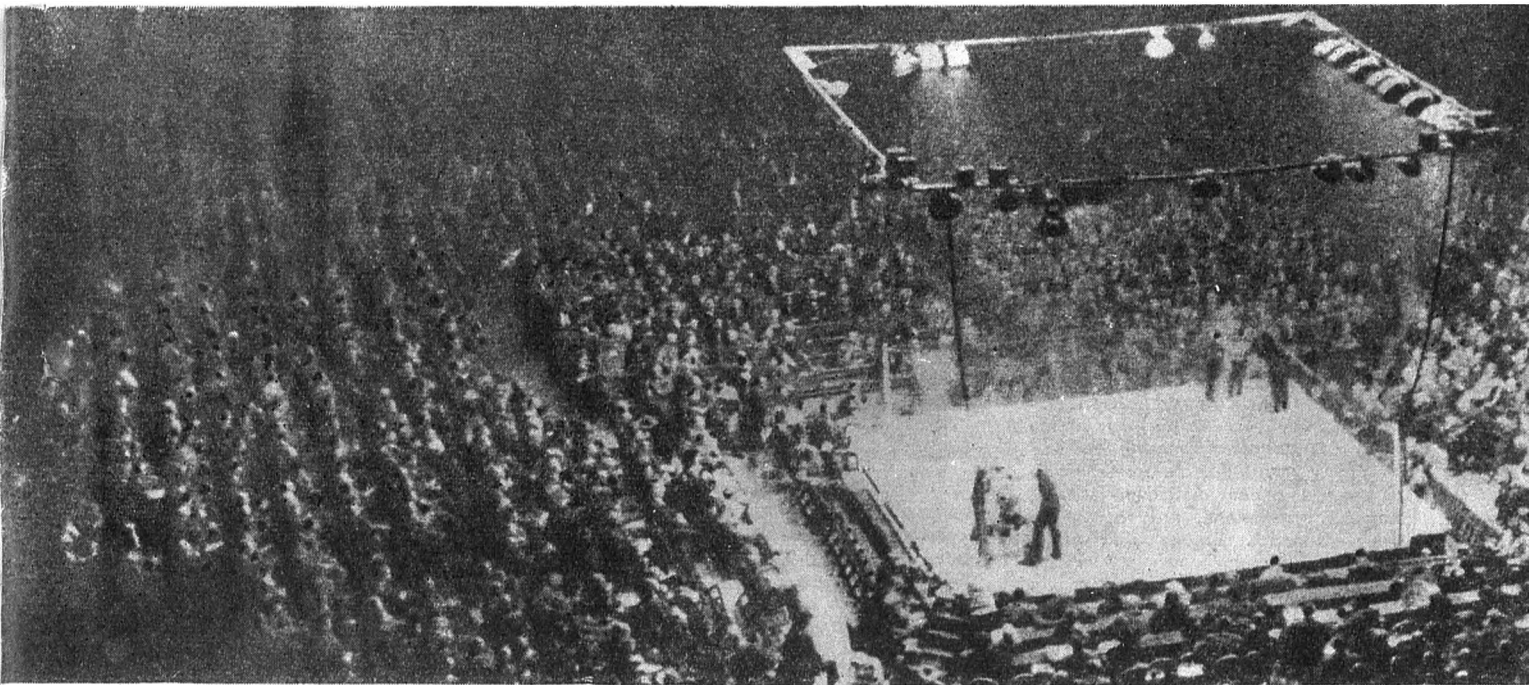

— Яким би ти хотів бути, коли виростеш?
— Живим!

Ці дотепні шаржі створили два англійські митці — художник Колін Ерл і фотограф Кен Лаудер. Кілька штрихів, зроблених рукою художника, — і звичайна фотографія перетворюється на веселий шарж, що не потребує ніяких пояснювальних написів.

Скільки комерційних афер і жахливих злочинів пов'язано із змаганням, яке відбувається на цьому рингу в Нью-Йорку!

СПОРТ і ГАНГ

Слово «ганг» не має тут нічого спільного з назвою відомої річки в Індії, це англійський термін, який означає «зграя» або «банда». Саме від нього й походить широко відоме слово «гангстер». Ганги в Сполучених Штатах Америки — це організовані банди злочинців, які «контролюють» багато галузей економічного життя країни, діють скрізь, де можна заробити гроші. Виникли вони у двадцять роки, коли в Сполучених Штатах було запроваджено «сухий закон». Знайшлися люди, що ввозили алкоголь з-за кордону. Коли «сухий закон» було скасовано, керівники гангів «перекваліфікувалися»... вони стали обкладати своєрідним податком власників різних крамниць. Компетентні люди запевняють, що податок гангів існує в Сполучених Штатах нарівні з державними податками.

Прибутки гангстерських трестів нині складають щороку мільярди доларів. До їхніх послуг десятки тисяч «технічних» виконавців, цілі

натовпи адвокатів, що визволяють їх із будь-якої біди. Ганги підкупили поліцію і діють під її опікою. Проникли вони й в таку прибуткову галузь американського життя, як спорт. Три найпопулярніші види — бокс, баскетбол і кінські перегони — перебувають під цілковитим контролем найбільшого в США гангу горезвісної мафії, про яку не раз писав і «Всесвіт» на своїх сторінках.

«Американським спортом керує мафія, вдаючись до злочинних, гангстерських методів підкупу, шантажу й вбивства. Відома «Коза ностра», підпільна (хоча й не зовсім) організація, яка має в своєму розпорядженні десятки тисяч людей і майже необмежені фінансові можливості, зробила із спорту велику й брудну аферу, що приносить їй щороку десятки мільйонів доларів».

Так пише в своїй книжці «Спорт і мафія» італійський публіцист Ламберто Артіолі, який протягом шести років вивчав у США цю

Боксер Тоні Лістон, суперник чемпіона світу Касіуса Клея, довідується, що він програв матч уже в першому раунді. Мовляв, Клей завдав йому невідпорного удару. І Лістон переможений. Цей висновок суддя проголосує по одержанні відповідної вказівки від представника гангу Ната Флейшера. Удару ніхто з присутніх на матчі так і не побачив. На передньому плані знімку видно руку і плече судді, що нахилився до Флейшера і вислуховує його вказівки. Обличчя Лістона промовляє саме за себе.

справу. Він не лише місяцями відвідував роздягальні боксерів, кінські стайні, але й добув велику кількість різних документів, які неспростовно підтверджували його висновки.

За свідченнями Артіолі, мафія проникла у спорт ще на початку двадцятих років. Уже в 1924 році одною з перших її жертв став чемпіон світу з боксу, переможець славнозвісного французького боксера Карпант'є, сенегалець Батліна Сікі. Його було знайдено на одній із нью-йоркських вулиць з трьома кулями в тілі. Гадають, що Сікі було вбито тому, що він не виконав наказу мафії й переміг у матчі, де сам мусив бути переможеним, бо мафія поставила великі гроші на Карпант'є. Як водиться у подібних випадках, поліція «не змогла» знайти вбивцю, — хоча добре знала, що то справа банди якогось Джека Даймонда, учасника великого гангу Аль Капоне.

Артіолі розповідає, що в США зокрема кінним спортом займалися два конкуруючі між собою бандитські трести — Джеймса Рагена і Тоні Аккардо. Обидва гангстери робили таке: напередодні перегонів надсилали до стаєнь «директиви» — який кінь мусить виграти, який прийти другим і т. п. Це залежало від суми закладу, поставленого на того чи іншого коня. Поскільки інтереси обох бандитів часто стикалися, Аккардо ухвалив позбутися свого конкурента. Одного дня до Рагена, який йшов нью-йоркською вулицею, під'їхала автомашина і з неї пролунали постріли. Рагена тяжко поранили. Поволі він почав видужувати. Тоді Аккардо влаштував у лікарню свого спільника, і той підсипав Рагенові отрути в склянку з водою.

Артіолі виразно змальовує атмосферу азарту, що панує серед американських аматорів спорту. Особливо посилює цей азарт надія виграти на тоталізаторі велику суму грошей. Адже спортивні заклади оперують сотнями мільйонів доларів — ну, а мафія забирає з того солідний процент.

Почавши з кінного спорту, ганг поширив свій злочинний вплив і на таку популярну в Сполучених Штатах гру, як баскетбол. Підкуп і шантаж спостерігаються навіть серед університетських команд, які посідають в американському баскетболі помітне місце. Спеціально створена урядова комісія встановила, наприклад, що за період з 1956 по 1961 рік двадцять баскетболістів із 15 університетів США одержали від мафії 45 тисяч доларів. Якийсь Аарон Вагман організував протягом цих років 44 університетські матчі, і платив кожному з гравців, які допомагали закріпити потрібний мафії рахунок, по тисячі доларів.

Найбільші прибутки надходять мафії з кінних перегонів.

Особливою увагою мафії користується бокс. Артіолі наводить список світових чемпіонів, які були слухняними виконавцями волі гангу, і доводить це цілою низкою документів. Імена багатьох з них широко популярні в цілому світі. Серед інших Артіолі називає

Джо Луїса, Флойда Патерсона, Касіуса Клея. От деякі історії, що їх розповів італійський публіцист.

6 липня 1960 року на змаганнях у Нью-Йорку відомий боксер Томмі Пачеко був нокаутований своїм противником. Через три дні після цього Пачеко помер у госпіталі. Створена спеціальна комісія не знайшла в цьому вбивстві на рингу нічого, що підтверджувало б застосування якогось недозволеного прийому. В той же час ширилися уперті чутки про те, що Пачеко вбив його супротивник, діставши на те наказ мафії.

17 квітня 1967 року італійський боксер Ніно Бенвенуті несподівано виграв в Нью-Йорку матч з популярним в США боксером Гріффітом. Ставки на Бенвенуті, якого там зовсім не знали, були дуже незначні. Більшість ставила на Гріффіта. Судді ж було наказано за будь-яку ціну присудити перемогу саме італійцеві. Мафія забрала собі левову пайку виграшу.

Серед світових чемпіонів з боксу, підкуплених мафією, був і швед Інгмар Йогансон. У західній пресі надруковано багато матеріалів, в яких розповідалося і про нього самого, і про матч-реванш, який він мав провести з Флойдом Патерсоном, що на попередніх змаганнях з ним виграв титул світового чемпіона.

Дуже цікаві умови, за яких відбувалися переговори про цей новий матч.

Вони велися в шведському місті Гетеборзі, куди з'їхалися не лише представники різних легальних організацій, матеріально зацікавлені в проведенні матчу з максимальним комерційним успіхом, не

Змагання між студентськими баскетбольними командами. Кому з гравців заплатили за потрібний гангу удар, знає лише він сам і гангстер Аарон Вагман.

Адвоката Вінцента Сенеллу називають «юридичним представником гангстерів».

лише «спостерігачі» із спортивного гангу, а й кілька десятків репортерів. У ті дні Гетеборг був зв'язаний телефоном з усім світом і насамперед із Сполученими Штатами.

Вирішували справу не Йогансон і Патерсон, а, звичайно, представ-

ники бізнесу, за спинами яких стояли представники мафії. Це були Ірвін Кан, представник компанії «Телепромптер інкорпорейтед», що мала передавати матч по телебаченню. Другим був адвокат Вінцент Сенелла — представник компанії «Розенсон ентерпрайз», спортивної організації, що влаштувала перший матч на першість світу між Патерсоном і Йогансоном. Крім цих «китів» було запрошено ще двох юристів, що боролися інтереси обох противників, а в ролі експерта виступав колишній чемпіон світу знаменитий Джек Демпсей.

Ніяк не могли дійти згоди про дату матчу. Йогансон категорично заперечував проти призначеного американцями 1 жовтня — це був би кінець року, протягом якого він заробив уже стільки, що шведська державна скарбниця могла стягнути аж 92 проценти податку з передбаченого за виступ гонорару. Після довгих переговорів дату матчу було перенесено на наступний рік, а за принципову згоду взяти участь у матчі Йогансону відкрили банківський кредит у рахунок майбутнього гонорару.

Здається, все було домовлено, та раптом Йогансон відмовився підписати вже складений контракт, і переговори почалися спочатку.

Преса напіввідкриває завісу над тим, що сталося. Виявляється, в останню хвилину з США прилетів до Гетеборга друг боксера, мільйонер Густав Рейц, і порадив йому внести до контракту деякі «уточнення»: вони мали захистити Йогансона від надмірних претензій на долю в його гонорарі не

Френкі Карбо — «мозок» мафії — відсидів певний час у Сінг-сінгу.

лише з боку шведської податкової канцелярії, а й... американських гангстерів.

Переговори тривали ще кілька годин, протягом яких дуже часто згадувалися імена великих спортивних гангстерів США. Серед них — ім'я Френкі Карбо, який значився в списках Федерального бюро розслідувань під № 187972, відсидів уже певний час у тюрмі Сінг-сінг, але був випущений на волю під заклад у 100 тисяч доларів і, очевидно, продовжував займатися своєю малошанованою діяльністю. Поряд з Френкі Карбо називали іншого гангстера Джіма Норіса, власника забороненого властями спортивного тресту «Інтернешнел боксінг клуб».

Нарешті не обминули й організатора попереднього матчу Вільяма Розенсона, який також претендував на частину майбутніх прибутків.

Протягом кільканадцяти годин представники обох сторін з'ясували свої стосунки з представниками гангів. Нарешті все було завершено, всі три сторони — боксери, організатори матчу й бандити — дійшли згоди. Йогансон підписав контракт, згідно з яким боксерам гарантувалося по 25 процентів прибутку з кожного матчу, решта ж 50% припадала організаторам матчу.

Скільки мали одержати від обох сторін гангстери — преса не повідомила.

Йогансонові залишається тільки підписати контракт і... битися на рингу.

У видавництві «Дніпро» вийшли та виходять друком такі перекладні твори:

ГОФМАН Е. Золотий горнець. Серія «Зарубіжна новела». Переклад з німецької.

До збірки вибраних творів видатного німецького письменника Ернста-Теодора Амадея Гофмана (1776—1822) увійшли його кращі казки-новели: «Золотий горнець», «Малюк Цахес», «Майстер Мартін-бондар та його челядики».

ІНГОЛИЧ А. На сплавах. Роман. Переклад із словенської та передмова В. Гримича.

Про дружбу між сплаварями, про їхню товариську солідарність дізнається читач, що візьме до рук роман Інголича. Разом з героями він мовби почує під ногами хиткий поміст дараби, помчить нею по розбурханій Драві, повз хижі ікла Шелепиці, пройде вибоїстою стежиною життя одного з центральних персонажів твору — Марка.

МІЦКЕВИЧ А. Поезії. Переклад з польської. Вступна стаття Г. Вервеса. Серія «Перлини світової лірики».

До книжки великого польського поета, співця братерства народів, увійшли найкращі балади («Світезь», «Рибка» та ін.), зразки громадянської лірики, «Кримські сонети» та інші твори. Українською мовою переклали їх Максим Рильський, Леонід Первомайський, Андрій Малишко, Дмитро Павличко, Микола Лукаш, Григорій Кочур.

СЕНТ-ЕКЗЮПЕРІ, АНТУАН ДЕ. Планета людей. Переклад з французької та вступне слово А. Перепаді. Серія «Зарубіжна новела».

Антуан де Сент-Екзюпері — видатний французький письменник, що загинув у боротьбі з німецьким фашизмом 1944 року. До цього видання входять найвідоміші твори письменника: «Нічний політ», «Планета людей», «Лист до заручника», «Маленький принц».

ТОМАН Й. Дон-Жуан [Життя і смерть дона Мігеля де Маньяра]. Роман. Переклад з чеської і післямова Д. Андрухова.

...Незліченним багатством володіє граф дон Томас де Маньяра. Має він і втіху — сина Мігеля, та ця втіха стала причиною безнастанних родинних чвар. Дон Томас бажає зробити сина гідним імення де Маньяра — хоробрим лицарем, а мати Мігеля в думці бачить сина Христовим воїном, опорою святої церкви... Та Мігель не хоче жити, як йому велять: він прагне звичайного людського життя, палкого кохання та розваг. Гострий, захоплюючий сюжет, яскраві образи, колоритна поетична мова — все це забезпечило романові великий успіх. Він перекладений багатьма мовами світу.

ФЕЙХОО С. ХУАН КІНКІН. Роман. Переклали з іспанської К. Антоненко та М. Жердинівська.

Сучасний кубинський письменник Самуель Фейхоо в своєму романі (який друкувався у «Всесвіті» № 12 за 1967 р.) описує злиденне життя кубинського селянства напередодні народної революції. Ця книга, яка правдиво змальовує життя селян, доведених до відчаю продажними правителями буржуазної Куби, завжди нагадуватиме читачам про героїчні сторінки боротьби кубинського селянства за землю, за свободу й справедливість.

ХЕМІНГВЕЙ Л. Мій брат Ернест Хемінгвей. Переклад з англійської та післямова В. Брюггена.

Книжка Лестера Хемінгвея, молодшого брата одного з найвидатніших американських письменників ХХ століття, створена на основі спогадів багатьох людей, що особисто знали Ернеста Хемінгвея. Вона дає цікавий матеріал до біографії письменника, показує конкретні обставини, за яких він жив і творив, його родинні та суспільні зв'язки, взаємини з різними людьми.

«Весь мир» (на українском языке)

Адреса редакції: Київ, вул. Орджонікідзе, 2. Телефони: секретаріат 93-44-85, відділи: 93-20-82.
Видавництво «Радянський письменник».

Рукописи обсягом до друкованого аркуша не повертаються.

БФ 06545. Здано до набору 14.II. 1969 р. Підписано до друку 20.III. 1969 р. Формат паперу 60×90¹/₈. Фіз. друк. арк. 20. Умовних друк. арк. 20. Обл.-вид. арк. 20. Тираж 53050.
Ціна 60 коп. Зам. 0804.

Видавництво і комбінат друку «Радянська Україна», Київ-47, Брест-Литовський проспект, 94.

ИНДЕКС 74088

O MUNDO

وُزْوَ

UNIVERSUL

ᲗᲗᲠᲗᲗᲗᲗᲗᲗ ᲑᲣᲗ

VÄRLDEN

TOÀN THẾ GIỚI

ΟΛΟΣ Ο ΚΟΣΜΟΣ

MADILMA

СВЯТ

DÜNIA

دُنْيَا

VERDEN

DUNYA

DE WERELD

BOTA

SWIAT

Цена 60 коп.